

ISSN 2700-8622

EURASIAN EDUCATION, SCIENCE AND INNOVATION Journal

**PROCEEDINGS OF THE VI INTERNATIONAL
SCIENTIFIC PRACTICAL CONFERENCE
“INTERNATIONAL SCIENTIFIC COOPERATION
IN THE EURASIAN SPACE”**

VI ISPC ISCEAS 2021

25-26 February 2021 Aachen, Germany

Volume 5, March 2021

Published Aachen

COPYRIGHT © 2021 EURASIAN CONSULTING CORPORATION - ALL RIGHTS RESERVED

Eurasian Education, Science and Innovation Journal

Volume 5, March 2021

PROCEEDINGS OF THE VI INTERNATIONAL SCIENTIFIC PRACTICAL CONFERENCE “INTERNATIONAL SCIENTIFIC COOPERATION IN THE EURASIAN SPACE”

VI ISPC ISCEAS 2021

25-26 February 2021

Published by Eurasian Consulting Corporation
<http://www.euco.kz>

OPEN ACCESS

Copyright © 2021, by Eurasian Consulting Corporation

Requirements for the authors.

The manuscript authors must provide reliable results of the work done, as well as an objective judgment on the significance of the study. The data underlying the work should be presented accurately, without errors. The work should contain enough details and bibliographic references for possible reproduction. False or knowingly erroneous statements are perceived as unethical behavior and unacceptable.

Authors should make sure that the original work is submitted and, if other authors' works or claims are used, provide appropriate bibliographic references or citations. Plagiarism can exist in many forms - from representing someone else's work as copyright to copying or paraphrasing significant parts of another's work without attribution, as well as claiming one's rights to the results of another's research. Plagiarism in all forms constitutes unethical acts and is unacceptable. Responsibility for plagiarism is entirely on the shoulders of the authors.

Significant errors in published works. If the author detects significant errors or inaccuracies in the publication, the author must inform the editor of the journal or the publisher about this and interact with them in order to remove the publication as soon as possible or correct errors. If the editor or publisher has received information from a third party that the publication contains significant errors, the author must withdraw the work or correct the errors as soon as possible.

CHIEF EDITOR

Serikuly Zhandos

PhD, Associate Professor, M.Auezov South Kazakhstan State University, *Shymkent, Kazakhstan*
Researcher, RWTH Aachen University, *Aachen, Germany*

EDITORIAL BOARD:

Aksana Pozdnyakova

Director of the Belgian Education Council,
Brussels, Belgium

Mariyam Yeziyeva Nehir

PhD, Associate Professor, Akdeniz University,
Antalya, Turkey

Botabayeva Ademi Erkebaevna

Candidate of Pedagogical Sciences, Associate
Professor, L.N.Gumilyov Eurasian National
University, *Nur-Sultan, Kazakhstan*

Tasybayeva Sholpan Bakibuldayevna

Candidate of Technical Sciences, Professor
Head of the Center of Didactics
M.Auezov South Kazakhstan State University
Shymkent, Kazakhstan

Avezbaev Sadulla

Doctor of Economic Sciences, Professor,
Department of Land Use, Tashkent Institute of
Irrigation and Agricultural Mechanization
Engineers, *Tashkent, Uzbekistan*

Zhakupbaev Bibol Ermuratovich

PhD, Vice-rector for Science and Innovation
SILKWAY International University,
Shymkent, Kazakhstan
Member of the Association of Young Scientists and
Educators of Kazakhstan, Member of the Alliance
of Young Scientists of Kazakhstan

Volnenko Alexander Anatolevich

Doctor of Technical Sciences, Professor
Director Scientific Research Institute Mechanics
and mechanical engineering,
Head of the Department Technological Machines
and Equipment M.Auezov South Kazakhstan
State University, *Shymkent, Kazakhstan*

Sultanov Takhirjon Zakirovich

Doctor of Technical Sciences, Professor,
Vice Rector for Research and Innovation,
Tashkent Institute of Irrigation and Agricultural
Mechanization Engineers,
Tashkent, Uzbekistan

Imomov Shavkat Jahonovich

Doctor of Technical Sciences, Professor,
Head of the Department of Scientific Research,
Innovation and Training of Scientific and
Pedagogical Personnel, Tashkent Institute of
Irrigation and Agricultural Mechanization
Engineers, *Tashkent, Uzbekistan*

Kumisbekov Serik Arginbaevich

Candidate of Technical Sciences. Professor
M.Auezov South Kazakhstan State University
Shymkent, Kazakhstan

Botabaev Nurzhan Erkebaevich

PhD, Associate Professor
M.Auezov South Kazakhstan State University
Shymkent, Kazakhstan

CONTENT

--- EDUCATION ---

Байсарина С.С., Байдильдаева А.А. СТУДЕНТ ЖАСТАРДЫҢ ФИЗИОЛОГИЯЛЫҚ ЖӘНЕ ПСИХОЛОГИЯ- ПЕДАГОГИКАЛЫҚ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ	8
Байсарина С.С., Байдильдаева А.А. СТУДЕНТ ЖАСТАРМЕН ЖҮРГІЗІЛЕТІН ӘЛЕУМЕТТІК-ПЕДАГОГИКАЛЫҚ ТЕХНОЛОГИЯЛАР МЕН ӘДІСТЕР	12
Жунисбекова Д.А. ПЕДАГОГИЧЕСКИЙ АСПЕКТ САМОСТОЯТЕЛЬНОЙ РАБОТЫ СТУДЕНТОВ ВУЗА ПО МАТЕМАТИЧЕСКОЙ СТАТИСТИКЕ КАК СРЕДСТВА РАЗВИТИЯ МАТЕМАТИЧЕСКИХ КОМПЕТЕНЦИЙ	16
Жунисбекова Д.А., Утенов Н.М., Такибаева Г.А., Алтынбек О.Т. ПЕДАГОГИЧЕСКИЙ АСПЕКТ ОРГАНИЗАЦИИ И ИНТЕНСИФИКАЦИИ САМОСТОЯТЕЛЬНОЙ РАБОТЫ СТУДЕНТОВ ПРИ ОБУЧЕНИИ МАТЕМАТИЧЕСКОМУ АНАЛИЗУ	20
Байсарина С.С., Ерғалиқызы Ұ. ПСИХОЛОГИЯ ЖӘНЕ ПЕДАГОГИКАЛЫҚ ҒЫЛЫМДАРДА «КОММУНИКАТИВТІК ҚҰЗЫРЕТТІЛІК» МӘСЕЛЕСІНІҢ ЗЕРТТЕЛУІ	25
Байсарина С.С., Ақынова Г.О., Ерғалиқызы Ұ. ПЕДАГОГ-ПСИХОЛОГТЕРДІҢ КОММУНИКАТИВТІК ҚҰЗЫРЕТТІЛІКТЕРІН ҚАЛЫПТАСТЫРУДЫҢ ӘДІСТЕРІ МЕН ҰЙЫМДАСТЫРУ ФОРМАЛАРЫ	29
Байсарина С.С., Мыханова Ж.Б., Игиликowa Г.И. ОСОБЕННОСТИ ПРИНЦИПОВ И МЕТОДОВ НАРОДНОГО ВОСПИТАНИЯ	33
Ботабаева Ә.Е., Ботабаева Н.Е. Әбдышева Т.А. ЕРЕКШЕ ЖАҒДАЙДЫ ҚАЖЕТ ЕТЕТІН БАЛАЛАРМЕН ЖҰМЫС ІСТЕУДЕ МОНТЕССОРИ ТЕХНОЛОГИЯСЫН ҚОЛДАНУ	36
Ботабаева Ә.Е., Өскенбаева Ж.Е. ПЕДАГОГ-ПСИХОЛОГ ИМИДЖІНІҢ ҚҰРАМДАС БӨЛІКТЕРІ	40
Ботабаева А.Е., Сыдых Б., Таженова Л.А. ОҚУШЫЛАРДЫҢ ОҚУҒА МОТИВАЦИЯСЫН АРТТЫРУ ЖОЛДАРЫ	43
Киличева Ф.Б. ПОДГОТОВКА КОНКУРЕНТОСПОСОБНЫХ СПЕЦИАЛИСТОВ ДЛЯ ОТРАСЛЕЙ ВОДНОГО ХОЗЯЙСТВА	46
Шапсанова Н.Б. ЖАМИЯТДА МАФКУРАВІЙ ИММУНИТЕТНИ ШАҚЛЛАНТИРИШ ВА РИВОЖЛАНТИРИШДА МАЪНАВИЙ ВА ТАРБИЯВИЙ ОМИЛЛАРНИНГ ҰРНИ	49
Aralova D.D. BO'LAJAK O'QITUVCHILAR AKMEOLOGIK POZITSIYASINI SHAKLLANTIRISHNING ANAMIYATI	53

Kurbonova G.A. BARKAMOL AVLODNING ESTETIK HIS -TUYG‘USINI RIVOJLANTIRISHDA SAN‘AT ASARLARINING PSIXOLOGIK TA‘SIRI VA AHAMIYATI	56
Radjabova S.R. BUYUK ALLOMA ABDURAHMON JOMIYNING MUSIQIY QARASHLARI VA ASARLARINING YOSH AVLOD RUHIYATIGA TA‘SIRI	62
Абдуллаева Р.М. ВНЕДРЕНИЕ ДИСТАНЦИОННЫХ ТЕХНОЛОГИЙ И ЭЛЕКТРОННОГО ОБУЧЕНИЯ В УЧЕБНЫЙ ПРОЦЕСС	64
Авлаев О.У. ТАЛАБА ЁШЛАР КАМОЛОТИДА МАСЪУЛИЯТНИНГ ЎРНИ	67
Khakimova M.F. THE METHOD OF FORMATION OF THE STUDENTS' PROFESSIONAL ETIQUETTE AT THE LESSONS	72
Chulponova X.T. PECULIARITIES OF THE FORMATION OF PROFESSIONAL COMPETENCIES IN YOUNG PROFESSIONALS	76
Н.И.Койшибаева, Ж.А.Жунисбекова, Ж.Д.Изтаев К ВОПРОСУ О НЕОБХОДИМОСТИ ПРИМЕНЕНИЯ ИНДИВИДУАЛИЗИРОВАННОГО ПОДХОДА В НАЧАЛЬНОЙ ШКОЛЕ	79
Ж.А.Жунисбекова, Ж.Н.Абдрахманов, М.А.Керимбеков ЭФФЕКТИВНОСТЬ УРОВНЕВОЙ ДИФФЕРЕНЦИАЦИИ ДЛЯ ПОВЫШЕНИЯ КАЧЕСТВА ЗНАНИЙ ШКОЛЬНИКОВ	84
Ж.А.Жунисбекова, Н.И.Койшыбаева, К.О.Жексенбаева ШЫҒАРМАШЫЛЫҚ ПОТЕНЦИАЛДЫ НЕМЕСЕ КРЕАТИВТІ ОЙЛАУҒА ЫҚПАЛ ЕТЕТІН ҚАБІЛЕТТЕРДІ ДАМУДАҒЫ ЕРЕКШЕЛІКТЕР	90
Ж.А. Жунисбекова, Г.А.Момбиева НЕКОТОРЫЕ ВОПРОСЫ ОРГАНИЗАЦИИ ИНТЕЛЛЕКТУАЛЬНОГО РАЗВИТИЯ МЛАДШИХ ШКОЛЬНИКОВ В ПСИХОЛОГИЧЕСКИХ ИССЛЕДОВАНИЯХ	93
Жунисбекова Ж.А. ПСИХОЛОГО-ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ ЭКОНОМИЧЕСКОГО ВОСПИТАНИЯ УЧАЩИХСЯ НАЧАЛЬНЫХ КЛАССОВ В СЕЛЬСКОЙ ШКОЛЕ	97
З.Б.Кабылбекова, Г.А.Момбиева, М.А.Керимбеков НЕКОТОРЫЕ ВОПРОСЫ ФОРМИРОВАНИЯ МЕЖЭТНИЧЕСКОЙ ТОЛЕРАНТНОСТИ СОВРЕМЕННОЙ ЛИЧНОСТИ	102
З.Б.Кабылбекова, У.К.Киякбаева, Р.А.Керимбекова ИЗУЧЕНИЕ ВОПРОСОВ СОЗДАНИЯ УСЛОВИЙ ДЛЯ ФОРМИРОВАНИЯ ТОЛЕРАНТНОСТИ ШКОЛЬНИКОВ	107
Наурызбай А.К., Қалдыбай Ә.Б. БЕСІК – АЛТЫН ҚАЗЫНА	111

Ботабаева П.Е., Алиева А.У., Данияр Д.Д.
**БАСТАУЫШ СЫНЫП ОҚУШЫЛАРЫНЫҢ ФИЗИОЛОГИЯЛЫҚ ЖӘНЕ
ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ** 116

Шантаева Г.А.
**БІЛІМ АЛУШЫЛАРДЫҢ ҰЛТТЫҚ ҚҰНДЫЛЫҚТАРЫН ДАМУДЫҢ
МАҢЫЗДЫЛЫҒЫ** 120

Журинбаева Б.Т.
ПАНДЕМИЯ КЕЗЕҢІНДЕ ОНЛАЙН БІЛІМ БЕРУГЕ КӨШУ 124

--- ECONOMY ---

Shoaxmedova Nozima Hayrullayevna
**RAQAMLI IQTISODIYOTDA ELEKTRON TIJORATNI RIVOJLANTIRISH
ISTIQBOLLARI** 127

Zaripova Nilufar Egamberdiyevna
**BOSHQARUV TARIXIGA NAZAR VA ILMIY QARASHLARNING RIVOJLANISHI
HAMDA HOZIRGI HOLATIGA TIZIMLI YONDASHUV OMILLARI** 132

--- ENGINEERING ---

Ш.Ж. Имомов, А.А.Юлдашов
**ПРОГНОЗИРОВАНИЕ НАЧАЛА КАВИТАЦИИ ПО МЕТОДУ АБСОЛЮТНОГО
ДАВЛЕНИЯ** 137

Ш.Ж. Имомов, А.А.Юлдашов
РАСЧЕТ РАСПРЕДЕЛЕНИЯ ВОЗДУХА ПО ГЛУБИНЕ ПОТОКА 144

Күмісбеков С.А., Серікұлы Ж., Сериков А.
**РАСЧЕТ КОЛИЧЕСТВА УДЕРЖИВАЕМОЙ ЖИДКОСТИ И ГАЗСОДЕРЖАНИЯ
АППАРАТОВ С РАЗЛИЧНЫМ ТИПОМ РЕГУЛЯРНОЙ НАСАДКИ** 150

Berkimbekov A.A., Aubakirova T.S.
**THE IMPROVEMENT OF ENVIRONMENT USING OF PHOSPHORIC SLAG AND
COMPLEX ADDITIVES IN THE TRANSPORT** 153

Р.Б. Кудабаяев, И.О. Касимов, Р.А. Риставлетов, И.О. Аимбетова, Э.Н. Калшабекова,
Б.А. Омаров
**ЭКСПЛУАТАЦИОННЫЕ СВОЙСТВА ТЕПЛОАККУМУЛИРУЮЩИХ
МАТЕРИАЛОВ НА ОСНОВЕ ТОВАРНЫХ ПАРАФИНОВ** 159

Ботабаев Н.Е., Бектурсунова А.К., Егемберди Р.М.
**ҮЛБІРДЕН ТІГІЛГЕН БҰЙЫМДАРДЫҢ ЖАЛПЫ КОНСТРУКТИВТІ
ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ МЕН СИПАТТАМАЛАРЫ** 162

Ботабаев Н.Е., Бектурсунова А.К., Әубәкір Г.Б.
**ТАБИҒИ БЫЛҒАРЫДАН ТІГІЛГЕН СЫРТ КИІМ АССОРТИМЕНТІН ЖОБАЛАУ
ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ МЕН СИПАТТАМАЛАРЫ** 165

Турдикулов М.С., Мырзабек А.Б., Калдыкулов М.С.
**АЯҚ КИІМ ӨНДІРІСІНДЕГІ ҚАЛДЫҚТАРДЫ ҚАЙТА ӨНДЕУ АРҚЫЛЫ
ПАЙДАЛАНУ ТЕХНОЛОГИЯСЫ** 168
Калдыкулов М., Сихимбаева М., Жамбылбай А.

СТАБИЛИЗАЦИЯ ПЛОТНОСТИ НАМОТКИ СНОВАЛЬНОГО ВАЛИКА ВЛАЖНО-ТЕПЛОВОЙ ОБРАБОТКОЙ	172
Авезбаев С., Шарипов С.Р. РАЗРАБОТКА ПРОЕКТОВ РЕКУЛЬТИВАЦИИ ЗЕМЕЛЬ С ИСПОЛЬЗОВАНИЕМ ГИС ТЕХНОЛОГИЙ	178
Исломов У.П., Абдисаматов О.С., Собиров С. Ф., Юлдашев Н.У. ЗАМОНАВИЙ ГЕОДЕЗИК ЭЛЕКТРОН БУРЧАК ЎЛЧАШ АСБОБЛАРИДАН ФОЙДАЛАНИШ	182
Касимова Дилрабо Пардаевна РАСЧЕТ СОПРОТИВЛЕНИЯ ГРУНТОВ ОСНОВАНИЯ	186
М. Mustafoqulov, M.T Begmatov, A.I Pardaev APPLICATION OF THE ELECTROMAGNETIC VIBRATION DRIVE IN INTENSIVE VIBROTECHNOLOGIES OF AGRICULTURAL AND WATER SECTORS	189
Абдисаматов О.С., Исломов Ў.П., Миржалалов Н.Т., Майнисова С.Ш., Хасанов Р.Х. ЗАМОНАВИЙ АВТОМОБИЛ ВА ТЕМИР ЙЎЛЛАРГА ЕР АЖРАТИШ (Ўзбекистон мисолида)	193

--- PUBLIC HEALTH ---

Matyakubov M.B, Azizova B.B ANALYSIS OF THE INCIDENCE OF WHOOPING COUGH IN THE TASHKENT CITY	197
--	------------

--- EDUCATION ---

СТУДЕНТ ЖАСТАРДЫҢ ФИЗИОЛОГИЯЛЫҚ ЖӘНЕ ПСИХОЛОГИЯ-
ПЕДАГОГИКАЛЫҚ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

PHYSIOLOGICAL AND STUDENT YOUTH PSYCHOLOGICAL AND PEDAGOGICAL
FEATURES

Байсарина С.С., Байдильдаева А.А.
Baysarina S.S., Baidildaeva A.A.

Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Нұр-Сұлтан, Қазақстан
L.N. Gumilyov Eurasian National University, Nur-Sultan, Kazakhstan

Түйін: Мақалада студент жастардың физиологиялық және психология-педагогикалық ерекшеліктері туралы айтылады.

Abstract: The article tells about the physiological, psychological and pedagogical features of student youth.

Кілт сөздер: студент, жастар, физиологиялық және психология-педагогикалық, жасөспірімдер, студенттік жас кезеңі

Keywords: students, youth, socio-pedagogical technologies, methods, physiological and psychological-pedagogical, adolescence, student age

Жастар әлем халқының 30% құрайды және ол экономика, саясат, әлеуметтік және рухани салаларда жетекші орын алады. Қазақстандағы ресми статистика деректері бойынша 2020 жылы республика жастарының саны (14-29 жас) – 3 765 383 адамды немесе 20,4% – ды құрады (2014 – 4 293 мың адам, 2015 – 4 206 000 адам, 2016- 4 097 мың адам, 2017-3 994 000 адам, 2018 – 3 900 834, 2019 – 3 830 526), оның ішінде: 14-17 жас – 1 004 391 адам, 18-22 жас – 1 104 433 адам, 23-28 жас – 1 656 559 адам (қала - 2 125 065 адам (56,4%), ауыл-1 640 318 адам(43,6%), оның ішінде 1 919 076 ер адам және 1 846 307 әйел адам [1].

Жастарды, әдетте төрт жас тобына бөлінеді:

1. 14-16 жас-жасөспірімдер. Бұл жыныстық жетілудің жалғасуы, сонымен қатар дененің басқа биологиялық жүйелерінің қалыптасуы. Бұл жас физиологиялық және психологиялық дамудың деңгейі мен қарқынындағы максималды диспропорциямен сипатталады. Бұл негізінен ата-аналардың немесе мемлекеттің асырауындағы орта мектептер мен кәсіптік оқу орындарының оқушылары.

2. 17-19 жас-жасөспірімдер. Биологиялық тұрғыдан алғанда, бұл физикалық жетілудің аяқталу кезеңі, өзін - өзі анықтау жасы-тәуелсіз кәсіби қызметтің басталуы немесе сапалы жаңа кәсіби оқуды таңдау және жүзеге асыру. Ұлдар мен қыздардың өмірлік жолдарының бөлінуі басталады, бұл кейіннен олардың арасындағы терең экономикалық, саяси және мәдени дифференциацияға әкеледі. Бұл жаста әлеуметтену процесі басталады-азаматтық құқықтардың барлық дерлік толықтығы алынады, сонымен бірге қоғамдық-саяси рөлдердің ауқымы және олармен байланысты мүдделер мен жауапкершілік кеңейеді.

3. 20-24 жас-жастардың өзі. Бұл жастағы адам физиологиялық тұрғыдан ересек бола отырып, әлеуметтену процесін жалғастырады. Бұл жас тобы, ең алдымен, негізгі кәсіби дайындықты аяқтайтын, өндірістік қызметке кіретін және өз отбасыларын құратын студенттер мен жастардан тұрады.

4. 25-29 жас-үлкен жастағы жастар. Бұл жаста өндірістік қызметке және отбасылық өмірдің жеке тәжірибесіне, сондай-ақ жастардың саяси қатынастарға қатысуына сүйене отырып, жетілген тұлғаны қалыптастыру процесі аяқталады. Бұл жастағы жастар өз отбасыларында ата-аналардың рөлін атқарады. Олардың көпшілігі өмірде өз жолын таба бастайды [2. 116]

Бүгінгі таңда тұлға психологиядағы ең өзекті мәселелерінің бірі болып сана лады.

Қазіргі кезде тұлға мәселесі - психологияның ең өзекті мәселелерінің бірі болып табылады. Себебі, біздің қоғамның қарқынды әлеуметтік дамуы жеке тұлғаның дамуына жоғары талаптар қояды, ал қоғамның қазіргі жағдайында елдің саяси, мәдени, әлеуметтік-экономикалық жақтарын

жаңарта отырып, жас ұрпақтың болашақта ізгі ниетті тұлға ретінде дамуына ықпал ететіні сөзсіз, сондықтан біз теориялық зерттеулерге, тұлғаның жалпы тұжырымдамасын талдауға жүгінеміз. Б.Г. Ананьевтың зерттеуі бойынша, студенттік шақ - бұл негізгі оның әлеуметтік тұрғыдан дамитын сензитивтік кезеңі. С.И. Самыгин, Л.Д. Столяренко, В.Е. Столяренко, Х.Т. Шерьязданова, С.М. Жақыпов, А.Р. Ерментаевалардың еңбектерінде жоғары білім алу адамның психикасы мен жеке дамуына үлкен әсер ететіндігі дәлелденді. Студенттік жас кезеңі жасөспірімдік шақпен сәйкес келеді. Сондықтан жасөспірім кезіндегі жеке дамудың психологиялық ерекшеліктеріне тоқталайық. Жасөспірім кезінде адам өзінің өмірдегі орнын іздейді. Қазіргі уақытта жасөспірімдерді зерттеу өзекті мәселелердің бірі болып табылады. Осындай зерттеулердің ішінде жасөспірімдердің психологиялық даму ерекшеліктеріне қатысты жұмыстар ерекше орын алады. Л.С. Выготский, Э. Эриксон, т.б. [3] ғалымдардың зерттеулеріне сәйкес психологияда жасөспірім кезеңіне қатысты біршама жалпы теория қарастырылады. Жас санаты 14 жастан 21-25 жас аралығына дейін қамтитындығын анықтаған.

Осы кезеңде жасөспірім сенімсіздік пен жүйесіздік сатысынан нағыз ересектік сатысына өтеді. Осы кезеңде жасөспірімде өмірлік құндылықтарды таңдау проблемасы бар екендігі тұжырымдалған.

Ерте жасөспірім - бұл шынайы ересек жасқа көшу уақыты, оның алғашқы белгілері жасөспірімдерде көрінеді, бірақ жоғары сыныптарды толыққанды ересектер деп атауға болмайды, себебі, олар әлі де балалық белгілерді сақтайды. Жасөспірім кезеңінде тұлғаның тұрақтылығы арта бастайды.

Жасөспірім кезеңінде дәстүрлі орта мектепте оқуға байланысты адамгершілік өзіндік сана дамитыны анықталды. Л. Кольберттің пікірінше, бұл кезең моральдың жаңа деңгейіне өту арқылы анықталады, яғни. шартты деп аталады [4].

Ғылымда жасөспірім кезеңінің дамуының үш негізгі бағыты бар: биогенетикалық, социогенетикалық, психогенетикалық. Биологиялық теорияның негізін қалаушы американдық психолог С. Холл онтогенездегі филогенетикалық кезеңнің қайталануын даму психологиясының негізгі заңы ретінде қарастырды. Көптеген зерттеулер биогенетикалық бағыттың таза теориясын басқа жағдайлармен байланыстырады.

А. Гезеллдің зерттеуінде 11-ден 21 жас аралығындағы жастардың дамуына мән береді, өйткені әр жаста жананы игерудің маңыздылығы атап өтіледі, ал 15 жасында, А.Гезеллдің пікірінше, жасөспірімнің жеке басының өсуі байқалады. Бұл тәуелсіздікке деген ұмтылыс, соған байланысты жасөспірімнің отбасындағы, мектептегі қарым-қатынасы бұзылады, алайда ішкі бақылаудан арылуға деген ұмтылыс өзін-өзі бақылау мен саналы өзін-өзі тәрбиелеу бастамасын дамытуға негіз болады. Жасөспірімде осы кезеңде өте айқын эмоционалдылық пайда болады, осы жаста жасөспірімнің ішкі тәуелсіздігі өсе бастайды, эмоциялар тұрақтандырылады, тез қарым-қатынасқа түседі, болашаққа бағдарланады [5] Социогенетикалық бағыт әлеуметтену процесінің әлеуметтік факторымен ерекшеленеді, К.Левиннің теориясында адамның мінез-құлқы жеке адамның және оның қоршаған ортасының функциясы ретінде қарастырылады, осыған байланысты жасөспірім қоршаған орта факторларымен үйлеседі. Ғылымда психогенетикалық бағыт бойынша психологиялық процестің байланысын талдайды, осыған сәйкес үш бағытты ажыратады: 3. Фрейд пен Э. Эриксонның теориялары психодинамикалық бағытқа негізделген, Э.Шпрангер Ш. Бюлерді персонологиялық бағытпен байланыстырады, Ж. Пиаже, П. Кальберг танымдық бағыттың бағыттарын қарастырады. Өмір жолының басқа кезеңдері сияқты, жасөспірім кезеңінің маңызды теориялық және әдіснамалық негізі - кешенді дамуы болып табылады. Л.С. Выготскийдің өсуіне байланысты адамның жеке тұлға және тұлға ретінде қалыптасуы табиғи және дамудың диалектикалық байланысын көрсетеді. Физикалық жетілу процесі табиғи даму, ал әлеуметтік даму әлеуметтену процесі ретінде анықталады.

Д.Б. Эльконинді зерттеуінде жетекші белсенділік түрі жас кезеңдеріне байланысты өзгерудің маңыздылығына байланысты. Жасөспірім кезеңінде жетекші оқу және кәсіби қызмет болып табылады. Д.Б. Элькониннің еңбегінде 11-17 жас аралығындағы жетілу кезеңі 2 кезеңге бөлінеді: біріншісі-11-15 жасқа дейінгі оқушылар, яғни менеджерлерге қатысты. Мұнда жасөспірім жан-жақты қарым-қатынасқа түсуді үйренеді. Ал 15-17 жаста жасөспірімдердің негізгі оқу және кәсіби қызметінің арқасында жасөспірімнің танымдық және кәсіби қызығушылығы артады. Эмоционалды және психо-сексуалды даму жағдайымен анықталады.

К.Г. Юнгтің зерттеуіне сәйкес, жасөспірімдік кезең дағдарыс кезеңі деп аталады. Жасөспірімнің шынайы өмір талаптарына сәйкес келмеуіне байланысты [6].

Л.И. Божович теориясында мектеп оқушыларының арасынан жасөспірімдерді қарастырды, ғалым тұлғаның мотивациялық саласының дамуын негіздеді. Жасөспірімнің өмірдегі орнын анықтауы оның позициясын анықтауға, дүниетанымын, адамгершілік санасын және өзін-өзі тануын қалыптастыруға байланысты тұжырымдалады. Осы кезеңде өмірлік белсенділік артады, жасөспірімдік кезеңі белсенді өмірлік ұстанымның қалыптасуына, әлеуметтенуді анықтауға, өзінің жеке басын тануға байланысты қарастырылады [7].

М.Ю. Красовицкийдің еңбектерінде жасөспірім барлық жағынан ересек адам деп айтылады, бірақ оларды толығымен жетілген ересек адам деп атай алмау нақтыланады. Осыған сәйкес, белгілі бір жасөспірімдік кезеңінде жеке тұлғаның белсенді әлеуметтік бейімделуі жүретіні түсіндіріледі, сондықтан мектеп пен ата-аналардың жасөспірімдер үшін, жұмыс, оқу-танымдық және қоғамдық-саяси іс-әрекеттің, жану жағдайларының, азаматтық қарызды өтеудің маңыздылығы толық анықталады.

Л.Ф. Обухова өзінің психологиялық зерттеулерінде жеке тұлғаның ерекшелігі жасөспірім кезінде қалыптасқан психологиялық жаңа құрылымдардың тамыры екенін айтады. Өзінің жеке басына деген қызығушылықтың артуы, сыни көріністің көрінісі, мұның бәрі ерте жасөспірімде сақталады, бірақ олар елеулі өзгерістерге ұшырайды және саналы түрде көрініс табады, адамның өзін-өзі дамытуында маңызды өзгерістер орын алады, бұл оның ерекшелігі болып табылады және өзін-өзі көрсетудің динамикалық дамуымен байланысты. Жасөспірімдердің «мен кіммін?» дегендей, өзін білуге, өз мүмкіндіктері мен қабілеттерін білуге деген ықылас бар. «Мен қандаймын?», «Менің қабілеттерім қандай?», «Менің өмірлік идеалым қандай?», «Мен кім болғым келеді?» деген сұрақтарға жасөспірімдер жауап іздейді, олар үшін мұндай сұрақтар өзекті [8]. Сондықтан жасөспірім кезіндегі жеке даму ерекшеліктері өте өзекті.

Э. Штерн жасөспірім кезеңін жеке тұлғаны қалыптастыру кезеңдерінің бірі ретінде қарастырды. Ғалымның пікірінше, психологияның қандай жүгі болса да, әркімнің ортақ мәселесі - бұл жеке мәселе. Өтпелі кезеңдегі ойлар мен сезімдердің ұмтылысы мен идеяларымен ғана емес, сонымен бірге іс-әрекеттің ерекше тәсілімен де сипатталады. Жасөспірім кезеңінің басты ерекшелігі - дамудың барлық аспектілерінің өзгеруі. Осы кезеңде адамның өзіне деген сенімділігі оның өмірге дайындығымен анықталады. Бұл дүниетанымды, кәсіби қызметті таңдауды және жеке тұлғаның азаматтық маңыздылығын нақтылауды аяқтайды, факторларға байланысты адамның басқа адамдармен қарым-қатынасы мен өзіне деген көзқарасы өзгереді, осы ұстанымға байланысты әлеуметтік пайдалы қызметке, оқуға деген көзқарасы өзгереді. Белгілі бір болашақ мамандыққа деген көзқарас қалыптаса бастайды.

Жасөспірім жеке қарым-қатынасты дамытады, ол үнемі өзінің кемшіліктерін көрсетпеуге тырысады, құрдастарының арасында болуға деген ықыласы оларды өзіне ұқсағысы келетін үлкен адамның арасынан белсенді іздеуге мәжбүр етеді. Осы кезде сәйкестендіру пайда болады.

Жасөспірімнің жеке басының дамуы мен қалыптасуы, ең алдымен, белсенді өзара әрекеттесудің, яғни қоршаған ортамен өзара әрекеттесудің арқасында жүреді, жасына байланысты әлеуметтік фактордың тұлғаның психологиялық дамуына әсері артады.

В.С. Мухина теориясына сәйкес, жасөспірім және ересек адам онтогенетикалық детерминистік адам өмірінің кезеңі ретінде анықталады, оның барысында жасөспірім тұлға ретінде қалыптаса бастайды, адамның онтогенетикалық күрделі жолы. Осыған сәйкес жеке тұлға әлеуметтік маңызды қасиеттерді, алаңдаушылықты, қоғамдастық қабілетін дамытады. Өзіне, қоғамға, табиғатқа моральдық көзқарас қалыптасады, сонымен қатар жасөспірімнің қоғамдағы әдеттегі рөлін, нормаларын, мінез-құлық ережелерін және басқа да қасиеттерді игеруімен анықталады. Дәл осы кезеңде жеке басын дамыту механизмі қалыптасуда [9]. Жасөспірімдік кезеңде маңызды болып қарым-қатынас болып табылады. Бұл қарым-қатынас эмоционалды сезімдерге толы болады, бұл моральдық сезім, эмпатия, достыққа, махаббатқа, саяси, діни сезімдерге және т. б. осы кезеңдегі эмоционалдылықтың дамуы адамның жеке басының қасиеттерімен, өзін-өзі танумен, өзін-өзі дамытумен және т. б. тығыз байланысты. Жасөспірімдік кезеңіндегі жаңа психологиялық құрылым тұрақты өзін-өзі танудың қалыптасуына және тұрақты «мен» бейнесіне байланысты екендігі анықталды. Мұндай өзгерістер жеке бақылаудың жоғарылауымен, өзін-өзі бақылаудың жаңа кезеңінің, ақыл-ойдың дамуымен ерекшеленеді. Жасөспірім басқаларға ұқсамайтын өзінің индивидуалистік тенденциясын ерекше бағалайды.

Жасөспірімде жеке тұлғаның моделі қалыптасады, ол осыған байланысты өзіне және басқаларға деген көзқарасын анықтайды.

Жасөспірімнің «мен» қасиетін, бірегей ішкі әлемін ашу көбінесе психодрамалық тәжірибелермен байланысты болады, мысалы, оның жеке басының құндылықтары қайталанбайды, басқаларға ұқсамайды, содан кейін жалғыздық сезімі пайда болады. Жасөспірім «мен» әлі де тұрақсыз, диффузиялық, әсерлі.

Т.В. Снегирова зерттеуінде жасөспірімнің өзіндік санасының өсуін үш маңызды жас ерекшелік кезеңімен сәйкестендіреді:

- 1) физикалық өсу және жыныстық жетілу;
- 2) жасөспірім балалардың өзін қалай бағалайтындығы;
- 3) қоғамның, білімнің, жеке айырмашылықтардың талаптарына байланысты өзінің кәсіби қабілеттерін табуға деген ұмтылысы қалыптасады.

Өзін-өзі анықтау, жасөспірім кезеңіндегі тұлғаны тұрақтандыру дүниетанымның дамуымен байланысты.

Жасөспірім оқытушыларымен интеллектуалды деңгейде қарым-қатынасты жоғары бағалайды. Жасөспірімдер оқытушылардың кәсіби педагогикалық қасиеттерін бағалай отырып, бірінші орынға адамгершілік қасиеттерді (эмоциялық қолдау, түсіністік және т.б.) қояды, екінші орынға кәсіби құзыреттілікті, оқыту деңгейін, сапасын, үшінші орынға әділ басқаруды қояды. Ал жасөспірімдер мұғалімнің кәсіби-педагогикалық қасиеттерін бірінші орынға қояды. Олар бұрынғыдай моральдық қасиеттерді екінші орынға қояды, сонымен қатар оған ұнайтын мұғалімдердің жанашырлық деңгейін жоғары бағалайды. Жасөспірімдік кезеңде өзінің өмірлік жоспарын жүзеге асыруға тырысады, бұл жеке немесе моральдық өзін-өзі анықтауға байланысты.

Жасөспірімдік кезеңде жеке тұлғаның өзін-өзі анықтауы жаңа құрылым ретінде анықталады. И.В. Дубровинаның зерттеуі бойынша, жоғары сынып оқушысының өз жоспары мен мақсатын өз бетінше жүзеге асыруға мүмкіндігі болмаған кезде, ал жасөспірім кезең - бұл нақты түзету жағдайы, жасөспірімдерде өзін-өзі анықтауды ғана емес, оған психологиялық дайындықты да қамтитын жаңа құрылымды игеру бар.

Жоғары оқу орнында оқыған жылдары студенттер үшін, олардың өмірінің маңызды кезеңдерінің бірі. Бұл білімді жетілдіру, кәсіби мамандық алу, армандары мен мүмкіндіктерін дамыту кезеңі ретінде анықталады. Кәсіби өзін-өзі танудың маңызды жағы - экономикалық және әлеуметтік тұрғыдан жасөспірімдердің кәсіптері мен еңбек функцияларының өзара байланысты болуы. Мұндай зерттеу оқушының қасиеттері мен қабілеттерін, оның жас ерекшеліктеріне байланысты болуымен нақтыланады. Мысалы, егер біз оқушыны белгілі бір жастағы адам ретінде қарастыратын болсақ, онда жасөспірімнің есте сақтау қабілетінің жоғары болуымен, зейіннің ауысу жылдамдығымен, басқа жас кезеңімен салыстырғанда ауызша-логикалық есептерді тез шешуімен сипатталады. Осылайша, студенттік жас алдыңғы кезеңдермен салыстырғанда биологиялық, психологиялық, әлеуметтік дамудағы ең жоғары нәтижелерге қол жеткізумен сипатталуы мүмкін [10].

Қорыта келе, студенттік кезең адамгершілік және эстетикалық сезімдерді дамыту, мінезді қалыптастыру кезеңі деп аталады. Бұл кезеңдегі басты ерекшелік-ересек адамның (азаматтық, кәсіби, еңбек және т.б.) әлеуметтік рөлдерінің бүкіл жиынтығын игеру. Бұл кезеңде экономикалық белсенділік, тұлғаның тәуелсіз өндірістік қызметке араласуымен, еңбек өмірбаянының басталуымен, өз отбасының құрылуымен сипатталады. Сонымен қатар, бір жағынан, кәсіпкерлікпен байланысты арнайы қабілеттердің қарқынды дамуы, екінші жағынан, мінезі мен ақыл-ойының қалыптасу кезеңі ретінде сипатталады. Бұл кезең-спорттық рекордтар, көркемдік, техникалық және ғылыми жетістіктер кезеңі. Студенттік жылдары зияткерлік және физикалық ерекшеліктердің, әсіресе ерлердің арасында оңтайлы дамуына қол жеткізеді. Алайда, олардың арасында көптеген қайшылықтарда кездесіп отырады.

Әдебиеттер

- 1 Қазақстан Республикасының Ақпараттық және қоғамдық даму министрлігі «Жастар және отбасы істері» комитетінің материалдары.
- 2 Басова Н. Ф. Социальная работа с молодежью: учеб пособие / под. ред. д. п. н., проф. Н. Ф. Басова. – 2-е изд. - М.: Дашков и К°, 2009. - 217 с.
3. Немов РС, Психология / Р.С. Немое. - 4-е изд. - М.: Владос, 2000. - Кн. 2. Психология образования - 606 с.

- 4 Анцыферова Л. И. Связь морального сознания с нравственным поведением человека (по материалам исследований Лоуренса Колберга и его школы) // Психологический журнал. 1999. Т. 20. №3. С.5-17.
5. Сапогова Е.Е. Психология развития человека: учебное пособие для студентов вузов Е.Е. Сапогова, - М. Аспект Пресс, 2005. - 2006 с.
- 6 Юнг К. Г. Воспоминания, сновидения, размышления. - Минск: ООО Харвест, 2003.- 496 с.
- 7 Божович Л.И. Проблемы формирования личности / Л.И. Божович // Подред Д.И.Фельдштейна - М., Воронеж: Изд-во ин-та практ. психологии, 1995. - 352 с.
- 8 Обухова Л.Ф. Детская психология: теория, факты, проблемы / Л.Ф. Обухова. - М., 1995.-284 с.
- 9 Мухина В.С. Возрастная психология, Хрестоматия / В.К. Мухина, - М., 1999. - 384 с
- 10 Аубакирова Ж.К. Студенттік шақтағы тұлғалық дамудың психологиялық ерекшеліктері. // Шығыстың аймақтық хабаршысы. 2012 № 4, 157-164 б.

References

- 1 Kazakstan Respublikasynyn Akparattyk, zhәне koғamdyk, damu ministrлігі «Zhastar zhәне otbasy іsterі» komitetінің materialdary.
- 2 Basova N. F. Sotsial'naya rabota s molodezh'yu: ucheb posobiye / pod. red. d. p. n., prof. N. F. Basova. – 2-ye izd. - M.: Dashkov i Ko, 2009. - 217 s.
3. Nemov RS, Psikhologiya / R.S. Nemoye. - 4-ye izd. - M.: Vldos, 2000. - Kn. 2. Psikhologiya obrazovaniya - 606 s.
- 4 Antsyferova L. I. Svyaz' moral'nogo soznaniya s нравstvennym povedeniyem cheloveka (po materialam issledovaniy Lourensa Kolberga i yego shkoly) // Psikhologicheskiy zhurnal. 1999. T. 20. No3. S.5-17.
5. Sapogova Ye.Ye. Psikhologiya razvitiya cheloveka: uchebnoye posobiye dlya studentov vuzov E.E. Sapogova, - M. Aspekt Press, 2005. - 2006 s.
- 6 Yung K. G. Vospominaniya, snovideniya, razmyshleniya. - Minsk: ООО Kharvest, 2003.- 496 s.
- 7 Bozhovich L.I. Problemy formirovaniya lichnosti / L.I. Bozhovich // Podred D.I.Fel'dshteyna - M., Voronezh: Izd-vo in-ta prakt, psikhologii, 1995. - 352 s.
- 8 Obukhova L.F. Detskaya psikhologiya: teoriya, fakty, problemy / L.F. Obukhova. - M., 1995.-284 s.
- 9 Mukhina V.S. Vozrastnaya psikhologiya, Khrestomatiya / V.K. Mukhina, - M., 1999. - 384 s
- 10 Aubakirova ZH.K. Studenttik shak, tağy tұлғалық, damudың psikhologilyk, yerekshelikтері. // Shyğystың аймақ, tyk, khabarshysy. 2012 № 4, 157-164 b.

СТУДЕНТ ЖАСТАРМЕН ЖҮРГІЗІЛЕТІН ӘЛЕУМЕТТІК-ПЕДАГОГИКАЛЫҚ ТЕХНОЛОГИЯЛАР МЕН ӘДІСТЕР

SOCIAL AND PEDAGOGICAL TECHNOLOGIES AND METHODS OF STUDENT YOUTH

Байсарина С.С., Байдильдаева А.А.
Baysarina S.S., Baidildaeva A.A.

Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Нұр-Сұлтан, Қазақстан
L.N. Gumilyov Eurasian National University, Nur-Sultan, Kazakhstan

Түйін: Мақалада студент жастармен жүргізілетін әлеуметтік-педагогикалық технологиялар мен әдістердің маңыздылығы туралы айтылған.

Abstract: The article discusses the importance of socio-pedagogical technologies and methods of student work.

Кілт сөздер: студент, жастар, әлеуметтік-педагогикалық технологиялар, әдістер

Keywords: students, youth, socio-pedagogical technologies, methods

Еліміздің жастарының құқығын қорғайтын және қолдайтын, бағдар беретін Мемлекеттік жастар саясаты туралы Қазақстан Республикасының Заңы бар. Оның мақсаты: жастардың рухани, мәдени, білім алып, кәсіби және дене бітімінің толыққанды дамуы, шешімдер қабылдау процесіне қатысуы, ойдағыдай әлеуметтенуі және олардың әлеуетін елді одан әрі дамытуға бағыттау үшін жағдайлар жасау болып табылады.

Мемлекеттік жастар саясатының міндеттері:

- жастардың құқықтары мен заңды мүдделерін қорғау;

- жастарды елдің әлеуметтік-экономикалық және қоғамдық-саяси өміріне тарту;

- азаматтыққа тәрбиелеу және қазақстандық патриотизм сезімін нығайту болып табылады.

ҚР «Мемлекеттік жастар саясаты туралы» Заңына сәйкес 14 жастан 29 жасқа дейінгі адамдарды жастар деп атау қабылданған [1]. Бұл жас аралығы негізінен жастардың студенттік өмір кезеңімен тура келеді. Өзімізге мәлім, кейінгі жылдары мемлекетімізде студент жастармен белсенді түрде жұмыстар жүргізілуде - жастардың жаңа қоғамдық бірлестіктері құрылуда.

Демек, жастар саясаты бүгінгі күні жас ұрпақтың қоғамдық өмірге әлеуметтік кірігуінің бірден-бір мүмкін боларлық тетігі болып табылады. Жастар саясатын жүйелі жүргізу қажеттілігі өзінің әлеуметтендіру процесінде жас адамның кезігіп отыратын өмір қиыншылықтарымен айқындалады.

Технология (грек. techne-өнер, шеберлік, шеберлік + logos — ілім) — өңдеу және сапалы түрлендіру әдістері мен құралдары туралы білім жүйесі. Әлеуметтік жұмыс технологиясы-бұл әлеуметтік қызмет көрсетуге, қиын өмірлік жағдайға тап болған азаматтарға көмек пен қолдау көрсетуге бағытталған әлеуметтік технологиялардың бір саласы.

Алгоритммен белгіленген рәсімдер мен операциялардың реттілігі технологиялық процестің құрылымы мен мазмұнын көрсетеді. Технологиялық процестің ең жалпы түрінде төрт негізгі процедуралық кезеңді бөлуге болады:

1. Әсер ету мақсатын тұжырымдау.
2. Әсер ету тәсілдерін әзірлеу және таңдау.
3. Әсер етуді ұйымдастыру.
4. Әсер ету нәтижелерін бағалау және талдау.

Әлеуметтік-педагогикалық технологиялардың түрлері:

1. Субъективті технологиялар:

- жеке
- топтық (топтық әлеуметтік. пайдалы қызмет, тренингтер және т. б
- жаппай (жаппай акциялар, мерекелер және т. б.)

2. Қызмет көрсету технологиялары:

- әлеуметтік жетілдіруге бағытталған, яғни педагогикалық қызмет түрі ретінде;
- ұйымдастыру құрылымдарының қызметін жақсартуға бағытталған;
- клиенттің қызметін жақсарту;

3. Экологиялық технологиялар: қоршаған ортаны сауықтыру технологиялары.

Е.В. Титова тәрбие жұмысының нысанын белгілі бір педагогикалық міндеттерді (тәрбиелік және ұйымдастырушылық-практикалық) шешуге бағытталған нақты актілерді, жағдайларды, тәрбие процесіне қатысушылардың өзара әрекеттесу процедураларын ұйымдастырудың белгіленген тәртібі ретінде анықтайды; тәрбие жұмысының сыртқы көрінісін қамтамасыз ететін ұйымдастырушылық әдістер мен тәрбие құралдарының жиынтығы.

Әлеуметтік жұмыс тәжірибесінде мамандар *әртүрлі формалардың* едәуір санын қолданады, бірақ олардың барлығында ерекше белгілер бар:

- функционалдылық (әлеуметтік қызметтің белгілі бір бағыты үшін басымдық);
- құрылым (формалардың нақты түрлерін дайындау мен жүргізудің арнайы талаптарына сәйкестік);

- интегративтілік (кейбір формаларды қолдану арқылы алынған нәтижелер басқалардың енгізілуіне ықпал етеді).

Әлеуметтік жұмыста формалар қатысушылардың санына қарай жіктеледі: жеке (маманның жеке адаммен жұмысы, жағдай),

- топтық (топпен, отбасымен жұмыс),
- жаппай (көптеген адамдарды тартуға бағытталған – акциялар, конкурстар, фестивальдар, көше театры және т. б.);
- басым ықпал ету құралы бойынша:
- ауызша (дәрістер, әңгімелесулер, диспуттар); практикалық (консультациялар, тренингтер, қызметтер жәрмеңкелері);
- көрнекі (газеттер, плакаттар, әлеуметтік жарнама, бейнефильмдер көрсету және т. б.);
- әлеуметтік жұмыс бағыттарына сәйкес:
- әлеуметтік профилактика (дәрістер, әңгімелесулер, тренингтер, буклеттер, бейнематериалдар және т. б.).

Әлеуметтік және әлеуметтік-педагогикалық қорғау (патронаж, кеңес беру, хат алмасу, құжаттарды ресімдеу және т.б.).

1. Ақпараттық көмек: оқу орындары туралы, оларда оқу шарттары, жастардың жеңілдікті санаттары туралы арнайы деректер банкін қалыптастыру, құру, біліктілігін арттыру, қайта даярлау мүмкіндіктері туралы ақпарат беру; телефон арқылы хабарлау (тікелей желілер), бұқаралық ақпарат құралдарымен ынтымақтастық; жарнамалық ақпараттық-анықтамалық материалдар шығару.

2. Кәсіптік бағдар беру жұмысы: дәрістер, әңгімелесулер, таңдалған мамандық туралы жеткілікті ақпарат алуға жеке, топтық көмек («кәсіптік бағдар негіздері», «еңбек нарығындағы жастар»), тестілеу, сауалнама жүргізу, әлеуметтік-психологиялық тренингтер.

3. Жастарды жұмысқа орналастыруға және екінші рет жұмыспен қамтуға жәрдемдесу.

Жеке жұмыс түрлерінің арасында кеңес беру, «Сенім поштасы», «сенім телефоны», жеке кеңес беру кездесулерін атауға болады.

Еріктілер қозғалысы - жастармен жұмыс түрі.

Әлеуметтік педагогтың студент жастармен жұмыс істеу әдістері:

1. Сауалнама, тестілеу, сауалнама.

2. Дәрістер, әңгімелер, диспуттар, кездесулер, конференциялар, семинарлар, телефон арқылы ақпараттандыру.

3. Клубтық бірлестіктерді ұйымдастыру және өткізу. Мәдени-ағарту бағытындағы іс-шаралар.

4. Патронаждық қызмет көрсету, рейдтер-тексерулер.

5. Уақытша жұмысқа орналастыру.

6. Еріктілер қозғалысы.

7. Ақпараттық ашықхаттарды, әдістемелік әзірлемелерді дайындау және тарату.

8. Бұқаралық ақпарат құралдарымен жұмыс.

Әлеуметтік педагогтар студент жастармен өз жұмысында әртүрлі жұмыс түрлері мен әдістерін қолданады:

- жеке, топтық, бұқаралық;

- дәріс курстары. Дәрістерді өткізуге мамандар (дәрігерлер, гинекологтар, психологтар, педагогтар) тартылады:

- мәселе бойынша семинар-практикумдар;

- дөңгелек үстелдер;

- семинар-пікірталастар;

- конференциялар

- тренингтер;

- байқаулар .

- мәдени-бұқаралық іс-шаралар .

Практикалық әлеуметтік-педагогикалық жұмыста көптеген әдістер қолданылады. Бұл әртүрлі әдістерде әлеуметтік жұмыстың көп деңгейлі ғана емес, сонымен қатар пәнаралық сипаты да көрініс табады.

Әлеуметтік-педагогикалық жұмыстағы психологиялық және әлеуметтік-психологиялық әдістер. Психологиялық көмек әдістері клиенттің психологиялық құзыреттілігін арттыруға, бұрыннан барларын анықтауға немесе жаңа психологиялық ресурстарды қалыптастыруға бағытталған, бұл адамға өз міндеттерін шешуге, қиындықтар мен өмірлік дағдарыстарды жеңуге мүмкіндік береді.

Осы әдістердің ішінде мыналар ерекшеленеді: психологиялық түзету және оңалту әдістері, оның мақсаты жедел немесе созылмалы психикалық жарақаттары, нейропсихиатриялық және психосоматикалық аурулары бар адамға көмектесу; психогигиена және психопрофилактика әдістері-психосоматикалық бұзылулардың алдын алу үшін іс жүзінде сау адамға психологиялық көмек көрсету.

Әлеуметтік-педагогикалық жұмыс тәжірибесінде психодиагностика, психологиялық кеңес беру, мансаптық бағдарлау және т. б. сияқты психологиялық әдістерді, сондай-ақ әлеуметтік-психологиялық жағдайды оңтайландыруды, жақсартуды, дамытуды көздейтін әдістерді қолдануға болады: топтық пікірталас, іскерлік ойын, әлеуметтік мінез-құлықты өзгерту, әлеуметтік-психологиялық тренинг және т. б.

Әлеуметтік-педагогикалық жұмыстағы психологиялық-педагогикалық әдістер клиентке оның әлеуметтік әл-ауқаты мен мінез-құлқын әлеуметтік-психологиялық және педагогикалық реттеу механизмі арқылы жанама әсер етумен байланысты. Бұл жағдайда негізгі әдіс әртүрлі формаларда (түсіндіру, кеңес, аргументация, ұсыныс, ұсыныс, оң мысал және т.б.) сендіру болып табылады.

Әлеуметтік-педагогикалық жұмыста қолданылатын педагогикалық әдістерге сенімділікпен қатар педагогикалық талаптар, оқыту, бәсекелестік, этикалық әңгіме, пікірталас және т.б. кіреді. Әлеуметтік-педагогикалық әдістер клиентке жеке тұлға ретінде және әлеуметтену процесі жүретін қоғамның мүшесі ретінде әлеуметтік-педагогикалық көмек көрсетуге бағытталған. Осы әдістердің үш негізгі тобы бар:

- 1) жеке тұлғаның санасын қалыптастыру әдістері (ұғымдар, Пікірлер, сенімдер, бағалау);
- 2) танымдық, практикалық қызметті және мінез-құлқты ұйымдастыру әдістері (тапсырмалар, жаттығулар, арнайы тәрбиелік жағдайлар жасау);
- 3) жеке адамның іс-әрекеті мен мінез-құлқын ынталандыру әдістері (бағалау, көтермелеу, сөгіс және т.б.).

Әлеуметтік-педагогикалық жұмыстың әлеуметтік-экономикалық әдістері мамандардың клиенттің материалдық, моральдық, отбасылық және басқа да әлеуметтік мүдделері мен қажеттіліктеріне әсер ететін барлық әдістерді қамтиды. Бұл топқа заттай және ақшалай көмек, жеңілдіктер, біржолғы жәрдемақылар, тұрмыстық қызмет көрсету, Моральдық көтермелеу және т. б. жатады. Әлеуметтік-педагогикалық жұмыста экономикалық әдістер де қолданылады: статистикалық, математикалық, мақсатты әрекеттерді талдау және осы әрекеттердің мүмкін нәтижелерін объективті салыстырмалы бағалау (оңтайлы шешімдер қабылдау әдісі), баланстық, индекстік және т. б.

Ұйымдастырушылық және әкімшілік әдістер әлеуметтік қызметтердің ұйымдық құрылымының басқарушылық әсерінің негізінде, реттеуші, нормативтік құқықтық актілерге сүйенеді

Медициналық-әлеуметтік әдістер. Медициналық-әлеуметтік жұмыс барысында халықты әлеуметтік қорғау жүйесінде де, денсаулық сақтау жүйесінде де қалыптасқан әдістер қолданылады: медициналық-әлеуметтік диагностика, профилактика, оңалту, психотерапия, сондай-ақ медициналық-әлеуметтік сараптама, салауатты өмір салтын қалыптастыру, құқықтарды қорғау. Әлеуметтік жұмыс әдістерін жүйелі қолдану ең тиімді болып табылады, бұл қажетсіз қайталануды немесе, керісінше, клиентпен жұмыс жасаудағы олқылықтарды жояды, біржақты болмауға, мәселені жан-жақты шешуге және көмек көрсетудің әртүрлі кезеңдерінің сабақтастығын қамтамасыз етуге көмектеседі [2].

Қорыта келе, белсенді мемлекеттік саясатты күшейту қажеттілігі елдің өсіп келе жатқан ұрпағын әлеуметтендіру проблемаларын тиімді шешуге мүмкіндік береді. Технологияландыру әлеуметтік-педагогикалық жұмыстың теориясы мен практикасын дамытудың талап етілетін бағыты болып табылады. «Әлеуметтік-педагогикалық жұмыс технологиясы» деп әлеуметтік ортаның педагогикалық ресурстары есебінен студент жастардың оң әлеуметтенуіне жағдай жасау үшін әлеуметтік-педагогикалық қызметтің функцияларын жүзеге асыру процесін күшейтеді. Студент жастармен әлеуметтік-педагогикалық жұмыс технологияларын әзірлеу кезінде ювенологиялық тәсілге сүйену қажет.

Әдебиеттер

- 1 Мемлекеттік жастар саясаты туралы Қазақстан Республикасының Заңы. – Астана, 2015.
- 2 Карачевцева О.А. Работа социального педагога с молодежью. <https://go.mail.ru/redirect>

References

- 1 Memlekettik jastar sayasatı twralı Qazaqstan Respwblıkasınñ Zañı. – Astana, 2015.
- 2 Karaçevceva O.A. Rabota socialnogo pedagoga s molodejyu. <https://go.mail.ru/redirect>

ПЕДАГОГИЧЕСКИЙ АСПЕКТ САМОСТОЯТЕЛЬНОЙ РАБОТЫ СТУДЕНТОВ ВУЗА ПО МАТЕМАТИЧЕСКОЙ СТАТИСТИКЕ КАК СРЕДСТВА РАЗВИТИЯ МАТЕМАТИЧЕСКИХ КОМПЕТЕНЦИЙ

PEDAGOGICAL ASPECT OF THE INDEPENDENT WORK OF UNIVERSITY STUDENTS ON MATHEMATICAL STATISTICS AS A MEANS OF DEVELOPING MATHEMATICAL COMPETENCIES

Жунисбекова Д.А.
Zhunisbekova D.A.

Южно-Казахстанский университет им. М.Ауэзова, Шымкент, Казахстан
¹М.О. Auevov South Kazakhstan University, Shymkent, Kazakhstan
dana25@mail.ru

Абстракт: В статье рассматривается процесс развития математических компетенций в обучении студентов технических специальностей при выполнении самостоятельной работы. Для реализации компетентностного подхода в самостоятельной работе использованы деятельностный, системный, личностно-ориентированный подходы, контекстное обучение, междисциплинарная интеграция. Включение компьютерных технологий позволило трансформировать самостоятельную работу, репродуктивную по своей основе, в самостоятельную работу с элементами исследования, с творческими заданиями. Многолетняя практика проведения самостоятельной работы доказала ее эффективность. В статье уточняется понятие математическая компетенция. Ее структура представляет собой совокупность четырех компонентов: когнитивного, деятельностного, мотивационно-ценностного, результативно-оценочного.

Abstract: The article deals with the development of mathematical competencies in teaching students of technical specialties when performing independent work. To implement the competence-based approach in independent work, the activity-based, systemic, personality-oriented approaches, contextual learning, and interdisciplinary integration were used. The inclusion of computer technologies made it possible to transform independent work, which is reproductive in its essence, into independent work with elements of research, with creative tasks. Long-term practice of independent work has proved its effectiveness. The article clarifies the concept of mathematical competence. Its structure is a combination of four components: cognitive, activity-based, motivational-value, productive-evaluative.

Ключевые слова: самостоятельная работа студентов, компетентностный подход, математические компетенции, повышение качества самостоятельной работы студентов, эффективность, педагогический потенциал, элементы исследования.

Keywords: independent work of students, competence-based approach, mathematical competencies, improving the quality of students' independent work, efficiency, pedagogical potential, research elements.

Математические компетенции в настоящее время являются не просто одной из составляющих профессиональных компетенций, а играют важную роль, как в профессиональном становлении личности, так и в общекультурном ее развитии. Следует отметить, что высшая математика – это рабочий инструмент специалиста технического профиля, так как именно с ее помощью проводятся технические расчеты. Для качества эффективного усвоения предлагается методика организации самостоятельной работы студентов в обучении с применением компьютерных технологий на развитие математических компетенций.

Математические компетенции и компетентность были глубоко изучены многими методистами и учеными. Например, В.Г. Плахова изучала математические компетенции с позиции способности обучаемых, позволяющей им применять систему усвоенных математических знаний, умений и навыков в решении математических задач и в исследовании математических моделей профессиональных задач; Н.П. Пучков изучал с позиции готовности студентов к адекватному применению математических методов и моделей в профессиональной деятельности.

Математические компетенции – это интегративные личностно-профессиональные характеристики выпускника, отражающие его способность и готовность применять математические методы в профессиональной и повседневной деятельности.

Структура математических компетенций представляет собой совокупность четырех компонентов: когнитивного, деятельностного, мотивационно-ценностного, результативно-оценочного.

Когнитивный компонент математических компетенций включает знание основ теоретической и прикладной математики, а так же аналитические, логические, алгоритмические, прогностические умения.

Деятельностный компонент заключается в способности и готовности решать типовые математические задачи, адекватно применять математические знания для решения задач в профессиональной и повседневной деятельности.

Мотивационно-ценностный компонент представляет собой мотивы и интересы к изучению математики и будущей профессии, ценностные установки личности, стремление к самообразованию и творческому саморазвитию.

Результативно-оценочный компонент означает наличие способности к оцениванию своей деятельности и результатов, к планированию своей деятельности и самообразования.

Наиболее интересен для нас деятельностный компонент математических компетенций с точки зрения их измерения. В качестве механизма измерения мы использовали уровневый подход В.П.Беспалько [4].

Уровень усвоения α мы измеряли с помощью коэффициента усвоения $K_{усв}$ ($0 \leq K_{усв} \leq 1$). Материал принято считать усвоенным при $K_{усв} \geq 0,7$. Степень усвоения можно оценить следующим образом:

- если коэффициент усвоения $K_{усв} < 0,7$ – «неудовлетворительно»,
- если коэффициент усвоения $0,7 \leq K_{усв} < 0,8$ – «удовлетворительно»,
- если коэффициент усвоения $0,8 \leq K_{усв} < 0,9$ – «хорошо»,
- если коэффициент усвоения $0,9 \leq K_{усв} < 1$ – «отлично».

На основе уровневого подхода В.П.Беспалько можно оценить развитие математических компетенций студентов технических специальностей первого курса в ходе выполнения самостоятельной работы по высшей математике. Самостоятельная работа студентов была направлена, в частности, на формирование профессиональной компетенции «умение решать задания по математической статистике» для направления подготовки 6В07230-«Технология и конструирование изделий легкой промышленности», которая в своей основе имеет математическую компетенцию. Эта работа включала все основные темы: полигоны, гистограммы, точечные и интервальные оценки, проверку статистических гипотез, корреляционный и регрессионный анализ.

Для реализации компетентного подхода в описанной самостоятельной работе студентов использованы следующие подходы:

- **Деятельностный.** Освоение нового материала и проработка пройденного осуществляется через решение задач. Данные для ряда заданий подобраны преподавателем так, чтобы не было совпадающих данных.
- **Системный.** Выполнение нескольких заданий по одним данным помогает студентам лучше понять сущность характеристик математической статистики, их соотношение, взаимосвязи. У студентов складывается целостное представление о дисциплине, ее структуре. И сама самостоятельная работа выглядит не просто набором заданий, а небольшим исследованием.
- **Междисциплинарная интеграция.** Включение в самостоятельную работу студентов данных с экономическими данными расширяет представление о дисциплине «Математическая статистика», а так же является элементом опережающего обучения.
- **Личностно-ориентированный.** В самостоятельной работе студентов предусмотрены творческие задания: студенты формулируют задачи на указанные темы по данным из Интернета. Для желающих набрать дополнительные баллы предлагается блок дополнительных (необязательных) заданий, которые студенты разбирают самостоятельно. Самостоятельный выбор сайтов в качестве источника информации, поиск данных в Интернете, выполнение творческих и дополнительных заданий – это ситуации выбора и принятия решений самим студентом, разрешение которых способствуют становлению студента как субъекта обучения, осознанию себя как личности.
- **Контекстное обучение.** В самостоятельной работе студенты осуществляют статистический анализ результатов исследований.

Следует отметить, что контекстное обучение в настоящее время многие исследователи рассматривают в качестве концептуальной основы компетентного подхода. Следует отметить,

что все указанные выше подходы «участвуют» в реализации контекстного обучения. Более того, деятельностный подход является одним из источников контекстного обучения.

Особое место в самостоятельной работе студентов на современном этапе информатизации общества занимают Интернет-технологии, применение которых позволило качественно изменить и значительно усложнить самостоятельную работу студентов.

В течение последних 15 лет работы автором в Южно-Казахстанском университете были разработаны комплекты заданий для самостоятельной работы студентов по различным техническим специальностям, которые были адаптированы к реальным потребностям обучения и различным уровням знаний студентов.

Исследование показало, что выбранный подход является эффективным: уровень усвоения материала по дисциплине «Математическая статистика» у студентов, выполнявших самостоятельную работу по данной методике, был значительно выше, чем у студентов, не выполнявших такую самостоятельную работу. Более того, данная методика организации самостоятельной работы обеспечила необходимый уровень качества обучения даже в условиях сокращения аудиторных занятий в два раза.

Как показало проведенное исследование, эта самостоятельная работа по математической статистике оказывает существенное влияние на развитие математических компетенций студентов. Для оценивания достигнутого уровня деятельностной компоненты математических компетенций по математической статистике была разработана контрольная работа. Опишем оценочный аппарат проведенного эксперимента. Разработанные варианты заданий контрольной работы по математической статистике, соответствовали трем уровням усвоения по определению В.П.Беспалько.

Например, для уровня узнавания $\alpha=1$ (у В.П.Беспалько – репродуктивное узнавание [1,с.57]) мы использовали тестовые вопросы закрытого типа. Для уровня воспроизведения (репродуктивное алгоритмическое действие [1,с.57, 58]), $\alpha=2$ мы разработали задания, которые имеют единственное решение. К сожалению, у нас не было возможности реализовать уровень применения (продуктивное эвристическое действие [1,с.58]), $\alpha=3$. Это связано с тем, что из-за ограниченного числа аудиторных часов студенты имеют недостаточную теоретическую подготовку для заданий этого уровня, а также студенты плохо владеют методами вывода и преобразования формул. Кроме того, в качестве следующего уровня сложности можно выбрать творческий уровень (продуктивное творческое действие), $\alpha=4$. В задании этого уровня следовало сформулировать задачу по исходным данным на указанную тему и решить ее. В формулировке задачи должны быть отражены ответы на вопросы: «Что? Где? Зачем? (С какой целью?)». Таким образом, задается цель и определяется смысл вычислений, их практическое применение. Студенты фактически моделируют ситуацию, в которой могут быть востребованы методы математической статистики. Задания третьего уровня показывали степень владения предметом «Математическая статистика», насколько свободно студент ориентируется в материале.

Контрольная работа по математической статистике содержала задания и технического и экономического содержания. Включение экономических заданий помогло показать междисциплинарные связи математической статистики, что расширяет кругозор студентов. При составлении заданий учитывалось, что студенты первого курса еще не имеют глубоких знаний в экономике. Поэтому задания сформулированы таким образом, что понятны даже неспециалисту.

В качестве базы исследования были выбраны 2 группы студентов (первого курса), имеющие одинаковую академическую успеваемость.

Конечно следует учитывать, что эта методика организации самостоятельной работы студентов по математической статистике способствовала достижению более высокого уровня математических компетенций относительно традиционных форм обучения. Можно привести в качестве доказательства этого на основе критерия ϕ^* – угловое преобразование Фишера с уровнем значимости 0,05.

За событие «есть эффект» принимаем событие $\{K_{уэв} \geq 0,7\}$. Такое обозначение позволило нам совместить описанную выше шкалу и шкалу оценок. Так, В.П. Беспалько определяет событие $\{K_{уэв} \geq 0,7\}$ как достаточный уровень усвоения знаний [2,с.61]. Следует заметить, что студенты ориентировались на 6-уровневую шкалу оценок, принятую на момент исследования. Указанная шкала являлась менее строгой, т.к. оценке «неуд» соответствовал $K_{уэв} \leq 0,5$, а с $K_{уэв} \geq 0,7$ начинаются положительные оценки («хор», «оч. хор», «отл»).

Приведем пример одного из заданий самостоятельной работы студентов.

Задание.

На книжной полке произвольно расставлены 4 книги по теории вероятностей и 3 книги по математической статистике.

1. Библиотекарь наудачу берет одну книгу. Какова вероятность того, что эта книга по теории вероятностей?

2. Библиотекарь наудачу берет три книги. Какова вероятность того, что две из них по теории вероятностей и одна по статистике?

3. Какова вероятность того, что книги по математической статистике окажутся рядом?

4. Какова вероятность того, что книги по одному и тому же предмету окажутся рядом?

При решении задач преподаватель фиксирует студентов, справившихся с решением задачи той или иной сложности, что позволяет индивидуально подойти к выдаче домашних заданий студентам. Студенты, у которых возникли трудности, получают дифференцированные карточки с заданиями для устранения затруднений. В зависимости от изучаемой темы часть домашних заданий для этих студентов могут составлять задания технического содержания.

В заключении хотелось бы отметить, что организация самостоятельной работы студентов на основе современных педагогических подходов и технологий в значительной степени повышает уровень усвоения предмета, способствует формированию и развитию профессиональных компетенций, становлению студента как личности. Кроме того, использование компьютерных технологий в ситуации сокращения числа аудиторных занятий помогло восполнить их недостаточное количество. А применение интернет-технологий, например, электронных обучающих ресурсов, электронной почты, способствовало интенсификации учебного процесса.

Литература

1. Жунибекова Д.А., Балабаев Е.Ш., Ефремов А.В. Вопросы организации и интенсификации самостоятельной работы студентов при обучении темы «Функции нескольких переменных». // Сборник статей МНПК «Современные тренды педагогического образования». – Шымкент, ЮКГУ, 2020. – с.483-488.
2. Zhunisbekova D.A. Teaching probability theory and mathematical statistics in higher school. // Journal "EURASIAN EDUCATION, SCIENCE AND INNOVATION". Proceedings of the IV international scientific practical conference "POST-CRISIS DEVELOPMENT OF EURASIAN SCIENTIFIC COOPERATION", 24-25 September 2020. Aachen, Germany. Vol.3. – pp.9-13.
3. Жунибекова Д.А., Суйгенбаева А.Ж., Байысбай О.П., Манатов Н.Ж. Организация самостоятельной работы студентов при изучении раздела «Элементы комбинаторики» с использованием компьютерных средств обучения. // Труды 21-ой республиканской студенческой научной конференции по естественным, техническим, социально-гуманитарным и экономическим наукам: «Вклад молодежи Казахстана в реализации четвертой промышленной революции», ЮКГУ им.М.Ауэзова.-Шымкент: ЮКГУ им.М.Ауэзова, 2018. - Том 2(1). - С.137-139.
4. Ившина Г.В., Каштанова Е.К. Самостоятельная работа студентов как средство развития математических компетенций. // Современные исследования социальных проблем (электронный научный журнал), №4(12), 2012.
5. Беспалько В.П. Теория учебника: Дидактический аспект. - М.: Педагогика, 1988. - 160с.
6. Вербицкий А.А. Контекстное обучение в компетентностном подходе // Высшее образование в России. 2006. № 11. - С. 39-45.
7. Плахова В.Г. Формирование математической компетенции у студентов технических вузов: Автореф. дис канд. пед. наук. - Саранск, 2009. - 20с.
8. Пучков Н.П. К вопросу проектирования компетентностной модели математической подготовки специалистов в вузе. // Вопросы современной науки и практики. Университет им. В.И.Вернадского. 2009. №12(26). - С.102-108.
9. Каштанова Е.К. Организация самостоятельной работы по математическим дисциплинам в условиях балльно-рейтинговой системы на примере КГУ. // Казанский педагогический журнал. 2010. №3. - С.32-43.
10. Каштанова Е.К. Применение Интернет-технологий в самостоятельной работе по математической статистике на гуманитарных факультетах КГУ. // Материалы международной научно-практической конференции, посвященной году учителя «Модернизация профессионального образования: вопросы теории и практический опыт». - Казань, 2010. - С.87-89.
11. Каштанова Е.К. Самостоятельная работа студентов как индикатор качества обучения. // Материалы XXI Всероссийской научной конференции «Проблемы инновационности, конкурентноспособности и саморазвития личности в условиях модернизации педагогического образования». - Казань, 2011.- С.192-196.

References

1. Zhunisbekova D.A., Balabaev E.Sh., Efremov A.V. Questions of organization and intensification of students' independent work when teaching the topic "Functions of several variables". // Collection of articles of the MNPК "Modern trends in teacher education". - Shymkent, SKSPU, 2020. - p. 483-488.
2. Zhunisbekova D.A. Teaching probability theory and mathematical statistics in higher school. // Journal "EURASIAN EDUCATION, SCIENCE AND INNOVATION". Proceedings of the IV international scientific practical conference "POST-CRISIS DEVELOPMENT OF EURASIAN SCIENTIFIC COOPERATION", 24-25 September 2020. Aachen, Germany. Vol.3. – pp.9-13.
3. Zhunisbekova D.A., Suigenbaeva A.Zh., Baiysbay O.P., Manatov N.Zh. Organization of independent work of students when studying the section "Elements of combinatorics" using computer teaching aids. // Proceedings of the 21st republican student scientific conference on natural, technical, social, humanitarian and economic sciences: "The contribution of the youth of Kazakhstan to the implementation of the fourth industrial revolution", M. Auezov SKSU.-Shymkent: M. Auezov, 2018. - Volume 2 (1). - C.137-139.
4. Ivshina G.V., Kashtanova E.K. Independent work of students as a means of developing mathematical competencies. // Modern studies of social problems (electronic scientific journal), No. 4 (12), 2012.
5. Bepalko V.P. Textbook Theory: The Didactic Aspect. - Moscow: Pedagogika, 1988. - 160 p.
6. Verbitsky A.A. Contextual learning in a competence-based approach. // Higher education in Russia. 2006. No. 11. - p. 39-45.
7. Plakhova V.G. Formation of mathematical competence among students of technical universities: Author's abstract. dis. candidate. ped. sciences. - Saransk, 2009. - 20p.
8. Puchkov N.P. On the issue of designing a competence-based model for mathematical training of specialists at a university. // Questions of modern science and practice. University named after V.I. Vernadsky. 2009. No. 12 (26). - p.102-108.
9. Kashtanova E.K. Organization of independent work in mathematical disciplines in terms of the point-rating system on the example of KSU. // Kazan pedagogical journal. 2010. No. 3. - p.32-43.
10. Kashtanova E.K. Application of Internet technologies in independent work on mathematical statistics at the humanitarian faculties of KSU. // Materials of the international scientific-practical conference dedicated to the year of the teacher "Modernization of vocational education: theory and practical experience". - Kazan, 2010. - p.87-89.
11. Kashtanova E.K. Independent work of students as an indicator of the quality of education. // Materials of the XXI All-Russian scientific conference "Problems of innovation, competitiveness and self-development of the individual in the context of modernization of teacher education". - Kazan, 2011.- p. 192-196.

ПЕДАГОГИЧЕСКИЙ АСПЕКТ ОРГАНИЗАЦИИ И ИНТЕНСИФИКАЦИИ САМОСТОЯТЕЛЬНОЙ РАБОТЫ СТУДЕНТОВ ПРИ ОБУЧЕНИИ МАТЕМАТИЧЕСКОМУ АНАЛИЗУ

PEDAGOGICAL ASPECT OF ORGANIZATION AND INTENSIFICATION OF INDIVIDUAL WORK OF STUDENTS IN TEACHING MATHEMATICAL CALCULUS

Жунисбекова Д.А., Утепов Н.М., Такибаева Г.А., Алтынбек О.Т.
Zhunisbekova D.A., Utenov N.M., Takibaeva G.A., Altynbek O.T.

Южно-Казахстанский университет им.М.Ауэзова, Шымкент, Казахстан
M.Auezov South Kazakhstan University, Shymkent, Kazakhstan
dana25@mail.ru

Абстракт: В данной статье установлено, что задания для самостоятельной работы повышают мотивацию, познавательный интерес, уровень профессиональной компетентности, показывают практическую значимость и возможность приложения математических методов, показывают наличие связи высшей математики со специальными дисциплинами, создают условия для исследовательской работы студентов. Выявлено, что различные методы и средства информационных технологий обучения высшей математике, осуществление систематического контроля качества эффективности самостоятельной работы студентов, математической культуры и качества математического образования – все это является обоснованием интенсификации самостоятельной работы студентов при обучении высшей математике. Приведены примеры использования различных типов заданий по теме «Функции нескольких переменных» и их решения.

Abstract: In this article tasks for independent work increase motivation, cognitive interest, the level of professional competence, show the practical significance and the possibility of applying mathematical methods, show the connection of higher mathematics with special disciplines, create conditions for students' research work. It was revealed that various methods and means of information technology for teaching higher mathematics, the implementation of systematic quality control of the effectiveness of students' independent work, mathematical culture and the quality of mathematical education - all this is the rationale for the intensification of students' independent work in teaching higher mathematics. Examples of using different tasks and their solutions on the theme "Multivariable Functions" are given in the article.

Ключевые слова: самостоятельная работа студентов, мотивация, высшая математика, эффективность обучения, интенсификация самостоятельной работы, организация самостоятельной работы, уровень профессиональной компетентности.

Keywords: independent work of students, motivation, higher mathematics, learning efficiency, intensification of independent work, organization of independent work, level of professional competence.

В начале третьего тысячелетия бурное развитие информационных технологий открыло новые возможности в применении вычислительной техники для математических вычислений и инженерных расчетов. Процесс нарастания информации потребовал коренного изменения содержания обучения и активного поиска путей повышения эффективности учебного процесса. В связи с этим обучение высшей математике, особенно в технических вузах, приобрела новые аспекты. Так как резервов аудиторного учебного времени практически нет, то их приходится изыскивать в самой организации самостоятельной работы студентов.

Главное в стратегической линии организации самостоятельной работы студентов в техническом вузе заключается не в оптимизации ее отдельных видов, а в создании условий высокой активности, самостоятельности и ответственности студентов в аудитории и вне ее в ходе всех видов учебной деятельности в техническом вузе в условиях кредитной технологии обучения.

Проблеме организации и интенсификации самостоятельной работы студентов при обучении высшей математике в высших учебных заведениях обсуждаются в работах дидактов, психологов и методистов, таких как Беспалько В.П., Архангельский С.И., Козаков В.А., Гарунов М.Г., Лернер И.Я., Пидкасистый П.И., которые исследовали общедидактические, психолого-педагогические, организационно-деятельностные, методические и другие аспекты самостоятельной учебной деятельности.

Также проблемам организации, проектирования и реализации организации самостоятельной работы студентов посвящены работы Дроботенко Ю.Б., Ермолаевой В.И., Сечкина И.В., Перьковой Н.В., Демеуова А., Юшко Г.Н. и др.; методическому обеспечению – Широковой В.В., Генкуловой О.В.; педагогическим условиям и средствам повышения эффективности самостоятельной работы студентов – Жукова А.Е., Сметаниной Н.В., Туркиной Л.В. и др.; компетентностному подходу – Прохоровой Н.А., Трущенко Е.Н.; методике контроля и самоконтроля – Литовкиной С.В., Харитоновой И.В. и др.; профессиональной направленности – Дмитриевой А.Б., Разумовой Л.Н. и др.; образовательной деятельности студентов и преподавателей в системе дистанционного обучения - Рулиене Л.Н., Матонина В.В.; проблемам организации и интенсификации самостоятельной работы студентов в вузе – Подошвы Н.В.

Основной задачей организации самостоятельной работы студентов (СРС) является создание психолого-дидактических условий развития интеллектуальной инициативы и мышления на занятиях по высшей математике любой формы.

Целью самостоятельной работы студентов является научить студента осмысленно и самостоятельно работать сначала с учебным материалом, затем с научной информацией, заложить основы самоорганизации и самовоспитания с тем, чтобы привить умение в дальнейшем непрерывно повышать свою квалификацию.

Решающая роль в организации СРС принадлежит преподавателю, который должен работать не со студентом "вообще", а с конкретной личностью, с ее сильными и слабыми сторонами, индивидуальными способностями и наклонностями. Задача преподавателя - увидеть и развить лучшие качества студента как будущего специалиста высокой квалификации. При изучении высшей математики организация СРС должна представлять единство трех взаимосвязанных форм:

1. Внеаудиторная самостоятельная работа;
2. Аудиторная самостоятельная работа, которая осуществляется под непосредственным руководством преподавателя;

3.Творческая, в том числе научно-исследовательская работа.

Аудиторная самостоятельная работа студентов по дисциплине выполняется на учебных занятиях под непосредственным руководством преподавателя и по его заданию. Внеаудиторная самостоятельная работа выполняется студентами по заданию преподавателя, но без его непосредственного участия.

Для проведения занятий необходимо иметь большой банк заданий и задач для самостоятельного решения, причем эти задания могут быть дифференцированы по степени сложности. В зависимости от дисциплины или от ее раздела можно использовать два пути:

1. Давать определенное количество задач для самостоятельного решения, равных по трудности, а оценку ставить за количество решенных за определенное время задач.

2. Выдавать задания с задачами разной трудности и оценку ставить за трудность решенной задачи.

По результатам самостоятельного решения задач следует выставлять баллы по каждому занятию. Оценка предварительной подготовки студента к практическому занятию может быть сделана путем экспресс-тестирования (тестовые задания закрытой формы) в течение 5-10 минут.

По материалам модуля или раздела целесообразно выдавать студенту домашнее задание и на последнем практическом занятии по разделу или модулю подвести итоги его изучения (например, провести контрольную работу в целом по модулю), обсудить ошибки и полученные баллы каждого студента, выдать дополнительные задания тем студентам, которые хотят повысить оценку.

Конечно же, надо отметить и наличие затруднений при организации самостоятельной работы, восприятии и самостоятельном осмыслении полученной информации, осуществления контроля и самоконтроля в процессе изучения курса высшей математики. Причиной является недостаточная сформированность умений и навыков самостоятельной деятельности, слабая мотивация ее осуществления, недостаточная развитость общих мыслительных действий: анализ, синтез, сравнение, обобщение и др. Также следует отметить неэффективность самостоятельной работы за счет слабо выраженного стремления студентов к ее организации, что очень часто приводит к получению формальных математических знаний, умений и навыков студентов.

В вопросе организации и определения видов самостоятельной работы в соответствии с образовательными возможностями студентов хотелось бы отметить повышение эффективности самостоятельной работы, математической культуры и качества математического образования, так как у них формируются навыки принятия самостоятельного решения, самооценки уровня математических способностей, устраняется возможность появления отрицательных эмоций, создаются благоприятные условия для развития математического мышления студентов.

Самостоятельная работа студентов может подразделяться на три группы:

- репродуктивные, реконструктивные математические задачи, с дидактической целью мотивации работы, обучения и тренировки навыков применения математических методов к решению профессиональных задач;
- эвристические, творческие и вариативные задания, развивающие творческие математические способности студентов, навыки их мыслительной деятельности: сравнение, анализ, обобщение и т.д., необходимые для формирования математического мышления;
- критически-творческие задания, развивающие навыки исследовательской математической деятельности.

Для каждой группы можно привести примеры заданий, которые могут быть использованы в процессе обучения высшей математике.

Например, при изучении темы «Функции нескольких переменных» приведем примеры нескольких заданий разного типа.

Пример 1. Найти полные дифференциалы функций: а) $z = 3x^2y^5$; б) $u = 2x^{yz}$.

Решение: а) Сначала находим частные производные данной функции:

$$\frac{\partial z}{\partial x} = 6xy^5; \quad \frac{\partial z}{\partial y} = 15x^2y^4.$$

Затем, умножая частные производные на дифференциалы соответствующих аргументов, получим частные дифференциалы функции:

$$d_x z = 6xy^5 dx; \quad d_y z = 15x^2 y^4 dy.$$

Искомый полный дифференциал функции найдем как сумму ее частных дифференциалов:

$$dz = d_x z + d_y z = 6xy^5 dx + 15x^2 y^4 dy.$$

б) Следуя указанному плану, последовательно находим:

$$u'_x = 2yzx^{yz-1}; \quad u'_y = 2zx^{yz} \ln x; \quad u'_z = 2yx^{yz} \ln x.$$

Затем

$$d_x u = 2yzx^{yz-1} dx; \quad d_y u = 2zx^{yz} \ln x dy; \quad d_z u = 2yx^{yz} \ln x dz.$$

Окончательно, получим

$$du = 2yzx^{yz-1} dx + 2zx^{yz} \ln x dy + 2yx^{yz} \ln x dz.$$

Задания для индивидуального решения:

Найти полные дифференциалы функций:

$$\text{а) } z = a^2 - x^2 - 2y^2; \quad \text{б) } u = -\sqrt{2 - x^2 - 2y^2}; \quad \text{в) } w = \frac{1}{x^2 - y^2}.$$

Пример 2. Вычислить значение полного дифференциала функции $z = \text{arcctg} \frac{x}{y}$ при $x = 1$, $y = 3$, $dx = 0,01$, $dy = -0,05$.

Решение: Находим частные производные, затем частные дифференциалы и полный дифференциал данной функции:

$$\frac{\partial z}{\partial x} = -\frac{y}{x^2 + y^2}; \quad \frac{\partial z}{\partial y} = \frac{x}{x^2 + y^2}; \quad dz = \frac{xdy - ydx}{x^2 + y^2}.$$

Подставляя заданные значения независимых переменных x , y , dx и dy , функцией которых является полный дифференциал dz , получим

$$dz = \frac{1 \cdot (-0,05) - 3 \cdot 0,01}{1 + 9} = -0,008.$$

Задания для индивидуального решения:

Вычислить значение полного дифференциала функции $z = x^2 + y^2 x$ при $x = 1$, $y = 3$, $dx = 0,01$, $dy = -0,05$.

Пример 3. Вычислить приближенное значение $1,08^{3,96}$.

Решение: Если требуется вычислить значение функции $f(x, y, z, \dots, t)$ в точке $M_1(x_1, y_1, \dots, t_1)$ и если проще вычислить значения этой функции и ее частных производных в точке $M_0(x_0, y_0, \dots, t_0)$, то при достаточно малых, по абсолютной величине, значениях разностей $x_1 - x_0 = dx$, $y_1 - y_0 = dy$, ..., $t_1 - t_0 = dt$ можно заменить полное приращение функции ее полным дифференциалом:

$$f(M_1) - f(M_0) \approx f'_x(M_0)dx + f'_y(M_0)dy + \dots + f'_t(M_0)dt,$$

и отсюда найти приближенное значение искомой величины по формуле

$$f(M_1) \approx f(M_0) + f'_x(M_0)dx + f'_y(M_0)dy + \dots + f'_t(M_0)dt. (*)$$

Полагая, что $1,08^{3,96}$ есть частное значение функции $f(\delta, \delta) = x^\delta$ в точке $M_1(1,08; 3,96)$ и что вспомогательная точка будет $M_0(1;4)$, получим

$$f(M_0) = 1^4 = 1; \quad f'_x(M_0) = yx^{y-1} \Big|_{\substack{x=1 \\ y=4}} = 4; \quad f'_y(M_0) = x^y \ln x \Big|_{\substack{x=1 \\ y=4}} = 0;$$

$$dx = 1,08 - 1 = 0,08, \quad dy = 3,96 - 4 = -0,04.$$

Подставляя в формулу (*), найдем

$$1,08^{3,96} \approx f(M_0) + f'_x(M_0)dx + f'_y(M_0)dy = 1 + 4 \cdot 0,08 = 1,32$$

Задания для индивидуального решения:

Вычислить приближенное значение $2,06^{1,14}$.

Пример 4. Найти частные производные следующих функций:

а) $z = \operatorname{arctg} xy$; б) $u = ye^{yz} + \ln(x^2 - 2y + z)$.

Решение: а) Частные производные от ланной функции находятся следующим образом:

$$\frac{\partial z}{\partial x} = \frac{y}{1+(xy)^2}, \quad \frac{\partial z}{\partial y} = \frac{x}{1+(xy)^2}.$$

б) $u = ye^{yz} + \ln(x^2 - 2y + z)$.

Решение: Частные производные этой функции трех переменных выражаются следующими формулами:

$$\frac{\partial u}{\partial x} = \frac{2x}{x^2 - 2y + z}, \quad \frac{\partial u}{\partial y} = (1 + yz)e^{yz} - \frac{2}{x^2 - 2y + z}, \quad \frac{\partial u}{\partial z} = y^2 e^{yz} + \frac{1}{x^2 - 2y + z}.$$

Задания для индивидуального решения:

Найти частные производные от функций:

а) $z = (5x^3y^2 + 1)^3$; б) $v = \ln(x + \sqrt{x^2 + y^2})$.

Таким образом, на основе анализа результатов научных исследований по данной проблеме; принципов организации самостоятельной работы студентов при обучении высшей математике и психолого-педагогическим условиям, обеспечивающим их соблюдение; требований к подбору заданий и классификации самостоятельных работ были разработаны методы и средства интенсификации самостоятельной работы студентов в вузе при обучении высшей математике.

Литература

1. Рулиене Л.Н., Матонин В.В. и др. Образовательная деятельность студентов и преподавателей в системе дистанционного обучения: Электронное учеб.-метод. пособие. – Улан-Удэ: ОДТО БГУ, 2013.
2. Демеуов А. Особенности планирования, организации и контроля внеаудиторной самостоятельной работы студентов. // Высшая школа Казахстана. - Астана, 2004. - №3. - 52-54.
3. Юшко Г.Н. Научно-дидактические основы организации самостоятельной работы студентов в условиях рейтинговой системы обучения: Автореф. дисс... канд. пед. наук: 13.00.08 - теория и методика профессионального образования / Рост. гос. ун-т. - Ростов-н/Д, 2001. - 23 с.
4. Подошва Н.В. Интенсификация самостоятельной работы студентов вузов при обучении курсу высшей математики: дис. ... канд. пед. наук. – Москва, 2012. – 191 с.
5. Коптюк И.Г. Самостоятельная работа студентов как средство повышения их профессионально-познавательной активности в процессе изучения педагогических дисциплин в колледже: дис. ... канд. пед. наук. – Ярославль, 1999. – 149 с.
6. Козаков В.А. Самостоятельная работа студентов и ее информационно-методическое обеспечение. – Киев: Высшая школа, 1990. – 246 с.
7. Жунисбекова Д.А., Маринич В., Джумагалиева А.И. и др. Организация самостоятельной работы студентов технических вузов по высшей математике. / Материалы XIII международной научной-практической конференции «КЛЮЧОВИ ВЪПРОСИ В СЪВРЕМЕННАТА НАУКА – 2017». София, Болгария. – 2017. – Том 7, с.18-20.
8. Жунисбекова Д.А., Суйгенбаева А.Ж. и др. Организация самостоятельной работы студентов при изучении раздела «Элементы комбинаторики» с использованием компьютерных средств обучения. / Труды 21-ой республиканской студенческой научной конференции по естественным, техническим, социально-гуманитарным и экономическим наукам: «Вклад молодежи Казахстана в реализации четвертой промышленной революции», ЮКГУ им.М.Ауэзова.-Шымкент: ЮКГУ им.М.Ауэзова, 2018. - Том 2(1). - С.137-139.
9. Жунисбекова Д.А., Аширбаев Х.А., Дулатов С.Р. Конспект лекций по дисциплине «Математика 2». –

ШЫМКЕНТ: Изд-во ЮКГУ им.М.Ауезова, 2015. – 160с.

10.Жунисбекова Д.А. Методические указания к самостоятельной работе студентов по дисциплине «Математика 2» - Шымкент: ЮКГУ им.М.Ауезова, 2014. -80с.

References

- 1.Rulienne L.N., Matonin V.V. & others. Educational activities of students and teachers in the distance learning system: Electronic textbook. – Ulan-Ude: OTTO BSU, 2013.
- 2.Demeuov A. Features of planning, organization and control of extracurricular independent work of students. //Higher school of Kazakhstan. - Astana, 2004.- №3.- pp.52-54.
- 3.Yushko G.N. Scientific and didactic foundations of organization of students' independent work in a rating educational system: Abstract diss... cand. ped. sciences: 13.00.08 – theory and methodology of professional education / Rost. state univ. - Rostov-on/D, 2001. - 23 p.
- 4.Podoshva N.V. Intensification of students' independent work in learning course of higher mathematics: diss. ... cand. ped. sciences. – Moscow, 2012. – 191 p.
- 5.Kopotiuk I.G. Independent work of students as a means of increasing their professional and cognitive activity in the process of studying pedagogical disciplines in college: diss. ... cand. ped. sciences. – Yaroslavl, 1999. – 149 p.
- 6.Kozakov V.A. Independent work of students and its informational methodical guide. – Kiev: Higher school, 1990. – 246 p.
- 7.Zhunisebekova D.A., Marinich V., Dzhumagalieva A.I. and others. Organization of students' independent work of technical higher educational institutions on higher mathematics. /Materials of XIII international scientific practical conference «КЛЮЧОВИ ВЪПРОСИ В СЪВРЕМЕННАТА НАУКА – 2017». Sofia, Bulgaria. – 2017. – Tom 7, pp.18-20.
- 8.Zhunisebekova D.A., Suygenbaeva A.Zh. and others. Organization of students' independent work when learning «Combinatoric's elements» course by use of computer means of teaching. /Works of 21-st Republic student scientific conference on scientific, technic, socio-humanitarian and economic sciences: «The contribution of Kazakhstan youth in the implementation of the fourth industrial revolution», M.Auevov SKSU. - Shymkent: M.Auevov SKSU, 2018. - Tom 2(1). - pp.137-139.
- 9.Zhunisebekova D.A., Ashirbaev Kh.A., Dulatov S.R. Conspectus of lectures on the discipline «Mathematics 2». – Shymkent: Publishing House of M.Auevov SKSU, 2015. – 160 p.
- 10.Zhunisebekova D.A. Methodical guide to individual work of students on the discipline «Mathematics 2». – Shymkent: M.Auevov SKSU, 2014. – 80 p.

ПСИХОЛОГИЯ ЖӘНЕ ПЕДАГОГИКАЛЫҚ ҒЫЛЫМДАРДА «КОММУНИКАТИВТІК ҚҰЗЫРЕТТІЛІК» МӘСЕЛЕСІНІҢ ЗЕРТТЕЛУІ

RESEARCH OF THE PROBLEM OF «COMMUNICATIVE COMPETENCE» IN PSYCHOLOGICAL AND PEDAGOGICAL SCIENCES

Байсарина С.С., Ерғалиқызы Ұ.
Baysarina S.S., Yergalikyzy U.

Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Нұр-Сұлтан
L.N. Gumilyov Eurasian National University, Nur-Sultan, Kazakhstan

Түйін: Мақалада психология және педагогикалық ғылымдарда «коммуникативтік құзыреттілік» мәселесінің зерттелуі туралы айтылған.

Abstract: The article discusses the study of the problem of "communicative competence" in psychological and pedagogical sciences.

Кілт сөздер: студент, психология, педагогика, ғылым, коммуникативтік құзыреттілік, зерттеу.

Keywords: student, psychology, pedagogy, science, communicative competence, research.

Қазіргі таңда болашақ педагогтарға жоғары оқу орындарында сапалы, әрі кәсіби білім беру мәселесі ерекше қолға алынып жүргендігі бәрімізге мәлім. Заманауи қоғамның қажеттіліктері мен әлеуметтік тұрғыда сұраныстарына жауап беретін кәсіби мамандарды даярлау жоғары оқу орындарына жүктеледі. Соның ішінде, педагог-психолог мамандарын даярлауда озық шетелдік және отандық университеттердің тәжірибесінен үлгі алу қажеттілігі артып отыр. Бұл туралы Қазақстан Республикасының Тұңғыш Президенті Н.Ә. Назарбаевтың Халыққа жолдауында «Білім

беру ісінде 4К моделіне: креативтілікті, сыни ойлауды, коммуникативтілікті дамытуға және командада жұмыс істей білуге басты назар аударылуда», - деп айтылған [1]. Демек, заманауи жағдайда педагогикалық қызмет құрылымындағы компоненттің бірі ретінде коммуникативтілік алға қойылды. Педагог-психологтардың балалармен, басқа қызметкерлермен және ата-аналармен қарым-қатынасты жеңіл орнатуы, әрине, педагогикалық міндеттерді шешу тұрғысынан келгенде, бұл қарым-қатынастың тиімділігі коммуникативтік қабілет пен құзыреттіліктің даму деңгейіне тәуелді екені белгілі. Қарым-қатынас білім берумен ғана шектелмейді, эмоционалдық еліктіру, қызығушылықты ояту, өзара әрекеттесу сияқты т.б. қызметтерді де атқарады.

«Коммуникация» термині латын тілінен аударғанда «жалпы, барлығымен бөлісу» дегенді білдіреді. Егер өзара түсіністік болмаса, байланыс жоқ. Байланыстың сәттілігін білу үшін сіз кері байланысты, яғни адамдар сізді қалай түсінгенін, қалай қабылдағанын және т.б. білуіңіз керек.

Қарым-қатынас құзыреттілігі - адамдармен тиімді қарым-қатынас орнату және өзін-өзі ұстау қабілеті десе болар. Коммуникативтік қабілеттер жасына, біліміне, мәдениетіне, психологиялық даму деңгейіне, адамның өмірлік және кәсіби тәжірибесіне байланысты өзгереді.

Жалпы құзыреттілік дегеніміз - белгілі бір мәселені шешудегі адамның өзара байланысты білімі, дағдыларының жиынтығы, ал коммуникативтік құзыреттілік - бұл адамдармен өзара әрекеттесу және қарым-қатынас жасау тәсілдерін білу, әртүрлі топтарда жұмыс істеу дағдыларының болуы, қоғамдағы әртүрлі әлеуметтік рөлдерді орындау және нақты өмірлік жағдайларда шешім қабылдау.

«Коммуникативтік құзыреттілік» (лат. *competere* – «қол жеткізу», «сәйкес келу» деген сөзден шыққан) - балалар мен қоғам үшін күнделікті оқытуда тіл арқылы коммуникативтік міндеттерді шешу қабілеті; баланың қатысушылық мақсатты іске асыруда тілдік және сөйлеу құралдарын пайдалана білуі. Егер бала ана тілдерімен тікелей немесе аралық қарым-қатынас кезінде осы тілдің нормалары мен мәдени дәстүрлеріне сәйкес өзара әрекеттесе алса, коммуникативтік құзыреттілікті игеру қарастырылады.

Коммуникативтік құзыреттіліктің мәні мен құрылымын анықтау мәселелері И.А. Зимняя, А.Н. Леонтьев, М.И. Лисина, И.А. Ричардс және т. б. Ал зерттеушілер Г.М. Андреева, А.А. Бодалев, Ю.Н. Емельянов, Ю.М. Жуков, Е.Л. Мелибурдтар коммуникативтік құзыреттілікті тиімді қарым-қатынас жасау үшін қажетті дағдылар жиынтығы ретінде қарастырады. Коммуникативтік құзыреттілікті зерттеушілер А.Маслоу, Я.Л. Морено, т.б. жеке құндылықтардың ішкі жүйесі ретінде.

Коммуникативтік құзыреттілік - адамның тану, құрметтеу, өзін-өзі тану және сәтті әлеуметтену процесіне көмектесетін маңызды қажеттіліктерін жүзеге асыруға мүмкіндік беретін жеке тұлғаның маңызды сапалық сипаттамаларының бірі.

«Коммуникативтік құзыреттілік» ұғымы дегеніміз - шығу тегі бойынша адамға қойылатын талаптардың белгілі бір жүйесі: сауатты сөйлеу, шешендік техниканы білу, сұхбаттасушыға жеке көзқарас білдіру мүмкіндігі және т.б..

«Коммуникативтік құзыреттілік» ұғымын алғаш рет А.Бодалев қолданған және ол ішкі ресурстар (білім мен дағдылар) болған кезде басқа адамдармен тиімді байланыс орнату және қолдау мүмкіндігі ретінде түсіндірген [2].

Ал, В.И. Жуков коммуникативтік құзыреттілікті - бұл адамның қарым-қатынас жасау және сақтау қабілеті, адамның басқалармен қарым-қатынасында көрінетін жеке тұлға ретіндегі психологиялық сипаттамасы. Оның пікірінше, коммуникативтік процестердің сәтті өтуі және қарым-қатынастың сәттілігі адамның алған біліміне, дағдыларына байланысты [3].

Шишов С.Е. және Агапов И.Г. білім алушылардың құзыреттілігі деп «жеке тұлғаның оқу-танымдық процеске жеке қатысуына бағдарланған, сондай-ақ оқыту арқылы алынған білім мен тәжірибеге негізделген іс-әрекетке жалпы қабілеті мен дайындығы» деп түсіндіреді [4].

Л.А. Петровскаяның зерттеуінде коммуникативтік құзыреттілік қарым-қатынас процесінің сәтті болуына ықпал ететін қасиеттер арқылы анықталады, ал автор бұл қасиеттерді адамның коммуникативтік қабілеттерімен анықтайды [5].

Зерттеуші В.А. Лабунская коммуникативтік құзыреттіліктің келесі компоненттерін анықтайды: басқа адамдарды дұрыс және дәл қабылдау; ауызша емес қарым-қатынас құралдары; ауызша және жазбаша сөйлеуді меңгеру [6].

А.Н. Леонтьевтің пікірінше, коммуникативтік құзыреттілік - бұл коммуникативтік дағдылардың жиынтығы, атап айтқанда: әлеуметтік қабылдауды алу немесе «бетпе-бет оқу»;

түсіну, тек көру ғана емес, яғни сұхбаттасушының жеке басын, оның психикалық жағдайын және басқа да сыртқы белгілерді барабар модельдеу; топ мүшелерімен қарым-қатынаста «өзінді көрсету»; сөйлеуді оңтайлы психологиялық тұрғыдан құру, яғни ауызша қарым-қатынас, басқалармен ауызша және ауызша емес қарым-қатынас мүмкіндігі [7].

А.В. Мудрик өз зерттеулерінде «коммуникативті құзыреттілік» ұғымының орнына «қарым-қатынастағы құзыреттілік» ұғымын енгізеді, оны адамдардың коммуникативті процестерінің тиімді ағымын қамтамасыз ететін белгілі бір білімнің, әлеуметтік қатынастардың, Дағдылар мен тәжірибенің жиынтығы ретінде анықтайды [8].

Е.В. Руденский коммуникативтік құзыреттілікті тұлғааралық қарым-қатынас жағдайында тиімді коммуникативтік әрекеттерді жүзеге асыру үшін қажетті тұлғаның ішкі ресурстары жүйесі ретінде анықтайды. Бұл ресурстарға адамның танымдық мүмкіндіктері, коммуникациядағы коммуникативті әрекеттерді жоспарлау, сондай-ақ коммуникативті мінез-құлықты түзету ережелері мен құралдары жатады. Коммуникативтік мінез-құлықты түзету тұжырымдамасы бойынша ол адамның құндылық бағдарлары мен көзқарастар жүйесіндегі өзгерісті түсінеді [9].

Ю.Н. Емельяновтың пікірінше, коммуникативті құзыреттілік - бұл адамның қарым-қатынас қабілеті: ауызша /вербальды емес/ үнсіз өзара әрекеттесу қабілеті, адамның коммуникативті мүмкіндіктерін ескеру қабілеті. Ол коммуникативтік құзыреттілікті адамның әртүрлі әлеуметтік рөлдерді қабылдау және орындау қабілеті, қоғамға бейімделу қабілеті, тұлғааралық кеңістікті ұйымдастыру және басқару қабілеті, ауызша және ауызша емес қарым-қатынас құралдарын еркін пайдалану мүмкіндігі сияқты қасиеттердің жиынтығы ретінде сипаттайды [10].

И.Н. Зотова коммуникативті құзыреттіліктің сипаттамаларын зерттей отырып, оның құрылымына келесі элементтер кіреді: *коммуникативті білім, коммуникативті дағдылар, коммуникативті қабілеттер* [11].

Коммуникативті білім - бұл қарым-қатынас түрлері, фазалары, даму заңдылықтары туралы білім. Бұл қарым-қатынаста қолданылатын әдістері мен тәсілдер, олардың әсер етуі, олардың мүмкіндіктері мен шектеулері туралы білім. Сонымен қатар, әртүрлі адамдар мен түрлі жағдайларға қатысты қандай әдістер тиімді екенін білу.

Коммуникативті дағдылар: хабарлама мәтініне барабар формада ұйымдастыра білу, сөйлеу дағдылары, сыртқы және ішкі көріністерді үйлестіре білу, кері байланыс алу, коммуникативті кедергілерді жеңе білу және т. б. Интерактивті дағдылар тобы ерекшеленеді:

- қарым-қатынасты адамгершілік және демократиялық негізде құра білу;
- жағымды эмоционалды-психологиялық атмосфераны бастау;
- өзін-өзі бақылау және өзін-өзі реттеу қабілеті;
- ынтымақтастықты ұйымдастыра білу;
- кәсіби этика мен этикеттің принциптері мен ережелерін басшылыққа алу мүмкіндігі;
- белсенді тыңдау дағдылары;
- *әлеуметтік-перцептивті дағдылар тобы:*
- қарым-қатынастағы серіктестің мінез-құлқын дұрыс қабылдау және бағалау, оның жағдайын, қалауы мен мінез-құлқының ауызша емес сигналдары арқылы тану;
- жеке тұлға ретінде басқа біреудің барабар бейнесін жасау;
- жағымды әсер ету қабілеті.

Коммуникативті қабілеттер, жеке тұлғаның психологиялық қасиеттері ретінде, коммуникативті іс-әрекеттің талаптарына сәйкес келеді және оның тез және сәтті орындалуын қамтамасыз етеді.

Психологиялық-педагогикалық ғылымда, әдетте, “кәсіби құзыреттілік” және “кәсіби білім” ұғымдары сараланады. “Кәсіби құзыреттілік” ұғымы кәсіби міндеттерді орындау қабілеті арқылы қызмет мәнінің ерекшелігін айқындайды. Құзыреттілік деңгейі - белгілі бір адам үшін білім беру практикасы нәтижелерінің ерекшеліктері. Құзыреттілік - бұл не үшін қажет (білім беру стандарты, оқыту бағдарламасы, білім беру қызметтерінің тапсырыс берушісі, жұмыс берушінің талаптары және т. б.) және білім беру барысында қол жеткізуге болатын нәтиженің соңғы бейнесі ретінде түсіндіріледі.

Кейбір зерттеушілер құзыреттілік білімге байланысты емес, бірақ бұл білімді өмірде қолдана отырып, сәтті нәрсе жасау қабілетінде бар деп санайды. Сонымен, Д.А. Иванов құзыреттілік белгілі бір қауымдастық үшін маңызды міндеттер мен мәселелердің белгілі бір шеңберін шешуге

бағытталған адам әрекеттерінің тиімділігін бағалау нәтижесінде анықталған ерекшелік екенін түсіндіреді [12].

Бұл жағдайда құзыреттілік қабілеттілік деп түсініледі. Біздің ойымызша, “құзыреттілік” термині қажетті нәтижеге қол жеткізуге және кәсіби талаптарға сай болуға мүмкіндік беретін қабілеттер мен іс-әрекеттің басқа компоненттерін қоса алғанда, іс-әрекеттің күрделі жүйесін сипаттайды. Сонымен қатар, құзыреттілікке белгілі бір салада сәтті қызметті жүзеге асыру үшін білімді, жеке қасиеттерді қолдана білу.

Осылайша, коммуникативті құзыреттілік - бұл жеке адамның мінез-құлқы мен қарым-қатынасындағы жеке психологиялық, жеке ерекшеліктерінде көрінетін интегралды, салыстырмалы түрде тұрақты, тұтас психологиялық білім. Коммуникативті құзыреттіліктің компоненттерін түсінудегі айырмашылыққа қарамастан, барлық авторлар коммуникативті құзыреттілік дегеніміз - бұл басқа адамдармен қажетті байланыстарды орнату және сақтау мүмкіндігі екендігімен келіседі. Коммуникативтік құзыреттілікті қалыптастыру құралдарының бірі – білім беру үдерісі.

Білім беру жүйесін жаңғырту тұжырымдамасы тұлғаның өмірлік ұстанымдарын қалыптастыруға қойылатын жаңа әлеуметтік талаптарды айқындайды. Білім беру нәтижелерін бағалауды оқушылардың “құзыреттілігі”, “құзыреттілігі” ұғымдарына қайта бағдарлау жүріп жатыр. “Құзыреттілік” ұғымы оқушының алған біліміне, оның зияткерлік және өмірлік тәжірибесіне, танымдық іс-әрекет пен білім беру практикасы нәтижесінде дамыған құндылықтар мен бейімділіктерге негізделген өзін-өзі жүзеге асыратын қабілет ретінде қарастырылады. Құзыреттілік адамның жеке қасиеттерінің барлық спектрін, соның ішінде танымдық және операциялық және технологиялық компоненттерді ғана емес, сонымен қатар мотивациялық, этикалық, әлеуметтік, мінез-құлқы да қамтиды. Құзыреттілік - бұл оқу процесінде немесе басқа танымдық іс-әрекетте қалыптасатын білімнің, дағдылардың, іскерліктердің жиынтығы.

Сонымен, коммуникативтік құзыреттілік - ситуациялық бейімделуді және ауызша және ауызша емес қарым-қатынас құралдарына иелік ету еркіндігін, психикалық күйлерді және басқа адамның жеке қоймасын барабар көрсету мүмкіндігін, оның іс-әрекеттерін дұрыс бағалауды, олардың негізінде қабылданған адамның мінез-құлқының ерекшеліктерін болжауды қамтамасыз ететін интегралды жеке сапа. Адамның коммуникативті құзыреттілігі негізінен адамдар арасындағы қарым-қатынас тәжірибесі негізінде дамиды, тікелей өзара әрекеттесу жағдайында қалыптасады. Онтогенезде коммуникативті құзыреттіліктің дамуы ақыл-ой мен жалпы белсенділіктің сипаты мен бағыты дамыған сайын жүреді. Жеке тұлғаның коммуникативтік қызметінің сипаты оның коммуникативтік құзыреттілігіне, ол таныған коммуникативтік құндылықтарына, мотивацияның ерекшелігіне және қарым-қатынас қажеттіліктеріне байланысты.

Әдебиеттер

- 1 Мемлекет басшысы Н.Ә.Назарбаевтың Қазақстан халқына жолдауы. Қазақстандықтардың әл-ауқатының өсуі: табыс пен тұрмыс сапасын арттыру. 2018 жылғы 5 қазан. <http://www.akorda.kz>.
- 2 Бодалев А.А. Психологическое общение. – Москва: Институт практической психологии, 1996. – 256 с.
- 3 Зимняя И.А. Психология обучения иностранным языкам в школе. – Москва: Просвещение, 1991. – 222 с
- 4 Шишов С.Е., Агапов И.Г. Компетентностный подход к образованию: прихоть или необходимость? // Стандарты и мониторинг в образовании. – 2002. – № 3-4. – с. 58-62.
- 5 Петровская Л.А. Компетентность в общении: социальнопсихологический тренинг. – Москва: МГУ, 1998. – 348 с.
- 6 Рейд М. Как развить навыки успешного общения. Практическое руководство. – Москва: Эксмо, 2003. – 352 с.
- 7 Леонтьев А.Н. Лекции по общей психологии. – Москва, 2001. – 511 с.
- 8 Мудрик А.В. Коммуникативная культура личности: теоретические и методологические проблемы : сборник научных трудов. – Москва: АПН, 1989. – 284 с.
- 9 Руденский Е.В. Психоаналитическое исследование коммуникативной ситуации развития личности (лекция для студентов факультета социальной работы). – Новосибирск : Колледж психологии ИПЛ, 1999. – 36 с.
- 10 Емельянов Ю.Н. Теория формирования и практика совершенствования коммуникативной компетентности. – Москва: Просвещение, 1995. – 183 с.
- 11 Зотова И.Н. Коммуникативная компетентность как аспект социализации личности студента в условиях информатизации общества. //Актуальные социально - психологические проблемы развития личности в образовательном пространстве XXI века. – Кисловодск, 2006. – с. 109-115.
- 12 Иванов Д.А. Компетентности и компетентностный подход в современном образовании. - М.: Чистые пруды, 2007. 32 с.

References

- 1 Memleket basshysy N.Ə.Nazarbayevtyñ K, azak, stan khalk, yna zholdauy. K, azak, standyk, tardyñ әl-auk, atynyn esuі: tabys pen tırmys sapasyn arttyru. 2018 zhylygy 5 k, azan. <http://www.akorda.kz>.
- 2 Bodalev A.A. Psikhologicheskoye obshcheniye. – Moskva: Institut prakticheskoy psikhologii, 1996. – 256 s.
- 3 Zimnyaya I.A. Psikhologiya obucheniya inostrannym yazykam v shkole. – Moskva: Prosveshcheniye, 1991. – 222 s.
- 4 Shishov S.Ye., Agapov I.G. Kompetentnostnyy podkhod k obrazovaniyu: prihot' ili neobkhodimost'? // Standarty i monitoring v obrazovanii. – 2002. – № 3-4. – s. 58-62.
- 5 Petrovskaya L.A. Kompetentnost' v obshchenii: sotsial'nopsikhologicheskyy trening. – Moskva: MGU, 1998. – 348 s.
- 6 Reyd M. Kak razvit' navyki uspehnogo obshcheniya. Prakticheskoye rukovodstvo. – Moskva: Eksmo, 2003. – 352 s.
- 7 Leont'yev A.N. Lektsii po obshchey psikhologii. – Moskva, 2001. – 511 s.
- 8 Mudrik A.V. Kommunikativnaya kul'tura lichnosti: teoreticheskiye i metodologicheskiye problemy : sbornik nauchnykh trudov. – Moskva: APN, 1989. – 284 s.
- 9 Rudenskiy Ye.V. Psikhooanaliticheskoye issledovaniye kommunikativnoy situatsii razvitiya lichnosti (lektsiya dlya studentov fakul'teta sotsial'noy raboty). – Novosibirsk : Kolledzh psikhologii IPL, 1999. – 36 s.
- 10 Yemel'yanov YU.N. Teoriya formirovaniya i praktika sovershenstvovaniya kommunikativnoy kompetentnosti. – Moskva: Prosveshcheniye, 1995. – 183 s.
- 11 Zotova I.N. Kommunikativnaya kompetentnost' kak aspekt sotsializatsii lichnosti studenta v usloviyakh informatizatsii obshchestva. //Aktual'nyye sotsial'no - psikhologicheskkiye problemy razvitiya lichnosti v obrazovatel'nom prostranstve KHKHI veka. – Kislovodsk, 2006. – s. 109-115.
- 12 Ivanov D.A. Kompetentnosti i kompetentnostnyy podkhod v sovremennom obrazovanii. - M.: Chistyye prudy, 2007. 32 s.

ПЕДАГОГ-ПСИХОЛОГТЕРДІҢ КОММУНИКАТИВТІК ҚҰЗЫРЕТТІЛІКТЕРІН ҚАЛЫПТАСТЫРУДЫҢ ӘДІСТЕРІ МЕН ҰЙЫМДАСТЫРУ ФОРМАЛАРЫ

METHODS AND ORGANIZATIONAL FORMS OF FORMATION OF COMMUNICATIVE COMPETENCIES OF TEACHERS-PSYCHOLOGISTS

¹Байсарина С.С., ²Ақынова Г.О., ¹Ерғалиқызы Ұ.
Baysarina S.S., Akynova G.O., Yergalikyzy U.

¹Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Нұр-Сұлтан
²Халықаралық Тараз инновациялық институты, Тараз
L.N. Gumilyov Eurasian National University, Nur-Sultan, Kazakhstan
Taraz International Innovation Institute, Taraz, Kazakhstan

Түйін: Мақалада педагог-психологтердің коммуникативтік құзыреттіліктерін қалыптастырудың әдістері мен ұйымдастыру формалары туралы айтылған.

Abstract: The article describes the methods and forms of organization of the formation of communicative competencies of teachers-psychologists.

Кілт сөздер: студент, педагог-психолог, коммуникативтік құзыреттілік, әдістер, ұйымдастыру формалары

Keywords: student, teacher-psychologist, communicative competence, methods, forms of organization

Педагог-психологтердің коммуникативтік құзыреттіліктерін қалыптастырудың әдіс-тәсілдері мен ұйымдастыру формалары баршылық. Ұйымдастыру формаларына тренинг, рөлдік ойындар және коммуникативтілікті дамытуға арналған жаттығулар. Ал педагог-психологтердің коммуникативтік құзыреттіліктерін қалыптастырудың әдіс-тәсілдеріне кейс, интерактивті және лифт презентация әдістері. Осы әдіс-тәсілдер мен ұйымдастыру формаларына қысқаша тоқталып өтейік.

Тренинг (жаттығу) дені сау тұлғаның сапалық қасиеттерін, әлеуметтік жағдайын, кәсіби білімділігін, тұлғалық қасиеттерін жақсарту мақсатында жүргізіледі. «Өзгеріс» тренингте ең басты орталық категория болады.

Психологиялық тренингтерді қолданудың әдіснамалық түрлері. Психологиялық тренинг қолданылуына байланысты өте күрделі болып келеді. Жыл сайын тренингтердің жаңа ғылыми бағыттары, жаңа техникалар, модельдер мен жаңа жаттығулар пайда болуда. Тренинг проблемасын зерттейтін көптеген ғалымдар тренингтің әдістерін ойлап табуда. Тренингтегі зерттеулерде тренингтік әдістерінің әсері емес, оның тұлғаға әсер ететін нәтижелері маңызды. Тренингтің әсерлі болуы оның құралдарына байланысты емес, тренингті жүргізетін адамға байланысты.

Қазіргі кезде практикалық психологияның көбісінің теоретикалық мазмұны жоқ. Сондықтан да бүгінгі күні психологтың теориялық білімінің болуы аса маңызды. Бұл үшін дидактикалық сабақтар өткізілуі керек. Бұл үшін мамандар арасында дайындық курстары өтуі керек. Бұл жерде тренингтік жаттығулардың әсерлі әрі нәтижелі болуына «дұрыс айтылған теория» көмектеседі. В.В.Столиннің айтуынша: «іс - әрекет теориясы әдіснамалық потенциалға ие, ол қазіргі психологияда туындайтын проблемаларды шешуге көмектеседі».

Л.А.Петровская өзінің тренинг жайындағы бір мақалаларында былай дейді: «Психологиялық білім - кеңес психологиясының бір бөлігі ретінде» дейді. Сондықтан да мәдени - тарихи тұрғыдан келу психологияның кез - келген проблемасын шешуге қабілетті.

Қазіргі уақытта психологиялық тренинг мәселесімен айналысатын ғалымдар тренингтің практикалық психологияда қолдану аясын анықтауда. Психологиялық тренинг адам танымының түсінігін, рефлексиясын дамыту үшін қолданылады. Қазіргі таңда психологиялық тренингті қолдану жеке ұйымдарда персоналдың кәсібилігін дамытуға байланысты қолданылады. Мысалы, Шетелдерде тренингті персоналдың біліктілігін көтеруге байланысты 80 -85% дейін қолданылады екен.

Персоналға байланысты өткізілетін тренингтер іскер ойындардан, топтық дискуссиядан, рольдік ойындардан тұрады. Бірақ кейде қызметкерлер арасындағы кикілжіңді жөндеу үшін және персоналдың біліктілігін көтеру үшін дәстүрлі тренингтер қолданылады. Негізгі сауда қатынастары бизнесте адамдар өздерінің жеке тұлғалық қасиеттерін дамытуға уақыт болмайды. Тренингтердің өткізілуі ұйым мен ондағы қызметкерлердің - бәсекелестігін арттыруға көмектеседі. Осыған байланысты тренинг персоналды дамытуға байланысты аса кең қолданылады.

Тренингтің қолданылуы бірінші кезекте ұйымға келген жаңа қызметкерлердің бейімделу процесіне байланысты қолданылады. Тренинг өткізілгеннен кейін 6 айдан соң қызметкерлердің жұмыс жасау қабілеттерінің көтерілгендігі байқалған. Т.Ю.Базаров кәсіби біліктілікті дамытуға байланысты өткізетін тренингтердің бірқатарын бөліп көрсетеді:

1. Жеткіліксіз білімді толықтыру.
2. Қызметкерлердің жұмыс әрекетін орындауға байланысты қателіктерді түзету.
3. Дағдарыс жағдайларында қызметкерлердің дағдыларын автоматты түрде дамыту.
4. Фирманың ерекше маңызды жұмыстарын орындау барысында жауапкершілікті арттыру.

Тренинг сонымен қатар «жаттықтырушы» ретінде де көрініс береді. Топтық жұмыс ұйымның жұмыс істеу белсенділігін көтереді және максималды өзгерістерге әкеледі. Тренингтің бұл ерекшелігін коммуникативті біліктілік деп қарастырады.

Коммуникативті біліктілікті көтеруге байланысты іс-әрекетте маңызды сәт ол адамның өз ойын ойша бақылай алу болып табылады. Топтағы кез-келген іс-әрекет топтағы адамдарға үлгі болуы мүмкін.

Психологиялық тренингтің ерекше мүмкіндіктері топтың құрамына байланысты ашылады. Бұл мазмұнға байланысты осы мақсатты жүзеге асырудың ең жалғыз әдістері болып табылады. Тренингтік типтік әдістемесі жүріс-тұрыс дайындығы. Қатысушыларға жағымды жүріс-тұрыс үлгісі көрсетіліп, одан соң оны игеруі қажет. Қатысушылардың жағымды әрекеттері бекітіліп, ал жағымсыз әрекеттерін керісінше, өшіріп отырады. Мысал ретінде, жүріс-тұрыстың атақты түрі - іскерлік тренингі. Бұл әсер топ басы іскер әдіс пен дағдыны дамытуға арналған. Мұндай тренингтердің мақсаты: күрделікті өмірдегі жағдайда пайдалы жолмен шешуді үйрену, жүріс-тұрысты дамыту. Шынайы шарттарда қатысушылардың мәселелерін талқылау, басқару, дамыту алған білімін топтан тыс жерде қолдану.

- Коммуникативті жағын дамыту. Басқа адамдармен дұрыс қарым-қатынас жасау.
- Индивидуалды, топтың және ұйымдық мәселелерді болжай алу, конфликтті жағдайды шешу.

Тренинг бағдарламасы кәсіптіліктен тыс алдын-ала клиентпен жасалады. Жүргізушінің негізгі бес мәселесін қарастыруға болады. Ол іс-қағаздарды жасау, қарым-қатынас техникасы, басып алу техникасы және басқаруды ұстау, ұйымдық өнім, сауда, іс-әрекет қатысушылардың сұранысы бойынша осы блоктардан қарастырылады. Сұранысты қабылдаған жүргізуші жұмыс жоспарын жасайды. Бейімделмеген жүріс-тұрыс дұрыс емес үйрену нәтижесі ретінде қарастырады. Психологиялық араластыру ол қайта үйрету, яғни бейімделмеген жүріс-тұрыс формасын бейімдеуі. Тренинг сензитивті қабілетті дамытуға арналған [1].

Сензитивті тренингтің мақсаты мен тапсырмасы:

1. Қатысушылардың әлеуметтік-психологиялық белсенді позициясын дамыту, психологиялық мәдениетті жоғарлату.

2. Әлеуметтік-танымдық компетентілікті дамыту.

Осындай жолмен, гуманистик бағыттың өкілдері ішкі дүниені өзгерту арқылы адамды өзгертеді.

Психологиялық тренинг мынадай мәселелерлі шешуде көп қолданылады: қатысушыларды тиімді мінез-құлыққа, топтық динамика теориясына практика негізінде растауды, шынайы жағдайларда кездескен жағдайларда мәселелерді талқылауға үйретеді. Топтың мақсаты нақтырақ, оның мүшелерімен және жүргізушілерімен анықталады. Топтың қызығушылығы жекелеген мүшелерге тоқталса, мұның мақсаты өзіндік сананың кеңеюі, мінез- құлықтың кеңеюі болуы мүмкін.

Қазіргі таңда психологиялық тренинг практик психологтардың зейінің аударуда. Психологиялық тренингті практикада қолдануда шығатын мәселелердің көп бөлігі – оның әлсіз әдіснамалық базасына байланысты.

Тренинг топтардың түрлері. Тренинг тобының мақсаттары қолданылатын терапиялық әдістерге байланысты әр түрлі болып келеді. Мысалы, өзін-өзі басқару дағдыларын үйрету, жалпы коммуникативті, мүмкіндіктердің дамуы, қатысушылардың тұлғалық өсуі, қарым-қатынаста өзін дұрыс ұстай білуге, эмоциялық жағдайларды реттеуге және т.б. Тренинг топтарындағы мақсатты анықтау ең бірінші психотерапияның әр түрлі модельдеріне байланысты. Олардың әрқайсысы әр түрлі мақсатты, әр түрлі тапсырмаларды, арнайы техникалық әдістерді иеленеді. Олардың ең негізгілеріне тоқталсақ:

1. *Гештальт топтар* – негізгі түсініктері фигура және фонның арақатынасы, шындыққа бет бұру және саналау, полярлылық, қорғаныс қызметтері жатады. Бұл топтағы жұмыстың негізгі мақсаты – адамның қанағаттандырылмай қалған қажеттіліктерін қанағаттандырып, гештальтты аяқтау. Сол арқылы басқа гештальттың орын алуына мүмкіндік тудыру. Оны мынадай процедуралар арқылы жүзеге асыруға болады: саналаудың дамуы, полярлылық интеграциясы, зейінді сезімдерге концентрациялау, түс көру мен фантазияның анализі, жауапкершілікті қабылдау.

2. *Кездесу топтары* – бұндағы жұмыс топ мүшелерінің бір-біріне деген сенімділігін арттыруға, ұйымшылдыққа бағытталады. Ең негізгісі басқалармен қарым-қатынаста аутентикалық болуға негізделеді. Бұндағы негізгі түсініктер: өзіндік ашылу, өзіндік сана, жауапкершілік, сезімдерге көңіл аудару, қазір және осында принципі. Негізгі түсініктері: қатынас орнату, сенімділікті орнату, қарсылықты зерттеу, сезімдерге ортақ болу және қолдау көрсету.

3. *Психодрамалық топ* – негізгі мақсаты – топ мүшелері әр түрлі рөлдерде ойнау арқылы басқа адамдардың қиын жағдайдағы көңіл-күйін сезініп, ішкі энергияны, жағымсыз эмоцияларды сыртқа шығару. Негізгі түсініктері: рөлдік ойындар, спонтандылық, теле, катарсис, инсайт. Негізгі процедурасы: психодрамадағы функционалды рөлдер.

4. *Би терапиялық топтар* – Бұл топтағы жұмыстың негізгі ерекшелігі – топ мүшелерінің билеу арқылы өз денелерін сезінуі, эмоционалды жағдайларын ескеру, дененің позитивті бейнелері арқылы сезімдерін жеткізу, топ мүшелерінің өз сезімдерімен қатынас орнатуға мүмкіндік жасау.

5. *Арт-терапиялық топтар* – Қағаз бен қалам, түрлі түсті бояулар арқылы жағымсыз сезімдердің шығуына жол беру. Бейсаналы ішкі конфликттерді бейнелер арқылы бейнелеу, ішкі бақылау сезімін дамыту, түйсіктер мен сезімдерге көңіл аудару. Негізгі түсініктері: спонтанды сурет салу мен біріктіру, сублимация.

6. *Іскерлік психотерапиялық топтар* – Топ мүшелеріне коммуникативті дағдыларды жетілдіруге, кездесу ұйымдастыра білу дағдыларын үйретуге, адамдармен жақын араласа алу

дағдыларын қалыптастыруға бағытталған. Негізгі түсініктері: оқыту моделі, мақсат қою, өлшеу және бағалау. Негізгі түсініктері: өзіндік сенімділікті бағалау, сенімді жүріс-тұрыспен дайындалу.

Кері байланыс әлеуметтік-психологиялық мағынада мынаны білдіреді: біздің жүріс-тұрысымызды басқалар қалай қабылдайтындығы жөнінде ақпарат алу. Бұл ақпарат адамға өзі бейсаналы түрде жасайтын жүріс-тұрысын анықтауға мүмкіндік береді. Кері байланыс топ мүшелеріне адекватты емес әрекеттерді коррекциялауға, жүріс-тұрыстың оптималды дағдыларын үйренуге көмектеседі. Тиімді стереотиптерді қайта құру үшін, оны психологиялық қауіпсіз жағдайда жүзеге асыру үшін тренинг топтарына өз жүріс-тұрысын жасанды ортада, қолдайтын және сенімді атмосферада жүзеге асыруға мүмкіндік туады. Соңында алынған тәжірибелер өмірде септігін тигізеді. Сондай-ақ топ мүшелері тренинг жүргізушісінен қажет психологиялық ақпаратты алып, сәтті қарым-қатынас дағдыларын үйрену.

Педагог-психологтердің коммуникативтік құзыреттілік деңгейін анықтау үшін психологиялық тест пен сауалнама әдістерін қолдандық. Енді осы әдістерге тоқталып өтейік.

Психологиялық тест әдіс - бұл ағылшын сөзі, қазақ тілінде «байқау» немесе «сынақ» деген мағынаны білдіреді. Бұл терминді психологиялық зерттеулер тәжірибиесіне өткен ғасырдың аяғында америка ғалымы Дж.Кеттел енгізді. А.Бине, Т.Симонмен бірге балалардың ақыл-ой, дамуы немесе дарындылығын анықтау үшін өзінің жүйесін жасады. Осы кезден бастап, тест кең көлемде таралып және тәжірбиелік мәні арта түсті.

Тест – бұл күрделі техникалық бейімделуді қажет етпейтін, стандартқа және мәліметтерді математикалық өңдеуге дайын тұратын қысқа, стандартты сынақ.

Қазір тест әдісі психологияда басқа әдістермен қатар қолданылады. Оның көмегімен белгілі қаблеттілікті, ептілікті, дағдыларды анықтауға, жеке тұлғаның кейбір сапаларын ерекше дәл сипаттауға, белгілі бір салаға жұмысқа және мамандыққа жарамдылық деңгейін анықтауға қолданылады. Тесттің белгілі дәрежеде диагностикалық құндылығы - негізіне алынған ғылыми эксперименттің деңгейі мен психологиялық деректерге байланысты. Жеткіліксіз негізделген және тексерілген психологиялық тесттер педагогикалық тәжірбиеде кәсіби іріктеу, психологиялық даму кемістігін тап басып айқындай алмайды [2].

Білім алушылардың жетістіктерін, интеллектуалдық дамуын көптеген басқа да қалыптасқан салаларының деңгейін тест арқылы өлшеу оқу-тәрбие тәжірбиесінің ажырамас бөлігі болып табылады. Тест әдісі психологияда да, педагогикада да кеңінен қолданылады. Кей жағдайда педагогикалық тестті психологиялық тестілеуден ажырату мүмкін емес.

Егер тесттің педагогикалық астары туралы айтатын болсақ, ең алдымен үлгерім тестін қолдануды көрсетуге болады: оқу, жазу, арифметикалық амалдар сияқты қарапайым ептілік тесті кең қолданылады, сонымен қатар оқыту деңгейінің диагностикасы үшін барлық оқу пәндері бойынша білім мен ептілікті меңгерудің дәрежесін анықтауда әртүрлі тесттер қолданылады. Тест зерттеу әдісі ретінде күнделікті үлгерімді практикалық тестілеумен білім деңгейін анықтап, оқу материалын меңгерудің сапасын тексереді.

Әдебиеттер

- 1 Е.И. Рогова. Настольная книга психолога. Том 2. – М., 1998.
- 2 Ә.Е.Ботабаева, Н.Е.Ботабаев. Психологиялық тренингтер мен тесттер: Оқу-әдістемелік құрал. – Тараз, 2013. – 116 б.

References

- 1 E.İ. Rogova. Nastolnaya kniga psixologa. Tom 2. – M., 1998.
- 2 Ä.E.Botabaeva, N.E.Botabaev. Psixologiyalıq trenıngter men testter: Oqw-ädistemelik qural. – Taraz, 2013. – 116 b.

ОСОБЕННОСТИ ПРИНЦИПОВ И МЕТОДОВ НАРОДНОГО ВОСПИТАНИЯ

FEATURES OF PRINCIPLES AND METHODS PEOPLE'S EDUCATION

¹Байсарина С.С., ²Мыханова Ж.Б., ²Игиликва Г.И.
Baisarina S.S., Mykhanova Zh.B., Igilikova G.I.

¹Евразийский Национальный университет им. Л.Н. Гумилева, г. Нур-Султан, Казахстан
L.N. Gumilyov Eurasian National University, Nur-Sultan, Kazakhstan
²Таразский региональный университет им. М.Х. Дулати, г. Тараз
Taraz Regional University named after M.Kh. Dulati, Taraz

Аннотация: В статье говорится о особенностях принципов и методов народного воспитания.

Abstract: The article speaks about the peculiarities of the principles and methods of folk education.

Ключевые слова: принципы, методы, народное воспитание, молодежь.

Keywords: principles, methods, folk education, youth.

В настоящее время одной из необходимостей становления современной школы системы образования в Казахстане является эффективное использование воспитательных возможностей традиционной духовной культуры казахского народа в воспитании подрастающего поколения. На сегодняшний день невозможно формировать систему воспитания молодежи, не зная многочисленных особенностей культурных явлений (изменений, перемен) и богатую историю народа. В статье Первого Президента Республики Казахстан – Елбасы Н.А. Назарбаева «Взгляд в будущее: модернизация общественного сознания» говорится, что «Новая модернизация не должна, как прежде, высокомерно смотреть на исторический опыт и традиции. Наоборот, она должна сделать лучшие традиции предпосылкой, важным условием успеха модернизации. Без опоры на национально-культурные корни модернизация повиснет в воздухе. Я же хочу, чтобы она твердо стояла на земле. А это значит, что история и национальные традиции должны быть обязательно учтены. Это платформа, соединяющая горизонты прошлого, настоящего и будущего народа. Убежден: важнейшая миссия духовной модернизации заключается и в примирении различных полюсов национального сознания» [1].

Наличие основных принципов воспитания – закономерное явление. С. Калиев в своих трудах по народной педагогике относит следующие основные принципы:

1. Желать, чтобы подрастающее поколение было умными, гордыми, достойными, жизнеспособными гражданами.

2. Воспитать ребенка с малых лет трудолюбивым, отзывчивым гражданином.

3. Чтобы в воспитании ребенка прочно занимало место понятие народной педагогики «Первое богатство – здоровье».

4. В народной педагогике главным принципом является привитие нравственных качеств ребенка, воспитание гуманности, верности, честности, почитание совести.

5. Гуманизм и патриотизм – одни из главных принципов народного воспитания.

6. Для того, чтобы быть человеком, который трудится, защищает страну и землю, необходимо закалять тело.

7. Наш народ воспринимает науку и искусство, как главный фактор существования, необходимость жизни и пропагандировал среди молодежи такие аксиомы, как «Искусный не погибнет», «Сильный одолеет одного, умный одолеет тысячи», «Знания – неиссякаемый рудник, искусство – неумирающее наследие» и предлагал их в виде сказок, поэм и эпосов, пословиц и поговорок, рассказов и легенд.

8. Так как жизнь человека проходит в природной среде, наши предки учили своих потомков уважать природную среду с колыбели до самой смерти.

Связь желаний и требований всех народов воспитать настоящего гражданина происходит из единства цели воспитания молодого поколения.

Теперь рассмотрим, какая связь перечисленных главных принципов народного воспитания с точки зрения научной педагогики.

В народной педагогике проведение воспитательного дела требуют учитывать особенности возраста ребенка. Например, поговорка «До пяти лет относись к своему ребенку как к повелетию,

до пятнадцати лет – как к слуге, после пятнадцати относись к нему как к другу и советуйся» – указывает на необходимость свободного воспитания ребенка, с надеждой смотреть на него как на своего помощника, считать своим советником и обращаться с ним на равных. Это переплетается с принципом сотрудничества научной педагогики.

Народная педагогика предупреждает, что вести воспитательную работу необходимо с учетом возрастных особенностей и психологии каждого ребенка. Это исткает из народных пословиц «Ребенка рождаешь, а характер – нет», «От одной кобылы рождается и полосатый, и саврасый», «Возлагать надежды на ребенка – долг отца, оправдать – долг ребенка».

Народная педагогика считала, что воспитание ребенка зависит от его места рождения, взросления, примера родителей, взрослых семейства, учителей.

О влиянии воспитания на среду роста людей переплетаются с мыслями великих учителей, как А.С. Макаренко, Н.К. Крупской, А.В. Сухомлинского, А. Кунанбаева, Ж. Аймаутова, М. Жумабаева, что совпадает с принципами народной педагогики [2, с. 52-55].

Методы воспитания. В процессе воспитания применяются множество способов и методов, путей и действий педагогического влияния.

Если народ оказывает доверие детям с малых лет, вовлекает их к интересным и ответственным делам, то помогает их раннему взрослению и прямому участию жизни народа. Например, Адиль Шорман, который с 4-х лет удивлял народ своей смышленостью, задумчивостью, добротой от природы, остротой языка, умом, справедливостью в 13 лет стал бием Баянаульского округа, а Толе би, который бывал у известных мудрецов и биев, получал их благословения, с пятнадцати лет участвовал в спорах и переговорах народа, и разрешал их.

Как говорится в народной мудрости, «Что увидишь в гнезде, то и подхватишь в полете», пример личности взрослых, родителей был одним из лучших методов в воспитании детей.

Благородные человеческие качества родителей, их труд, действия, отношения в семье, между родственниками, друзьями и знакомыми, отношение к имуществу, видам искусств, участие в праздниках и весельях не только являются примером для ребенка, но и влияет правильному формированию человеческих качеств и их развитию.

В процессе воспитания применяются множество способов и методов, путей и действий педагогического влияния. Быть милосердным к детям, обходительно относиться с ними, пробудить в ребенке чувства справедливости и гуманности, косвенно влиять, морально поддерживать, укрепить в них веру в себя, объяснить оказание доверия, показать, говорить с подтекстом, указывать на ошибки в мягкой форме, проявлять ложное равнодушие, благодарить, благословить, проклинать, а также другие способы и методы.

«Давным-давно на берегу реки Чу, на равнине ближе к Балхашу, поспорили лучшие из родов Уйсин и Аргын. Лучшие с обеих сторон встретились, советовались, но не могли прийти к единому решению. Пятнадцатилетний Толе би, прибывший вместе с людьми, остается недовольным разрешающими спор. Как только он начал говорить:

Хороши мужи,

Оценивающие доброе добром.

Если народ все устраивает,

То он поселяется у реки,

Старший бий, сидящий на почетном месте говорит:

- «Избегай сына, говорящего при старших. Избегай дочери, говорящей при матери» поговаривали. Кто этот мальчишка?».

Толе би отвечает без запинки:

- О, господин бий, разве не в 13 лет хозяин дома?

Разве я виноват, если мне скоро пятнадцать?

Сказал слово, прошу не судить,

Разве красит человека разделение?

Сказав это, он задал вопрос этому бию:

О, наша неприступная гора,

Разве справедлив этот наш спор?

В то время как наш враг

Находится в засаде?

Тогда бий ответил:

Не пренебрегайте кем-то,
Если он пригоден в деле.
Не говорите, что мал,
Если он выше разумом, то и старше вас, - и сказал, что отдает власть мальчику. Мальчик Толе вырвал:

– От большого блюда вернутся гостинцы. Если дадите мне бийское решение, пусть справа от реки Чу расположатся род Уйсин, слева – род Аргын, как на это смотрите?

Обе стороны остались довольны этим решением и разрешили свой спор.

Тогда бий, сидящий на почетном месте, - сказал:

Думал ты мальчик своих родителей,

Оказалось, ты – сын народа.

Широколобая опора моя,

Пусть твое стремление оправдается.

Будь рассветом своего народа,

Будь их счастьем!

И дал свое благословение мальчику Толе.

Искусство, широко распространенное с точки зрения педагогического влияния – *говорить с подтекстом, намекать*. В нем много острых, как лезвие слов, доброго юмора. Намеки делались и взрослым, и детям, и помогали развивать образное, абстрактное мышление. Среди взрослых, на состязаниях акынов, празднествах, спортивных мероприятиях, во время игр, в свободных отношениях слова с подтекстом (обычно юмор, шутки) как можно чаще употреблялись. Народные пословицы «Кто не понимает жестов, не поймет ничего», «Палка проходит сквозь мясо, слово – сквозь кость» указывают на данное утверждения. Хорошая черта этих слов в том, что во время веселья и праздника не обидеть одного определенного человека, слова с подтекстом не произносятся в сторону конкретного лица. Это являлось признаком уважения.

Пример старших, родителей – урок для детей. Поэтому, дети сначала становятся молчаливыми свидетелями торжественных мероприятий и праздников, веселья, смотрят со стороны и наблюдают, оценивают, запоминают, пробуют услышанные подтексты озвучивать среди своих сверстников, тренируют свою сообразительность и находчивость, позже стремятся к независимому творчеству. Примерно такой механизм привлечения детей и молодежи к активному участию в общественных развлечениях, формированию элементарных навыков ораторского искусства, образного богатого языкового фонда. Например, традиция, когда хозяева дома поют, играют на инструментах, танцуют, первыми демонстрируют свои умения гостям не исчезло до нынешних дней. Если хозяева дома начинают забывать это, то гости сами напоминают им со словами «Есть что-нибудь из народного творчества?». Также со словами «Если найдется слушатель, найдется и что певец» исполнитель показывает свою готовность исполнить песню, но и показывает, что нужно внимательно слушать. А поговорка «Обычно не закрывает рот, а когда просят, не найдет и песни» звучало для тех, кто стесняется в обществе или перед публикой раскрываться, как обвинение [3, с. 108-111].

Бата (благословение) происходит от арабского слова «фатеке», казахская традиция, установленная первой общиной, не связанной с религией, думать о хорошем и желать благого. Так, благословения и добрые пожелания влияют на благодетельствованию молодежи благим словом, устремляют к труду, укрепляют внутрисемейные отношения. Это могучая сила веры, откуда народ черпает духовную силу. Это благие пожелания великих людей и старейшин народа, довольных добрыми поступками молодежи, жизненное послание для них. *Пожелание* – «предложный» вид благословения.

Благословения, пожелания говорятся с добрыми намерениями, воспитывают отдельно взятого человека человеколюбиво, морали, радуют и устремляют вперед, тянут за собой и возвышают к вершинам мечты, приучают надежности и смелости.

К народной педагогике казахского народа относятся также приметы. Они занимают особое место в воспитании поколения. Особенность в том, чтобы молодежь выросла умной, справедливой, трудолюбивой, рассудительной. При этом воспитание и пример предков придерживались как наследие и требовали этого от других. Наш народ в своих потомках высказывал брезгливость к плохим привычкам, вели к хорошему, каждодневно вселили в них свои слова назидания. Теперь остановимся на некоторых приметах:

Обряд давать имя ребенку. Чаще происходит на празднестве по случаю рождения ребенка, на вечерних весельях. В давние времена имя ребенку давал, в основном, старший из семейства. По обрядам мусульманской религии нарекали ребенка, делая азан (призыв к молитве).

«Неправильно, так не делай, не говори плохого» и многих других слов заканчивались словами «будет плохо». В жизни встречаются много примет и слов-запретов, связанных с темами разных отраслей. На многие из них мы затрудняемся ответить и не можем найти ответа. При их исследовании и сравнивая, мало объяснений с ответом «так запрещали» или «так верили», а повторяющихся много. Ниже обратим внимание на разъяснения таких примет и запретов:

«Не бей слабый скот кнутом» – означает, что поголовие скота уменьшится, будет вымирать. «Нельзя женщине носить мужскую одежду» (рубашку, брюки, головной убор и другие). Это означало конкуренцию. Так как понимали, что женщина все равно не сможет конкурировать с мужчиной. «Нельзя дарить близкому человеку ружье, нож» – произошло от суеверия, что отношения между братьями, родственниками остынут. Потому что ружье, нож, кортик относятся к холодному оружию. «Не скрипи зубами» – запрещалось с мыслью, что так делает человек, находящийся при смерти. «Не вешай на шею ремень» – запрещали с поверьем, что человек будет страдать удушьем. «Не наступай на соль» – ее считали священностью еды, ее главной составляющей. «Не переступай через лежащего человека» – это равно унижению. «Не перешагивай через узду лошади» – лошадь считали покровителем домашнего скота и особо почитали.

Считали, что дети, придерживающиеся эти жизненных правил, никогда не пойдут на плохие поступки. Наш народ посредством примет и суеверий обучал своих потомков хорошему и отлучал от плохого.

Литература

1. Статья Первого Президента РК – Елбасы Н.Назарбаева «Взгляд в будущее: модернизация общественного сознания». 12 апреля 2017 г. <http://www.akorda.kz>.
2. В.С.Кукушин, С.Қалиев. Этнопедагогика: Оқулық. – Алматы: РПБК «Дәуір», 2014. - 336 б.
3. Б.Мұханова, Р.Ильясова. Этнопедагогика: Оқу құралы. – Астана, 2008. – 440 б.

References

1. Stat'ya Pervogo Prezidenta RK – Yelbasy N.Nazarbayeva «Vzglyad v budushcheye: modernizatsiya obshchestvennogo soznaniya». 12 aprelya 2017 g. <http://www.akorda.kz>.
2. V.S.Kukushin, S.K. aliyev. Etnopedagogika: Okulyk. – Almaty: RPBK «Dəuір», 2014. - 336 b.
3. B.Mukhanova, R.I'yasova. Etnopedagogika: Oku kuraly. – Astana, 2008. – 440 b.

ЕРЕКШЕ ЖАҒДАЙДЫ ҚАЖЕТ ЕТЕТІН БАЛАЛАРМЕН ЖҰМЫС ІСТЕУДЕ МОНТЕССОРИ ТЕХНОЛОГИЯСЫН ҚОЛДАНУ

USING MONTESSORI TECHNOLOGY IN WORKING WITH CHILDREN WHO NEED SPECIAL CONDITIONS

¹Ботабаева Ә.Е., ²Ботабаева Н.Е. ¹Әбдышева Т.А.
Botabayeva A.E., Botabayeva N.E., Abdysheva T.A.

¹Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Нұр-Сұлтан, Қазақстан
L.N. Gumilyov Eurasian National University, Nur-Sultan, Kazakhstan

Бостандық аудандық әлеуметтік әл-ауқат бөлімінің мүгедек балаларға және 18 жастан асқан
психоневрологиялық ауытқулары бар мүгедектерге үйге әлеуметтік көмек көрсететін № 2
бөлімшесі, Алматы, Қазақстан

Bostandyk District Department of Social Welfare № 2, which provides home social assistance to children
with disabilities and people with psychoneurological disorders over 18 years, Almaty, Kazakhstan

Ademi_e76@mail.ru

Түйін: Мақалада ерекше жағдайды қажет ететін балалармен жұмыс істеуде Монтессори технологиясын қолданудың маңыздылығы туралы айтылады. Педагог балаға сыртынан бақылау жасап отыратын, оның жақын дамуының бес аймағын (күнделікті іс-әрекетке баулу аймағы; сенсорлық даму

аймағы; математикалық аймақ; тілдік аймақ; ғарыштық аймақ) анықтап, қажет кезінде осы даму кезеңіне сәйкес материалдарды өзгертіп тұру керектігін айтты.

Abstract: The article talks about the importance of using Montessori technology in working with children who need special conditions. The teacher noted that it is necessary to identify five areas of the child's immediate development (the zone of daily activity, the zone of sensory development, the zone of mathematical development, the zone of language, the zone of space), which are monitored from the outside, and, if necessary, change the materials in accordance with this stage of development.

Кілт сөздер: ерекше жағдайды қажет ететін балалар, Монтессори технологиясы, тәрбие, даму аймағы, математикалық аймақ, тілдік аймақ.

Keywords: children in need of special conditions, Montessori Technology, Education, Development Zone, mathematical zone, language zone.

«Мүмкіндігі шектеулі балаларды әлеуметтік, медико-педагогикалық коррекциялық қолдау» туралы Заңында [1], Қазақстан Республикасында 2011-2020 жылдар аралығында білім беруді дамытудың Мемлекеттік бағдарламасында [2] және т.б. құжаттарда ерекше жағдайды қажет ететін балаларды әлеуметтік-педагогикалық жұмыс жүргізудің негізгі қағидалары берілген. «Мемлекеттік бағдарламаның» негізінде 2020 жылдан бастап Қазақстан Республикасында «дамуында ерекше жағдайды қажет ететін балалармен ересектерге мектеп және кәсіби білім берудің, мектепке дейінгі тәрбие мен оқытудың

Ерекше жағдайды қажет ететін балалармен жұмыс істеуде Монтессори технологиясын қолдану өте маңызды. Мария Монтессори – итальян педагогы, ғалымы. Есімі бүкіл Әлемге кеңінен танымал жан. Қазіргі таңда оның жүйесі негізінде бірнеше балабақшалар, орталықтар мен мектептер жұмыс істеп жатыр. Монтессори педагогтың басты міндеті деп – баланың жеке тұлғасына құрметпен қарап және оның ішкі даму бағытына сәйкес өзіндік көзқарас қалыптастырып, жұмыс істеуге мүмкіншілік беріп, дамудың тиімділігін арттыру үшін арнайы ортаны дайындай отыра, ол ортада берілген материалдармен жұмыс істеуге үйрету деп санады. Сондықтан, Монтессори жүйесі әр балаға жеке тұлға екенін негіздеді. Себебі, бала өзіне қажетті жаттығуды таңдайды екен, ал педагогтың мақсаты – нақты осы балаға осы жаттығуды қалай орындау керек екендігін көрсету еді, яғни нақты осы материалмен қалай жұмыс жасау керектігін балаға жеткізу керек. Бала нені қаласа да, ол өз мүмкіндігіне қарай орындай алады, өзіне тән шапшаңдықпен, өз қабілетіне сәйкес орындап шығады. Педагог балаға сыртынан бақылау жасап отыратын, оның жақын дамуының бес аймағын (күнделікті іс-әрекетке баулу аймағы; сенсорлық даму аймағы; математикалық аймақ; тілдік аймақ; ғарыштық аймақ) анықтап, қажет кезінде осы даму кезеңіне сәйкес материалдарды өзгертіп тұрады. Сыртқы бақылаудан басқа Монтессори-педагогына тағы да «сезімдік кезеңдер» туралы білімі көмектесе алады. «Сезімдік кезеңдер» дегеніміз - ол баланың ешқандай қиындықсыз жаңа білімді немесе дағдыны қабылдай алатын уақыттың өлшемі. Алғашқы даму аймағы «күнделікті іс-әрекетке баулу аймағы». Бұл тәртіпті қабылдау мен үйрену кезеңі 3 жасқа дейінгі кезеңді алатын болса, 5,5 жасқа дейін – сезімдік даму кезеңі болады да, 6 жасқа дейін – тіл даму кезеңі жүреді, оның өзі бірнеше бөліктерге бөлеміз (ауызша тілдің дамуы, жазуға дайындық мерзімі, оқуға дайындық, түсініп оқу кезеңі, сөйлемдер ішіндегі сөздердің қызметтерімен танысу). 2,5 – 6 жасқа дейінгі кезеңде баланың әлеуметтік қалыптасуы жүріп жатқандықтан. «Сезімдік маусым» аяқталған кезде бала да жаңа «қайрат, күш, ұқыптылықты талап ететін» дағдыларға ие болды. «Егер бала ішкі бұйрықтарға сәйкес немесе ішкі сезімталдығына сүйеніп іс-әрекеттер жасай алу мүмкіншілігін ескермесе, ол әр бар нәрсеге табиғи жолмен үйренуден алыста қалып, бұл мүмкіншілік мәңгілікке жойылып кетеді». Осыған байланысты балаға қажетті дамуды ықпалдататын материалмен қамтамасыз етіп, арнайы дайындалған орта және сол материалдың орналасуы, баланың өз еркімен таңдай алуына мүмкіндік жасау керек. Міне, сондықтан Монтессори технологиясы ерекше жағдайды қажет ететін балалармен жұмыс істеуде қажет, себебі оның іс-әрекетінің негізінде өзін-өзі үйрететуге және өз қимылдары мен әрекеттерін жүзеге асыруын өзі таңдайтын бала бола алады. Осыған байланысты, баламен қарым-қатынастың мақсаты оған деген құрмет пен шыдамдылықты жатқызуымызға болады.

Сенсорлық даму аймағында бала қоршаған ортасын тану үшін өз сезімдік қабілеттерін қолданады. Осы аталған аймақта орналасқан материалдардың көмегімен бала өзінің көру, есту, дәм тату, иіс сезу қабілеттерін арттырады. Және де әр температураны сезініп, заттардың мөлшерлік айырмашылығын тануына, бұлшықеттің жадысын жаттықтыра алады. Түр мен

мөлшерді тану, көрушілік жадын дамытуды жаттықтыру үшін балалар 4 топ цилиндрмен, түрлі-түсті цилиндрлермен, көлемді геометриялық денелермен бірнеше жұмыстар жасайды. Ал түстерді ажырату қабілетін дамыту үшін - түрлі-түсті қорапшалармен жұмыс істеу арқылы жақсы көмектеседі. Логикалық ойлау қабілеттерін көру сезімі нәтижесінде дамыту үшін - әртүрлі геометриялық денелерді қолдануымыз керек.

Сезімдік материалдармен жұмыстың мақсаты – бала сезімдерін дамыту және арттыруымен қоса қосымша мақсаттары да бар: балада бақылау, талдау, қорытынды жасау, түйінді мәселелерді анықтай алып іріктеу қабілеттері артады. Бұл кезде жадында сақтаудың әр түрлі деңгейі артады, жаңа ұғымдар меңгеріп, және бұрынғыдан жоғары деңгейге көшу үшін дайындық жұмысын жүргізеді: ол көрнекілік әрекетінен-көрнекілік кейіптікке дейін созылады.

Математикалық аймақ кезінде бала орта арқылы математикалық ұғымдарды жүйелеп, ол жаңа ұғымдарды нақты тәнімен сезінуге мүмкіндік береді. Монтессоридің математикасы арқасында балаға математиканы үйрету оңайға түседі, олар математика аймағын қиын және қызықсыз пән ретінде қабылдай алмайды. Тағы да балалар математиканың белгілер мен сандармен танысып қана қоймай, ондық жүйесімен, арифметикалық әрекеттердің анық түсінігін қабылдай отырып, және сол сандар санаттарын Монтессори математиканың көмегімен 10-ға дейін санауды үйретеді, ал бұл сандарды қайтадан бала есептеуге, салыстыруға, тіпті өз қолымен ұстап көруіне мүмкіндігі бар. Кейінгі кезде де олар 10-дық жүйемен қосып, азайтуды, көбейту мен бөлу әрекеттерін үйреніп алып, реттік сандарды меңгере алады. Бала есепті шығара отырып, олардың ойлай алуына өзара қарым-қатынас құруға, кішкене бұзақы бола тұрып, тіпті жетекшілік жасауға мүмкіндіктері туады.

Тілдік аймақта дыбыстық ойындардың нәтижесінде бала да сөз қоры арта түседі, сөйлеудің грамматикалық құрылымы арттырады, фонематикалық дыбыс есту қабілетін ары қарай дамыта түседі. Монтессори материалдарының қажеттілігінен қолдарының жұмысын дамытады, оның ұсақ және ірі қозғалтқыш әрекеттерін арттырады. Бұл сәтте баланың оқу мен жазу үрдісін меңгере алуы өте қызықты өтеді. Себебі, бұл кезде балалар оқуға жазуды меңгеру арқылы өтіп келеді. Ең алғашқы да бала әріптерді сөздерге қосып қозғалмалы алфавит арқылы қосып үйренеді, одан кейін сөздерді қағазға жаза алады, басқаша айтқанда сөздегі әріптерге талдау жасаумен айналысады. Ал бала ешбір қиындықсыз жаза бастағанда, өз бетімен оқи алу айқындалады, содан келе бала қиын сөздерді, қысқа сөйлемдерді, алғашқы кітаптарды оқи бастайды. Осылай бала бірнеше рет оқып, түсініп оқуға көше бастайды.

Ғарыштық аймақта балалар астрономия, өсімдіктану, зоология, анатомия, география, тарих пәндерін түсініп, өзге ұлттардың мәдениеттері жөнінде алғашқы түсініктерін қалыптастыра бастайды. Олар заттар мен қоршаған орта арасындағы байланыстарды анықтауға және оның тұтастығын қабылдауға біртіндеп үйрене бастайды. Балалар «Әлем картасы», күнтізбе, жануарлар мен өсімдіктерге арналған дидактикалық ойындармен егістік тұқымдарын, ұлу қабыршықтарымен бос уақытында айналысады жөн көреді. Жаратылыстану – ғылыми білімді балалар көбінесе шеңбер нәтижесінде алады. Шеңберде балалар тәрбиешілерімен жиналып Әлемнің бүкіл жаңалықтарын ортаға салады. Шеңберде балалар кеңістік туралы білімдері мен сөз қорын артумен қатар әртүрлі әңгімелерді тыңдайды, өз пікірін қорғауға, естігендерін мәлімдей алуға, өлең жаттауға үйреніп кетеді.

Балалар шеңбер ішінде сыпайылық сабақтарын да – тәрбиелі адамның өзін қоғам ішінде өзін ұстай алу ережелерін - әлеуметтік жаттығуларды қабылдап отырады. Мектепке дейінгі жастағы балаларда мәдени адам болып қалыптасу үшін бірнеше кездерді бастарынан өткізіп, өздерін сыпайы ұстауға, дұрыс сөйлей алуына, дұрыс іс-қимыл жасауға, қандай жағдай болмасын өздерін дұрыс ұстауға үйренуде. Осы шеңбер негізінде педагог балаларға адамдар арасындағы қарым-қатынас үлгілерін көрсетуге мүмкіндік алады. Инабаттылық сабақтары кезінде – әр түрлі кейіпкерлерді бейнелеу арқылы ойындар жиынтығы құралып, нәтижесінде рөлдік ойындарды бөліп алады. Соның нәтижесінде балаларда әртүрлі жәйттарды ойнау барысында әр жағдайда керекті сөздерді, іс-әрекеттерді (мысалы, сәлемдесу, танысу, ниет білдіру, телефонмен сөйлесу, т.б. реттілігін) жасауды меңгереді [3].

Монтессори бүгінгі уақытқа дейін өз маңыздылығын жоймай келе жатқаннан соң, мынадай тұжырымға келді: «Баланы тәрбиелеу үшін ең алдымен оны білу керек, ал білу үшін оны бақылау қажет, бақылау үшін оған еркіндік беріп қою керек» - дейді.

Монтессори дамытушылық орта туралы түсінігі өте қарапайым. Себебі, ол мынадай тұжырымдарға негіздейді - баланы қоршайтын айналасындағы ересектер әлемі жүйелі болуға тиіс және дамуы үшін қолайлы да қауіпсіз жағдайлар жасалуға тиіс. Оған қоса баланың өсуімен қатар оны қоршаған айладағы орта өзгеріске ұшырап отыруға тиіс. Ең алғашқы орта да бала үшін, әрине, анасының құрсағы болары анық, одан кейін бұл ортаға оның туған үйі болады. Саналы тәрбиені 3 жастан басталады деп есептеген итальян дәрігері. Міне, осы кезден саналы оқыту да басталады. Балаға кәсіби ұйымдастырылған дамытушылық орта керектігі айтылады. Мұнда педагог – ортаны ұйымдастырушы, оның құрамдас бөлігі ретінде болуға тиіс. Дамытушылық ортада барлық заттардың анықталған нақты маңызы бар. Жиһаздар боз түсті, биіктігі бала жастарына сәйкес әр затты алуға ыңғайлы. Бұл ортада арнайы ашық сөрелерде дидактикалық материалдар бірыңғай бір тәртіппен орнастырылады. Барлық дерлік материал арнайы аймақтарға бөлінеді және орналастырылуының оғикалық сабақтастығы ескеріледі. Бұл күнделікті өмір жаттығулар, сезімдік, математикалық, тілдер дамыту, жаратылыстану-ғылыми аймақтар деп бөлінеді. Әр аймақтың бойында өз арнауы бар. Мысалы, күнделікті өмір жаттығулары бала еркіндігінің артылуына әкеліп, сезімдік жаттығулар оның интеллектін дамытады. Бүгін Монтессори материалдарының «сезімдік қалыптарының» маңыздылығын ешкім аз болса да кеміте алмайды [4].

Сезімдік материалдары нақты математикалық және тіл дамыту құралдарымен материалдарымен тығыз байланысты. Матриалдардың көбі зауыттарда жасалған, Себебі, олардың эстетикалық түрлерінің жоғары болуы баланың эстетикалық талғамдары жоғары деңгейде дамуына тікелей септігін тигізеді. Баланы ешкім асықтырмайды. Бірақ математикалық материалдар баланың арифметикалық амалдарды меңгеруін жеңілдетері айқын. Бала алдында математикалық іс-әрекеттерді нақтыланған заттар көмегімен жасауға үйренеді, содан кейін олардың орынына карточкалар қолданылатын болады. Монтессори орталығы кішкентай болса да, «тірі бұрышпен» және спорттық алаңшамен қамтылған. «Тірі бұрышта» балалар балықтардың өмірін бақылайды, тоты құстың тіршілігін қамтиды, қорабшаларда өздері екен көкөністер мен гүлдердің өсуін тамашалайды. Басқаша айтқанда орта баланы қоршаған өмірдің барлық дерлік сәттерін қайталап, оның кішкентай моделін жасауға тырысады. Орта 6 жастан өзгертіледі. Енді мұнда педагог қолымен жасалған құралдар басым болады. Бұл әртүрлі қабырға қағаздары, карточкалық материалдар жүйелері, зертханалық дайындық материалдар және т.б. Зауыттық материалдар көбінесе математикалық немесе тіл дамытуға арналған материалдар болады.

Әдебиеттер

- 1 Мүмкіндігі шектеулі балаларды әлеуметтік, медико-педагогикалық коррекциялық қолдау» туралы Заңы. – Астана, 2016.
- 2 Қазақстан Республикасында 2011-2020 жылдар аралығында білім беруді дамытудың Мемлекеттік бағдарламасы. – Астана, 2010.
- 3 [<https://videouroki.net/razrabotki/montiessori-mietodikasy.html>]
- 4 К.Е.Сумнительный. Как помочь ребенку построить себя. - Москва, 2001

References

- 1 Mümkindigi şektweli balalardı älewmettik, mediko-pedagogikalıq korrekciyalıq qoldaw» twralı Zañı. – Astana, 2016.
- 2 Qazaqstan Respwblıkasında 2011-2020 jıldar aralıǵında bilim berwdi damıtwdıñ Memlekettik baǵdarlaması. – Astana, 2010.
- 3 [<https://videouroki.net/razrabotki/montiessori-mietodikasy.html>]
- 4 K.E.Swmnitelnyy. Kak pomoç rebenkw postroit sebya. - Moskva, 2001

ПЕДАГОГ-ПСИХОЛОГ ИМИДЖІНІҢ ҚҰРАМДАС БӨЛІКТЕРІ

COMPONENTS OF THE IMAGE OF TEACHER-PSYCHOLOGIST

Ботабаева Ә.Е., Өскенбаева Ж.Е.
Botabayeva A.E., Uskenbayeva Zh.E.

Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Нұр-Сұлтан, Қазақстан
L.N. Gumilyov Eurasian National University, Nur-Sultan, Kazakhstan

Түйін: Бұл мақалада имидж ұғымына анықтама беріліп, оның қолданыс салалары анықталған. Педагог-психолог имиджінің құрамдас бөліктері қарастырылған. Сонымен қатар, педагог-психолог имиджінің негізгі функциялары келтірілген.

Abstract: This article defines the concept of image and its areas of application. The components of the image of a teacher-psychologist are considered. In addition, the main functions of the image of a teacher-psychologist are given.

Кілт сөздер: имидж, педагог-психолог, келбет, қарым-қатынас.

Keywords: image, teacher-psychologist, appearance, communication.

Соңғы жылдары «имидж» ұғымы күнделікті өмірде де, бірқатар ғылымдар мен практиктер өкілдерінің лексиконында да кеңінен таралуда. Бұл ұғымға алғашқылардың бірі болып қоғамдық қатынастар, жарнама және саясат саласындағы мамандар келді. Біраз уақыттан кейін бұл термин психология, әлеуметтану, мәдениеттану және менеджментте белсенді дами бастады. Арнайы әдебиеттерде және бұқаралық коммуникация құралдарында біз көшбасшы имиджінің, саясаткердің, бизнесменнің, ұйым имиджінің, тауардың, қызметтің, қала, ел, кәсіп имиджінің және т.б. сипаттамаларын жиі кездестіреміз.

Имидж (ағылшын тілінен – image – бейне) – тұлға мен ұйымның басқа адамдар алдындағы жинақталған бейнесі. Имидж нақты әрекеттер арқасында және оны жасайтындарға байланысты қалыптасады. Қандай компанияның имиджі болмасын нысаналы аудиторияға байланысты өзгеруі мүмкін [1].

XX ғасырдың бірінші жартысында «имидж» ұғымы Франция мен Ұлыбританияда өнер мен әдебиетте кеңінен қолданылды. Белсенді қолданысқа «имидж» ұғымы өткен ғасырдың 60-жылдарындағы журналистік тәжірибеден енген, онда ол ең алдымен эстрада музыканттарының сахналық бейнесіне, поп-музыка мен шоу-бизнесіне біріктіру процесіне назар аудару үшін қолданылған. Сонымен бірге, сайлау науқандарын ұйымдастырудың жаңа әдістерін дамыта отырып, имидж қоғамдық және саяси көшбасшыларды саралау үшін кеңінен қолданыла бастады.

Біздің әрқайсысымыз белгілі бір бейнені жасаймыз. Бұл имидж – адам туралы қалыптасқан ұғым-түсінік. Педагог имиджі олардың: сыртқы бейнесінен, әдетінен, сөйлеу мәнерінен, ұлттық және өзіндік санасынан, ұлттық менталитетінен, іс-әрекетінен, мінез-құлқынан жасалған оны қоршаған әлеуметтік ортаның ой пікірінен құралады [2].

Педагог-психолог - бұл ерекше маман, өйткені оның жанында әрдайым адамдар тобы бар, олар: білім алушылар, ата-аналар, әріптестер. Бұл әр жастағы адамдармен қарым-қатынас орнатуды көздейтін мамандықтың иесі. Бұл әрдайым көзге түсетін адамдар, сондықтан ең алдымен оның білімі мен біліктілігі бағаланса, одан кейін оның бейнесі, сыртқы ортаға әсері маңызды. Ал имидж деп отырғанымыз жоғарыда айтып өткендей, оның сыртқы бейнесі, жүріс-тұрысы, өзін ұстауы, дауыс ырғағына дейінгі құрамдас бөліктерді қамтитын адамның бейнесі.

Педагог-психолог имиджінің негізгі функциялары:

1. Кәсіби – оқыту мен тәрбиелеудің жоғары сапасын қамтамасыз ету.

2. Әлеуметтік – білім алушылардың шығармашылық белсенділігін дамыту, педагог-психолог мамандығының мәртебесі мен беделін арттыру, осы мамандықтың қоғамдық маңыздылығын арттыру.

3. Рухани-адамгершілік – өзін қоршаған адамдарға, табиғатқа, пәндік әлемге, рухани құндылықтарға, білім алушылардың адамгершілік қасиеттерін қалыптастыруға (*зорлық-зомбылық көрсетпеу, ынтымақтастық, адалдық, мейірімділік, басқа адамдарға құрмет*) қатысты көрінетін білім алушының жеке басын қалыптастыру.

4. Көрнекі – жағымды сыртқы әсерді қалыптастыру, сыртқы келбет мәдениетін тәрбиелеу [3].

Педагогикалық имидждің негізгі құрамдас бөліктері:

- сыртқы келбеті;
- вербальды және вербальды емес қарым-қатынас құралдарын пайдалану;
- мамандық бейнесінің іштей сәйкестігі - ішкі «Мен»;
- жеке қасиеттері;
- кәсіби дағдылар.

Сыртқы келбеті.

Көптеген адамдар үшін визуалды бейнеден алынған ақпарат адам туралы ақпараттың жалғыз көзі болып табылады және осы негізде олар қарым-қатынастарын қалыптастырады. Педагогтың бейнесі неғұрлым дәл жасалса, соғұрлым адамдардың онымен қарым-қатынас жасауын жеңілдетеді және білім алушылармен ғана емес, олардың ата-аналарымен, әріптестерімен және басқа да адамдармен ортақ тіл табу үшін көп күш салу қажет болмайды [4].

Сондықтан жеке сүйкімділіктің әсері педагог-психологтың жұмысында үлкен рөл атқарады деп қорытынды жасауға болады. Педагог-психологтың сүйкімді келбеті білім алушыларға жағымды психотерапиялық әсер етеді.

Педагог-психологтың сыртқы келбеті талғампаздықпен, тазалықпен және ұқыптылықпен ерекшеленуі керек, құрметке шабыттандырып, сенім тудыруы керек. Киген киімі ыңғайлы болуы керек, бірақ жалпы қабылданған әдептілік нормаларына қайшы келмеуі тиіс. Педагог-психолог үшін идеалды киім формасы - бұл адамдармен қарым-қатынас орнатуда кәсіби, жеке қасиеттер мен ресми қарым-қатынасты көрсететін іскерлік костюм болуы мүмкін. Іскерлік костюмге юбка немесе шалбар мен жейде кіреді. Сондай-ақ, әдемі, талғамды әрі ыңғайлы көйлек те болуы мүмкін.

Іскери киімге арналған түстер сұр, қара, қоңыр, қоңыр-сарғыш түс, қою көк деп саналады. Жейделер нәзік жұмсақ түстер болуы мүмкін. Люрекс, былғары, жылтыр және жасанды материалдардан аулақ болған жөн [5].

Зергерлік бұйымдардың көлемі барынша аз болғаны жөн саналады. Зергерлік бұйымдар мен аксессуарларды дұрыстап таңдау керек: орташа ұзындықтағы інжу-маржандардан жасалған моншақтар, асыл металдан жасалған жұқа сақиналар, кішкентай сырғалар жарасымды болады.

Сыртқы бейнеде шаш, макияж және маникюрды да есте ұстаған жөн. Мүмкіндігінше табиғи көріну үшін макияж бен маникюрді бейтарап реңктерде таңдау керек. Шаш үлгісі орташа қатаң болуы керек. Шаштың түсі табиғи болғаны жақсы.

Жақсы таңдалған гардероб оның иесіне басқаларға жағымды әсер қалдыруға ғана емес, сонымен қатар оның кәсіби және жеке қасиеттерін ерекше атап өтуге көмектеседі.

Вербальды және вербальды емес қарым-қатынас құралдарын пайдалану.

Келесі маңызды қадам – вербальды және вербальды емес қарым-қатынас құралдарын пайдалану бұл имидждің маңызды компоненттері. Педагог-психолог өзінің алғашқы әсерін қалыптастыру кезінде педагогикалық қарым-қатынасты сауатты жүзеге асыруы өте маңызды.

Педагог-психолог имиджінің маңызды бөлігі - шешендік. Сөйлеу өнері -оның икемділігі, мәнерлілігі, өзіндік ерекшелігі. Тіпті ежелгі данагерлер шешендік өнер сөзбен шабыттандыру және сендіру қабілеті деп айтқан.

Дауыс - педагогтың дыбыстық бейнесі, оның сабақтардағы, сыныптан тыс сабақтардағы, ата-аналар жиналыстарындағы басты құралы. Жағымды дауыспен аудиторияның назарын өзіне аударуға үлкен ықпалын тигізеді.

Педагог-психологтың дауысы көп дауысты және әртүрлі болуы керек. Тым қатты дауыс білім алушыларды шаршатады және тітіркендіреді (*кейде қатты «дөрекі» дауыс – невротикалық мінез-құлықтың белгісі боп жатады*), ал тым баяу сөйлеу, яғни педагог-психологтың дауысының бәсең шығуы – білім алушыларға оның сөздерін естуге мүмкіндік бермейді, сондықтан олар есте алмауларына байланысты сұрақтар қойып, шу шығарады, алаңдатады. Дауыс педагог-психологтың имиджінің құрамдас бөліктерінің бірі болып келеді. Сондықтан онымен де жұмыс істеу керек. Жүйелі жаттығулардың арқасында педагог акценттен арылып, дыбыстарды нақты айтуды және дұрыс айтуды үйренеді [4. 61-65 б.].

Вербальды емес мінез-құлық - бұл бейсана тілі. Мұқият қарау, күлімсіреу, мейірімді қимылдар, әдепті қылық жағымды әрекет етеді. Педагог-психологтар балалардың өте байқағыш екенін есте ұстағандары жөн. Өзінің кәсібилігін жақсарту үшін педагог-психолог өзін басқаларға

дұрысынан көрсету қабілетіне назар аударуы керек. Адам ақпараттың 35%-ын ауызша қарым-қатынас арқылы және 65%-ын вербальды емес қарым-қатынас арқылы алатындығы дәлелденген.

Мамандық бейнесінің іштей сәйкестігі - ішкі «Мен».

Мамандық бейнесінің іштей сәйкестігі - ішкі «Мен» – бұл педагогикалық имидждің құрамдас бөліктерінен туындайды, өйткені басқа адамдарға ұнау және өзіне тарта білу қабілеті кәсіби және жеке байланыстарда қажетті қасиет болып табылады [6].

Имидж педагог-психологтың ішкі көзқарастарынан алшақтамауы, оның мінезі мен көзқарастарына сәйкес келуі маңызды. Осындай бейнені жасай отырып, ол өзін жетілдіреді.

Педагог-психологтың жеке қасиеттері.

Зерттеушілер педагогтың бойында өзін-өзі бағалаудың және талаптар қою деңгейінің жеткіліктілігі, интеллектуалды белсенділігі, адалдығы, табандылығы, еңбекқорлығы, қарапайымдылығы, байқағыштығы, мейірімділігі сияқты тұлғалық қасиеттердің болуы маңызды екенін айтады. Сонымен қатар, олардың қатарында тапқырлық, шешендік өнер мен шеберліктің болуы ерекше атап өтіледі. Әсіресе, педагог-психологтың білім алушылардың психикалық жағдайларын түсіну және эмпатия, әлеуметтік өзара әрекеттестікке қажеттілік, толеранттылық, педагогикалық оптимизм, жауапкершілік деген сияқты қасиеттері маңызды. Зерттеушілер педагогикалық әдептілікке үлкен мән береді, оның көрінісі педагогтың жалпы мәдениетін және оның педагогикалық қызметі мен бағдарының жоғары кәсібилігін көрсетеді.

Педагог-психологтың негізгі мақсаттарының бірі – білім алушылардың немесе кәсіби қызмет барысында басқа да адамдармен қарым-қатынас жасау кезінде олардың ойын, пікірін мұқият тыңдап, барынша ашық болу, қолдау көрсету. Педагогикалық қызметте мәдениеттілік таныту, өз қызметін кәсіби жүргізу де педагог-психологтың имиджіне әсер етеді.

Педагог-психологтың кәсіби дағдылары.

Кәсіби құзыреттілік дегеніміз - белгілі бір құндылықтар мен идеалдардың тасымалдаушысы ретінде педагогикалық іс-әрекеттің, қарым-қатынастың және жеке тұлғаның қалыптасуын анықтайтын қажетті білімнің, дағдылардың, шеберліктің болуы. Педагогикалық эрудиция – педагог білім алушылармен өзара әрекеттесу және білім алушылардың өзара әрекеттесуі кезінде педагогтың өзі анықтайтын педагогикалық жағдайларды шешу үшін қолданатын білім қоры [6. 74 б.].

Педагогикалық ойлау мен интуиция педагог-психологқа жағдайдың одан әрі өрбуін толықтай талдау жүргізбей-ақ болжай алу үшін қажет. Педагогикалық қарым-қатынас, кәсіби құзыреттіліктің құрамдас бөлігі және педагог-психолог имиджінің құрамдас бөлігі бола отырып, дәріс үстінде жағымды психологиялық климат құруға бағытталған.

Педагог-психолог имиджінің құрамдас бөліктері имидж мәнін кеңінен аша түседі. Оң имидж педагог-психологқа өзінің даралығын көрсетуге, қорқынышын жеңуге, күш-жігерін сезінуге және білім алушыларды қызықтыруға, балаларды тек ғалым сөзімен ғана емес, сондай-ақ өзінің өмірлік үлгісімен де тәрбиелеуге, жігерлендіруге мүмкіндік береді.

Әдебиеттер:

- 1 Орысша-қазақша терминологиялық анықтамалық сөздік-7 (халықты жұмыспен қамту және әлеуметтік қорғау саласы) / Русско-казахский терминологический словарь-справочник-7 (занятость и социальная защита населения). 7-кітап. / Құраст. С.Құлманов. - Алматы: "Мемлекеттік тілді дамыту орталығы" ЖШС, 2009. –344 бет.
- 2 Калужный А.А. Психология формирования имиджа учителя. – М: Владос, 2004, –222 б.
- 3 Битянова, М. Р. Социальная психология: наука, практика и образ мыслей - учебное пособие /М.Р. Битянова. – М.: ЭКСМО-ПРЕСС, 2001. – 576 с.
- 4 Шепель, В. Магия личного обаяния/ В. Шепель//Воспитание школьников. – 2007. - №3. – С.56 – 60.
- 5 Кашапов, Р.Р. Курс практической психологии, или Как научиться работать и добиваться успеха/ Р.Р. Кашапов – М.: АСТ-ПРЕСС КНИГА, 2004. – 448 с.
- 6 Булатова, О. Имидж педагога – мода или необходимость? / О. Булатова// Директор школы. – 2003. - №2. – с.74.

References

- 1 Orıssha-qazaqsha terminologiyalıq anıqtamalıq sözdik-7 (xalıqtı jumıспен qamtu jäne älewmettik qorğaw salası) / Rwsko-kazaxskiy terminologičeskij slovar-spravočnik-7 (zanyatost i socialnaya zaščita naseleniya). 7-kitap. / Qurast. S.Qulmanov. - Almatı: "Memlekettik tildi damıtu ortalıǵı" JSS, 2009. –344 bet.
- 2 Kalujnyy A.A. Psixologiya formirovaniya imidja učitelya. – M: Vlados, 2004, –222 b.

3 Bityanova, M. R. Sociálnaya psixologiya: nauka, praktika i obraz mysley - vçebnoe posobie /M.R. Bityanova. – M.: EKSMO-PRESS, 2001. – 576 s.

4 Şepel, V. Magiya liçnogo obayaniya/ V. Şepel//Vospitanie şkolnikov. – 2007. - №3. – S.56 – 60.

5 Kaşapov, R.R. Kwr praktičeskoj psixologii, ili Kak nawçitsya rabotat i dobivatsya vspexa/ R.R. Kaşapov – M.: AST-PRESS KNİGA, 2004. – 448 s.

6 Bwlatova, O. İmidj pedagoga – moda ili neobxodimost? / O. Bwlatova// Direktor şkolı. – 2003. - №2. – s.74.

ОҚУШЫЛАРДЫҢ ОҚУҒА МОТИВАЦИЯСЫН АРТТЫРУ ЖОЛДАРЫ

WAYS TO INCREASE STUDENTS ' MOTIVATION TO LEARN

¹Ботабаева А.Е., ²Сыдых Б., ²Таженова Л.А.

¹Botabayeva A.E., ²Sydykh B., ²Tazhenova L.A.

¹Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Нұр-Сұлтан, Қазақстан

L.N. Gumilyov Eurasian National University, Nur-Sultan, Kazakhstan

²№74 мектеп-гимназия, Нұр-Сұлтан, Қазақстан

№74 school-gymnasium, Nur-Sultan city, Kazakhstan

Ademi_e76@mail.ru

Түйін: Мақалада қашықтан білім беру жағдайында, оқушылардың оқуға мотивациясын арттырудың тиімді әдістемесін жүргізе отырып, уақытын тиімді басқара білуге үйрету және болашақ мамандық таңдауы бойынша бағдар беру туралы айтылған.

Abstract: In the context of distance education, the article describes how to teach students the ability to effectively manage their time and guide them in choosing a future profession, while maintaining an effective methodology for increasing motivation for learning.

Кілт сөздер: қашықтан білім беру, оқушылар, оқу, мотивация, арттыру, әдістемесі, болашақ мамандық, бағдар.

Keywords: distance education, students, learning, motivation, improvement, methodology, future profession, orientation.

Дүниежүзінде «пандемия жағдайына» байланысты білім алушыларды онлайн форматта оқыту, әсіресе оқушылардың «сабаққа» деген мотивациясын түсіріп жіберді. Ал әрбір мектеп оқушысының бүгін жалпы білім беретін мектепте алып отырған білімі, өз болашағына қалап отырған үлкен «білім капиталы» деп білемін. Қазіргі таңда, өткен шақ пен болашақта да қоғамымыздың атақты, дарынды, ойшыл және белсенді тұлғалары білімдерінің бастауын осы мектеп қабырғасынан алған. Әр адамның өмір жолын қалай бастауы, өрбітуі өз қолында. «Адамның істегенін адам істейді» қағидасын ұмытпай, әрбір адам өзін бала кезден біліктілік пен дағдыларын дамытып отыруы шарт. Осы мәселеге орай, 26 ақпан күні Нұр-Сұлтан қаласындағы №74 мектеп-гимназияның 5-6 сынып оқушыларына «Әлеуметтік педагогика және өзін өзі тану» кафедрасының доценті А.Е. Ботабаеваның жетекшілігімен, 4 курс ӘПӨ 41, ӘПӨ 43 топтарының студенттері және магистранттармен (Кенжалиева Ұ., Әбдышева Т.) бірлесе отырып тренинг өткіздік. Тренингке жалпы 230-ға жуық оқушы қатысты. Тренинг өте қызықты өтті. Тренингті өту үшін Microsoft Teams платформасы таңдалды.

Тақырыбы: «Оқушылардың оқуға мотивациясын арттыру» тренингі

Мақсаты: Қашықтан білім беру жағдайында, оқушылардың оқуға мотивациясын арттырудың тиімді әдістемесін жүргізе отырып, уақытын тиімді басқара білуге үйрету және болашақ мамандық таңдауы бойынша бағдар беру.

Тренинг барысында «Кактус» әдістемесі, психогеометриялық тест өткізілді. «Time management» және «Кәсіп таңдауға» байланысты презентациялар жасалды. Осы жүргізілген әдістемелерге жеке тоқталып өтейік. Оқушылардың мінез-құлқын білуге бағдарланған «Кактус» әдістемесімен тренингімізді бастадық.

«Кактус» әдістемесі

Мақсаты: Оқушылардың өзіндік ерекшеліктерін анықтау, жағымды және жағымсыз (агрессивті, мазасыз) мінез-құлқын бітістерін анықтау.

Қажетті құралдар: Таза парақтар, жәй қалам мен түрлі түсті қаламдар.

Нұсқау: «Алдыңыздағы таза параққа өз ойыңыздағы кактустың бейнесін салыңыз»

Әдістеменің нәтижесін өңдеу:

1. Егер кактустың парақ бетінде орналасуы - ірі, үлкен ортада болуы; адамның басымдау жағы, ортада болғанды ұнатады, өзіндік бағалауы өте жоғары, көсем болуға талпынады, барлық жерде бірінші болуға тырысады.

2. Егер кактус парақтың жоғары жағында салынса; өзіндік бағалауы жоғары, өзіне көңіл аударғанды жақсы көреді.

3. Егерде кактус парақтың төменгі жағында салынса және кішкентай болса - өзіндік бағалауы төмен, өзіне сенімсіз адам.

4. Кактустың инелерінің көптігі - агрессияның белгісі.

5. Инелері үшкір, ұзын, жиі болып салынса, агрессияның басымдылығын білдіреді.

6. Инелері майда, сирек орналасса, өз бойындағы агрессияны қолға ұстай алады, шыдамды.

7. Кактустың контуры бір үзілмейтін сызықпен, болмаса штрих ретінде салынса - коммуникативтік қасиеттері жақсы дамыған, мейірімді, ақкөңіл адам.

8. Кактустың контуры жиі үзілген сызықпен, болмаса штрих ретінде салынса - ашуланшақ адамның белгісі.

9. Сызықтары ирек (кактустың ішінде) интроверт адам - тұйық.

10. Кактустың айналасындағы кактустар - жұртқа өзін көрсету, ашық, ұйымшыл, досы көп адам.

11. Ашық түстерді қолданса - оптимист, өмірде не болса да, жақсылыққа жориды.

12. Қара, қоңыр түстерді қолданса немесе штрихталса - үрей мен қорқыныштың белгісі.

13. Кактусты әшекейлесе немесе гүл салса - сезімтал адам екенін білдіреді.

14. Кактусты ыдысқа салу - отбасындағы қамқорлыққа ұмтылу.

15. Шөлдегі немесе ыдыссыз салынған кактус - жалғыздықты сезіну немесе ұмтылу, отбасындағы нашар ахуалды білдіреді [1].

Келесі әдістеме «Time management» деп аталады. Ол ағылшын тілінен аударғанда «уақытпен басқару» дегенді білдіреді. Уақытпен басқару - бұл өзін-өзі басқару, ұйымдастыру, адамдардың мәселелерді тез шешу мақсатында, жиындардың жүзеге асырылуы, жұмыстардың орындалуы, іс-әрекеті. Бұл басқару уақытты орнымен пайдалану.

Техника SMART. Мақсат қоюда, ол SMART өлшеміне сәйкес келе ме соны тексеру керек. Ол мынадай бөліктерден тұрады:

S (Specific) – нақты;

M (Measurable) – өлшенген;

A (Achievable) – мақсатқа жететін;

R (Relevant) – келісілген;

T (Time framed) – бір уақытпен өлшенген.

Оқушыларға келесідей сұрақтар қойылады:

1. Өз мүмкіндіктеріңді қолдана аласыңба?

2. Қажеттіболуға не кедергіжасайды?

3. Есейгеншақтақандайжетістіктергежетесің?

Уақытты ұрлаушылар:

1.Тура емес мақсаттар қою.

2. Уақытты тиімсіз пайдалану, интернеттік ойындар ойнау.

3. Телефонды тиімсіз пайдалану.

Уақытты тиімді жұмсау ережесі:

- Дұрыс дем алу күнтізбесін құру.

- Приоритеттерді жоспарлау және дұрыс орындау.

- Жоспарлау қағидаларын қолдану.

- Өзінді және өз уақытыңды бақылау.

- Өз уақытыңды тиімді пайдалану.

- Керек емес жұмыстарға жоқ деп айту

- Мақсатқа жету жолында күресу!

«Кәсіп таңдауға» байланысты тренинг

Әлемде 10 мыңнан аса мамандық бар. Ал оған арнаулы мамандықтар мен басқаша да қосымша маман түрлерін қосып санағанда 50 мыңнан асады. Ол үшін мамандық әлемін оқып – үйрену керек.

Мамандық алудың 5 баспалдағын жоспарлау керек:

1. Арман (тілек).
2. Көз жеткізу (қажеттілік).
3. Жоспарлау.
4. Әрекет.
5. Игеру.

Мамандық Сізден денсаулығыңа, физиологиялық және психологиялық күйіңе, біліміңнің сапасы мен деңгейіңнің дайындығына байланысты екенін шығарма. Сондықтан да мамандық таңдар алдында «Мен жасай аламын ба, қабілеттімін бе?» деген сұраққа жауап беру керек. Мамандық таңдау – адам өміріндегі ең маңызды қадамдардың бірі. Өйткені, адам тағдырының бір бөлігі таңдаған мамандығымен ұштасып жатады.

Мамандық таңдаудың екі жолы бар:

Бірінші – бұл байқау және қателесу әдісі: адам соқыр сезімге беріліп, әртүрлі салаларда жұмыс жасап көреді, өзінің өмір сүруіне қажетті және рахатын табатын іс тапқанша. Бұл әрине өте қиын да ұзақ уақытты керек етеді, себебі, он мыңдаған мамандықтың түрі бар.

Екінші – мамандық әлемін әртүрлі әдістермен зерттеп көру. Волонтерлік қызмет атқару, әскер ойындар ойнау, өзіңнің ой – өрісінді әр түрлі жаттығулар арқылы білу.

Психологиялық сәт:

«Психогеометрия» тесті арқылы өзін - өзі тану: Оқушылар өзіңе ұнаған геометриялық фигуралардың кез - келгенін таңдауы тиіс. Әр фигура қандай да бір адам бойындағы қасиетті, қабілетті білдіреді. Әрқайсысымыз өзімізді танып көрелік. Төрт фигуралардың ішінен жаныңа жақын бір фигураны таңдау керек.

Квадрат. Сізде төзімділік, шыдамдылық, еңбекқорлық дамыған. Өз айналаңызға адамдарды жинап ұйымдастыру, реттеу және жүйелеу қабілетіңіз баршылық. Сізден үздік администратор шығады.

Зигзаг. Сізде әсемдікті көре білу қабілетіңіз жоғары қалыптасқан, сондай - ақ шығармашылық қабілетіңіз, ой - өрісіңіз дамыған. Сізде табиғи өткір ойлылық бар, өз айналаңа қабілетті адамдарды жинай аласыз. Сізді шаблондар, ережелер, нұсқаулар қызықтырмайды. Бастаған істі аяқтауға төзімділіктің жоқтығы бөгет жасайды.

Шеңбер. Сізде адамгершілік жоғары дамыған. Сіз өз әріптесіңізді тыңдай аласыз және оның қайғысы мен қуанышын бірге бөлісесіз, басқаның ауарпатылығына жәрдемдесу қабілетін жоғары қалыптасқан. Сізде жеке адамдар арасындағы кикілжіңдер тән емес, өзіңізді олардан аулақ ұстайсыз. Сізден үздік психолог шығуы мүмкін.

Үшбұрыш. Сізде басқарушылық қасиет тән. Өз көздеген мақсатына қол жеткізуге барлық мүмкіншілігіңізді жасайсыз. Өзіңізге сенімдісіз және жеңіске, жетістіктерге, ұтыстарға оңай қол жеткізесіз. Айтқаныңыздан шықпайсыз, абыройлысыз. Сіз қоғамда, өмірде жоғары жетістіктерге қол жеткізесіз, жұмысыңызда жоғарыға көтерілуге бейімділігіңіз бар.

Мамандық таңдауда мынадай бір формулалар бар:

- «Үйренгім келеді – үйрене аламын – үйрену керек».

- Үйренгім келеді – бұл талап - тілектің, мақсат пен мүдденің, ынта мен ықыластың кеңістігі;

- Үйрене аламын – қабілет - қарымның, таланттың, денсаулықтың кеңістігі;

- Үйрену керек – еңбек нарығындағы сұраныстардың, аймақтағы әлеуметтік – экономикалық проблемалардың, әлемдік экономикалық даму тенденцияларының кеңістігі.

Адам өз өмірінде екі нәрсені таңдаудан қателеспейуі керек: біреуі – жар таңдау, екіншісі – мамандық таңдау» деп ақын М. Мақатаев айтқандай, мамандық таңдау – жасөспірім кездегі адам өміріндегі ең маңызды шешімдердің бірі. Бүгін біздер өз қабілеттерімізге қарай мамандық пен бағдар таңдауда алғышарт жасадық. Бүгінгі тренингке қатысқан рахметімізді айта отырып, онлайн кездесуден сіздердің болашақта қай бағдарда оқитындарыңызды, өз қызығушылықтарыңызбен қабілеттеріңізге сәйкес келетін мамандықты анықтауға, кейбіреулеріңізге өз таңдауларыңызды жасауға үлкен септігі тиеді деп ойлаймыз.

Әдебиеттер

1 Ә.Е.Ботабаева, Н.Е.Ботабаев. Психологиялық тренингтер мен тесттер: Оқу-әдістемелік құрал. – Тараз, 2013. – 101 б.

References

1 AE Botabaeva, NE Botabaev. Psychological trainings and tests: Textbook. - Taraz, 2013. - 101 p.

ПОДГОТОВКА КОНКУРЕНТОСПОСОБНЫХ СПЕЦИАЛИСТОВ ДЛЯ ОТРАСЛЕЙ ВОДНОГО ХОЗЯЙСТВА

TRAINING COMPETITIVE SPECIALISTS FOR WATER INDUSTRIES

Киличева Ф.Б.

Kilicheva F.B.

Ташкентский институт инженеров ирригации и механизации сельского хозяйства, Узбекистан
Tashkent Institute of Irrigation and Agricultural Mechanization Engineers, Uzbekistan

Аннотация. В статье рассматриваются теоретические аспекты конкурентоспособности среди студентов высшей школы. Рассмотрены факторы, влияющие на конкурентоспособность специалиста, определены взаимосвязи конкурентоспособности с личностными особенностями, выделены и теоретически обоснованы компоненты конкурентоспособности.

Abstract. The article examines the theoretical aspects of competitiveness among students of higher education. The factors influencing the competitiveness of a specialist are considered, the relationship of competitiveness with personal characteristics is determined, the components of competitiveness are highlighted and theoretically substantiated.

Ключевые слова: конкурентоспособная личность, профессиональная ориентация, факторы конкурентоспособности специалистов, творческий подход.

Key words: competitive personality, professional orientation, factors of competitiveness of specialists, creative approach.

В настоящее время требуются создание новых механизмов, обеспечивающих качество образовательных услуг с позиции требований профессиональной деятельности; подготовка конкурентоспособного специалиста, владеющего комплексом компетенций, которые отвечают требованиям современного рынка труда. В связи с этим исследование конкурентоспособности как свойства личности, динамики его развития в процессе профессионального становления приобретает особую значимость.

Проблемы подготовки специалистов, реформирования системы образования, разработки и внедрения рыночных механизмов регулирования ее взаимоотношений с реальной экономикой сегодня стоят в ряду важнейших общегосударственных проблем. В этих условиях конкурентоспособность будущего специалиста приобретает статус одного из важнейших показателей работы учреждений профессионального образования.

С целью реализации приоритетных направлений развития страны, была разработано и утверждено Постановление Президента Республики Узбекистан № ПП-3003 от 24.05.2017 «О мерах по коренному совершенствованию системы подготовки инженерно-технических кадров для отраслей сельского и водного хозяйства».

«Анализ системы подготовки инженерно-технических кадров для отраслей сельскохозяйственного производства указывает на отсутствие сопряженности в работе между Министерством сельского и водного хозяйства, предприятиями отрасли и профильными высшими и средними специальными, профессиональными образовательными учреждениями в вопросах определения реальной потребности в подготовке специалистов, усиления взаимоувязанности учебного процесса и производства, межвузовской координации разработки научно-методической базы, повышения квалификации преподавательского состава, что отрицательно влияет на качество подготовки кадров, особенно в области механизации сельского хозяйства»¹.

Основными задачами и направлениями деятельности Ташкентского института инженеров ирригации и механизации сельского хозяйства является «осуществление подготовки высококвалифицированных, востребованных инженерно-технических кадров в сфере сельского и водного хозяйства, способных эффективно решать стратегические задачи по внедрению и широкому использованию в аграрном секторе современной сельскохозяйственной и мелиоративной техники, машин и механизмов, водосберегающих технологий...»¹.

В современных условиях развитие конкурентоспособной личности студента становится неотъемлемой частью профессиональной подготовки в учебных заведениях. Особенностью научной разработки понятия «конкурентоспособность» является неоднозначность его трактовки в психологической, социологической, педагогической литературе (способность, умение, свойство, основа личности), слабо изучены процессы формирования и развития конкурентоспособности личности молодых специалистов.

Сущность человеческого фактора выражается в повышенном интересе к интеллектуальному, творческому, нравственному и физическому потенциалу каждого, к характеру развития и саморазвития личности, к уровню теоретической и практической подготовки человека-профессионала. Сегодня решающее значение имеет то обстоятельство, какой тип специалиста готовит вуз для разрешения актуальных проблем, стоящих перед современным обществом. Проникновение рыночных отношений в систему всех уровней образования поставило педагогику перед необходимостью введения понятия «конкурентоспособность личности» как интегративной характеристики выпускника.

Конкурентоспособность человека в профессиональной деятельности зависит не только от наличия глубоких знаний и умений, но и, в первую очередь, от системы мотивов и ценностного отношения к выбранной профессиональной специальности. Конкурентоспособность – это сложное индивидуальное образование. Критерием конкурентоспособности выступает умение определить, а также быстро и эффективно использовать в конкретной борьбе свои преимущества, особые личные и профессиональные качества.

Под конкурентоспособностью специалиста понимается относительная и обобщенная характеристика выпускника профессионального учебного заведения, являющаяся интеграцией его профессиональной, социальной и личностной компетенций, обеспечивающая ему уверенность в своих силах и способность выдерживать конкуренцию на рынке труда в сравнении с выпускниками аналогичных учебных заведений.

В качестве сущностных признаков конкурентоспособности личности выделяются: интеллектуальный потенциал, самоактуализация, адекватная самооценка, самообучение, коммуникабельность, способность принимать ответственные решения, лидерские качества, умение работать в команде, креативность, ценностно-ориентированная адекватность, готовность к профессиональному самоопределению.

Конкурентоспособность диктует, помимо собственно профессиональной, технологической подготовки, овладение личностью такими качествами, как самостоятельность, творческий подход к любому делу, умение доводить его до конца, желание постоянно учиться и обновлять свои знания, гибкость мышления; способность к диалогу и сотрудничеству в коллективе, общительность, знание языков. Сюда входит также и владение «сквозными» умениями: работа на компьютерах, пользование базами и банками данных, презентация технологий и продукции.

Необходимо создавать условия для развития целостной творчески активной личности, способной максимально реализовать себя в быстро меняющейся социально-экономической среде. В мире, где экономика, культура, профессиональный труд и другие сферы жизни постоянно изменяются, образовательная система призвана включать студентов в широкий спектр различных видов деятельности, развивать в них те человеческие качества, которые будут способствовать успешной социализации и адаптации за порогом учебного заведения.

Таким образом, подготовка конкурентоспособной личности играет важную роль в системе образования. Современная социокультурная ситуация требует изучения проблемы формирования конкурентоспособной личности.

Современное общество нуждается в конкурентоспособных специалистах с высокопрофессиональными характеристиками. Конкурентоспособность современных специалистов формируется под влиянием определенных факторов, которые представляют собой определенные конкурентные преимущества. Изучив понятие «конкурентоспособность» и приняв

во внимание то, что сущность этого понятия носит объективно-субъективный характер, предлагается рассматривать факторы как совокупность конкурентных преимуществ и определенных условий, наличие которых обеспечивает специалисту гарантированное трудоустройство по полученной специальности.

Современными экономистами большое внимание уделяется факторам, влияющим на конкурентоспособность. На сегодняшний день наиболее часто экономисты делят данные факторы на внешние и внутренние. Анализ наиболее распространенных авторских подходов позволил систематизировать факторы конкурентоспособности специалистов.

Основные факторы конкурентоспособности специалистов

Внешние факторы:

1. *Социокультурные* - отражают роль человека в условиях рыночных отношений, стремление к повышению социально-профессионального статуса;

2. *Акмеологические* - направленность личности на достижение высоких результатов;

3. *Экономические* - изменение производственной ориентации в современном постиндустриальном обществе, появление конкурентной рыночной среды, организационные изменения в сфере управления производством и людьми;

4. *Организационные* - применение на практике организационных инструментов, способствующих повышению конкурентоспособности выпускников вузов на рынке труда;

5. *Нормативно-законодательные* - использование механизмов правовой и нормативно-законодательной базы для поддержки специалистов на рынке труда.

6. *Социально-педагогические* - организация социального партнерства студентов и специалистов на основе комплекса видов деятельности в процессе профессиональной подготовки, а также реализация концептуально-методической модели процесса профессиональной подготовки, ориентированной на развитие конкурентоспособности специалистов;

Внутренние факторы:

1. *Мотивационные* - установка личности на движение к успешной карьере;

2. *Психологические* - зависимость уровня успешности профессиональной карьеры специалиста от индивидуальных психологических способностей и возможностей личности;

3. *Поведенческие и стратегические* - отражают роль поведения человека в обеспечении собственной конкурентоспособности.

Вместе с тем эти факторы оказывают непосредственное влияние на конкурентоспособность, а профессиональная ориентация молодежи является базисом развития конкурентоспособности специалиста. Именно обоснованность профессионального выбора является необходимым условием для развития конкурентоспособности специалиста. Неправильно сделанный выбор профессии отражается на профессиональных характеристиках будущего специалиста, снижает качества конкурентоспособности личности.

Принимая во внимание, что конкурентоспособность современных специалистов формируется под влиянием определенных факторов, которые представляют собой определенные конкурентные преимущества и сущность этого понятия носит объективно-субъективный характер, необходимо рассматривать факторы как совокупность конкурентных преимуществ и определенных условий, наличие которых обеспечивает специалисту гарантированное трудоустройство по полученной специальности.

Литература

1. lex.uz/ Постановление Президента Республики Узбекистан № ПП-3003 от 24.05.2017 «О мерах по коренному совершенствованию системы подготовки инженерно-технических кадров для отраслей сельского и водного хозяйства».

2. Горбашко Е.А. Менеджмент качества и конкурентоспособности: Учеб. пособие. - СПб.: Изд-во СПбГУЭФ, 2008. - 207 с.

References

1. lex.uz/ Postanovleniye Prezidenta Respubliki Uzbekistan № PP-3003 ot 24.05.2017 «O merakh po korennomu sovershenstvovaniyu sistemy podgotovki inzhenerno-tekhnicheskikh kadrov dlya otrasley sel'skogo i vodnogo khozyaystva».

2. Gorbashko Ye.A. Menedzhment kachestva i konkurentosposobnosti: Ucheb. posobiye. - SPb.: Izd-vo SPbGUEF, 2008. - 207 s.

**ЖАМИЯТДА МАФКУРАВИЙ ИММУНИТЕТНИ ШАКЛЛАНТИРИШ ВА
РИВОЖЛАНТИРИШДА МАЪНАВИЙ ВА ТАРБИЯВИЙ ОМИЛЛАРНИНГ ЎРНИ**

**THE ROLE OF SPIRITUAL AND EDUCATIONAL FACTORS IN THE FORMATION AND
DEVELOPMENT OF IDEOLOGICAL IMMUNITY IN SOCIETY**

**Шапсанова Нодира Бердикуловна
Shapsanova Nodira Berdikulovna**

**Тошкент Кимё-технология институти Шахрисабз филиали ўқитувчиси
Tashkent Institute of Chemical Technology Shahrissabz branch**

Анотация. Мазкур мақолада Жамиятда мафкуравий иммунитетни шакллантириш ва ривожлантиришда маънавий омилларнинг ўрни ҳақида фикр-мулоҳазалар юритилган. Шунингдек унда мафкуравий иммунитетни ривожлантиришда таълим-тарбиянинг ўрни муҳим эканлиги таҳлил этилган.

Anatomy. The article examines the role of spiritual factors in the formation and development of ideological immunity in society. The role of education in the formation of ideological immunity is also analyzed.

Калит сўзлар: мафкура, мафкуравий иммунитет, мафкура полигонлари, маънавият, маърифат, таълим, тарбия, инсон қалби.

Keywords: ideology, ideological immunity, ideological polygons, spirituality, enlightenment, education, upbringing, human soul.

Мафкуравий бўшлиқни тўлдириш ва мафкуравий иммунитетни шакллантириш баркамол авлод тарбиясининг муҳим йўналишидир. Бугунги инсоният турли хил ғоялар ва сиёсий курашлар бутун жаҳон микёсида авж олаётган, ғоявий қарама-қаршиликлар кескинлашаётган бир шароитда яшамокда.

Нима учун кишилар онги ва қалби учун кураш турли мафкураларнинг бош мақсадига айланиб қолди? Гап шундаки, муайян ғоя том маънода ғоя бўлиши учун кишилар онгини эгаллаши, тўғрироғи, уларнинг қалбидан жой олиши шарт. Акс ҳолда у ёки бу ғоя фақат муайян хабар ёки ахборот сифатида сақланиб қолади, холос. Бошқача айтганда, омборхонадаги кераксиз буюмлар каби онгимизнинг бир четидан жой эгаллаб ётавериши мумкин. Бир сўз билан айтганда, бундай ҳолатда ғоя шахс учун ҳеч қандай ижтимоий аҳамиятга эга бўлмайди.

Ғоя фақатгина инсон қалбини эгаллаганда, инсон маънавий-руҳий ҳолатининг узвий қисмига айлангандагина ҳаракатга даъват этувчи, рағбатлантирувчи кучга, ҳаракат учун қўлланмага айланади. Шунинг учун ҳам бугунги кунда нафақат инсон онгини, балки қалбини ҳам эгаллаш мафкуравий курашнинг бош мақсади бўлиб қолмоқда. Айнан шунинг учун ҳам Ер юзининг турли минтақалари халқларининг онги ва қалби турли ғояларни синаш майдонига, бошқача айтганда, мафкуравий полигонга айлантирилмоқда.

Тарихга назар ташлайдиган бўлсак, ўзга ҳудудларни забт этиш мақсадида ишлатиладиган уруш қуроллари узлуксиз такомиллашиб борганини кўрамиз. У найзалардан токи замонавий қуролларгача, замбараклардан то Ер юзининг ҳар қандай нуқтасига бехато етиб борадиган қитъалараро баллистик ракеталаргача бўлган узоқ йўлни босиб ўтди. Бу қуроллар босиб олинмиши керак бўлган ҳудудлар аҳолисини жисмонан йўқ қилишга қаратилган эди. Бугунги кунда эса ўзга ҳудудларни забт этиш учун уларнинг аҳолисини йўқотиш шарт эмас. Зеро, онги ва шуури забт этилган, қараш ва кайфиятлари «маъқул» йўналишга ўзгартирилган аҳоли кўмагида ҳар қандай бойлик, табиий ресурсларга эгаллик қилиш мумкин бўлиб қолмоқда.

Мафкура полигонларида синондан ўтаётган, моҳиятан ғайриинсоний бўлган ғояларга қарши тура олиш учун аҳолида мафкуравий иммунитет ҳосил қилиш лозим. Иммунитет киши вужудининг турли инфекцион касалликларга берилмаслик хусусиятини ҳам ифодалайди. Инсоннинг бутун ҳаёти давомида ташқи таъсирларга акс жавоб сифатида орттирилган иммунитет тизими шаклланади. Аввало, инсоннинг кўплаб хусусиятлари туғма бўлса, мафкуравий иммунитетни шакллантириш, шакллантириб бориш зарур. Иккинчидан, у ҳар бир авлод учун ўзига хос хусусиятга эга бўлади. Учинчидан, иммунитет тизими шакллангандагина мафкуравий дахлсизликни таъминлаш мумкин[1].

Мафкуравий иммунитет тизимининг асосий ва биринчи унсури, бу билимдир. Аммо билимлар кўп. Масалан, буюк давлатчилик шовинизми ёки агрессив миллатчилик мафкураси ва

амалиёти тарафдорлари ҳам муайян «билим»ларга таянадилар ва уни бошқаларга сингдиришга ҳаракат қиладилар. Шундай экан, бир томондан мафкуравий иммунитет тизимидаги билимлар объектив бўлиши, воқеликни тўғри ва тўлиқ акс эттириши, инсон маънавиятининг бойишига ва жамият тараққиётига хизмат қилиши лозим. Иккинчи томондан, бу билимлар ўз моҳият эътиборига кўра, Ватан ва халқ манфаатлари, умуминсоний кадриятлар устуворлиги билан узвий боғлиқ бўлмоғи керак. Мафкуравий иммунитет тизимининг иккинчи асосий қисми ана шундай билимлар замирида шаклландиган кадриятлар тизимидир. Зеро, билимлар қанчалик объектив ва чуқур бўлса, унинг замирида юзага келган кадриятлар ҳам шунчалик мустаҳкам бўлади. Бир сўз билан айтганда, шахс, миллат ёки давлатнинг кадриятлар тизими мафкуравий иммунитетнинг имкониятларини белгилаб беради ва мафкуравий тажовузлар қаршида мустаҳкам қалқон бўлиб хизмат қилади.

Ҳозирги замоннинг ўзига хос хусусиятларидан бири шуки, у чегара билмайдиган, худудни писанд қилмайдиган хилма-хил муаммоларга сероб. Бирон давлат – у хоҳ катта, хоҳ кичик давлат бўладими, ичида вужудга келган муаммо тез суръатлар билан, нафақат ён-веридаги қўшни давлатларга, балки олисдаги мамлакатларга ҳам кириб бормоқда. Бир давлатнинг ташвиши бошқаларни ҳам ташвишга солмоқда. Муаммолар кўлами ёйилиб кетмоқда, бошқача айтганда, глобаллашмоқда[2].

Ҳар қандай ижтимоий ҳодисанинг ижобий ва салбий томони бўлгани сингари глобаллашув ҳам ўз ижобий ва салбий томонларига эга. Ижобий томони шунда кўринмоқдаки, давлатлар ва халқлар ўртасида интеграция ва ҳамкорлик алоқалари кучаймоқда, капитал, товарлар, ишчи кучи эркин ҳаракат қилиши учун катта қулайликлар яратиб берилмоқда, кўплаб янги иш ўринлари ташкил этилмоқда, замонавий коммуникация ва ахборот технологиялари, илм-фан ютуқлари тезлик билан тарқалмоқда, кадриятлар умуминсоний негизда уйғунлашмоқда.

Глобаллашув мафкуравий таъсир ўтказишнинг ниҳоятда ўткир қуролига айланди. У ҳар хил сиёсий кучлар ва марказларнинг манфаатларига хизмат қилмоқда. Ана шундай вазиятда миллий ғоя ва мафкурага бўлган эҳтиёж янада ошади. Бундай шароитда ҳар бир одам мустақил фикри ва мустаҳкам дунёқарошига эга ҳамда иродали бўлиши зарур. Акс ҳолда, турли маънавий таҳдидларга қаршилик кўрсата олмайди, уларнинг таъсирини берилиб, тўғри йўлдан адашиб, берк кўчага кириб кетиши осон бўлиб қолади.

2017 йилнинг ноябрь ойида Самарқандда бўлиб ўтган “Марказий Осиё: ягона тарих ва умумий келажак, барқарор ривожланиш ва тараққиёт йўлидаги ҳамкорлик” мавзуидаги халқаро конференцияда Президент Шавкат Мирзиёев форум қатнашчилари ҳамда дунё жамоатчилигини хавфсизликка таҳдидларни “ўзиники ва ўзгаларники” деб ажратишдан воз кечиш, “яхлит хавфсизлик” тамойилига амалда риоя қилиш, бу соҳадаги амалий ҳамкорликни чуқурлаштириш зарурлигини таъкидлаган эди. Зотан, минтақа давлатлари терроризм ҳамда диний экстремизм таҳдидларига бирдек дуч келмоқда[3].

Давлатимиз раҳбари халқаро террорчилик ва экстремизм асосида, бошқа омиллар билан бир қаторда, жоҳиллик ҳамда тоқатсизлик ҳам ётганини БМТ Бош Ассамблеяси 72-сессиясининг юксак минбаридан туриб алоҳида айтиб ўтди. Шу боис инсонлар онги учун кураш асосий вазифадир. Биринчи навбатда, ёшлар тафаккурини эгаллаб олиш талаб қилинади. Чунки экстремистик фаолият ва зўравонлик билан боғлиқ жиноятларнинг аксарияти 30 ёшга етмаган ёшлар томонидан содир этилмоқда. “Сайёрамизнинг эртанги куни, фаровонлиги фарзандларимиз қандай инсон бўлиб камолга етиши билан боғлиқ”[4], деган эди Шавкат Мирзиёев.

БМТга аъзо мамлакатлар вакиллари Ўзбекистоннинг Ёшлар ҳуқуқлари тўғрисидаги халқаро конвенциясини ишлаб чиқиш, жаҳон жамоатчилигига ислом динининг асл инсонпарварлик моҳиятини етказиш, Бош Ассамблеянинг “Маърифат ва диний бағрикенглик” деб номланган махсус резолюциясини қабул қилиш бўйича ташаббусларни қўллаб-қувватлади.

Аҳолисининг 60 фоизини ёшлар ташкил қилувчи Марказий Осиё — энг ёш минтақалардан бири. Сўнгги бир ярим йил ичида мутлақо янги сиёсий муҳит шаклланиб улгурган бугунги кунга келиб, бу қадар ҳаётий аҳамиятга молик масалаларни фақатгина биргаликдаги интилишлар, ҳамкорликни кенгайтириш ҳамда кучайтириш орқали ҳал этиш мумкинлигини минтақадаги барча англаб етди. Ёшларда мустаҳкам фуқаролик позицияси, кучли мафкуравий иммунитетни шакллантириш борасида ягона стратегияни илгари суриш эртамиз эгаларининг терроризм ва экстремизм ғояларига самарали қарши туришига хизмат қилади.

Бу ерда ёшларни ижтимоий ҳимоялашни кучайтириш бўйича вазифалар биринчи ўринга чиқади. Ёшлар миграциясига туртки бўлаётган ишсизлик, сифатли таълим олиш имкониятининг чекланганлиги ҳамда ўз навбатида, маданият ва билим даражасининг пастлиги экстремистларга қўл келаётган салбий омиллар бўлиб, айнан шу ҳолатлар ёшларни ҳимоясиз аҳволга солиб қўймоқда.

Аниқки, ёш йигит-қизлар интернет манбаларидан энг кўп маълумот олувчи қатламдир ҳамда бундан террорчилик тузилмалари имкон қадар фойдаланмоқда. Фаол интернет аудиториясининг тафаккури ва кайфиятини ўз ғояларига бўйсундиришти, ёшларнинг қалбига қўрқув, нафрат ҳамда зўравонлик уруғини сочмоқда. Глобаллашув шароитида интернет террорчилар учун янги аъзоларни аниқлаш, миясини заҳарлаш ва ўз ташкилотига тайёрлашда, маблағ йиғиш ҳамда уларни ўтказишда, террорчилик ҳаракатларини амалга ошириш ва ўз мақсадларини оммалаштиришда бош қуролга айланди.

Зўравонликка таянган экстремизм ҳамда терроризмнинг олдини олиш ва унга қарши курашишнинг долзарб муаммолари ёш авлодни бузғунчи ғоялар, экстремизм ҳамда терроризм таъсирларидан ҳимоялаш бўйича сиёсий-ҳуқуқий, ижтимоий ва ташкилий-профилактик воситаларни янада такомиллаштиришни тақозо қиляпти[5].

Таълим—бу, жамиятни юксалтиришни белгилаб берувчи ижтимоий институтдир, у ижтимоий онгни шакллантиради. Бугунги кунда шунинг учун таълимга унинг истиқболлигига катта эътибор қаратиляпти. Таълим-тарбия ёшларимиз маънавиятини юксалтириш ва истиқболимизни нурафшон қилиш воситасидир.

Ўзбекистон Республикаси Президенти Ш. М. Мирзиёев таъкидлаганидек, «Тарбия қанча мукамал бўлса, халқ шунча бахтли яшайди»,— дейди донишмандлар. Тарбия мукамал бўлиши учун эса бу масалада бўшлиқ пайдо бўлишига йўл қўйиб бўлмайди»[6].

Дарҳақиқат, жамиятдаги барча муаммолар маънавий жиҳатдан баркамол инсонларнинг саъй-ҳаракати асосида ўз ечимини топади. Демак, кишиларнинг руҳияти, яъни маънавиятини юксалтиришни самарали восита ва усулларини яратиш лозим.

Ёшларга таълим олишда кенг имкониятлар яратиб бериш, шунингдек таълимнинг сифатини ҳозирги замон талабларига мувофиқ бўлишини таъминлаш учун зарур бўлган барча шарт-шароитларни вужудга келтириш Ўзбекистонда таълим тизимини ислоҳ қилишнинг устувор вазифалари ҳисобланади.

Глобаллашув ва интенсивлашув даврида жамиятдаги иқтисодий, сиёсий, маънавий ўзгаришлар, замондошларимиз дунёқарашида ҳам ўзига хос синтез ҳодисасини юзага чиқармоқда. Зотан, янги ғояларнинг пайдо бўлишига кенг қўламли билимларга эга бўлиш самарали таъсир қилади. Тафаккурга интернет, телефон, телевидения, компьютер технологияларидан фойдаланиш орқали воситали таъсир этиш мумкин. Чунки жуда катта ҳажмдаги мақола, ёхуд илмий асарнинг мазмун моҳиятини ярим бетлик аннотацияда ифодалаш мумкин бўлганидек, клипда ҳам, инсон ҳаётининг бутун мазмунини беш минутлик ролик орқали тушуниб билиш мумкин. Демак, технологияларнинг ривожланиши бир томондан ижобий натижалар берса, иккинчи томондан, салбий таъсир этиши ҳам мумкин. Тушуниш учун имкониятнинг чуқурлиги талаб этилиши шубҳасиз. Танқидий тафаккур қилишни шакллантириш дегани эмасдир. Зотан, танқидий тафаккур ривожини учун билимларнинг чуқурлиги талаб этилади.

«Ҳозирги вақтда ривожланган мамлакатларда таълим жамиятнинг, бир томондан асосий ишлаб чиқарувчи кучи инсонни камол топтирадиган, бошқа томондан эса—дунёқарашни шакллантириш манбаи, жамият маданиятлилик даражасининг кўрсаткичи ҳисобланувчи йирик тармоғига айланиш тенденцияси тобора бўртиброқ намоён бўлаётгани тасодифий бир ҳол эмас. Мамлакат қудрати аввало таълим тизими билан белгиланиши аниқ-равшан тус олмақда. Чунки таълим тизимининг қанчалик самарадор эканига қараб шу жамиятнинг маърифатлилик даражаси ва келажаги ҳақида тасаввур ҳосил қилиш мумкин»[7].

Демак, таълим маънавиятнинг таркибий қисмини ташкил этади. Чунки таълим нафақат у ёки бу фанни ёхуд соҳани ўзлаштиришга, шунинг билан бирга инсонларнинг маънан баркамол бўлишига ҳам хизмат қилади, таълимнинг мазмун-моҳиятига сингдирилган эзгулик, бунёдкорлик, ватанпарварлик, миллатпарварлик ва умуминсонийлик каби умуминсоний қадриятлар инсоннинг ахлоқий-маънавий юксалишига хизмат қилади. Шу маънода, таълимсиз маънавият бўлмаганидек, маънавиятсиз таълим ҳам бўлмайди. Улар ўзаро чамбарчас боғлиқ ҳолда жамият ижтимоий ҳаётининг юксалишига хизмат қилади.

Таълим-тарбия-бу, инсоннинг гўзал фазилатларини камол топтиришига хизмат қиладиган соҳадир. Одамлар ҳар доим инсонийлик ҳақидаги билимларга эҳтиёж сезишади. Таълим концепциясида инсоннинг ўша ички эҳтиёжини қондириш, унинг ҳис-туйғуларига руҳиятига, таъсир этиш ва тафаккурини кенгайтиришга эътибор берилади. Ижтимоий-маърифий фаолиятида фаол иштирок этиши мушоҳада қилишнинг юксалиши, меҳнат жамоаларида яратиш ва бунёд этиш ўзини ижодий намоён қилишига имкон яратилади.

Таълимнинг ривожланиши маънавият билан боғлиқликда кечади. У инсон ҳаётининг узвий бўлаги бўлиб, усиз жамиятнинг ривожланишини тасаввур этиб бўлмайди. Инсон маънавиятини юксалтиришда таълим-тарбия тизимининг муҳим омил эканини яхши англаган республикамиз давлат сиёсатида таълимга алоҳида эътибор қаратилди. Мамлакатимизда изчил давом этаётган таълим ислохотлари ёшларимизни маънавий жиҳатдан бой, баркамол инсонлар қилиб тарбиялашга қаратилгандир.

Мамлакатимизда инсонпарвар-ҳуқуқий демократик давлат куриш, фуқаролик жамияти шаклланишига йўл очиш учун чинакам ватанпарвар, миллий ва умуминсоний кадриятларни ўзида мужассамлаштирган ва унга қатъий амал қилувчи, шахсий манфаатини эл-юрт манфаати билан уйғун ҳолда қўя оладиган баркамол инсонларни тарбиялаш кун тартибига қўйилмоқда. Мустақил фикрлаш, ишлаш ва яшаш қобилиятига эга бўлган баркамол инсонни тарбиялаш унинг дунёқараши ва маънавиятини ўзгартириш замон талаб-эҳтиёжларига монанд янгиланишнинг самарадор йўллари, усуллари таъсирчан воситаларининг тизимини яратиш лозим. Зотан, «Таълим тизимининг маънавий-ахлоқий жиҳати кенг ижтимоий муҳитнинг таркибий қисми бўлиб, у фуқароларнинг маънавий-ахлоқий қонуниятлар ва хусусиятларни ўзлаштириши ҳамда эҳтиёж даражасида унга амал қилиш билан белгиланади»[8].

Шуни алоҳида таъкидлаш жоизки, ижтимоий ҳаётнинг қонуниятларини яхши илғаган юқори маълумотли, маънавий дунёси бой ва миллий кадриятларнинг моҳиятини теран ҳис қилган шахсгина иқтисодий эркин бўлиши, демократик ва туб ислохотларнинг таянчига айланиши мумкин. Буни илмий-фалсафий тушуниш мамлакатимизнинг маънавий ҳаётини янгилаш, бозор иқтисоди муносабатларига асосланган эркин ва демократик фуқаролик жамияти шаклланиши учун кенг уфқлар очади. Бинобарин, инсоншунослик фанларининг ўқув дастурларини янада мукамаллаштириш, соҳага оид замонвий дарсликлар ва махсус адабиётлар чиқаришга жиддий эътибор бериш зарур. Янги жамият аъзосида, энг аввало ёшларда юқори маънавият ва ахлоқий покликни шакллантирувчи омил бўлган инсоншунослик соҳасининг моддий-ўқув тайёрлов базасини мустаҳкамлаш, уларни тобора ривожлантириб боришни замон тақозо этмоқда.

Шарқона кадриятларда икки нарса ғоят улуғланади: каттага ҳурмат-кичикка иззат. Шу икки хусусият етакчи ижтимоий-маънавий тамойил бўлсагина муҳит соғломлашади. Фундаментал фанларга алоҳида эътибор бериш билан бирга, ижтимоий-гуманитар фанлар равнаки учун кураш жараёнида маънавиятнинг таъсирчанлигини янада ошириш ўта муҳимдир.

Адабиётлар

1. <http://mv-vatanparvar.uz/kr/3119/>
2. <http://mv-vatanparvar.uz/kr/3119/>
3. <https://xs.uz/uzkr/post/kuchli-mafkuravij-immunitet-yoshlarning-yot-goyalardan-himoyalanishida-muhim-orin-tutadi>.
4. Ўша манба.
5. Кучли мафкуравий иммунитет ёшларнинг ёт ғоялардан ҳимояланишида муҳим ўрин тутди. <https://xs.uz/uzkr/post/kuchli-mafkuravij-immunitet-yoshlarning-yot-goyalardan-himoyalanishida-muhim-orin-tutadi>.
6. Мирзиёев Ш.М. Миллий тараққиёт йўлимизни қатъият билан давом эттириб, янги босқичга кўтарамиз. 1-том.-Тошкент: Ўзбекистон, 2017.505 б.
7. Шермухамедова Н.Таълим ижтимоийлашувнинг устувор йўналишлари.// Илмий-амалий конференция материаллари.-Тошкент:Нишон ношр нашриёти,2010.—24 б.
8. Қаҳҳорова М. Узлуксиз таълим тизими ва маънавий ахлоқий муҳит // Фалсафа ва ҳуқуқ.-2016.-2 сон

References

1. <http://mv-vatanparvar.uz/kr/3119/>
2. <http://mv-vatanparvar.uz/kr/3119/>
3. <https://xs.uz/uzkr/post/kuchli-mafkuravij-immunitet-yoshlarning-yot-goyalardan-himoyalanishida-muhim-orin-tutadi>.

4. Ūşa manba.
5. Kucli mafkuravij immunitet joşlarning jot oʻqojalardan himojalanishi muhim ūrin tutadi. <https://xs.uz/uzkr/post/kuchli-mafkuravij-immunitet-yoshlarning-yot-goyalardan-himoyalanişida-muhim-orin-tutadi>.
6. Mirzijoiev Ş.M. Millij taraqqijot jūlimizni qat'ijjat bilan davom ettirib,jangi bosqicga kūtaramiz. 1-tom.-Toşkent: Ūzbekiston, 2017.505 b.
7. Şermuxamedova N.Ta'lim iztimoijlaşuvning ustuvor jūnalişlari.// Ilmij-amalij konferencija materiallari.-Toşkent:Nişon noşr naşrijoti,2010.—24 b.
8. Qahhorova M. Uzluksiz ta'lim tizimi va ma'navij axloqij muhit // Falsafa va huquq.-2016.-2 son

BO'LAJAK O'QITUVCHILAR AKMEOLOGIK POZITSIYASINI SHAKLLANTIRISHNING AHAMIYATI

THE IMPORTANCE OF FORMING THE ACMEOLOGICAL POSITION OF FUTURE TEACHERS

Aralova Dilafuz Dushaboy qizi

Toshkent davlat Pedagogika universiteti, Uzbekistan
Tashkent State Pedagogical University, Uzbekistan

Annotatsiya. Ushbu maqolada bo'lajak o'qituvchi pedagoglarni kelgusi pedagogik faoliyatida akmeologik pozitsiyani egallashlarida nimalarga e'tiborni qaratish lozimligi, shaxsiy va kasbiy rivojlanish omillari, kasbiy faoliyatdagi yutuqlar haqida so'z borgan.

Kalit so'zlar: akmeologiya, akmeologik pozitsiya, professionallik, shaxsiy va kasbiy tayyorgarlik, motivatsiya, akme, ijodiy salohiyat, mahorat, munosabat.

Abstract. In this article describes the future teachers should focus on taking an acmeological position in their future pedagogical activity as well as the factors of personal and professional development, achievements in professional activity.

Key words: Acmeology, acmeological position, professionalism, personal and professional training, motivation, acme, high potential, skill, attitude.

Zamonaviy ta'lim tizimida ta'lim oluvchilar shaxsini rivojlantirishga qaratilgan o'qitishning usul va yangiliklar xilma-xilligi bilan ajralib turadi.

Nazariy va amaliy tadqiqotlar tahlili asosida o'qituvchining shaxsiy va kasbiy rivojlanishining quyidagi omillarini aniqladik - akmeologik pozitsiya, kasbiy faoliyatga psixologik tayyorlik. Bular o'zaro bog'liq bo'lgan omillar bo'lib, yuqori akmeologik maqsadlarga erishishga yordam beradi. Bundan tashqari, akmeologik pozitsiya shaxsiy va kasbiy rivojlanish omilidir.

O'zbekistonda ta'limning yangi sifatiga erishish ta'lim tizimini modernizatsiya qilish qanday amalga oshirilishini belgilab beradi. Shu nuqtai nazardan, o'qituvchilarning oliy ta'lim tizimida o'qitish talablarida ham o'zgarishlar bo'lmoqda.

O'qish davrida boshlab talabalar asosiy kasbiy ko'nikmalarga ega bo'ladilar. Bo'lajak o'qituvchilar doimiy ravishda o'zini takomillashtirish zarurligini tushunishadi. Amaliyot shuni ko'rsatadiki, akmeologik yondashuv ob'ektiv va sub'ektiv omillarni aniqlashga qaratilgan shaxsning professionalligi. Bu professionallik mutaxassisning faoliyatini takomillashtirishda eng yuqori darajada namoyon bo'ladi. A.A.Bodalev o'zining ilmiy ishlarida "kichik akme" bu- odamning "makro-akme"sining avvalgisi. "Kichik akme" ning rivojlanishida talabalarning kasbiy tayyorgarligi tashkil etiladi. Shaxs kelajakda zamonaviy jamiyatda barqaror kasbiy maqomga qanday erishish mumkin degan savolga javob izlaydi. Buning uchun o'z hayotiy strategiyasida faol, muvaffaqiyatli harakat qilishi lozimligini tushunadi.

Oliy pedagogik ta'lim tizimida o'qituvchilar tayyorlashning yangi ehtiyojlari, xususan, kelajakdagi mutaxassisning professionallik cho'qqilariga erishishiga munosabati, ya'ni shaxsning akmeologik pozitsiyasini rivojlantirish vazifasini qo'ydi.

V.N.Maksimovaning o'qituvchining akmeologik pozitsiyasi - bu "har bir o'qituvchining muvaffaqiyati va sog'lig'ini ta'minlashga qaratilgan gumanistik yo'nalish, pedagogik ishning yuqori

natijalari va yutuqlariga yo'naltirilganlik, kasbiy faoliyatning barqaror insoniy motivlari mavjud bo'lgan taqdirda o'qituvchi va talaba ijodini rivojlantirish"- deb ta'kidlaydi. Kasbiy tayyorgarlikning vazifasi bo'lgan talabalarning akmeologik pozitsiyasi - bu shaxsiyatning sifat jihati bo'lgan murakkab ko'pkomponentli ta'lim. Akmeologik pozitsiyasi - shu bilan birga natija, shaxsiyatni rivojlantirish va potentsial kuchga erishish, insonning keyingi rivojlanishining motoridir; u bir vaqtning o'zida kasbiy mahorat va talabaning shaxsiy va kasbiy fazilatlarini va kelgusi kasbiy faoliyatda uning asosiy ehtiyojlarini jamlaydi va ifodalaydi.

Akmeologik pozitsiya, A.A.Derkachning fikriga ko'ra, jarayon va munosabatlar natijalari o'rtasidagi munosabatlar va o'zaro ta'sirlarning o'zgarishi bilan bog'liq: progressiv shaxsiy rivojlanish jarayonida munosabatlar tenglashadi va psixososiologik o'ziga xoslik esa taraqqiyotning individuallashtirish tufayli kamayadi. Akmeologik pozitsiyada K.K.Platonovning funktsional-dinamik shaxs tuzilishi va V.S.Merlanning tizimli shaxs tuzilishi kontsepsiyasida ko'rib chiqilayotgan umumlashtirilgan tushunchalar yoki rivojlanayotgan shaxsning modellari bilan bog'liq xususiyatlar mavjud.

S.G.Vershlovskiy, o'qituvchining akmeologik platformasi (pozitsiyasi) o'quv mashg'ulotlarini o'tkazish kasbiy vakolatning ajralmas va zaruriy qismi bo'lishi shart - deb ta'kidlaydi. O'qituvchining akmeologik platformasi (pozitsiyasi) tushuncha sifatida akmeologiya g'oyalari asoslangan professionallikning eng yuqori darajasi.

Akme rivojlanish shaxsiyatning yuqori darajasi, ammo, bu rivojlanishning yakuniy nuqtasini anglatmaydi, yanada rivojlanish uchun yangi ufqlar ochadigan yuqori daraja.

Bo'lajak o'qituvchining malaka darajasi talabalik davrida kasbiy tayyorgarlikni tashkil qilish uslubiga bog'liq. Bu davrda "kichik akme" juda muhimdir. Bo'lajak o'qituvchining akmeologik platformasi (pozitsiyasi) ma'nosi o'quv faoliyatida eng yuqori darajaga erishishda sodiqlik va ijodkorlikni rivojlantirish va professional insoniy motivatsiya mavjudligini anglatadi. Akmeologik platformani integrativ deb tavsiflash mumkin.

Shaxsning o'ziga xos xususiyatlari, bu ham inson rivojlanishi, ham insonning keyingi evolyutsiyasi uchun potentsial kuch yoki vosita. Bu kuch odamni oldinga siljishga majbur qiladi.

Professional daraja o'qituvchi shaxsining kasbiy rivojlanish xususiyatlari bilan belgilanadi. Ular orasida shaxsiy va professional xususiyatlarga mos keladigan progressiv vektorni rivojlantirish xususiyatlarini mualliflar kasbning akmeologik invariantlari deb atadilar. Kasbning umumiy akmeologik invariantlari: onalizm (A.A.Derkach, V.M.Dyachkov): oldindan sezish, o'z-o'zini boshqarishning yuqori darajasi, qaror qabul qilish, ijodkorlik, yuqori va yetarlicha yutuq motivatsiyasi.

Professional darajada yuqoridagi akmeologik invariantlarda professionallik boshqa mutaxassislariga qaraganda anchagina rivojlandi. Nazariy manbalarni tahlil qilish o'qituvchilarning malakasini oshirishda "akmeologik pozitsiya" sifatida shaxsiy va kasbiy xususiyatlar haqida gapirish imkonini beradi.

Akmeologik pozitsiya quyidagi kasbiy faoliyatdagi yutuqlar bilan tavsiflanadi:

- o'zini takomillashtirish;
- o'zini rivojlantirish va o'z-o'zini o'zgartirish;
- ijodiy potentsialni rivojlantirish;
- o'z-o'zini anglash bularning barchasi inson hayot faoliyati davomida rivojlanadi.

O'qituvchining akmeologik holati uning sub'ektivligida (shaxsiy faoliyati), moslashuvchanlik (atrof-muhit sharoitlariga moslashish qobiliyati), jamiyatda o'z imkoniyatlarini ro'yobga chiqarish istagi, o'zini anglash, yanada takomillashtirishga tayyorlik kasbiy faoliyatga rahbarlik qilish va yuqori natijalarga erishishda namoyon bo'ladi.

E.N.Verjitskayaning nuqtai nazarida, akmeologik mavqe (pozitsiya) subyektiv omil sifatida ishlaydi. Asosan akmeologik pozitsiya shaxsiy kasbiy rivojlanishda aniqlanadi. O'z navbatida o'qituvchining akmeologik mavqe nisbiy tizim sifatida kasbiy faoliyatda yuqori o'ringa ega. Quyidagi akmeologik lavozim ko'rsatkichlarni ajratadi:

- kasbiy faoliyatga munosabat (hayotiy qadriyatlar, hayot sohalaridagi faollik, ularning kasbiy faoliyatidan qoniqish uslubi);
- yangiliklarga munosabat (hayotning ma'nosi, hayotning mazmunli darajasi, hayotdagi maqsadlar, professional daraja, yangi istiqbol);
- yutuqlar motivatsiyasi.

Ta'limni yangi bosqichga ko'tarish sharoitida o'qituvchilarning shaxsiy va kasbiy rivojlanishining akmeologik omillari quyidagilardan ajralib turadi: akmeologik pozitsiya, ta'limni isloh qilish sharoitida kasbiy faoliyatga psixologik tayyorlik va o'zaro bog'liqlikdagi ijodiy salohiyat.

Akmeologiyaning fanlararo xususiyati ta'limda shaxsning shaxsiy va kasbiy rivojlanishi yaxlitligi, birligi g'oyasi nuqtai nazaridan o'qituvchilarning shaxsiy va kasbiy rivojlanishi muammosini hal qilish uchun yangi imkoniyatlarni beradi. Shu bilan birga, nafaqat o'qituvchining asosiy kasbiy vakolatlarini (balki faoliyat yondashuvi bilan bog'liq bo'lgan va pedagogik tadqiqotlarda rivojlanayotgan) aniqlash, balki faoliyatni amalga oshirish jarayonida shaxsiy va kasbiy rivojlanish xususiyatlarini asoslash (akmeologik va antropologik yondashuvlar), bunday rivojlanish omillarini aniqlash muhim ahamiyatga ega.

Shaxsiy va kasbiy rivojlanishni o'rganishga qaratilgan ishlarning tahlili (N.V.Kuzmina, A.A.Derkach, A.A.Bodalev, A.K.Markova, L.M.Mitina, O.S.Anisimov va boshqalar) sizga bunday rivojlanishning quyidagi qator omillarini ajratib ko'rsatish imkonini beradi:

- muvaffaqiyatga erishish uchun motivatsiya;
- kasbiy faoliyatga bo'lgan munosabat va uni amalga oshirish sharoitlari;
- professional mahoratga erishishni ta'minlovchi shaxsiy xususiyatlar;
- professional faoliyatda yuqori professional va shaxsiy standartlar;
- ijodiy salohiyat o'qituvchining shaxsiy va kasbiy rivojlanishining psixologik-pedagogik hamda akmeologik asoslari sifatida harakat qilishi mumkin.

Shunday qilib, A. A. Derkach va V. G. Zazykin, mehnat predmetining yuqori professionalligini hisobga olgan holda, odamning kasbiy faoliyati va "akmeologik darajasi" mutaxassisning yuqori professionalligining o'ziga xos xususiyati, akmeologik tarkibi kasbiy faoliyatning o'ziga xos xususiyatlariga bog'liq. Bizning fikrimizcha, shaxsiy va kasbiy rivojlanishning bunday yuqori darajasini chiqarish maqsadga muvofiqdir, bunda o'qituvchi shaxsiy va kasbiy rivojlanishda o'zini namoyon qilish qobiliyatini namoyish etadi.

Pedagogik faoliyat uchun shaxsiy va kasbiy rivojlanishning akmeologik darajasining ishlab chiqish quyidagi xususiyatlardan iborat:

- kasbiy faoliyatda yutuqlarga motivatsiya;
- kasbiy faoliyatga va undagi yangiliklarga ijobiy munosabat;
- rivojlanishni aks ettirish;
- shaxsiy va kasbiy rivojlanishning ijobiy hissiy holati;
- shaxsiy holatidan norozilik bilan bog'liq kasbiy qiyinchiliklar;
- ushbu qiyinchiliklarni yengish uchun shaxsning ichki resurslari yetishmaslik hissi, ularni yengish uchun ko'proq konstruktiv strategiyalar va xatti-harakatlar modellaridan foydalanish;
- ijodiy salohiyatning yuqori o'zini o'zi anglashi, kasbiy vazifalarni bajarishda ijodiy faoliyat va ijodiy faoliyatni amalga oshirishga tayyorligi.

O'qituvchining shaxsiy va kasbiy rivojlanishining samarali darajasining ushbu xususiyatlari ta'limni isloh qilish sharoitida o'qituvchining shaxsiyati va kasbiy faoliyatiga qo'yiladigan talablarga mos keladi, chunki ular zamonaviy maktabga innovatsiyalarni joriy etishning muvaffaqiyati va samaradorligini ta'minlashi mumkin. A.A.Derkach, V.G.Zazykin yuqori (akmeologik) darajaga erishish harakatlantiruvchi kuchlar tabiatida bo'lgan shaxsiy va kasbiy rivojlanish (akmeologik omillar) omillari, asosiy sabablari, shaxsning progressiv rivojlanishining asosiy belgilari va uning professionalligi ekanligini ta'kidlaydi.

Akmeologik pozitsiyaning ko'rsatkichlari quyidagilardir:

- kasbiy faoliyatning o'ziga va yangiliklarga ijobiy munosabat;
- yutuqlar motivatsiyasi,
- o'z-o'zini rivojlantirish, o'zini o'zi amalga oshirish va professional faoliyatda muvaffaqiyatga erishish istagi sifatida.

Shaxsiy va kasbiy rivojlanish omillari - kasbiy faoliyatga psixologik tayyorlik va o'qituvchining ijodiy salohiyati bilan birgalikda o'qituvchilarning shaxsiy va kasbiy rivojlanishida muhim omil bo'lib xizmat qiladi.

Yuqoridagi mulohazalarga asoslangan holda xulosa qilish mumkinki, akmeologik pozitsiya - o'qituvchining professionalligini ifodalovchi xususiyat sifatida kasbiy faoliyatda muhim ahamiyatga ega ekanligi bilan ajralib turadi. O'z kasbining yutuk mutaxassisi bo'lish, akmeologik pozitsiyaga ega

bo'lish uchun ham psixologik, ham pedagogik jihatdan chuqur bilimga ega bo'lish va to'plangan tajribaga bog'liq. Bo'lajak o'qituvchilarda bevosita amaliyot davomida tajriba ortib boradi.

Adabiyotlar

1. Azizkhodzhaeva N.N., The development of the acmeological platform of a future teacher //
2. Бодалев, А. А. Вершина в развитии взрослого человека: характеристики и условия достижения [Текст] / А. А. Бодалев. - М.: Флинта: Наука, 1998. - 165 с.
3. Деркач, А. А. Акмеология [Текст]: учебное пособие / А. А. Деркач, В. Г. Зазыкин. - СПб.: Питер, 2003. - 256 с.
4. Козлова Н.В. и Вержицкая Е.Н. Фактор личностно-профессионального развития педагогов в условиях модернизация образования / Весник КемГУ.- 2011. - №4. -С. 90-95с.
5. Максимова, В. Н. Акмеология [Текст]: новое качество образования / В. Н. Максимова. - СПб. б.: РГПУ им. А. И. Герцена. - 2002. - 99 с.
6. Слостенин, В. А. Профессионализм педагога: акмеологический контекст [Текст] / В. А. Слостенин // Педагогическое образование и наука. - 2002. - № 4. - С. 4-9с.
7. Вержицкая, Е.Н. Уровневая дифференциация профессионализма как закономерность личностно-профессионального развития педагогов в условиях модернизации образования / Е.Н.Вержицкая // Весник КемГУ.- 2011. - №2. -С. 70-75с.
8. Ветрова Я.А., Исследование базовых условий наличия акмеологической позиции у педагога // Вестник Томского государственного университета. 2014 - №380. - С.166-172

References

1. Azizkhodzhaeva N.N., The development of the acmeological platform of a future teacher //
2. Bodalev, A. A. Verzhina v razvitiy vzroslogo cheloveka: kharakteristiki i usloviya dostizheniya [Tekst] / A. A. Bodalev. - M.: Flinta: Nauka, 1998. - 165 s.
3. Derkach, A. A. Akmeologiya [Tekst]: uchebnoye posobiye / A. A. Derkach, V. G. Zazykin. - SPb.: Piter, 2003. - 256 s.
4. Kozlova N.V. i Verzhitskaya Ye.N. Faktor lichnostno-professional'nogo razvitiya pedagogov v usloviyakh modernizatsiya obrazovaniya / Vesnik KemGU.- 2011. - №4. -S. 90-95с.
5. Maksimova, V. N. Akmeologiya [Tekst]: novoye kachestvo obrazovaniya / V. N. Maksimova. - SP. b.: RGPU im. A. I. Gertsena. - 2002. - 99 s.
6. Slastenin, V. A. Professionalizm pedagoga: akmeologicheskij kon-tekst [Tekst] / V. A. Slastenin // Pedagogicheskoye obrazovaniye i nauka. - 2002. - № 4. - S. 4-9с.
7. Verzhitskaya, Ye.N. Urovnevaya differentsiatsiya professionalizma kak zakonomernost' lichnostno-professional'nogo razvitiya pedagogov v usloviyakh modernizatsii obrazovaniya / Ye.N.Verzhitskaya // Vesnik KemGU.- 2011. - №2. -S. 70-75с.
8. Vetrova YA.A., Issledovaniye bazovykh usloviy nalichiya akmeologicheskoy pozitsii u pedagoga // Vestnik Tomskogo gosudarstvennogo universiteta. 2014 - №380. - S.166-172

BARKAMOL AVLODNING ESTETIK HIS -TUYG'USINI RIVOJLANTIRISHDA SAN'AT ASARLARINING PSIXOLOGIK TA'SIRI VA AHAMIYATI

PSYCHOLOGICAL EFFECTS AND SIGNIFICANCE OF ART IN THE DEVELOPMENT OF THE AESTHETIC SENSE OF THE DEVELOPED GENERATION

Kurbonova Gulchehra Abdullayevna

**O'zbekiston davlat konservatoriyasi, "Musiqqa pedagogikasi" kafedrasida dotsenti, psixologiya fanlari nomzodi,
Turon fanlar akademiyasining akademigi
Academician of the "Turon" Academy of Sciences. PhD in Psychology, Associate Professor of the Department
of Musical Pedagogy of the State Conservatory of Uzbekistan.**

Аннотация. Mazkur maqolada musavvirlar ijodining tasviriy san'at orqali inson ichki dunyosini hamda shaxslararo munosabat xarakterini, voqea-hodisalar mazmunini ham anglash mumkin ekanligi, yangicha fikrlaydigan zamonaviy bilimlarga ega bo'lgan barkamol avlodni tarbiyalashdagi psixologik ta'siri, go'zallikka intilish insonni ma'naviy jihatdan kamolotga yetaklashi, uning estetik his-tuyg'usini rivojlantirishi va bu borada tasviriy san'at asarlarining ahamiyati kattaligi haqida mualliflik nuqtai nazaridan tahlil qilingan.

Abstract. This article reveals the nature of the relationship between individuals, the inner world of a person through the artist's paintings, the possibility of conceptualizing events, the psychological influence in the education of young innovators who have modern knowledge of a new-thinking generation, beauty leading to spiritual perfection, the development of aesthetic feelings, the meaning and analysis of works fine arts from the point of view of authorship.

Kalit so'zlar: Uyg'onish davri, shaxslararo munosabat, psixologik holat, tasviriy san'at, estetik zavq, nafis san'at, falsafiy asar, tabiat, oilaviy munosabatlar, barkamol avlod, ezgulik, san'at asarlari.

Key words: Renaissance, relationships between individuals, psychological state, fine art, aesthetic pleasure, graceful art, philosophical work, nature, family relations, harmoniously developed generation, kindness, work of art.

Go'zallikka intilish insonning doimiy ijtimoiy-xayoliy ehtiyojidir. Nafis san'at, rangtasvir – tasviriy san'at turi bo'lib, u bo'yoq yordamida yaratiladi. Badiiy asar sifatida insoniyat uchun ta'lim-tarbiya, estetik zavq berish vazifasini o'taydi. Ayrim namunolari esa ma'rifiy ma'lumot qimmatiga ham ega. Ijodning bu turi bilan shug'ullanuvchi san'atkor rassom ranglar vositasida tabiat-muhitni gavdalantirish bilan birga ro'y berayotgan voqea, hodisa mohiyati, kishilarning ichki dunyosini va ma'lum bir g'oyani aks ettiradi.

Hayotning eng to'liq ifodasi hisoblangan "Ona" siymosi, rassomlar ijodida juda muhim o'rin olgan. Uyg'onish davri va XVII asrning ko'pchilik rassomlari aynan "Ona va farzand" mavzusini yoritgan holda dunyoga keng tanilganlar. "Ona va farzand" mavzusini ochib berishda har bir rassom o'zining individual uslubini kiritgan. Leonardo da Vinchi, Mikelanjello Buanarotti va Rafael Santilar yaratgan eng qiziqarli va buyuk sanalagan madonnalari hamda dunyoning eng qimmatbaho ne'mati hisoblangan – "go'dak" obrazlari shular jumlasidandir.

Leonardo da Vinchi Uyg'onish davrining buyuk vakili. Rassom – analitik sifatida ona va farzandning intim munosabatlarini o'z ijodida yuqori mahorat bilan ochib bergan. "Madonna Litta" (taxminan 1490 Sankt –Piterburg. Ermitaj). Katta hajmga ega bo'lmagan ushbu asar o'zining ichki garmoniyasi bilan tomoshabinni jalb qiladi. Markaziy joyni, bamisoli uchburchak ichiga joylashtirilgan bo'lib, ikki oynadan tushayotgan nurida, yosh go'zal chehrali ayol, qo'llari bilan chaqaloqni yengil ushlagan holda uni emizayapti. Ushbu madonna barcha onalar kabi boshini egib, o'z farzandiga mehr bilan tikilmoqda. Agarda ona obrazi tinch va osuda xarakterga ega bo'lib rassom tarafidan yaratilgan bo'lsa-da, go'dak esa o'z ichki dinamikasi bilan e'tiborni tortadi. Ushbu asarda barcha elementlar har taraflama garmonik tarzda yaratilgandir. Ona va farzand o'rtasidagi muhabbat muhitini saqlab qolgan tarzda ranglar ham bir-birini to'ldirib tanlangan.

Rafael Santi (1483-1520) ko'p farzandli ota bo'lgan. U dunyodan vaqtli ko'z yumgan, lekin o'zidan keyin oila, ona va farzandning nozik munosabatlarini yoritib berilgan juda ko'p asarlar yaratib qoldirgan. Hayotiligidayoq uni "Ilohiy Rafael" deb atashgan, unga taqlid qilganlar, unda o'qiganlar, uning uslubini o'rganganlar. Rafael o'zini ilk ijodini "Madonna va go'dak" obraziga bag'ishlagan.

"Sikstin madonnasi" – jahon tasviriy san'atining eng mashhur asarlaridan biri. Ushbu polotno Italiyadagi Pyachensa shahridagi avliyo Sikst ibodatxonasi uchun ishlangandir. Bu asarda Rafael o'zining ijodiy ilhomini keng qo'llab, 450 yildan buyon insoniyatni hayratga soladigan oila, ona va farzand, insonparvarlik munosabatlarini ochib bergan asar yaratdi. Asarning umumiy tahlili quyidagichadir. Chekkadan ko'rinib turgan yashil (hayot rang ifodasi) pardalar o'rtasida oppoq bulutlar bilan qoplangan osmon ko'rinib turibdi. Osmonning ichkarisidan qo'lida yalang'och go'dakni ko'targan ayol tez yurib kelayapti. Yosh ona bir vaqt ichida farzandini bag'riga bosgan holda, uni insoniyatga taqdim etadi. Madonnaning chap tarafida marhumlarni ifoda etayotgan avliyo Varvara, muqaddas ona va chaqaloqqa ta'zim qilayapti. O'ng tarafda esa tizzalarini egib, qimmatbaho parcha kiyimlarda avliyo Sikst ta'zim qiladi. U bir qo'lini ko'kragiga qo'yib, ikkinchi qo'li bilan tomoshabin tarafga, ya'ni barcha namozlarini ato etgan insonlarga qaratgan. Ushbu asarda turli xarakterlar, munosabatlar, fe'l-atvorlar garmonik holda birlashtirilib ifoda etilgan.

Ona obrazi juda sodda qilib tasvirlangani ko'rinib turibdiki, bu ayol oddiy xalq orasidan chiqqandir. Ko'zlari hali yovuzlik bilan uchrashmagan bokira qizning nigohidir, lekin Madonnaning ko'zlari juda ma'yus. Insonning chehrasi, qomatidagi go'zallik muayyan ahamiyatga ega, ammo bu to'la ma'nodagi go'zallik emas. Rafael o'z madonnasining tashqi ko'rinishi bilan insonning tashqi qiyofasi, uning botiniy olami, xulqi, fe'l-atvori, mehnatsevarligi, ezgulikka intilishi kabi sifatlar bilan uyg'unlashsa, bu mukammal go'zallik sanaladi, deb ta'kidlaydi. Onaning qo'lidagi chaqaloq esa go'dakligiga qaramasdan juda jiddiy, o'ng oyog'ini katta odamlar og'ir xayollarga berilgan holda shunday qilib o'tiradigan tarzda chizilgan. Lekin shunga qaramay, ona va farzand bir jondir. Ularning

ikkisi o'zgacha umumiy dinamik hayotda yashab kelmoqdalar. O'zlarining hayotiy vazifasini ularning bir xil nigohi orqali rassom tomoshabinga tushuntirib bermoqda. Ilk bor Uyg'onish davrida Rafael o'z asarida tasviriy san'atning kelajagini aniqladi, ya'ni "Sikstin madonnasi"da ilk bor psixologizm, degan tushuncha paydo bo'ldi.

Shu fikrni yanada kengaytirgan tarzda musavvir Rembrandt Xarmes Van Reynning asarlari ham shaxslararo munosabatlarni yoritishda jahon tasviriy san'atida keng joy egallaydi. Shuningdek, rassomning ijodi katta insoniy his-tuyg'ular bilan to'ladirilgan. Tabiatan Rembrandt inson psixologiyasining eng chuqur pag'onalariga kira bilishdek nodir xususiyat egasidir. Ushbu xususiyatini rassom mo'yqalam orqali amalga oshirgan. "Muqaddas oila" asari rassomning barcha asarlari kabi to'q fonda ishlangan. Somondan to'qilgan beshik ichidagi tinch uxlayotgan go'dak – bu rassom misolida – kelajak avlodidir. Uning onasi – ushbu avlodni dunyoga komil inson qilib yaratish uchun ko'p bilimga ega bo'lishi shart, degan ma'noda qo'lida kitob bilan tasvirlangan. Ota esa – bu oila boquvchisi, mehnat qilayotgan vaqtda tasvirlangan. Rassom o'z asari nomi orqali oila muqaddasdir, demoqchi. Undagi munosabatlar esa, ona va farzand o'rtasida sezilmas aloqa, go'dakni ota-ona bag'ridagi osuda uyqusi, ona va ota o'rtasida ishqiy munosabatlar, ushbularning barchasi bir-biriga suyanchiq tarzda ifodalangan. Ona bu – xonadon bekasi, ota esa o'z mehnati orqali ushbu xonadon a'zolarining sog'ligini va hayotini saqlovchisi misolidadir.

Oila va oilaviy munosabatlar haqida fikr yuritar ekanmiz, yana bir musavvir – Piter Paul Rubensning "Muqaddas oila" asari ko'z oldimizda gavdalanadi. Ushbu asarda Rubens nafaqat ona mehrini, shuningdek rassomning chuqur o'yga soluvchi mavzu, ya'ni bolalarga bo'lgan muhabbat turli yoshlardagi insonlarni birlashtiruvchi munosabatdir. Injilga tayangan holda bizga ma'lumki, cho'qintiruvchi Ioann (Ioann Krestitel) juda keksa yoshdagi ota-onadan dunyoga kelgani ma'lum. Tasvirda Ioann xursandchilik bilan tirik qushchani Iso payg'ambarga uzatayotgan vaqtda tasvirlangan. Ioanning ota-onasi (rasmning orqa tarafida tasvirlangan figuralar) ifoda etilib bo'lmaydigan ko'zlaridagi muhabbat bilan o'g'lining xatti-harakatiga tikilib turishibdi. Mariya esa ikki go'dakning do'stona munosabatidan xursand bo'lgan tarzda, nurli tasvirlangan. Rassom bor ijodiy kuchini, butun ijodiy potentsialini insonlarning munosabatini ochib berishga qaratgan. Masalan, buni rassom Zaxariy va Yelizaveta yuzidagi muhabbat va sevinchni bo'yoqlarning nozik nyuanslari orqali amalga oshiradi. Zaxariy, Yelizaveta va Mariyaning ota-onalik hissi birlashtirib, bir-biriga yaqinlashtirib, yoshlar va qariyalar o'rtasidagi masofani uyg'unlashtiradi.

Shaxslararo munosabatlarni yoritir ekanmiz, musavvirimiz J.Umarbekovning "Alisher Navoiy va Husayn Boyqaro" asarini bunga misol qilib olsak bo'ladi. Davr hujjati kabi qabul qilinadigan ushbu asarda do'stlik munosabati, bolalik davrning beg'uborlik munosabatlari keng yoritilib berilgan. Navoiy ezgulik, yaxshilik yoyuvchi timsolida aks ettirilgan, ma'lumki, Alisher Navoiy ijodi – badiiy, tarixiy, ilmiy, falsafiy asarlarning har bir satrida so'z – dur-javohirga aylangan va go'zallik bilan zarhallanib jilolantirilgan. Navoiy go'zallikni, nafis san'atini yuksak qadrlab, inson kamoli uchun kalit ekanini ta'kidlaydi. Rassom ham o'z asarida yuqorida aytilgandek so'zlarni ta'kidlab, o'z qahramonini go'zal chehrali aql chirog'i sifatida tasvirlaydi.

Husayn Boyqaro obrazida esa yoshligiga qaramasdan bo'lg'usi davlat hukmdori, sarkarda (bunda orqadagi ikki xil rangdagi oq ot – ezgulik yurishlar, qora ot – qon yurishlar ramzidir) odamlar hayotini egasi sifatida ifoda etilgan. Buni yanada bo'lajak podshoh ustidagi sariq va qora rangdagi kiyimi – ushbu holatni rang psixologiyasi, ranglar ma'nosi bilan tanish bo'lgan shaxslarga sir emas, ya'ni sariq rang – bu quyosh, barcha podshohlar o'ziga ramziy belgi qilib olgan hukmdorlik siyomosidir. Yoqasidagi qora ranglar - qon yurishlar ramzi.

Alisher Navoiy va Husayn Boyqaro she'riyatga bag'ishlangan suhbat paytida tasvirlangan bo'lib, ular o'zini adabiyotga bo'lgan munosabatini ko'rsatmoqdalar. Husayn Boyqaro yoshligidanoq o'zining hukmdorligini anglagan holda fikrini ifoda etmoqda, Alisher Navoiy esa qo'li ko'ksida, o'z hukmdori va do'stini katta e'tibor bilan tinglayotgan qilib tasvirlangan. Bu ikki tarixiy shaxslarni portretini ko'rgan talabalar, hamisha o'zini rasmlardagi qahramonlar o'rniga qo'ymoqchi bo'ladilar. Shaddod, lider xarakterga ega bo'lgan tomoshabinlar Husayn Boyqaro bo'lishni xohlaydilar, she'riyat olamiga qiziqadigan, muhabbat haqida orzular bilan to'la yoshlar esa, Navoiy bo'lishni istaydilar va o'z Gulisini tezroq uchratishni orzu qiladilar.

Shu jumladan, o'zimizning O'zbekiston rassomlari ham «Oila», «Oiladagi shaxslararo munosabatlar», «Ota-ona va farzand munosabatlari», «Mehr-muhabbat» kabi mavzularda sermahsul ijod qilishgan.

O'zbekiston rassomi "Oltin medal sovrindori" G'. Abduraxmonovning "Oila" rangtasvir asari ham juda ta'sirchan ishlangan bo'lib, ushbu asar o'zbek rangtasvir san'atining milliy an'alarini saqlagan tarzda yaratilgan. "Oila" asari, yosh, hayotga endi kirib kelayotgan insonni bevosita qiziqtiradi. Bunga sabab, har bir bola asarda o'zi o'sib, ulg'ayib kelayotgan muhitni ko'radi. Asarning o'ng tarafidagi ayol suvrati – bu barcha bolajonlar uchun eng aziz hisoblangan inson – ona timsolidir. O'yinchoq ot ustidagi yosh bolani "Bu men o'zim" deydi kichik individ. Beshikdagi chaqaloq – yaqinda dunyoga kelgan ukasi obrazidir. Bolalar ushbu asarda har bir oilani ko'rinmas ipdek birlashtirib turgan o'zaro muhabbat munosabatlarini yaqqol rassom tomonidan ifoda qilinib berilganini ko'rishadi. Ushbu rangtasvir asarining kuchi shundaki, tomoshabin "Mening oilam ham shunday ko'rinishga ega, men ham, oilam ham rassom asarining qahramoni bo'lishimiz mumkin" degan fikrga boradi. Yana bir rassomimiz Rahim Axmedovning ijodiga nazar solsak, musavvir portret janrida hayotga chuqurroq yondashgan. Inson ichki kechinmalarini, his-tuyg'ularini, orzularini, insonning go'zal qalbini o'z asarida ochib bergan.

Uning "Ona o'ylari", "Surxondaryolik ayol", "Dehqon" portretlari yorqin misol bo'la oladi.

Rassom ommaning go'zallik, estetik talablarini aks ettiruvchi va unga badiiy madaniyatni olib kiruvchi shaxsdir.

Hayotiy voqealar, tarixiy janr kompozitsiya yechimida rassom tomonidan murakkab ijodiy tahlilidan o'tadi. Kompozitsiya qonunlariga amal qilib, tomoshabinga asar mazmunini insonlarning ruhiy olamini ochib berishga harakat qiladi.

Musavvir Raxim Axmedovning "Onalik tongi" asarini ko'rmay turib ham uning nomiga tushuncha berib o'tsak o'rinlidir. Ya'ni rassom onalik (farzand va ona o'rtasidagi nozik munosabatlar)ni erta tongga, toza havoga, ona tabiatning eng musaffo jarayoniga o'xshatmoqda.

Shuningdek, ushbu asar bilan rassom o'z nomidan, qolaversa, butun insoniyat nomidan, ayolga bo'lgan muhabbatini, hurmatini ifoda etgan. Insoniyatning eng yorqin taraflarini ochib bergan. "Onalik tongi" – bu mehr madhiyasi. Ayol obrazining kundalik hayotidagi abadiylikni ochib berishdir.

Musavvirning fikri bo'yicha faqatgina ona qalbidagina bo'lajak hayot davom etuvchi hisoblangan farzand, har tomonlama tinch osuda hayot kechiradi (uxlayotgan farzand misolida) va bu holat faqatgina o'zbek millatiga xos odob emasdir, rassom ayol obrazini global miqyosida ko'rmoqda, butun sayyoramizning ayollari mujassamlashgandir, balkim shuning uchun, Rahim Axmedov ona figurasiga antik marmar haykallarining uyatchan qo'l harakatini berib tasvirlagandir. O'zbek rassomining yangiligi shunda bo'lganki, o'zbek ayolini yengil kiyimda obrazini nafosat pardasida birinchi bo'lib tasvirlashidir. Go'zallikni, oilani, vatanni, borliqni qalb ko'zi bilan ko'rishga chorlayotganga o'xshaydi.

Asarda ona obrazini, ona zaminni, vatanni xullas tabiatni uyg'un tasvirlagan. Tongning otishi chog'idagi manzaraning betakrorligi, mayin shabbodasining esishi-yu, osmonning beg'uborligi, unga qadar bo'ylashgan tog'lar go'zalligi kishiga ko'tarinki ruhiy ozuqa beradi. Ona obrazini asarda ruhiy, psixologik holati, chizish va naturaga o'zgacha yondashish uslubi kishini hayratga soladi.

Insoniyat va tabiat uyg'unligidagi asarga ortiqcha zeb-ziynatu bezaksiz, egniga yengil ko'ylak kiygan, ro'moli boshidan sirg'anib tushgan, ikki qora o'ram sochi yelkasiga tashlangani ayolga joziba bag'ishlaydi.

Onaning yuzidagi psixologik xususiyatga qarasaq yuzlarida xotirjamlik jamuljam bo'lganki, beixtiyor insonga aylangandek. Onalik asarini kuzatar ekansiz tabiatni ona obrazi bilan uyg'un tasvirlanib unda kishi tongining otishiga nazar solar ekan, yoritib borayotgan osmon, keng dalalar, terakzorlaru bog'larga qarab qandaydir musaffolik, beg'uborlikni tuyadi. Go'zal tabiat bilan hamohang o'tirgan ona timsoli ham ona shu tong yanglig' beg'uborlik, poklikka yo'g'irilgan.

Biz endi asarni badiiy va falsafiy tahlil qilsak, bizga go'zallik qalbidagi hikmatlar birma-bir namoyon bo'ladi. Asar ko'zimiz oynasida aks etar ekan, avval o'zbek ayolini shirin uyqusida o'tirgan ona bolasini emizayotgani ko'zga birinchi tashlanadi. Iliq rangli sariq lozimi va ayol tanasini iliq rangi kishiga asarda bo'rtib chiqib asar qahramonini birinchi planga olib chiqadi. Ayol yonida shirin uyqudagi turmush o'rtog'i bir o'zbekona katta yog'och karavatda aks ettirgan. Ya'ni ota-ona va bola uzviy bog'langan xolda aks ettirilgani bilan oila maqaddas ekanligi, oq mato orqali oilani pok holda asrashni ramziy ifodalangan.

Karavat ustiga solingan sholchani yo'l-yo'l tariqasida ya'ni qora, qizil yana qora, ya'ni bir gal sovuq rang bir gal iliq rangda bo'lgan ranglari xuddi kun, tun va kunduzdan iboratligi yana hayot notekislikdan iboratligi ifodalangan. Tabiatdagi tog'lar ham to'lqinsimon shaklda aks ettirilishi ham sholchani kontrast ranlariga uzviy bog'langan, uyg'unlashgan. Inson hayot davomida hayot qiyinchiliklarini ham xursandchiliklarini boshidan kechirishini ularga sabr, chidash bilan kurashishini kerakligi, hayot qarama-qarshiliklardan ya'ni hayot kurashdan iboratligi haqida falsafiy g'oya beradi.

Karavattadagi osma belanchak hayotni, vaqtni hamda borliq doimo abadiy harakatda ekanligi. Bu bilan inson foniy dunyoda yashayotganligini eslatadi. Har bir daqiqa g'animat ekanligini uqtiradi.

Asarni yaxlit qarasaq, inson kindik qoni to'kilgan ona zamin ya'ni ona vatan aks ettirilgan. Inson ona vatanini ko'rib zavqlanadi va vatanga bo'lgan muxabbatiga yanada mehri oshadi. Vatanga, borliqqa, oilaga mamlakatimiz jannatmakon ekanligidan faxrlanadi kishi. Tabiatga qarasaq oddiy bir qishlog'da tong otayotgani insonlarda yana bir bor hayot bag'ishlayotganini, tevarak-atrof, daraxtlarni shamolda barglarni shivirlab titrashi, dinamik holatda aks ettirilishi orqali subxidam quyosh chiqishidan avvalgi mayin yengil shabada inson badanini erkalab, siypalab o'tayotganini his qiladi kishi. Inson bundan zavqlanib, yaratganga shukrona qiladi. Tog' ulug'lik ramzida aks ettirilgan.

Asarda tog'ni dinamik bir tomoni qiya holda aks ettirilishini, shamol ham bir tomonga esishi, terak shoxlari ham bir tomonga egilishi, insonlarni tug'ilgandan boshlab, ulug'likka ya'ni ruhiy uzviy bog'lab berishi musavvirni foniy dunyoda o'zini anglab etganligi va yana bir yutug'i ushbu xalqqa oddiy tushunarli tilda berganligidadir. Asarni ikki asardan, ya'ni biri "tong", ikkinchisi "onalik" asarni bir yaxlit asarga aylantirgan. Birinchi blokda oila, ota-ona, farzand bir yaxlit berilganiga ikkinchi blok qismida ona tabiat orqali ya'ni ikki terakni ota-onaga, ikki terak orasidagi, uzoqdagi 2-3 teraklarni aks ettirilganligini ular farzandlarga qiyoslangan. Bir necha o'ylarni aks ettirilishi ona zaminni bildiradi. Umuman 2 blokda tasvir orqali musavvir oilamizni ham tabiatimizni ham bir butun oila va muqaddas ekanligini uqtiradi hamda ollohni yaratgan jamiki borliqni ko'z qora chig'idek asrash kerakligi haqida falsafiy fikrlarni beradi. Hamda 18 ming olamni Olloh mukammal yaratganligiga tassonalari aytamiz.

Qadim-qadimdan Sharqda oq rang yorug'lik, baxt, qora rang esa zulmat rangi sanalgan. Shu ranglar kecha va kunduz davomiyligini ramzi etib, kurrai zamin harakatining yo'nalishini asos qilib olingani bejiz emas. Shuning uchun oq va qora yog'duning o'ng tomonga qarata aylana bo'ylab yo'nalish shakli ramz sifatida qabul qilingan. Natijada doimiy harakat timsolida hayot ramzi paydo bo'lgan.

Ushbu doira ikki qismdan biri ona, ikkinchisi otadir. Ularning birligi oilani bildiradi.

Asarda ham hayot charxpalagi, oila bu muqaddas ne'mat. U badiiy an'ana tariqasida o'zidan nasl qoldiradi. Charxpalak doim aylanib turadi-yu, hayot o'taveradi. Oila bu muqaddas ne'mat. U adabiy an'ana tariqasida o'zidan nasl qoldiradi. Tun va kun adabiyliqi.

Rahim Axmedovning "Onalik tongi", Bahodir Jalolovning "Raqsning tug'ilishi" kabi asarlarini tomosha qilish, mushohada yuritish tomoshabinda "Go'zallik qonuniyati" mavqeini yaratadi va ayollarga nisbatan munosabatimizni ulug'laydi. Hozirgi yoshlarni ertangi kunimiz yaratuvchisi deb hisobga olsak, ularni tasviriy san'at asarlari bilan tanishtirib borish, ularda estetik didni tarbiyalaydi.

Tasviriy san'at vositalari orqali kishilarda go'zallikka ishtiyoq, ayni paytda rahm-shavqat, o'zgalar dardiga sherik bo'lish kabi his-tuyg'ular uyg'otish mumkin. A.Shveyrning yozishicha, "Jamiyat uchun ham, individ uchun ham dunyoqarashsiz hayot orientirni belgilaydigan oliy hisning patologik buzilishi bilan barobardir."¹

Dunyoqarash hatto tadqiqotchining ilmiy yo'nalishiga ham o'zining hal qiluvchi ta'sirini o'tkazadi. Bu fikr barcha soha mutaxassisleri faoliyatlariga taalluqlidir. Afsuski, ba'zi o'quvchilar yoki kishilar soatlab mushohadaga da'vat etadigan san'at asarlaridagi chiziq va har xil detallarni payqamasdan o'tib ketadilar. Ko'rgan asarlari haqida surishtirganda biror taassurot qolmaganligi ma'lum bo'ladi.

Musavvirlik san'atini yuksak qadrlagan Boburning o'g'li Nasriddin Muhammad Xumoyun hirotlik, samarqandlik, termizlik musavvirlarni saroyga taklif qilgan. Shahzodaga termizlik Mir Mansur Musavvirni tanishtirganlarida, uning rasmlaridan zavqlanib: "Agar ming xizmatimga shu musavvir berilsa, uning uchun Hindistondan ming tuman pul jo'natishga roziman,"- degan ekan. Tarixiy manbalarida keltirilishicha, Xumoyun Mirzo Qobil taxtini egallagandan so'ng musavvirlik ustaxonasi tashkil etib, unga Mir Mansur Musavvir, uning o'g'li Mir Said Ali, Abdusamad Sheroziy, Mavlono Jaloliddin Yusuf naqqosh kabi Behzod shogirdlari va safdoshlarini o'z xizmatiga oladi. Xumoyun va uning o'g'li Akbar mashhur musavvir Abdusamad Sheroziydan musavvirlik sirlarini o'rgangan ekanlar.

San'atni anglash va undan bahramand bo'lish uchun esa ruhiy tayyorgarlik, san'at qonunlari to'g'risida eng zaruriy bilimlarga ega bo'lish kerak.

Chiziqlarda, ranglarda yashiringan timsol inson ruhiyatiga ta'sir etadi, uni ziyrak, e'tiborlik qiladi, o'zgalarning fikriga hushyorlik va hurmatni tarbiyalaydi. Yuz berayotgan millatlararo mojarolarning asl sabablaridan biri ma'naviyat qonunlarining buzilishi va insoniy madaniyatning tubanlik sari yuz tutishidir. San'at asarining o'ziga xos xususiyatlaridan biri shundaki, uning talqini bevosita falsafiy

¹ Швейр А. Культура и этика. – М., 1973. - 82 с.

g'oyalar, dunyoqarashlar bilan bog'lanib ketadi. Bu holat har xil davrlarda san'atkor, uning zamondosh qahramonlari, hayotga munosabati tasvirlangan asarida yaqqol namoyon bo'ladi. Hozir yoshlar ham san'at asarlaridagi axborotni qabul etib, tahlil etib, undan ijobiy saboq olishi mumkin. Buning uchun san'atdagi haqiqatni ularga yetkazadigan omil, vosita va imkoniyat bo'lishi kerak. Har xil davrda yashagan san'atkorlarning dunyoqarashini tushunishida qanchalik yordam bergani va berajagi, san'atshunoslik adabiyotlarida, san'at asarlari tahlil etilgan, falsafaga oid risolalarda o'z aksini topgan.

Bizning vazifamiz bugungi kun talablaridan kelib chiqib, umuminsoniy qadriyatlarga tayanib ham falsafiy, ham san'at asarlari vositasida kishilarimizdagi ezgu fazilatlarini, fidoiylikni, mehr-muruvvatni bunyodga keltirishdir.

Inson dunyoqarashini san'at orqali shakllantirish, ishonchli va demokratik yo'llardan biri ekanligini quyidagilar bilan isbotlab e'tirof etish mumkin. Birinchidan, qadimgi davr san'at asarlarida aks etgan qarashlarning sintetik xarakterdaligi ma'lum, ulardagi atrof-muhit to'g'risidagi qarashlar va xayoliy tushunchalar bir-biri bilan uzviy bog'lanib ketgan. Ikkinchidan, mehnat kundalik hayot, tirikchilik uchun kurash, atrof-muhit to'g'risida to'g'ri tushunchalar o'sha davr san'at asarlari yaratuvchilarining asosiy mavzui bo'lgan.

Qadimgi odamlarning uzoq tarixi, g'oyalari, o'y fikrlari to'g'risida to'g'ri tushunchalarni san'at asarlari bizga qadar olib kela olgan. Eski g'oyalar va qadamjoldagi rasmlar, oddiy har xil e'tiqodlar, ilohiy tasavvurlar tarqala boshlagani haqida tushuncha beradi.

Har xil davrdagi, xususan, eng qadimiy san'atkorlar o'z asarlari bilan olamni, e'tiqodni, yashash tarzini o'zgartirishga harakat qilishmagan. Chunki, olam to'g'risidagi cheklangan bilimga ega bo'lishgan. Shu boisdan, mazkur asarlar borliqni ham mukammal aks ettira olmagan. Biz yoshlarga shunday san'at asarlarini tavsiya etganimizda, albatta, dunyoqarashning genezisini tushuntirishimiz lozim.

Demak, tasviriy san'at orqali inson ichki dunyosini shaxslararo munosabat xarakterini, voqea-hodisalar mazmunini ham anglash mumkin ekan.

Mamlakatimiz kelajagi so'zsiz kadrlar tayyorlashga bevosita bog'liq. Yangicha fikrlaydigan zamonaviy bilimlarga ega bo'lgan barkamol avlodni tarbiyalash, tashkilotchi va zukko kadrlarga ega bo'lish uchun ta'lim-tarbiya tizimini tubdan o'zgartirish, uni davr talabi darajasiga ko'tarish, jamiyatimizning, har birimizning oldimizdagi eng muhim vazifalaridan biri bo'lmog'i kerak.

Bu ehtiyoji tarbiya vositasida shakllanadi. Go'zallik qurshovida yashagan inson bilan uning aksi bo'lgan muhitda o'sgan inson o'rtasida keskin farq bo'ladi. Go'zallikka intilish insonni ma'naviy jihatdan kamolotga yetaklaydi, uning estetik his-tuyg'usini rivojlantiradi va bu borada tasviriy san'at asarlarining ahamiyati kattadir.

Adabiyotlar / References

1. Qurbonova G.A. O'zbek tasviriy san'at ustalari asarlarida oila mavzusi. (o'quv uslubiy qo'llanma)
2. Shveyr A. Kultura i etika. 1973 y 82 – bet
3. Norqulov N., Nizomiddinov M. "Miniatur tarixidan lavhalar", "Temuriylar davrida nafis kitob san'ati", Toshkent, G'ofur G'ulom nomidagi adabiyot va san'at nashriyoti, 1970
4. Tasviriy san'at uslublari va uning falsafiy talqini (ilmiy ish) to'plami. Norsoy Oydinov. 1992 y

**BUYUK ALLOMA ABDURAHMON JOMIYNING MUSIQIY QARASHLARI VA
ASARLARINING YOSH AVLOD RUHIYATIGA TA’SIRI**

**THE INFLUENCE OF THE MUSICAL VIEWS AND WORKS OF THE GREAT SCHOLAR
ABDURAHMAN JAMI ON THE PSYCHE OF THE YOUNGER GENERATION**

Radjabova Sanobar Raximovna

**O’zDK “Musiq pedagogikasi” kafedrasida katta o’qituvchisi
Senior Lecturer of the Department of Music Pedagogy, UzSC**

Annotatsiya: Ushbu maqolada allomalarimizning xalq cholg’ulari, xususan chang cholg’usi bo’yicha fikrlari yoritilgan. Shuningdek, yurtimizda bo’lib o’tadigan festival va tanlovlar haqida ham so’z yuritilgan.

Annotation: This article is devoted to describe opinions of scientists about folk instruments, especially the chang instrument. It is dedicated about holding festivals and musical contests in our country.

Kalit so’zlari: A.Jomiy, Ibn Sino, musiq, cholg’u, estetika, san’at, sozanda, ijrochilik.

Keywords: A. Djami, Ibn Sino, music, instrument, aesthetics, art, performer.

Farobiy musiq ta’minotining munosib davomchisi buyuk alloma Abdurahmon Jomiy (1414-1492) ham musiq taminoti va uning inson ma’naviy kamolotida o’ynagan roliga doir juda ko’p va chuqur fikrlarni qoldirgan. Jomiy “Musiq haqida risola” asarida musiqaning inson tabiiy va ijtimoiy ehtiyojlari mahsuli ekanligi, inson ehtiyojlari kengaygan va ko’paygan sari tabiiy imo ishoralarning torlik qilib, ovoz orqali muloqotga borishi va shu tufayli oddiy tovushlar asta-sekin musiqiy tus olganini yozadi. Oddiy tovushlarning nozik va ixcham eshinishi kishiga zavq bag’ishlab, inson ruhiyatini yanada noziklashtiradi, inson bunday kayfiyatlar chog’ini cho’zish va takrorlash ishtiyoqiga tushadi. Bu narsa insonda zavqlanish, eshitgan, eshitayotgan va eslagan tovush, zarb va kuylaridan salohiyatini vujudga keltiradi.

Inson qalbining eng nozik kechinmalari dilgiriklik va quvonch, tushkunlik va umid, iztirob va ruhlanishlar ham ma’lum tovushlar orqali kishiga ma’naviy rohat yo ma’naviy tushkunlik kayfiyatlarini beradi. Bu bilan Jomiy musiqaning butun inson umri va hayoti, falakiyot va tabiat bilan bog’liq jarayon ekanligini, musiq tuyg’ular garmoniyasiga, inson bilan tabiat o’rtasidagi uyg’unlikka chorlovchi faoliyat ekanligiga ishora qiladi. Jomiy ta’limotidan shu narsa kelib chiqadiki, musiq insonning psixologik va ijtimoiy hayotni qamrab oluvchi va birlashtiruvchi o’ziga xos go’zallik olamidir. Inson musiq va musiqiy bilimni egallar ekan, zinhor bazinhor bu malakani jaholat yo’lida ishlatmasliklari kerak. Jomiy o’z risolasining muqaddimasida uni yozish va ko’zlangan maqsadni shunday bayon etadi: “Ushbu risolani o’quvchilardan iltimosim shuki, taassub bilan jaholat torini chertmasinlar”.

Demak, Jomiy fikricha, musiq va u haqdagi nazariy bilim insonga jaholat torini emas, nafosat va odamiylik kuyini chalish uchun kerak. Musiq inson ruhida odob va halimlikka zid xususiyatlarni haydovchi ma’naviy kamolot sari etaklovchi estetik malhamdir. Jomiy o’tmish allomalari Farobiy va Ibn Sinolarning inson va hayvon tovushlarining kelib chiqishi haqidagi qarashlarini davom ettirgan holda bu tovushlarning nechog’lik insoniy ehtiyojlar bilan bog’liq ekanligini birinchi bor tilga oladi.

Shuningdek, u tabiiy ehtiyojlarning kengayib, tabiiy tovushlarning bu ehtiyojlarni qondira olmasligi, pirovardida inson sun’iy ovozlari orqali o’zaro muomala va badiiy-estetik munosabatlarga o’tishini ta’kidlaydi: “Insonning esa, hayvonlar qatorida mazkur turdagi hojatlaridan tashqari boshqa ehtiyojlari ham bo’ladiki, tovushlarning tabiiy xilma-xilligi uni izhor qilishda kifoya qilmaydi. Shunday qilib, sun’iy ovozlari hosil qilish fikri paydo bo’ldi va ular maqsad etilgan ma’noga mos ravishda bo’lak-bo’lak harflardan tarkib topgan kalimalar shakliga keltirilgan. Insonning ehtiyoji yana ortib bordi. Shak-shubha yo’qki, har bir ehtiyojning qondirilishi uning muhtoji uchun matlub va marg’ubdir, ehtiyoj qondirilganda muhtojda huzur va zavq paydo bo’ladi. Bunday lazzat, xususan, bir-biriga muvofiq nag’malarning qat’iy vaznga ega talifotlari eshitingandagina vujudga keladi”.

Jomiy nag’malarining yana boshqa bir xususiyati, ya’ni bir-biriga muvofiq bo’lganda inson ruhiga tez etib borishi, huzur baxsh etishi haqida yozadi. Bu o’rinda alloma estetik lazzatning psixologik jihatlari e’tiborni qaratadi: inson ruhi nag’malardan huzur ola boshlagach, u yo’qlik pardasiga o’raladi, ya’ni nag’malar ta’siri yo’qoladi, shunda umidsizlik batamom yo’qolmasdan turib, keyingi nag’ma va avvalgi huzurning qaytib kelishini taminlaydi. Mana shunday turli-tuman nag’malarning takrorlanib turishi oqibatida inson vujudida quyidagi hodisalar ro’y beradi: “Birinchi, ruhni nogahoniy yangi bir

muloyimlik jalb etishi; ikkinchidan, uning g'oyib bo'lishi evaziga-da zavq-shavqning bo'lishi; uchinchidan, muayyan vaznga tushirilgan ta'lifning vujudga kelishi. Ularning har biri o'ziga xos huzur bag'ishlaydi, ularning majmuidan esa yuqori darajadagi huzur, lazzat hosil bo'ladi".

Ma'lum bo'ladiki, Jomiy musiqaning xilma-xilligi inson ma'naviy ehtiyojlarining ifodasi ekanligini, ikkinchidan, estetik lazzat va huzur orqali inson, o'z navbatida, ma'naviy barkamol bo'lishini ta'kidlaydi. Musiqadan lazzat topmaslik, inson ruhining huzurbaxsh kayfiyatiga burkanmasligi uning ruhiy olami jismoniy nafsoniyat darajasida qolib ketganidan, ma'naviy barqamollik sari qadam tashlamaganidan darak beradi. Jomiy sharq musiqiy estetik tafakkur tarixida birinchilardan bo'lib estetik lazzat, zavq-shavq ma'naviy kamolot yo'lidagi katta va zarur omil ekanligini bayon etadi.

Chunki musiqa misolida Jomiy e'tirof etadiki; "Ruhga lazzat biror narsani tushunib, bilib olmoqdan keladi. Nimaiki ruh tamonidan tez idrok etilsa va uni hayratga, chuqur o'ylashga majbur etsa, u eng lazzatli hisoblanadi". Ruhiy lazzat inson ruhiyatini poklovchi xususiyatga ham ega. Poklangan dil esa ma'naviy kamolotdan darak beradi. Binobarin, musiqa ana shunday inson tarbiyalay oladigan, ma'naviy kamolotga erishuvda yordam beradigan vosita ekan, Jomiy "Risolai musiqiy"ning xotima qismida nag'malarning tinglovchilarga turli-tuman kayfiyatlarni qo'zg'atish xususiyatlariga to'xtalib o'tadi: Bilginki, o'n ikki davoir (maqomlar), ovozlar va sho'balarning hammasidan lazzat olinishidan tashqari, o'ziga xos ta'sirlari ham bor. Chunonchi, Ushshoq, maqomlari quvvat va shijoat baxsh etadi; Rost, Iroq va Isfahon maqomlari shodlik etishda foydalidir; Buzrug, Zerafqand, Rohaviy va Zangula maqomlari xazinlik va anduhlik kayfiyatlarini keltiradi; Hijoz va Husayniy maqomlari zavq va shavqni husn va anduhni uyg'un holda bag'ishlaydi.

Maqom-kuylarning, qo'shiqlarning bunday inson ruhiga ta'sir etish klassifikatsiyasini berish va shu tariqa musiqiy tarbiya va estetik idrok masalalariga erkinlik kiritilishi yana bir bor Jomiy dahosidan, uning musiqani inson umri va hayotining ziynati sifatida tushunganidan dalolat beradi. Yuqoridagi ayrim Sharq allomalarining musiqa va inson ma'naviyatiga doir qarashlaridan shu narsa ayon bo'ladiki, musiqa umuminsoniylik nuqtai nazaridan, umumbashariy qadriyatlar ustivorligiga asoslangan holda taraqqiy ettirish imkoniyatini yaratdi.

1996 yildan boshlab mamlakatimiz bo'yicha dastlab jamoalarda, so'ngra tumanlar, viloyatlar va nihoyat respublika miqyosida mustaqillik bayrami arafasida muntazam o'tkazilayotgan "O'zbekistonim vatanim manim" nomli qo'shiqlar ko'rik tanlovi, 2006 yildan "Boqiy an'analar", 1997 yildan boshlab Samarqand shahrida o'tkazilayotgan Xalqaro "Sharq taronalari" musiqa festivali xalqimizning musiqaviy an'analarini tiklashda, kishilarni ruhlantirish, ularni ma'naviy kamol toptirishda, milliy ruh va milliy qiyofani shakllantirish va mustahkamlashda katta rol o'ynamoqda. Binobarin, mustaqillik tufayli milliy musiqa madaniyatimiz o'zining azaliy manbalaridan kuch olib, milliy ruhiyatni, ma'naviy kamolotni shakllantirishga xizmat qila boshladi, zamonaviy janrlar bilan boyigan holda xalqimizni yangi jamiyat qurishga ruhlantirmoqda. Demak, inson ma'naviyatini tarbiyalash borasida juda ko'p ijtimoiy omillar ishtirok etishini e'tiborga olgan holda mazkur bobda inson ma'naviyatini takomilida milliy musiqaning roli va ahamiyatini tadqiq markaziga qo'yildiki, bundan maqsad musiqaning inson ruhini poklantirishdagi o'rnini aniqlash va ta'kidlashdan iborat bo'ladi.

Inson ma'naviyatini shakllantirish va tarbiyalashda juda ko'p ijtimoiy-siyosiy va badiiy-estetik omillar ishtirok etishini e'tirof etgan holda asosan milliy musiqa madaniyatining inson ruhiy olamiga ta'siri va ma'naviy barkamollikni shakllantirishdagi o'rnini aniqlashga harakat qilindi. Bu yerda musiqaning sof professional va san'at sifatidagi spetsifik tomonlariga emas, balki uning ijtimoiy hodisa, estetik fenomen tarzida inson ma'naviyati shakllanishidagi roli va ahamiyatiga e'tibor qaratildi. Musiqa madaniyati, eng avvalo, milliy o'zlikni tanitishning ta'sirchan vositalaridan biri hisoblanadi. Musiqiy madaniyat shaxsning ma'naviy-axloqiy va intellektual qiyofasini noziklashtirish va taraqqiy ettirishda juda katta rol o'ynaydi. Milliy musiqa asarlari shunday ulkan tarbiyaviy ta'sir kuchga egaki, musiqiy ohanglari silsilasida yashirinib yotgan obrazlar tinglovchining hayolida, ichki-ruhiy kechinmalari va tasavvurida qayta jonlanib, ma'naviy-axloqiy va estetik kamolotga erishishiga katta yordam beradi.

Demak, ma'naviy barkamol insonni shakllantirishda musiqaning ahamiyati haqida gap ketganda shuni alohida ta'kidlash joizki, musiqa asarlarining insonda go'zallik, ulug'vorlik, ko'tarinkilik, tushkunlik, g'amginlik, xazinlik, ma'yuslik singari tuyg'ularni uyg'otuvchi xususiyatlari mavjudki, uning xuddi mana shu jihatlari orqali inson ma'naviyatiga ta'sir qilinadi. Bundan tashqari, musiqa insonning umuman hayotga bo'lgan estetik munosabatlarini kuchaytiradi va noziklashtiradi, ayniqsa, yoshlarning o'z qobiliyat va iste'dodlarini ro'yobga chiqarish, axloqan poklanish hayotga moslashish, biror kasb-hunar egasi sifatida ijtimoiy faollashishiga yordam beradi. Musiqa bilan chinakam oshno bo'lgan

shaxsning hatto tashqi qiyofasi, xatti-harakati va muomila madaniyatida ham o'zgarish ro'y beradi. Musiqa ijtimoiy hodisa sifatida inson dunyoqarashini o'zgartirishda ham katta imkoniyatlarga ega. Masalan, musiqa asarlarida, barcha san'at turlarida bo'lgani kabi siyosiy voqealar, g'oyaviy tushunchalar, inson erkinligi, ozodligi, vatanparvarlik singari mavzu va g'oyalari ham aks etadi. Gap bu mavzu va g'oyalarni qay daraja musiqiy asarda yuksak badiiy saviyada aks etishida.

Mustaqillik xalqimizga katta bir tarixiy baxt sifatida keldi. U musiqa asarlarida ham aks etmoqda. Birinchi navbatda Mutal Burxonovning Abdulla Oripov she'riga moslagan O'zbekiston davlat madhiyasini misol tarzida ko'rsatish mumkin. Garchi madhiya musiqa avval bitilgan bo'lsada, uning erkinlik, ozodlik va Vatan haqidagi orzu-taronasi Mustaqillik ruhiga juda mos keldi va qabul qilindi. Bu madhiya xalqimizning mustaqillik g'oyalari atrofida jipslashuviga va mamlakatimiz shon-shuhratini butun dunyoga tarqatishda juda katta ijtimoiy-siyosiy va ma'naviy-estetik vazifani bajarmoqda. Har bir tarixiy davr o'z manfaatlari yo'lida muayyan jamiyat g'oyalarni o'zida mujassamlashtirgan musiqa asarlarini yaratadi. An'anaviy kuylar, qo'shiqlar qatorida tarixiy davrlarga bag'ishlangan, muayyan ijtimoiy tuzum g'oyalari, axloqiy qarashlari, go'zallik haqidagi tushunchalarini kuylovchi musiqiy asarlar maydonga keladi. "Paxta" va "Oq oltin"ga bag'ishlangan qo'shiqlar shular jumlasidandir.

Mustaqillikka oid qo'shiqlar ham ko'payib bormoqda. Suu o'rinda bir narsani ta'kidlash kerakki, bu qo'shiqlarning ayrim she'rlari o'ta sayoz va yuksak badiiylikdan yiroq holatlar ham mavjud. Mustaqillikni madh etish o'rniga madhilbozlikka o'tib ketish alomatlari kuchli bo'lgani uchun bunday she'rlarga bastalangan musiqa ham tinglovchi yuragiga "jiz" etib ta'sir qilmaydi. Shaxsni kamol toptirishda musiqa madaniyatining o'rni va ahamiyatini o'rganish jarayonida shunday xulosaga keldikki, inson dunyoga kelib o'zligini anglay boshlagandan so'ng ma'naviy barkamol inson masalasi har bir jamiyatning dolzarb muammosiga aylangan.

Adabiyotlar / References

1. Jomiy A. "Risolai musiqiy" T.-1997-12-13-b.
2. Jomiy A. "Risolai musiqiy".1997-13-b.
3. Jomiy A. "Risolai musiqiy".1997-21-b.
4. Jomiy A. "Risolai musiqiy"1997-48-49-b.

ВНЕДРЕНИЕ ДИСТАНЦИОННЫХ ТЕХНОЛОГИЙ И ЭЛЕКТРОННОГО ОБУЧЕНИЯ В УЧЕБНЫЙ ПРОЦЕСС

INTRODUCTION OF DISTANCE TECHNOLOGIES AND E-LEARNING INTO THE EDUCATIONAL PROCESS

Абдуллаева Ранажон Матякубовна
Abdullaeva Ranajon Matyakubovna

Ташкентский государственный экономический университет, Узбекистан,
Tashkent State Economic University, Uzbekistan.

Аннотация: в статье рассматривается дистанционная форма обучения, которую специалисты по стратегическим проблемам образования называют образовательной системой XXI века. Актуальность темы дистанционного обучения заключается в том, что результаты общественного прогресса, ранее сосредоточенные в сфере технологий, сегодня концентрируются в информационной сфере. Этап ее развития в настоящий момент можно характеризовать как телекоммуникационный.

Abstract: the article deals with distance learning, which specialists in strategic education problems refer to as the twenty-first century educational system. The relevance of the topic of distance learning is that the results of public progress, previously concentrated in the field of technology, are now concentrated in the information sphere. The stage of its development at the moment can be characterized as telecommunication.

Ключевые слова: интернет, мотивация, электронное обучение, дистанционные технологии, обмен информации, мультимедийные технологии, видеоконференции.

Keywords: internet, motivation, e-learning, distance technology, information exchange, multimedia technology, video conferencing.

Внедрение дистанционных технологий и электронного обучения в учебный процесс перешло из раздела инновационных в раздел обязательных технологий обучения. Данные требования к технологиям учебного процесса обусловлены новыми нормативными документами. С одной стороны, профессиональный стандарт «Педагог профессионального обучения, профессионального образования и дополнительного профессионального образования» устанавливает высокий уровень умений и знаний, которыми должен обладать преподаватель в соответствии с определенным уровнем квалификации. Причем преподаватель должен не только сам уметь пользоваться системой дистанционного обучения и создавать в ней электронные курсы, но и знать психолого-педагогические основы и методику применения электронных образовательных и информационных ресурсов, дистанционных образовательных технологий и электронного обучения.

С другой стороны, новые федеральные государственные образовательные стандарты, которым должны соответствовать общеобразовательные программы, предъявляют требования к информационно-образовательной среде вуза, которая должна обеспечить студентов возможностью взаимодействия между участниками образовательного процесса, в том числе синхронное и (или) асинхронное взаимодействие посредством сети Интернет. Современные студенты обладают навыками самостоятельного поиска информации, владеют современными устройствами с выходом в Интернет, поэтому задача преподавателя построить учебный процесс так, чтобы максимально использовать компьютерные технологии и развить необходимые компетенции студентов по своей дисциплине. При решении преподавателя провести деловую игру или предложить студентам кейс в среде дистанционного обучения, необходимо задействовать различные виды мотивации (рассматривается только внутренняя мотивация, связанная не с внешними обстоятельствами, а с самим содержанием образовательной деятельности): коллективная и индивидуальная; социальная и профессиональная; положительная и отрицательная.

Рассмотрим практические аспекты реализации некоторых видов мотивации при применении дистанционных технологий.

Коллективная и индивидуальная мотивация реализуется при составлении «платежной матрицы», в которой представлено количество очков или баллов группы. При формировании индивидуальной мотивации учитываются баллы, набранные за участие в игре (кейсе) каждым студентом отдельно. Критериями могут быть: умение работать в команде (отношение студента к своему делу как к общему; согласованно работать вместе с другими для достижения общей цели); взаимная поддержка и в то же время требовательность друг к другу; умение критически относиться к себе; расценивать свой личный успех или неудачу с позиции предъявленных критериев. Социальная мотивация связана с моральным и психологическим социальным взаимодействием. С их помощью активизируются чувства патриотизма, развитие потребности быть полезным стране, городу, университету, группе, формируется та система ценностей, которая обеспечит активную жизненную позицию человека в будущем.

Социальные методы мотивации: развитие желания быть полезным университету (предприятию); желание подражать преподавателю (лидеру); создание ситуации взаимопомощи; поиск контактов и сотрудничества; заинтересованность в результатах коллективной работы; взаимопроверка; рецензирование.

При этом важным элементом соревнования является обязательное и открытое подведение итогов с поощрением, которое можно провести в виде вебинара либо телеконференции с участием руководства университета для повышения социальной значимости достижений студентов.

Большую роль при обучении студентов играет профессиональная мотивация, которая представляет собой процесс стимулирования себя и других людей к познанию новых областей профессии и достижению профессиональных успехов.

Студенты уже сделали свой главный выбор - выбор направления обучения, своей будущей профессии, и этим объясняется их интерес к профессиональным дисциплинам.

Задача преподавателя при реализации профессиональной мотивации в первую очередь показать свою высокую квалификацию и интерес к преподаваемой дисциплине, ее место в будущей профессии студента, раскрыть способности студента к этой профессии. Применение данных видов мотивации, с учетом использования электронного обучения и дистанционных образовательных технологий, позволит преподавателю организовать процесс обучения

максимально соответствующим требованиям современных стандартов и при этом активизировать навыки студентов для формирования заданных по программе компетенций.

Дистанционную форму обучения специалисты по стратегическим проблемам образования называют образовательной системой XXI века. Актуальность темы дистанционного обучения заключается в том, что результаты общественного прогресса, ранее сосредоточенные в сфере технологий, сегодня концентрируются в информационной сфере. Этап ее развития в настоящий момент можно характеризовать как телекоммуникационный.

Дистанционная форма обучения дает сегодня возможность создания систем массового непрерывного самообучения, всеобщего обмена информацией, независимо от временных и пространственных рамок.

Система дистанционного обучения позволяет приобрести необходимые навыки и новые знания с помощью персонального компьютера (ПК) и выхода в сеть Интернет. Место расположения ПК не имеет значения, поэтому учиться можно дома, на работе, в on-line классе одного из центров дистанционного обучения, а также в любом другом месте, где есть ПК с подключением к сети Интернет.

Это важнейшее преимущество дистанционного обучения перед традиционными формами.

Кроме того, система дистанционного образования дает равные возможности всем людям независимо от социального положения (школьникам, студентам, гражданским и военным, безработными и т. д.) в любых районах страны и за рубежом реализовать права человека на образование и получение информации.

Как и любая форма обучения, дистанционное обучение имеет определенный компонентный состав: цели, обусловленные социальным заказом для всех форм обучения; содержание, также во многом определенное действующими программами для конкретного типа учебного заведения, методы, организационные формы, средства обучения. Последние три компонента в дистанционной форме обучения обусловлены спецификой используемой технологической основы (например, только компьютерных телекоммуникаций, компьютерных телекоммуникаций в комплексе с печатными средствами, компакт-дисками, так называемой кейс-технологией, пр.).

Курсы дистанционного обучения предполагают тщательное и детальное планирование деятельности обучаемого, ее организации, четкую постановку задач и целей обучения, доставку необходимых учебных материалов, которые должны обеспечивать интерактивность между обучаемым и преподавателем, обратную связь между обучаемым и учебным материалом, предоставлять возможность группового обучения. Наличие эффективной обратной связи позволяет ученику получать информацию о правильности своего продвижения по пути от незнания к знанию. Мотивация - также важнейший элемент любого курса дистанционного обучения.

На данный момент наиболее распространенными являются виды дистанционного обучения, основанные на интерактивном телевидении; компьютерных телекоммуникационных сетях (региональных, глобальных), с различными дидактическими возможностями в зависимости от используемых конфигураций (текстовых файлов, мультимедийных технологий, видеоконференций); сочетании технологий компакт-дисков и сети Интернет.

Следующий способ организации дистанционного обучения предполагает использование компьютерных телекоммуникаций в режиме электронной почты, телеконференций, информационных ресурсов региональных сетей и сети Интернет. Это самый популярный и не дорогой способ дистанционного обучения. При его организации предусматривается применение новейших средств телекоммуникационных технологий.

Дистанционное обучение, осуществляемое с помощью компьютерных телекоммуникаций, имеет следующие формы занятий.

Чат-занятия, - учебные занятия, осуществляемые с использованием чат- технологий, проводятся синхронно, то есть все участники имеют одновременный доступ к чату.

Веб-занятия - дистанционные уроки, конференции, семинары, деловые игры, лабораторные работы, практикумы и другие формы учебных занятий, проводимых с помощью средств телекоммуникаций и других возможностей сети Интернет.

Третий способ, предполагает использование компакт-дисков в качестве базового электронного учебника. Он включает в себе большие дидактические возможности для вузовского, школьного образования и для повышения квалификации специалистов.

В практике использования дистанционного обучения существует ряд преимуществ: более высокая эффективность профессиональной подготовки по сравнению с вечерней изоочными формами обучения при более низкой стоимости образовательных услуг; сокращение сроков обучения; возможности параллельного обучения в узбекском и зарубежном вузах; независимость студента от географического расположения вуза.

Литература

1. Коголовский М.Р. Методы интеграции данных в информационных системах/ Институт проблем рынка РАН, М.: 2016 - 125 с.
2. Гулямов С.С., Мибаратова Л.И., Абдуллаева А.Х. Внедрение новых информационных технологий дистанционного обучения в образовательных учреждениях Узбекистана. Т.: 2002.
3. Л.В.Голиш. Проектирование и планирование педагогических технологий: Учебно - методическое пособие для тренинга. Издание 3-е, исправленное и дополненное.- Т.: ТГЭУ, 2019. 147 с.

References

1. Kogalovskiy M.R. Metody integratsii dannykh v informatsionnykh sistemakh/ Institut problem rynka RAN, M.: 2016 - 125 s.
2. Gulyamov S.S., Mibaratova L.I., Abdullayeva A.KH. Vnedreniye novykh informatsionnykh tekhnologii distantsionnogo obucheniya v obrazovatel'nykh uchrezhdeniyakh Uzbekistana. T.: 2002.
3. L.V.Golish. Proyektirovaniye i planirovaniye pedagogicheskikh tekhnologiy: Uchebno - metodicheskoye posobiye dlya treninga. Izdaniye 3-ye, ispravlennoye i dopolnennoye.- T.: TGEU, 2019. 147 s.

ТАЛАБА ЁШЛАР КАМОЛОТИДА МАСЪУЛИЯТНИНГ ЎРНИ

THE ROLE OF RESPONSIBILITY IN THE DEVELOPMENT OF STUDENT YOUTH

Авлаев Ориф Умирович
Avlaev Orif Umirovich

ПКҚТМО тармоқ марказ, Узбекистан
PTRPP center, Uzbekistan

Аннотация: Мазкур мақолада талаба-ёшлар камолотинингмасъулият билан боғлиқлигини назарий-амалий жиҳатдан асослаб берилган. Бунда талабалар камолотининг вазиятдан ҳоли ҳолда намоён бўлувчи масъулият билан муносабатини махсус методикалар орқали таҳлил этилган ва тупланган эмпирикнатижалари таҳлил этилган. Яъни, тажрибаларда экстрапунитив, инпунитив атрибуциялар ва ситуатив масъулият ўртасидаги алоқадорлик ўрганилган. Тўпланган натижалар асосида хулосалар берилган.

Annotation: This article provides a theoretical and practical basis for the relationship between student development and responsibility. In this case, the relationship of student maturity with the responsibility manifested in the absence of the situation is analyzed and the empirical results are analyzed using special methodologies. That is, the experiments explored the relationship between extrapunitive, inpunitive attributes, and situational responsibility. Conclusions are given based on the collected results.

Калит сўзлар: Талаба, камолот, масъулият, ситуатив масъулият, экстрапунитив, инпунитив, атрибуция.

Key words: Student, maturity, responsibility, situational responsibility, extrapunitive, inpunitive, attribution.

Мавзунинг долзарблиги. Ҳозирги кунда мамлакатимизда ёшларнинг маънавий ҳамда ижтимоий камолоти, шу билан биргаликда психологик камолоти масаласидаги ва ёшларга оид ислохотлар самардорлигини янада оширишдаги, «Ёшларга оид давлат сиёсати тўғрисида»ги, «Бола ҳуқуқларининг кафолатлари тўғрисида»ги Ўзбекистон Республикаси қонунлари доирасида амалга оширилган чора-тадбирлар муҳим аҳамият касб этмоқда. Ушбу мақсадларнинг ижобий натижага эга бўлиши, энг аввало, ёш авлодга илмий билимлар асосини пухта ҳамда сифатли билим бериш, кенг дунёқараш ҳамда тафаккур кўламинини дунё билан тенглаша оладиган даражада ҳосил қилиш, маънавий-ахлоқий сифатларни шакллантириш борасидаги самарали таълим жараёни ташкил этади. «Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси», 2016 йил 14 сентябрдаги ЎРҚ-406 сонли «Ёшларга оид давлат сиёсати тўғрисида»ги Ўзбекистон Республикаси қонуни, Ўзбекистон

Республикаси Президентининг 2017 йил 7 февралдаги ПФ-4947-сонли «Ўзбекистон Республикасини янада ривожлантириш бўйича Ҳаракатлар стратегияси тўғрисида»ги Фармони[1], 2017 йил 20 апрелдаги ПҚ-2909-сонли «Олий таълим тизимини янада ривожлантириш чоратадбирлари тўғрисида»ги қарори[2], 2019 йил 3 апрелдаги «Ёшлар маданияти юксалтириш ва уларнинг бўш вақтини мазмунли ташкил этиш бўйича 5 та муҳим ташаббус» дастури шунингдек мазкур масалага оид ҳужжатларида белгиланган вазифаларни амалга оширишда ушбу диссертация тадқиқоти муайян даражада хизмат қилади. Шундан келиб чиққан ҳолда тадқиқотимизда талаба-ёшларда психологик камолотининг ижтимоий-психологик асосларининг турли қирраларини тадқиқ қилиш ва бунинг учун мос психодиагностик методикаларни такомиллаштириш истиқболларини ўз олдимишга мақсад қилиб қўйдик.

Жамиятда рўй бераётган ижтимоий-иқтисодий ва маънавий ўзгаришлар фаол, мустикал фикрловчи, масъулиятни ҳис эта оладиган баркамол шахсни шакллантириш заруриятини кун тартибига қўймоқда. Зеро, инсоннинг интеллектуал қобилиятини ривожлантирмай, унда маънавий-ахлоқий фазилатларни шакллантирмай туриб жамият тараққиётига эришиб бўлмайди.

Камолот структураси эмоционал, когнитив, ижтимоий-мотивацион, интеллектуал, иродавий ва бошқа компонентлар билан узвий боғлиқ. Бир қатор олимлар камолотнинг ёш билан бевосита боғлиқлигини таъкидлашган. Лекин шунини таъкидлаш лозимки, ҳеч бир тадқиқотда алоҳида тўлиқ шахснинг камолоти масъулият билан боғлиқлик муаммоси очиб берилмаган[5,6].

Масъулиятга шахс хусусияти, ишда ва ҳаётда инсон ўзига ўзи талаб қўя олишини таъминловчи муҳим фазилат сифатида, унинг инсон ва жамият тақдиридаги ўрнига ортикча баҳо бериш шарт эмас. Ушбу сифатнинг етарлича ривожланмаганлик даражаси нафақат алоҳида олинган инсон ҳаёти, балки давлат миқёсида аянчли оқибатларга олиб келишини исботловчи мисоллар кўплаб топилади. Аксинча, масъулият юқори даражада ривожланган ҳолатларда инсон қандай юксак натижалар кўрсатиши, қандай жасоратларга қодир бўлишини ҳам ҳаётнинг ўзи кўрсатиб турибди. Шу нуқтаи назардан, тадқиқотчилар нима учун ҳаётини кузатувлар ва илмий текширувларга асосланиб, масъулиятни инсон психологик камолотининг муҳим мезони қилиб ажратишини тушуниш мумкин. Жумладан, В.П.Пряеиннинг тадқиқотларидан маълум бўлишича, илк ўспиринлик ва етуқлик даврида масъулият таркибида социоцентризм, англаганлик, натижага йўналганлик, интерналлик, стенизм, эргетизм каби сифатларнинг устунлиги қайд этилади [9]. Масъулият сифати билан алоқадорлиги қайд этилган ушбу хусусиятларнинг ҳар бири психологик етуқлик шаклланишида қатта аҳамиятга эга бўлади. Хусусан, одам ўз хатти-ҳаракатларига жамият нуқтаи назарда баҳо бериши (социоцентризм), ҳар бир ишда онгли мотивларга асосланиб, натижани аниқ тасаввур қилиши (англаганлик, натижага йўналганлик), ўз ҳаётида рўй бераётган воқеа-ҳодисалар сабабларини ўзидан қидиришга мойиллиги (интерналлик), унда фаолиятга рағбат берувчи ҳиссиётларнинг устунлиги (стенизм), шубҳасиз, психологик жиҳатдан етуқликнинг муҳим аломатлари сифатида гавдаланади.

Махсус илмий тадқиқотларда ҳам масъулият яхши ривожланган одамлар нафақат ўзининг, балки бошқаларнинг хулқ-атворини изоҳлашда кўпроқ интернализмга мойиллиги исботланган. Масалан, Н.В.Лейфритнинг диссертация ишида исботланишича, муваффақият қозонган одам ҳақидаги тасаввурлар, уларнинг қанчалик яхлитлиги, англаганлиги, динамикаси, тўлақонлиги, рационал эканлиги масъулият сифатининг ривожланиш даражасига боғлиқ бўлади. Жумладан, масъулиятли шахс типи одамнинг муваффақиятларини шахс ички заҳиралари билан, жавобгарликни ўзига олиш, қўйилган мақсадга эришишда ўз имкониятлари ва қобилиятларини тўла рўёбга чиқариш, қийинчилик мавжудлигига қарамай ундан чиқиш йўлини топиш каби сифатлар билан боғлаб тушунтиради [8].

Тадқиқот мақсади. талаба-ёшларда психологик камолотининг масъулият билан муносабатини назарий-амалий жиҳатдан асослашдан иборат.

Тадқиқот усули. Тадқиқот ишимиз доирасида ишлаб чиқилган методика шартли равишда “ВАС-вазиятнинг асосий сабаби” деб номланиб, ёпиқ турдаги сўровнома шаклида тузилган. Сўровномада синалувчига 10 хил ҳаётини вазият ва уларга одатда олиб келадиган 3 хил сабаб юзасидан мулоҳаза юритиш топшириғи берилади. Бунда синалувчи ҳар бир вазият билан бирга берилган сабаблардан қайси бирини ҳақиқатга яқинроқ, ҳаётда кўпроқ учрайдиган, деб билишини белгилаши лозим бўлади.

“ВАС” методикасининг асосий психометрия кўрсаткичларни текшириш учун тадқиқотимиз доирасида, олий таълим муассасалари талабалари билан эмпирик синов ишлари ташкил этилди.

Дастлаб методиканинг критериал валидлигини текшириш мақсадида мазкур восита ёрдамида талабалар гуруҳида таъкидловчи эксперимент ишлари ўтказилди. Сўнгра валидизация мезони сифатида илмий манбаларда келтирилган тавсияга асосланиб [7], талабаларни шахс даражасида яхши билган мутахассислар-педогогларнинг баҳоси тўпланди. Математика-статистика методлари, жумладан, К.Пирсон r -чизикли корреляция коэффицентини ҳисоблаш методи ёрдамида икки гуруҳ кўрсаткичлари ўртасидаги алоқадорлик қийматлари аниқланди

Тадқиқот натижалари. Психологик камолот диагностикасида масъулият сифатининг ривожланиш хусусиятларини ташхис қилишнинг имкониятлари анча кенг эканини замонавий психологик тасдиқламоқда. Айни вақтда маълумки, масъулият ҳиссини интерналлик даражасини ташхис қилиш орқали ўлчаш учун хизмат қилувчи асосий методикалар жумласига қуйидагилар киради.

Ёшларни психологик жиҳатдан етук шахслар қилиб вояга етказиш жараёнида кенг қўлланмадаги гуруҳлар (педагоглар, ота-оналар, жамоат ташкилотлари вакиллари, ҳуқуқни муҳофаза қилиш органлари ходимлари, оммавий ахборот воситалари мутахассислари, маданият ва санъат номоёндалари ва ҳ.) иштирок этиши ва уларнинг барчаси ўз фаолияти самарасини ўлчашга, аниқ кўрсаткичларда акс эттиришга муҳтож бўладилар. Шундай экан, бу соҳада чуқур илмий изланишларга хизмат қилувчи мураккаб психодиагностика аппаратидан ташқари қўлланиши нисбатдан содда, аммо тестологоия талаблари асосида асослаб берилган ихчам, тезкор қўллаш ва қайта ишлаш имкониятини берувчи ташхис воситаларига зарурият мавжуд.

Талаба ёшларнинг психологик камолотининг мезонлари сифатида масъулият, процессуал йўналганлик, ўз-ўзи ва бошқалар билан баркамол муносабат, шахс яхлитлиги, ҳаётий вазифаларни хал қилишда фаоллик ва мустақиллик, эркин танлов қила олишга қодирлик кабиларни ажратадилар. Талабалар камолотининг интеграл психологик мезони ижтимоий билиш жараёнида юқори даражадаги субъектлигини намоён этиш, яъни ижтимоий борлиқнинг ўзига адекват образини шакллантира олиш ва ўзгартира билиш, унга мувофиқ ҳулқ-атворнинг тегишли стратегиясини мустақил равишда масъулият билан танлаб олишлари зарур. Шунинг учун биз талабаларнинг масъулият ҳиссини психодиагностика методикаси ва эксперт баҳолар асосида корреляцион таҳлилини амалга оширдик (1-жадвал).

1-жадвал Талабаларнинг масъулият ҳиссини психодиагностика методикаси ва эксперт баҳолар асосида корреляцион таҳлил қилиш натижалари (Ч.Пирсон r -корреляция коэффицентини асосида)

Масъулиятнинг доминант атрибуцияси	Педагоглар талабаларнинг масъулиятига берган эксперт баҳо	
	r	p
Экстрапунитив атрибуция	-0,57**	$p \leq 0,01$
Импунитив атрибуция	0,45*	$p \leq 0,05$

1-жадвалда келтирилган корреляция кўрсаткичларидан кўриниб турибдики, педагоглар талаба масъулиятига берган баҳо билан талабалар “ВАС” методикасининг импунитив атрибуция шкаласи бўйича тўплаган кўрсаткичлари ўртасида статистик аҳамиятли боғланиш аниқланаяпти. Бу эса турли ҳаётий вазиятларда рўй бераётган ҳодисаларнинг сабабини ўз шахси ва хатти-ҳаракатларида кўриш сифати нисбатдан юқори талабалар экспертлар томонидан ҳам юқори баҳоланганини кўрсатади. Айни вақтда эксперт педагогларнинг талабалар масъулият даражасини берган баҳоси ва экстрапунитив атрибуция, яъни рўй бераётган ҳодисалар учун сабабни вазият ёки бошқа шахслардан кўриш хусусияти ўртасида манфий корреляция аниқлангани, масъулиятни ситуатив ёки бировнинг ҳаракатлари билан тушунтиришга уриниш кўрсаткичлари ўқитувчилар берган баҳо қанча паст бўлса, шунчалик юқорилаб бораётганидан дарак беради. Икки қатор ўзгарувчилари ўртасида аҳамиятли боғлиқлик мавжудлиги уларни кўргазмали ифодалашда ҳам яққол кўзга ташланади (1-расм).

1-расм. Синалувчиларнинг масъулият сифатини психологик диагностика ва эксперт баҳолар асосида текшириш натижалари.

Кўриниб турганидек, аксарият ҳолларда “ВАС” методикаси импунитив атрибуция шкаласи кўрсаткичлари юқорилаб борган ўринлар билан экспертлар ижобий баҳолаши ўзаро мос келмоқда. Аксинча, экстрапунитив атрибуция кўрсаткичлари устун бўлган ўринларда экспертларнинг ҳам талаба масъулият даражасига бераётган баҳоси пасайиб бораётганини кўриш мумкин. Мазкур ҳолатлар икки қатор ўзгарувчилари, яъни “ВАС” методикаси натижасида қўлга киритилган кўрсаткичлар ва эксперт баҳолар ўртасидаги аҳамиятли боғланиш мавжудлигини тасдиқлайди. Бу ўз навбатида биз таклиф этаётган методика критериал валидлик нуқтаи назаридан талабга жавоб беришини исботлайди.

“ВАС” методикасининг ишончлик даражасини текшириш учун бир ойлик танаффус билан ретест текшируви ўтказилди. Икки босқич кўрсаткичлари ўртасидаги статистик муносабат Стьюдентнинг t-мезони асосида текширилди.

2-жадвал “ВАС” методикаси ишончилилик даражасини ретест усулида текшириш натижалари (Стьюдент t-мезони бўйича)

Тадқиқот босқичи	Статистик кўрсаткичлар		Статистик фарқ	
			t	p
1	M ₁	4,6	0,24	p≤0,05
	S ₁	1,3		
2	M ₂	4,5		
	S ₂	2,6		

Статистик таҳлилдан маълум бўлишича, ретест текширув кўрсаткичлари ўртасида сезиларли тафовут йўқ. Бу эса натижаларнинг вақт кесимида барқарорлигини, методика ёрдамида ишончли маълумот олиш мумкинлигини тасдиқлайди.

Демак, масъулият одамни айни вақтдаги хатти-ҳаракатлар ҳозирда қандай натижаларга олиб келиши ҳақида қайғуришга ундаса, нисбатан узоқ келажақдаги ҳодисалар учун жавобгарлик ҳисси масъулиятнинг ўзига хос бир тарафи фаоллашуви эвазига рўёбга чиқади. Агар одам бевосита айни дамдаги эҳтиёжларни қондириш нуқтаи назаридан эмас, балки қандайдир режалар ҳаёли билан

ҳаракат қилиши, яъни ноадаптив хулқ-атворни номоён этиши унинг шахс сифатида ўз тараққиётида анча юқори даражага эришганини тасдиқласа, демак, келажак олдидаги масъулиятни психологик етукликнинг ўта муҳим мезони сифатида ажратиб кўрсатиш учун асослар мавжуд. Масъулиятнинг бу жиҳатини “ноадаптив хулқ” атамасига таянган ҳолда “носитуатив масъулият”, яъни хатти-ҳаракатлар натижасининг вақт ва ҳажм ўлчовлари бўйича бевосита ҳаракат бажарилаётган вазиятдан анча ташқарига чиқиб кетадиган томонлари учун қайғуриш ҳодисаси сифатида талқин этишни таклиф қиламиз.

Хулосалар. Умумий равишда, масъулиятни қандай қабул қилиш ва оқибатларни қанчалик чуқур англай олиш алоқадорлигини таҳлил қилиб, қуйидаги хулосаларни шакллантиришни ўринли деб биламиз:

1). Воқеа-ҳодисалар, хатти-ҳаракатларнинг узоқ ва яқин келажакдаги натижаларга мўлжал олишдаги индивидуал тафовутлар шахсда масъулият сифатининг ривожланганлик даражаси ҳақида тасаввур ҳосил қила олади.

2). Масъулиятни кўпроқ ўзига олишга сабаб ва омилларни ўз шахсидан кидиришга мойиллик вазиятида одатда воқеа-ҳодисаларнинг узоқ келажакдаги натижаларига эътиборлироқ бўлиш ҳолати кузатилади.

3). Носитуатив масъулият кўрсаткичлари одам ўз хатти-ҳаракатлари оқибатларини қанчалик англай олишини акс эттирувчи аломат бўлиб, унинг юқори даражалари психологик етукликнинг муҳим аломати сифатида қабул қилиниши мумкин.

4). Талабанинг психологик камолоти компонентларидан бири унинг масъулиятлилиги ҳисобланади. Тажрибаларда инпунитив атрибуция ва ситуатив масъулият ўртасида манфий корреляция қайд этилиши ва экстрапунитив атрибуциянинг носитуатив масъулият билан тесқари алоқадорлиги ҳам воқеа-ҳодисалар, хатти-ҳаракатларнинг улар содир бўлган вақтдан узоқлиги турли даражадаги натижаларига диққатни қаратиш кўрсаткичи асосида масъулият даражасини ташхис қилиш мумкинлигини исботлайди. Икки қарама қарши атрибуция тури устунлик қилувчи синалувчилар гуруҳларида носитуатив масъулият кўрсаткичи бўйича нисбатдан ҳам яққол тафовут кўзга ташланади.

Адабиётлар:

1. 2017-2021 йиллар Ўзбекистон Республикаси ривожлантиришнинг бешта устувор йўналиши бўйича Ҳаракатлар стратегиясини “Халқ билан мулоқот ва инсон манфаатлари йили”да амалга оширишга оид Давлат дастурини ўрганиш бўйича илмий-услубий рисола. Ўзбекистон Республикаси Олий ва ўрта махсус таълим Вазирлиги, Тошкент Давлат иқтисодийёт университети. – Т.: “Маънавият” нашриёти, 2017. – 244 б.
2. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2017 йил 20 апрелдаги «Олий таълим тизимини янада ривожлантириш чора-тадбирлари тўғрисида»ги ПҚ-2909-сонли Қарори. // «Халқ сўзи» газетасининг 2017 йил 21 апрелдаги 79 (6773)-сон.
3. Avlaev O.U., Abdjalilova Sh. A. The role of social intelligence in personality maturity. International Journal of Psychosocial Rehabilitation. Scopus. Vol. 24, Issue 06, 2020 ISSN: 1475-7192. Page No. 428 – 436
4. Avlaev O.U., Burkhanov A.A., Ismoilova D.M., Norkuzieva M.A. Factors Affecting the Intellectual Dynamics of the Individual .“TEST engineering & management” .Scopus. May-June 2020 ISSN: 0193-4120 Page No. 693 – 702
5. Ананьев В. А. Основы психологии здоровья. Книга 1. Концептуальные основы психологии здоровья. - СПб, 2006
6. Butaeva U.A., Avlaev O.U. Scientific and practical studies of psychological maturity of students. “Journal of critical reviews”. JCR. 2020; 7(12): 3063-3070 doi: [10.31838/jcr.07.12.463](https://doi.org/10.31838/jcr.07.12.463)
7. Бурлачук Л.Ф. «Словарь-справочник по психодиагностике». 3-изд. - СПб.: Питер, 2007. – 688 с.
8. Лейффрид Н.В. Ответственность как личностная детерминанта представлений об успешном человеке: автореф. дис. к.психол.н. – Краснодар: Кубанский государственный университет, 2006. - 22 с.
9. Прядейн В.П. Комплексное исследование ответственности как системного качества личности: автореф. дис. д.психол.н. – Новосибирск: Урал. гос. пед. ун-т., 1999. - 41 с.

References

1. 2017-2021 jillar Ўзбекистон Respublikasi rivozlantirishning bešta ustuvor jūnališi vūjica Harakatlar strategijasini “Halq bilan muloqot va inson manfaatları jili”da amalga oshirishga oid Davlat dasturini ŗrganiš vūjica ilmiy-uslubij risola. Űzbekiston Respublikasi Olij va ŗrta maxsus ta’lim Vazirligi, Toškent Davlat iqtisodijot universiteti. – T.: “Ma’navijat” nashrijoti, 2017. – 244 v.
2. Űzbekiston Respublikasi Prezidentining 2017 jil 20 apreldagi «Olij ta’lim tizimini janada rivozlantirish cora-tadbirlari tūqrisida»gi PQ-2909-sonli Qarori. // «Xalq sūzi» gazetasing 2017 jil 21 apreldagi 79 (6773)-son.

3. Avlaev O.U., Abdujalilova Sh. A. The role of social intelligence in personality maturity. International Journal of Psychosocial Rehabilitation. Scopus. Vol. 24, Issue 06, 2020 ISSN: 1475-7192. Page No. 428 – 436
4. Avlaev O.U., Burkhanov A.A., Ismoilova D.M., Norkuzieva M.A. Factors Affecting the Intellectual Dynamics of the Individual. "TEST engineering & management". Scopus. May-June 2020 ISSN: 0193-4120 Page No. 693 – 702
5. Anan'ev V. A. Osnovy psixologii zdorov'ja. Kniga 1. Konceptual'nye osnovy psixologii zdorov'ja. - SPb., 2006
6. Butaeva U.A., Avlaev O.U. Scientific and practical studies of psychological maturity of students. "Journal of critical reviews". JCR. 2020; 7(12): 3063-3070 doi: 10.31838/jcr.07.12.463
7. Burlacuk L.F. «Slovar'-spravocnik ppsixodiagnostike». 3-eizd. - SPb.: Piter, 2007. – 688 s.
8. Lejfrid N.V. Otvetstvennost' kak licnostnaja determinanta predstavlenij ob uspešnom celoveke: avtoref. dis. k.psixol.n. – Krasnodar: Kubanskij gosudarstvennyj universitet, 2006. - 22 s.
9. Prjadein V.P. Kompleksnoe issledovanie otvetstvennosti kak sistemnogo kacestva licnosti: avtoref. dis. d.psixol.n. – Novosibirsk: Ural. gos. ped. un-t., 1999. - 41 s.

THE METHOD OF FORMATION OF THE STUDENTS' PROFESSIONAL ETIQUETTE AT THE LESSONS

Khakimova Muhabbat Fayzievna

Tashkent State University of Economics, Uzbekistan

Annotation: This article provides the data concerning the essence and significance of sociometric methodologies aimed at identifying the mental and spiritual development of a person, the degree of their ability to be different in their areas of activity, and the way they use it in practice.

Key words: method, professional etiquette, sociometrics method, methodology, self-orientation, people-orientation, activity-orientation

The present day is requiring a mankind to think carefully and make conclusions for as an independent individual in each second. That is, in this endless world, as we cannot imagine our own interests without those of others there is a great need for learning and knowing pedagogy and psychology.

The professional interests of the developing individual and their tendency to the subject matter constitute the essence of the process of professional formation, and one cannot consider about the professional orientation of a person's aspirations. Therefore, in the process of learning the development of the students' professional culture, the majority of specialists will receive a survey of *interest maps* and methodology for identifying *the tendency of the students' choice according to the trends of education* in higher education institutions, specially developed by Dj. Cellin on the theory of repertoire tables.

Finally, psychological methods of identifying the individual's future profession and the level of self-esteem, as well as the formation of these qualities in the student group are included. Taking into consideration the readiness of young people to choose profession, in many respects, they depend on the relationships between their professional choice process, and *the method of identifying professional competences*.

At the moment, in higher education institutions of our country *the method of "Identifying Personality traits"* developed by the Czech specialists and *"Questionnaire of terminal values"* developed by I.G. Senin have been tested in students, passed stages of adaptation to the national conditions and training of personnel, These methods are being used in the process of implementation.

Certainly, the application of professional diagnostic methods is one of the first steps in the career guidance of students. If this method of "identifying personality orientation" is used successfully and at the required level, it will be clear that the student should be able to choose in what direction and in what way the profession should be chosen, which opens up opportunities for the profession to understand their occupation. It is important to remember that the role of parents and the public in this area is great.

All of the abovementioned instructions, guidelines can supply the missing diagnostic methods for the work of psychologists and professionals in practice who work practically in the higher and secondary specialized educational institutions, public education schools of the country.

In addition to the professional interests of the students-young professionals, it is necessary to consider their mental abilities and skills. With the improvement of the overall mental development of an adolescent child, it has been noticed that their profound and independent relationships with the

professional sector have become more severe. At the same time, the relative tendency of mental activity to one or another area is reflected in the mental processes aimed at developing the artistic relationships, interests and motivations of those people.

Many psychologists know that most of the methods are currently being developed to identify different aspects of mental abilities in different age groups. However, the selection of people is a reality that requires a great deal of responsibility, which can have a negative impact on the fate of young people and their mental state. Therefore, selection and screening are well-known in the history of developed countries, they require extensive scientific knowledge and are specially prepared by medical personnel, pedagogues and psychologists. It is important to note that the selection methods and tests are perfectly designed and meet a number of scientific requirements. As you know, the precision of the measuring tool is that the result of the measurement is so close to life. The method of measuring the quality of intelligence is becoming more and more complicated as well as more accurate. At the same time, we can conclude that mental intelligence can be realized instantaneously, with a long, durable, vibrant selection process, with only a few techniques and tactics that can meet the perfect and well-thought-out requirements.

Below we will present the primary selection process that can be completed under the school conditions. This methodology named "selection of the intelligent class members", which has been tested in our selection of our students in Uzbekistan since 1991, is a simple method that can be used by a school psychologist, teacher and methodologist, without the need for professional skills and special knowledge.

The main idea of the methodology, which is derived from the method of «sociometrics» by Dj. Moreno, has been worked out taking into account of the Uzbek national environment and identifying the most intelligent member of the group by means of asking for their special interests. Since the methodology has been adapted to this goal, the peculiarity, form and the questions that form the basis of it, and the processing of the obtained data, and the corresponding conclusions, have undoubtedly been distinguished from the original "sociometrics". In addition, the methodology has played a major role in selecting pupils with their brilliant mental abilities and classroom performance among their classmates, and has been used successfully for many years in the initial selection of pupils who are recommended for more complex and difficult tests of intelligence. Therefore, this method has been improved over the years, and the form has been developed and enriched, both internally and externally, ie:

- Firstly, if the methodology was originally used to identify group competencies, nowadays, it fully justified itself as it has been successfully implemented to select the students who reached their perfection in terms of all spheres are able to succeed in utilizing their professional interests in the classroom and the professional abilities in identifying the interests and aspirations of the learners in the classroom;

- Secondly, on the basis of this method, it is possible to create new options for the group of students from higher and secondary specialized educational institutions to give an objective choice of the group's intelligent, skillful intellectuals who are eager to master the subject.

Improving the methodology in this direction is consistent with the policy and goals of our state regarding the strengthening of the attention of talented students in educational institutions. Because of the fact that practical psychologists enter higher education, they have several times raised the need for various methods of research.

It is well known that the ability of a person to engage in some kind of activity, his or her favorite profession, will highly depend on his characteristic features and priorities. It is due to the fact that the professional activities are diverse; some of them require that the individual be treated with the rest, while others may require serious responsibility, strong analytical skills, or considerate care, and so on. One of the major problems in the process of professional development of the person is the issue of attitude to professional life in general. That is, the experience gained from professional orientation shows that professional activity is not always the main content of the lives of people, in particular, for some people, it can play a more important role in other areas of life (such as family, society, or profession). In this regard, it should be said that every person has a certain place not only in his/her career, but also in family life, community life, personal interests and other similar values, and hence, practical psychologists and professionals refer If you get the information you need, it will be useful.

Thus, when a person is qualified for the profession, his personality traits and value orientations play a crucial role. Therefore, it was used in the process of orienting students to professional activity and

studying their psychology from “the questionnaire of terminal values”¹ developed by I.G.Senin on the basis of “Methodology of Personality Orientation”² worked out by V.Smecal and M. Kuchera and M.Rokich's theory.

According to Smeal and M. Kuchera, the motives of all activities can be divided into three main areas: self, people, and activity:

1. Self-Orientation, that is, the superiority of the motives of reaching superior status, the desire to fully manage and analyze their personal qualities. A self-centered person is very busy with his/her emotions, thoughts, feelings and communicates with others, he/she needs recognition, appreciation, support and remembers the period of the criticism, as well as it is preferable to be far from criticism and people for this kind of people. They are sensitive to the public's assessment of all actions, and sometimes they feel afraid to make mistakes. Regarding his professional activities, they try to choose a profession that is highly valued in society, and to be honored with his work and profession in that area.

If a person is a spiritually-minded individual who has a broader sense of self-esteem, it is hard to expect his self-sacrificing behavior. These people are often those who are deeply thought-provoking. Although they seem to be a little slower, in their inner worlds they tend to “talk” to themselves, and they always “testify” themselves. In that sense, such conduct can be viewed as an invisible, indoctrinating or ‘cold’ face to others, especially to those who are directed toward others.

2. People-orientation is the attribute of being close and warm to people in any situation. These people attach great importance to all aspects of interpersonal relationships. Often, the most valuable thing for them is the opportunity to communicate with others. Strongly oriented people are always cheerful, in the eyes of the human being, in all respects, in close contact with unlimited domains. For such people, the indefatigable world is essential, and in day-to-day life they need strong relationships with their own workgroups or educational institutions, and to maintain a warm emotional relationship. This tendency is reflected in the aspirations of the profession to work closely with their colleagues. The work teams are paying great attention to mutual understanding and trust. Individuals with high markers in this area tend to be more selective in their fields of activity and master the occupations in this occupation.

3. Activity-orientation is an interest in solving issues related to labor activity, the desire to do the task as accurately as possible. Such a person is quick to get bored with the usual way of working, and therefore, constantly wishes to change the workflow and improve it. One of the attributes of this preference is the tendency toward full commitment, sense of responsibility, as well as the readiness to study, to enjoy work, to appreciate his work, to engage with him all the time, to believe in work and deeply study his field. These people are committed to working closely together on a case-by-case basis. They have the ability to propagate their ideas in order to achieve a common goal that is useful to people, and are distinguished by their independent and creative ideas within a certain profession.

It was emphasized that the emergence and formation of professional interests in the choice of the future profession is very important. However, it is also essential to say that the right choice of profession is based on the professional orientation of the individual. The professional orientation of a person has a wider understanding of his/her professional skills and includes not only the interests and abilities of the various occupations, but also the skills and competences, knowledge and experience, as well as all psychophysiological qualities, are also included in the professional orientation. Therefore, it is important not to recognize or refer to any particular occupation as a means of identifying and diagnosing professional orientation. That is, it is possible to observe changes in the formation of the person under the influence of education, family and social environment, the accumulation of new experiences, and eventually adapting to several professions.

Specifically, it is important to determine the professional orientation of students who lack sufficient understanding and experience in a professional field. The reason for this is that their professional activities are relatively close and understandable. Thus, it is possible to assume the level of their professional orientation and professionalism according to the tendency of the youth to the subjects. That is, according to our approach, it is the most convenient and objective way to identify the students' aspirations for their academic orientation and to explore their opportunities.

¹ Senin I.G. Oprosnik terminal'nyh cennostej (OTeC). -Jaroslavl', Sodejstvie. 1991.

² Lučšie psihologičeskie testy dlja profotbora i proforientatora. Pod red. A.F.Kudrjaševa, Petrozavodsk. -Petrkom, 1992.

Many views and theories about professional orientation in psychology can be accepted to be exemplified. According to one of the scientific approaches in the field of professional orientation, which is wide spread and fully studied, the system of personality attributes is divided into the following components:

- Internal needs, motives, interests and aspirations (desire).
- Capability, ability, inclination and knowledge (opportunity).
- The system of cultural and spiritual values that are formed on the basis of various social norms, the influence of others around the world (the social environment).

These components require one another to form a single entity, one after the other, one at a time, and have a crucial role in the creativity and inner feelings of a person. These components provide direction, effort, and quality in the process of choosing a particular profession, setting clear and conscious goals, and pursuing them.

Therefore, it is desirable for professional orientation to be understood that the components of a person comply with their professional requirements in a particular area.

From this point of view, it is important to imagine how important it is to create a unique and optimal method that measures the characteristics and other components of the person's professional orientation. Using J.Kelli's "repertoire tables" in terms of enrichment of the professional diagnostic methodology is characterized by its high efficiency, vitality and objectivity. After the discovery of the method of repertoire tables, a wide range of opportunities for the comprehensive study of human psychology, personality system, and for the development of world psychology and multidimensional psychological diagnostics have been created.

With a view of determining the relationship between the personality system and professional orientation, we have directed the methodology of J.Kelli on the following principles:

1. Today, many students have insufficient knowledge of their profession: in our conditions, special education is provided in general secondary public schools and vocational educational institutions. Therefore, identifying vocational orientation helps students to get closer to school-related subjects and learn how to deal with them. To this end, the repertoire can play the role of objects in the table.

2. When choosing a profession, the interests of the students in educational institutions and their liking play an important role. In the structure of the person, such motives are included in the category "Wish". And in certain definitive expressions, such as, "I am interested in, I love it", "I would like to participate in the Olympics", or "In my future relationships."

3. Moreover, professional orientation is dependent on the student's personal abilities, skills, competences, and real grades he / she is taking for his participation in classes on the subject. These are features of the "opportunity" set of a person's system, and can be incorporated into the methodological structures such as "It's easy for me to master", "I remember my learning materials" or "My best grades".

4. Finally, the social environment, one of the strongest factors in choosing a profession, has a considerable role in the individual's professional orientation. Social factors include family behavior background, the personal qualities of some instructors and trainers, the values that are shaped in society, and so on.

Based on these principles, it is possible to propose a repertoire of professional orientation. As you can see, the titles of this table reflect the subjects of 16 titles. The stages are intended to evaluate these subjects in a more detailed way than several others:

a) I am interested in it, I love it. This column requires the examiner to arrange all the subjects to be of interest to them. That is, they will be asked to find the subjects in the "1stqueue," , "2nd queue", "3rd queue", "16thqueue", and write them in the corresponding boxes of the column.

b) It is related to my future. This column testifies to the extent which its probability depends on each subject and science to.

c) I would like to take part in the Science Olympiads, if there is a need for taking part in a Science Olympiad, the student will sort out which subjects he would choose in accordance with numbers.

d) It is easy for me to gain knowledge, the learner notes the subject of his interest which he/she can easily master.

e) My highest scores. This column compares and evaluates the assessments he received the previous academic year.

f) I am fond of learning materials. Based on the skills and abilities acquired in each subject in the learning process, this column records how easy it is to memorize the materials supplied about the subject.

g) My family members (my parents) want. Here, the reader notes that family members pay more or less attention to what subjects, especially parents, to expect them to get higher results from which subjects they are studying.

h) It is highly valued profession in the society. In this column, the pupil expresses the degree of respect for these subjects in the society in the professional colleges and general secondary schools, the role they play in the development of the economy.

i) The areas of prestigious people in society. In this column of the table, the reader determines one's life by knowing, recognizing, listening, and respecting those who are highly respected and by listing them to the subjects in the answer sheet.

The basis of these assessments is divided into three parts: psychological complex features such as "wish", "opportunity" and "social environment". The first three will inform the motives, as mentioned above, and the other three will be oriented towards tendencies and knowledge. The third one teaches students how to look at their values through their spiritual appearance.

This technique can be used individually or collectively. In group studies, the researcher lists the repertoire tables for students to identify professional orientation. Then the attendees are encouraged to read the explanatory letter that follows the answer sheet. Once the students have been reading one after the other, they are asked to tell them about 2-3 people. Once they have understood all the tasks that the students need to accomplish, this task will be explained in detail once more.

It is important that the explanatory note be read in complete detail with the students and make sure that all students have a clear idea of what they are doing. Students will be asked during the period of 15-20 minutes for methodological questions, and after completing all the columns they will be able to submit a response sheet and continue their work.

References:

1. The best psychological tests for professional selection and career counselor. Pod red. A.F.Kudryasheva, Petrozavodsk. Petrkom, – 1992.
2. Karimova V.M. Social psychology. – T.: Fan va texnologiya, 2012. –172 p.
3. Senin I.G. Questionnaire of terminal values. – Yaroslavi, Sodeystvie. 1991.
4. Vygotsky L. S. Thinking and speech: collection / L. S. Vygotsky / comp. E. Red. - M.: AST, 2008. -- 668 p.
5. Personal potential: structure and diagnostics: monograph / ed. D.A. Leontiev. - M.: Sense, 2011.- 680 p.
6. Creativity: from biological foundations to social and cultural phenomena / ed. D.V. Ushakova. - M.: IP RAS, 2011.- 736 p.
7. G'oziev E. Pedagogical psychology. – T.: Noshir, – 2014. – 352 p.
8. Zinchenko V.P. Consciousness and the creative act / V.P. Zinchenko. - M.: Languages of Slavic cultures, 2010.- 592 p.

PECULIARITIES OF THE FORMATION OF PROFESSIONAL COMPETENCIES IN YOUNG PROFESSIONALS

Chulponova X.T.

Tashkent State Technical University Named After Islam Karimov

Annotation: The article describes in detail the specific approaches to the formation of professional competencies of the specialist, based on the knowledge and skills acquired by graduates to solve problems and tasks in a purposeful, systematic and independent manner, as well as to evaluate their performance. Also, the main content of the article focuses on the fact that the professional competencies of the specialist serve to express the most basic and important aspect of the specialty, the competent approach focuses not only on the professional knowledge of the specialist, but also the ability to apply them in practice. This, in part, requires that the specialist have analytical, creative and practical skills.

Key words: Competence, competent approach, competence, bureaucrat, professional competence, communicative competence, personal competence

The great creative work carried out in independent Uzbekistan, the conditions created for the development of the individual, motivate him to mobilize his talent, mind and consciousness to work

selflessly for the development of the people and the Motherland on the basis of self-awareness and independent research.

The training of highly qualified specialists in accordance with international standards in many respects requires the sustainable development of the training system and the organization of the training process on the basis of advanced pedagogical technologies, which is associated with the special training of future personnel. This necessitates the improvement of scientific and methodological support aimed at the constant updating of the educational process.

Any type of labor activity requires specialized knowledge and skills from a person. Areas of activity that cannot be done without special training are expanding. In this regard, the issue of a person's readiness and inclination to a particular type of work is one of the most pressing issues in the science of labor psychology. During many years of research in this area, it has become customary to use the phrase "professional knowledge, skills and abilities" to describe an individual's ability in any profession. The term is so firmly established in science that even the special abbreviation "KSA" (knowledge, skills and abilities) has appeared. Indeed, even today, as we become acquainted with different specialties, the main focus is on the scope of knowledge and skills of the specialist. However, in recent decades, and especially since the 1980s, the terms "competencies" and competencies have begun to replace consumer knowledge, skills and abilities. Although the terms "competence and competence" of the form replaced the previous KSA, in terms of content they allowed to express professional training in a completely new sense and level.

If we look at the history of the formation and development of these expressions in the research of Russian scientists, according to V.Zimnyaya, the following stages can be distinguished. The first period dates back to the 1960s and 1970s, when the concept of 'communicative competence' was first used. The second period dates back to 1970-1990, and the term competence is mainly used in the analysis of foreign language management activities, in the field of management, and the essence of the phrase "social competence / competence" is formed. The third stage began to be used directly in the educational process and training, and especially in the context of occupational psychology, the term "professional competence" began to be widely used.

To date, the following aspects of a competent approach in pedagogy are described:

1. competencies are a state of traditional knowledge combined with intellectual, communicative, creative, methodological, worldview skills in a person;
2. The idea of expediency and purposefulness of the educational process underlies the competent approach. In this approach, competencies are organizationally composed of the following components, representing the highest level of competence and skills of the young specialist: knowledge, skills, experience and value-based approach to creative activity;
3. based on a competent approach, two basic concepts are distinguished: competence and competence. Competence is a set of personality traits that allow you to solve a particular task. Competence, on the other hand, refers to the fact that a person has a certain competence, an attitude towards such possession and object of activity.

Under a competent approach, awareness is not measured by knowledge, but is expressed in an individual's ability to solve a variety of complex tasks based on knowledge. The importance of knowledge in a competent approach is not denied, but the main focus is on the ability to apply the acquired knowledge in practice. In this case, the purpose of education is expressed in terms and expressions related to the growth, perfection and new opportunities of the individual.

The formation of a professional worldview, attention to the subjective attitude to professional activity is an important component of a competent approach to education. At the same time, it is emphasized that the subjective image of the owner of the profession reflects the degree of mastery of professional norms, patterns and categories, the subjective content formed in relation to the profession.

It would be appropriate to interpret the terms "competence" and "competence" in the expression of the professional and psychological structure of the individual. The main point in distinguishing between these two concepts is that if competence is a quality or attribute of a person, competence is the practical manifestation of that quality or attribute. Competence is an interrelated set of personality traits, knowledge, skills, abilities, methods of activity that reflect the requirements of professional activity. Competence is the desire and ability of an individual to realize his potential in order to work effectively in the professional and social spheres, in which a person feels the high social significance of the result of activity as a personal responsibility and cares about improving the result. When comparing these two

definitions, we can see the following relationship between them. First of all, competencies are formed on the basis of professional requirements, and then a person is able to apply these competencies in practice, competence.

Richard Boyatzis, one of the founders of the concept of competence, defines competence as a key characteristic that allows an individual to perform his or her duties at a high level.

Competence is synonymous with such concepts as "clerk" and "bureaucracy" in Uzbek. However, the current term "bureaucracy" refers only to one aspect of competence, which means that a specialist is more legally authorized to perform any type of activity. We consider it appropriate to use the term "competence" in defining the content of the quality of activity, interpreting the word "official" in its context, without deviating from the accepted and existing terms. That is, competence is understood as the performance of any work on the basis of established standards. This interpretation implies not only the knowledge, skills and abilities that enable one to perform this work, but also one's ability to put one's potential into practice. This means that a person has the internal ability to solve a task is a competence, and the ability to put this potential into practice and apply it in professional life is a competence.

According to T.Y.Bazarov, when we talk about the competence and competence of a specialist, we mean the ability to perform a particular job at the required level (for example, to negotiate or analyze financial indicators). Competence is a set of personality traits, abilities, skills, and motivational traits that a person with can successfully perform the tasks set by a particular position or company. Based on such a definition, personnel competence is interpreted as a means of implementing organizational competencies.

According to B. Bepalov, general and special competencies differ according to the most general features of professional activity. General competence refers to the forms of behavior that are accepted as a single standard for all employees within the organization. Specific competencies, on the other hand, are expressed in standards of conduct expected by a particular type of activity or by the category of position currently held by the specialist.

Professional competencies mean that graduates are able to solve problems and tasks in a purposeful, systematic and independent manner, based on the knowledge and skills acquired by them, as well as to evaluate the results of their activities. Personal competencies imply the ability of a person to assess the possibility of self-development as a person, to express himself in accordance with the requirements of family, profession and social life. In addition, these competencies also mean that an individual demonstrates his or her abilities, realizes and develops his or her life plans and aspirations. Social competencies imply the ability of a person to form and survive in a system of interpersonal relationships, readiness for it, the need to take into account change and adapt to a changing social environment, to understand and follow the rules and principles of rational discussion.

While F.S.Ismagilova distinguishes between professional and personal competencies, professional competencies are a set of knowledge, skills and abilities necessary to perform the functional responsibilities set by the employer for a specific job. These competencies are formed during a person's entire work activity in the workplace. Personal competencies, on the other hand, refer to the set of personal qualities that enable a person to work effectively in any position or type of activity.

While such an analysis emphasizes that professional competencies are acquired throughout activity and life, it is recognized that personal competencies are more congenital, i.e., composed at the genetic level. These competencies can be developed to a certain level through various forms of training. The main idea in the interpretation of F.S.Ismagilova is that competence is a unique psychological structure, on the basis of which the formation and development of knowledge, skills and abilities are provided. The essence of such a structure is reflected in the inner activity of the individual, that is, the specialist, in the desire for self-improvement. For example, F.S.Ismagilova uses the phrase "the ability to know how to perform a task".

V.N. Vvedensky defines competence as a separate characteristic of an individual, and competence as a set of specific professional and functional characteristics. M.Yu. Zhukov, distinguishing between the two concepts, gives the following definition: "Competence should be interpreted not only as a quality, but also as an attribute of the workplace, and competence is a characteristic of a pure subject and belongs to the individual, the subject of activity.

The system of competencies of the specialist includes those that serve to express the most basic and important aspect of this specialization. To date, many concepts of competence have been developed that, by generalizing them, we can understand two main approaches. One of them is based on the knowledge of a specialist, whose knowledge is recognized as the basis of competence. The second approach focuses not

only on the knowledge that the specialist has, but also on the ability to apply them in practice. This, in a sense, requires the expert to have analytical, creative and practical skills.

References:

1. Vvedenskiy V.N. Modeling professional competence of pedagogue // Pedagogy. - 2003. - №10. - S. 51-55.
2. Ismagilova F.S. Kasbiynyopypetsialista v organizatsiinarynketruda. - Ekaterinburg, 1999. - 208 p
3. Petrovskaya L.A. Competence in communication. - M.: Izd-vo MGU, 1989.
4. RavenDjon. Competence in modern society. Vyavlenie, razvitieirealizatsiya. - M.: Kogito- Tsentr, 2002. - 396 p.
5. Mahmudov I.I. Psychological analysis of management professionalism. T. Academy 2011.

К ВОПРОСУ О НЕОБХОДИМОСТИ ПРИМЕНЕНИЯ ИНДИВИДУАЛИЗИРОВАННОГО ПОДХОДА В НАЧАЛЬНОЙ ШКОЛЕ

ON THE NEED FOR AN INDIVIDUALIZED APPROACH IN PRIMARY SCHOOL

Н.И.Койшибаева, Ж.А.Жунисбекова, Ж.Д.Изтаев
N.I.Koishibaeva, Zh.A.Zhunisbekova, Zh.D.Iztaev

Южно-Казахстанский университет им. М.Ауэзова, Шымкент, Республика Казахстан
M.Auezov South Kazakhstan University, Shymkent, Republic of Kazakhstan
e-mail: zhakena@yandex.ru

Абстракт: Цель нашего исследования – дать некоторое психологическое и педагогическое обоснование применения индивидуализированного подхода в начальной школе, показать, как применяется индивидуализированное обучение в начальных классах, привести теоретическое обоснование прогностической модели индивидуализации обучения в системе начального образования. Развитие процесса индивидуализации обучения будет эффективным, если в практику работы школы ввести мониторинг данного процесса с целью определения изменения состояния учебной деятельности учащихся, так как реализуются системный и деятельностно-личностный подходы в организации процесса индивидуализации как части целостного педагогического процесса.

Abstract: The aim of our research - to give some psychological and pedagogical rationale for the use of individualized approach in elementary school, to show how to apply individualized learning in the primary grades, bring a theoretical justification predictive model of individualization of learning in primary education. The development process of individualization of learning will be effective if the practice of the school to enter the monitoring of the process to determine the changes in the state of educational activity of students, as implemented systematic and action-personal approach to organizing the process of individualisation as part of a holistic pedagogical process.

Ключевые слова: индивидуализация обучения, дифференциация обучения, начальная школа, младший школьник, познавательная активность.

Keywords: individualized instruction, differentiated instruction, elementary school, young schoolboy, cognitive activity.

Результаты радикальных реформ, осуществляемых во всех сферах жизни общества, напрямую зависят от того, какое место в системе социально-экономических отношений занимает образование, особенно его школьная ступень, так как именно в школе закладываются основы для становления и развития личности. Историография проблемы индивидуализации восходит корнями в античную философию и активно развивается в наши дни. Вопросы индивидуальных особенностей личности освещались в работах казахских просветителей Ж. Аймаутова, И. Алтынсарина, А. Байтурсынова, Ч. Валиханова, М. Жумабаева, А. Кунанбаева и др. В педагогической науке и практике особенно активно проблемы индивидуализации исследовались в 60-70-е годы (Б.Г. Ананьев, Т.В. Божович, Л.С. Выготский, М. Анцибор, К.К. Платонов и др.).

В начале 90-х годов в связи с предпринятыми в школах реформами внимание к проблеме индивидуализации активизировалось, прежде всего, к ее практическим аспектам. Стали вводиться такие формы индивидуализации, как деление на потоки, введение предметов по выбору, факультативы. Широкое распространение получили школы с углубленным изучением отдельных учебных предметов, школы-лицеи, школы-гимназии. Привычными стали вариативные учебные

планы.

В настоящее время в системе образования Республики Казахстан действуют новые типы учебных заведений, ряд школ работают по индивидуальным экспериментальным планам и программам.

В теоретическом плане, проблема индивидуализации стала исследоваться более объемно и целостно, с большим упором на учет психических качеств учащихся; с обзором большего числа форм индивидуализации обучения в общеобразовательной школе.

Цель исследования - показать, как применяется индивидуализированное обучение в начальных классах, теоретическое обоснование прогностической модели индивидуализации обучения в системе начального образования и практическая разработка методики индивидуализации процесса обучения учащихся начальных классов.

Развитие процесса индивидуализации обучения будет эффективным, если в практику работы школы ввести мониторинг данного процесса с целью определения изменения состояния учебной деятельности учащихся, так как реализуются системный и деятельностно-личностный подходы в организации процесса индивидуализации как части целостного педагогического процесса.

Объектом нашего исследования является индивидуализированное обучение учащихся начальных классов в школе.

Методы исследования - для решения задач исследования были использованы следующие методы: теоретический анализ педагогической и психологической литературы, наблюдение, тестирование учащихся, беседы с педагогами, учащимися, родителями, учреждений образования, изучение школьной документации, учебных планов, программ и учебных пособий.

Результаты исследования: Проблема индивидуализированного обучения относится к традиционным для психолого-педагогической науки. Но в условиях массовой общеобразовательной школы она становится не только одной из важных, но и поистине судьбоносной. От ее успешного разрешения в прямом смысле зависят судьба миллионов школьников и душевное благополучие их родителей.

Среди многочисленных аспектов учета индивидуальных особенностей учащихся в организации учебного процесса в начальной школе один приобретает главное значение – это индивидуализация содержания образования в соответствии с возможностями ученика. Только при разрешении этой проблемы можно создать условия для реализации в учебном процессе потенциальных возможностей каждого ученика и избежать трагических фрустрирующих ситуаций в учебном процессе, калечащих личность школьника, порождающих неверие в собственные силы и озлобленность по отношению к внешнему миру.

Современное содержание образования рассчитано на среднего ученика и закреплено государственным образовательным стандартом.

Учитель вынужден на уроках в начальных классах сам варьировать трудность учебного материала по формальному признаку «труднее - легче» и изменять его объем. Но этот путь оказывается малоэффективным по двум причинам: во-первых, он очень трудоемок для учителя и поэтому реализуется лишь частично; во-вторых, он не учитывает качественных особенностей способностей учащихся, иными словами, учитель не изменяет содержание учебного материала, определяемого способностями ученика, типом его мышления.

У конкретного индивида присутствуют оба типа мышления и оба типа способностей: абстрактного и конкретно-образного мышления.

Тип мышления	Содержание учебного предмета	
	Конкретные	Абстрактные
Предметно-образное (конкретное)	-	+
Абстрактно-логическое	+	-

Таким образом, если в традиционной (обычной) системе обучения говорят о способном или неспособном ученике, то можно сказать, что данный ученик более способен к усвоению абстрактного или конкретного материала.

Абстрагирование есть мысленное отвлечение. За любой абстракцией всегда стоит многообразие конкретного. Через это многообразие конкретного и достигается единое.

В процессе абстрагирования появляется новый предмет изучения. Так, например, происходит в математике, которая видит свой предмет в изучении величины, количественных отношений, а также пространственных форм.

Но тайна абстракции, очевидно, заключается в том, что она всегда связана с конкретным. Посмотрим, как учится считать ребенок (3-5 лет). Вначале считаются пальчики, конфеты, яблоки, птички (заметим, что это уже абстракция), параллельно усваивается числовой ряд 1, 2, 3, ... как набор слов, запоминается как последовательность слов. Естественно, что ребенку никто не пробует объяснить, что это числовой ряд.

Затем ребенок (под влиянием взрослых) переходит к сложению пальчиков, конфет, птичек и т.д. В этом процессе формируется понятие количества. Два пальца, две птички, три конфетки. Понятие «больше», «меньше» завязаны на чувственное восприятие. Две конфеты больше удовольствия, чем одна. Далее две конфеты просто больше, чем одна. Наконец, два больше, чем один. За этим рядом операций стоит титаническая работа ребенка и его мозга.

Усвоение сложения осуществляется по схеме: к одному яблоку прибавить два, перед ребенком оказывается три яблока. И он пересчитывает их: один, два, три. Здесь в образной форме происходит не сложение, а изменяется количество элементов в ряду.

Новый ряд предметов ребенок пересчитывает, осуществляя псевдосложение. И только постепенно он переходит действительно к сложению двух яблок и одного яблока. А уже затем к сложению «2» и «1».

Но на любом этапе освоения сложения ребенок имеет возможность вернуться на предметный уровень: к двум яблокам прибавить одно яблоко или перейти на пересчет ряда яблок.

За цифрами у ребенка всегда стоят конкретные предметы, много различных предметов, но для каждой цифры одно и то же количество.

Только в процессе многократных (тысячекратных) упражнений формируется понятие количества и числа, отражающего это количество. Каждое число всегда можно перевести в конкретное содержание.

Именно в разрыве связи конкретного и абстрактного кроются основные проблемы современной школы.

В зависимости от индивидуальных характеристик развития способностей, прежде всего качественной специфики интеллекта (вербального или абстрактно-логического), а также уровня развития способностей ученик выбирает для каждого предмета уровень содержания образования и тип обучения. В результате такого выбора по всем предметам разрабатывается индивидуальный ориентированный учебный план, освоение которого дает полноценное общее среднее образование.

Но люди отличаются еще и мерой выраженности отдельных способностей, общего интеллектуального развития. Этот факт также нужно учитывать в процессе индивидуализации обучения. Более того, этот аспект можно считать главным в наиболее распространенных подходах к индивидуализации обучения, особенно в начальной школе. В зависимости от меры выраженности отдельных способностей и общего интеллекта учащихся начальных классов рекомендуют в дальнейшем профиль обучения (математический, физический, исторический и т.п.) и изменяют трудность учебных заданий.

Индивидуализация обучения является залогом предоставления каждому ученику равно высокого шанса достичь высот культуры. В преподавании математики индивидуализацию нельзя рассматривать исключительно с позиций учащихся, интересующихся математикой. Более полное ее понимание предполагает широкий спектр методов, приемов, средств и форм обучения, используемых учителем. Индивидуализированные задания - это система упражнений, выполнение которых помогает глубоко и осознанно усвоить правило и выработать необходимый вычислительный навык на его основе. Индивидуализация имеет двоякое значение:

Во-первых, индивидуализированный подход к содержанию образования в зависимости от общественных требований, склонностей учащихся (например, школы с обучением и преподаванием ряда предметов на иностранном языке, с математическим, биологическим уклонами). Такой подход позволяет лучше использовать индивидуальные интересы и способности.

Во-вторых, разделение класса на несколько групп по способностям и степени обучаемости. Обычно таких групп бывает три: сильная, средняя, слабая. Учитель об этом школьникам не говорит, не употребляет этих терминов. Но он предусматривает три варианта учебной работы на

одном и том же уроке. Учитель помогает индивидуальными советами. Очень важно формировать и направлять активную деятельность всех детей, в том числе и самых слабых. Необходимо правильное сочетание активности сильных и слабых учеников. Необходимо хорошо знать относительно сильные стороны каждого ребенка и специально продумывать вопросы, которые будут обращены к разным категориям учащихся. При этом следует иметь в виду, что чем слабее ребенок, к которому обращен вопрос, тем меньше должна быть вероятность неверного ответа. Одним из наиболее эффективных способов включения слабых (а в некоторых случаях и средних, и даже сильных) учащихся в продуктивную учебную деятельность является оказание дозированной помощи.

В работах лаборатории коррекционной педагогики выделены 3 основных вида такой помощи: стимулирующая, направляющая и обучающая. Они обычно включают в себя постоянный контроль за результатами работы учащихся, в соответствии с которыми изменяется характер индивидуализированных заданий.

Если не будет осуществляться постоянный контроль за результатами этой работы, то предлагаемые учащимся индивидуальные задания будут носить формальный характер. Особенно сложный вопрос - организация индивидуальной работы на уроке. Так как учителю приходится не только сочетать коллективные формы работы с индивидуальными, но и одновременно управлять учебной деятельностью нескольких групп учащихся; с местом индивидуальных заданий на уроке; с содержанием карточек с индивидуальными заданиями; с оценкой выполненных заданий, которая должна учитывать единство требований к знаниям и с целым рядом других вопросов. Работа эта сложная и кропотливая, требующая постоянного наблюдения, анализа и учета результатов. Она обычно включает три этапа:

1. Выделение различных групп учащихся, отличающихся: а) различным уровнем усвоения материала на данный момент; б) уровнем работоспособности и темпом работы; в) особенностями восприятия, памяти, мышления.

2. Составление или подбор индивидуальных заданий, включающих различные приемы, помогающие учащимся самостоятельно справиться с заданием, или связанных с увеличением объема и сложности задания.

3. Постоянный контроль за результатами работы учащихся, в соответствии с которыми изменяется характер индивидуализированных заданий.

Если не будет осуществляться постоянный контроль за результатами этой работы, то предлагаемые учащимся индивидуализированные задания будут носить формальный характер. Однако каждый учитель должен творчески подходить к использованию данных рекомендаций, должен учитывать целый ряд вопросов, от которых зависит эффективность проводимой работы. Эти вопросы связаны с планированием урока, так как учителю приходится не только сочетать коллективные формы работы с индивидуальными, но и одновременно управлять учебной деятельностью нескольких групп учащихся; с местом индивидуализированных заданий на уроке; с содержанием карточек с индивидуализированными заданиями; с оценкой выполненных заданий, которая должна учитывать единство требований к знаниям, умениям и навыкам и индивидуальные особенности учащихся, и с целым рядом других вопросов.

Подобно тому, как дети различаются по своим физическим качествам, говорил Василий Александрович Сухомлинский, так неодинаковы силы, необходимые для умственного труда. Память, наблюдательность, воображение, мышление не только по их глубине, устойчивости, скорости протекания, но и в качественном отношении имеют индивидуальную характеристику у каждого школьника. Особое внимание у В. А. Сухомлинского привлекли слабоуспевающие дети. Он четко указывает на их главный недостаток - неразвитость эмоциональной сферы.

Но откуда берутся такие дети? Стремясь вскрыть действующие здесь причинно-следственные связи, В.А. Сухомлинский установил, в частности зависимость от здоровья или нездоровья детей. Этот фактор по сути дела выпадал из поля зрения исследователей. Обычно учитывались лишь проблемы, вызванные длительным отсутствием ученика в школе по болезни. В.А. Сухомлинский перевел вопрос в иную плоскость: а всегда ли мы учитываем хроническое недомогание детей, посещающих уроки, но фактически на них не работающих? Л.К. Назарова показала, что ученики, слабо подготовленные к изучению родного языка, находясь в сфере с более подготовленными при правильной организации учебной работы получают полезные знания и умения, потому что вся деятельность в классе происходит на высоком уровне трудности.

Индивидуальные потребности в усвоении и применении знаний связывают с обучаемостью, которая включает: умственную выносливость, работоспособность, быстроту или замедленность усвоения учебного материала, гибкость мыслительных процессов. Кроме различий, относящихся к содержательной стороне психической жизни, дети различаются и по некоторым психофизическим особенностям своего психического склада и поведения. В основе индивидуальных различий лежат особенности свойств нервной системы, на основе которых формируется психическая жизнь личности, все ее психические процессы, ее особенное и индивидуальное. В чем же заключаются психологические основы индивидуального подхода в обучении и воспитании? Педагог всегда имеет дело с конкретной развивающейся личностью, которая обладает целым рядом индивидуально-психологических особенностей. Этим и объясняется, что обучение и воспитание, а также меры по их реализации с успехом примененные к одному школьнику, могут не дать ожидаемого эффекта, когда они применяются по отношению к другому. Поэтому общие мероприятия, направленные на обучение и воспитание учащихся, должны дополняться индивидуальным подходом.

Индивидуальный подход предполагает чуткость и такт учителя по отношению к учащимся, умение предвидеть психологические последствия педагогического воздействия. Он требует выбора и осуществления таких методов обучения и воспитания, которые наиболее соответствовали бы не только к данной ситуации, но и особенностям личности школьника, состоянию, в котором он данное время находится, вследствие чего давали бы максимальный эффект.

Мы видим, что исторически сложилось так, что успеваемость - основная проблема, в связи с которой решают вопрос о необходимости индивидуального подхода. Однако в наше время разрабатываются методики и технологии, которые нацелены на индивидуальный учет психологических характеристик, в том числе и темперамента.

В ходе исследования проблемы по применению индивидуализированного обучения на уроках в начальной школе нами была проведена следующая работа:

1. Изучена проблема применения индивидуализированного обучения на уроках.
2. Изучение опыта работы учителей в области применения индивидуализированного обучения на уроках.
3. Обобщение изученного опыта.

Исследовательская работа проводилась в три этапа.

На первом этапе изучался опыт работы учителей начальных школ города Шымкента в данном направлении, и собирался материал по теме.

На втором этапе: исследования проводилось обобщение опыта работы учителей и велась разработки для заданий и уроков математики с применением индивидуализированного обучения, направленные на развитие творческого интереса учащихся начальных классов при изучении данного предмета.

На третьем этапе исследования было проведено тестирование учащихся с целью выяснения причин положительного отношения и интереса и изучения предмета математики, влияние применения индивидуализированного обучения на уроках.

Таким образом, можно утверждать, что индивидуальные особенности учащихся в образовательном процессе направлены на реализацию дидактического принципа индивидуального подхода, посредством различных форм и методов. Что в свою очередь обеспечивает индивидуальный темп продвижения, выбор уровня овладения предметом, активную познавательную деятельность учащихся начальных классов, использование заданий, соответствующих уровню их индивидуального развития при соответствующей готовности педагога.

Литература:

1. Афанасьева Н. Метод в теории и на практике. Личностный подход в обучении. - Вологда, 2013.
2. Карпушина И.А. Учитывать индивидуальные особенности детей. // Начальная школа. - 2010. - №2. - С. 42-54
3. Личностно-ориентированное обучение: теории и технологии: Учебное пособие. Под ред. Н.Н. Никитиной. - Ульяновск: ИПК ПРО, 2008.
4. Малыгина Л.И. Учет индивидуальных и психологических особенностей младших школьников. // Начальная школа. - 2014. - №2. - С. 21-26.

5. Сериков В.В. Образование и личность. Теория и практика проектирования образовательных систем. - М.: Логос, 2009.
6. Примбетова С.К., Кожакметова А.У. и др. Психолого-педагогическое обоснование применения индивидуализированного подхода в начальной школе // Международный журнал прикладных и фундаментальных исследований. - 2015. - №6 (часть 2). – С. 357-362.

References

1. Afanasyeva N. Method in theory and in practice. Personal approach to learning. - Vologda, 2013.
2. Karpushina I.A. Consider the individual characteristics of children. // Primary school. - 2010. - No. 2. - pp. 42-54
3. Personality-oriented learning: theories and technologies: A textbook. Edited by N.N. Nikitina. - Ulyanovsk: IPK PRO, 2008.
4. Malykhina L.I. Accounting for individual and psychological characteristics of younger schoolchildren. // Primary school. - 2014. - No. 2. - p. 21-26.
5. Serikov V.V. Education and personality. Theory and practice of designing educational systems. - Moscow: Logos, 2009.
6. Primbetova S.K., Kozhakhmetova A.U., etc. Psychological and pedagogical substantiation of the application of the individualized approach in primary school // International Journal of Applied and Fundamental Research. - 2015. - No. 6 (part 2). - pp. 357-362.

ЭФФЕКТИВНОСТЬ УРОВНЕВОЙ ДИФФЕРЕНЦИАЦИИ ДЛЯ ПОВЫШЕНИЯ КАЧЕСТВА ЗНАНИЙ ШКОЛЬНИКОВ

EFFICIENCY OF LEVEL DIFFERENTIATION FOR IMPROVING THE QUALITY OF KNOWLEDGE OF PUPILS

¹Ж.А.Жунисбекова, ²Ж.Н.Абдрахманов, ³М.А.Керимбеков
¹Zh.A.Zhunisbekova, ²Zh.N.Abdrakhmanov, ³M.A.Kerimbekov

¹Южно-Казахстанский университет им. М.Ауэзова, Шымкент, Казахстан

²Международный гуманитарно-технический университет, Шымкент, Казахстан

³Институт повышения квалификации педагогических работников по Туркестанской области и городу Шымкент (Филиал АО «Национальный центр повышения квалификации педагогических кадров «Өрлеу»), Шымкент, Казахстан

¹M.O.Auezov South Kazakhstan University, Shymkent, Kazakhstan

²International University of Humanities and Technology, Shymkent, Kazakhstan

³Institute for advanced training of teachers in the Turkestan region and the city of Shymkent (joint-stock company Branch «National training centre of pedagogical shots «Orley»), Shymkent, Kazakhstan
e-mail: zhakena@yandex.ru

Абстракт: Данная работа знакомит читателей с основными принципами уровневой дифференциации, условиями применения технологии разноуровневых заданий, позволяет расширить и углубить педагогический и математический кругозор будущего учителя. В статье рассмотрены некоторые методические вопросы организации личностно-ориентированного подхода к обучению, методы организации учебной деятельности на занятиях, вопросы применения технологии разноуровневых заданий в процессе обучения.

Abstract: This work acquaints readers with the basic principles of level differentiation, conditions of application of technology the split-level jobs, allows to expand and deepen a pedagogical and mathematical outlook of future teacher. In article some methodical questions of the organization of the personal focused approach to training, methods of the organization of educational activity on occupations, questions of application of technology the split-level jobs in the course of training are considered.

Ключевые слова: обучение, дифференцирование, педагогическая технология, уровневая дифференциация, разноуровневые задания.

Keywords: training, differentiation, pedagogical technology, level differentiation, split-level jobs.

Современная гуманистическая парадигма образования среди задач, стоящих перед образовательными учреждениями, определяет приоритет задачи становления личности, удовлетворения ее образовательных потребностей. Одним из эффективных средств ориентации

обучения на удовлетворение образовательных потребностей учащихся является ее дифференциация. Дифференциация обучения есть неотъемлемая сторона учебного процесса. Это связано с тем, что, во-первых, современные гуманистические подходы к образованию предполагают выдвижение на первый план общечеловеческих ценностей, и в первую очередь личности ребенка как высшей уникальной человеческой ценности. Во-вторых, ориентация на желаемый образ выпускника школы, которому присущи высокий культурный уровень, нравственность, образованность, гражданственность, владение навыками самообразования, креативность, физическое здоровье.

В обучении математике в основной школе дифференцированное обучение и уровневая дифференциация имеют особое значение, что объясняется спецификой этого учебного предмета. Математика объективно является одной из самых сложных школьных дисциплин и вызывает объективные трудности у многих школьников. В то же время имеется большое число учащихся с явно выраженными способностями к этому предмету. Разрыв в возможностях восприятия курса математики учащимися, находящимися на двух «полюсах», весьма велик.

Использование преимуществ дифференцированного обучения обеспечивает каждому школьнику возможность достижения планируемых результатов в обучении с учетом его индивидуальных особенностей.

В энциклопедии педагогических технологий Колеченко А.К., педагогическая технология понимается как набор операций по конструированию, формированию и контролю знаний, умений, навыков и отношений в соответствии с поставленными целями. Следовательно, цели должны быть конкретны и измеримы; операции воспроизводимы (вероятность реализации технологии отдельным субъектом должна быть высокой, другие педагоги могут овладеть этим набором операций и успешно их использовать); операции должны иметь законченный процесс по достижению цели; субъективизм учителя должен быть сведен к минимуму. Свобода педагога возможна и необходима в том диапазоне действий, которые приводят к достижению цели. Поскольку на реализацию технологии влияют множество переменных, связанных как с особенностями педагогов, так и с особенностями учащихся, и условий, в которых протекает педагогический процесс, то творчество педагога не может быть исключено. Оно предполагается в любой технологии на уровне отдельных операций, действий. Таким образом, технология применения разноуровневых заданий, по сути, представляет собой организацию процесса обучения, предусматривающую определенную систему действий и взаимодействий всех, но, прежде всего, активных элементов учебного процесса. При этом важно подчеркнуть два момента. Во-первых, технология обучения детально рассматривает систему действий не только обучающегося, но и, прежде всего, обучаемых. Во-вторых, она обеспечивает при корректном исполнении достижение определенного результата.

Реализация технологии – процесс действительно трудоемкий, несмотря на то, что суть технологии сама по себе проста. Сложность заключается в следующем: нынешние учебники не отвечают требованиям технологизации обучения. Методическое обеспечение технологии осуществляется силами самих учителей. Учителя дополняют содержание учебника системой разноуровневых заданий, среди которых обязательны занимательные задания.

Сопоставив мнения различных исследователей, о том, какие особенности учащихся нужно учитывать в первую очередь при применении заданий разноуровневого характера, можно сделать вывод, что очень важным для успешной организации обучения является уровень умственного развития, составляющими которого являются обучаемость и обученность.

Кроме обучаемости уровень умственного развития учащегося определяют также и знания, умения и навыки, или обученность. Умственные способности представляют собой потенциальные возможности, предпосылки для учения, знания же являются содержательной базой для реализации способностей. Учащиеся с высоким уровнем знаний, умений и навыков усваивают новый учебный материал значительно легче, чем те, у кого этот уровень низок.

Кроме того, ученые отмечают, что в процессе обучения необходим учет познавательных интересов. Под познавательным интересом к предмету понимают избирательную направленность психических процессов человека на объекты и явления окружающего мира, при которой наблюдается стремление личности заниматься определенной областью деятельности. Познавательные интересы в процессе обучения учитываются как с целью повышения мотивации активной работы, так и с целью углубления имеющихся интересов и формирования новых.

Учет вышеперечисленных показателей важен для всех учащихся.

Изменение школьной образовательной парадигмы предполагает построение процесса обучения так, чтобы происходило формирование личности школьника. При этом за учеником сохраняются права на самоопределение, самореализацию при осуществлении овладения способами учебной работы, помогающими ему приобрести знания, умения, для последующего применения их в ситуациях, не связанных с обучением, а также дает возможность выбрать способ учения, уровень информации и т.д. Этапом в создании условий для реализации личностно-ориентированного подхода в образовании являются применение разноуровневых заданий, которые больше ориентированы на обучаемого и могут служить одним из путей модернизации образовательного процесса в современных условиях.

Введение в учебный процесс технологии разноуровневого обучения основанной на принципах уровневой дифференциации предполагает выявление закономерностей взаимодействия всех элементов процесса обучения: обучающегося, обучающего, содержания, форм и методов, средств и целей обучения. Такая технология наиболее полно реализует принцип «субъектно-субъектных» отношений, а ученик ставится во главу учебного процесса.

Каждый учитель ставит своей целью добиться того, чтобы учащиеся поняли, усвоили конкретную тему, получили определенные знания и научились их применять. Однако учитель только тогда может судить о том, что цели достигнуты, если имеется надежный способ удостовериться в этом.

Способ постановки целей, который предполагает педагогическая технология, характеризуется тем, что цели обучения формулируются через результаты обучения, выраженные в действиях учащихся, которые можно точно опознать и измерить.

В когнитивную область входят цели - от запоминания и воспроизведения изучаемого материала до решения проблем, в ходе которого необходимо переосмысливать имеющиеся знания, строить их новые сочетания с предварительно изученными идеями, методами, процедурами, (способами действий), включая создание нового.

В эффективную (эмоционально-ценностную) область относятся цели формирования эмоционально-личностного отношения к явлениям окружающего мира, начиная от простого восприятия, интереса, готовности реагировать до усвоения ценностных ориентации и отношений, их активного проявления.

Как известно, имеется также психомоторная область, куда относятся цели, которые связаны с формированием двигательной (моторной), манипулятивной деятельности, нервно-мышечной координации. К этой области относится небольшая часть из общей совокупности целей обучения: навыки письма, речевые навыки, а также цели, выдвигаемые в рамках физического воспитания, трудового обучения.

Говоря о внутриклассной организации необходимо подчеркнуть, что в настоящее время основным видом дифференциации становится уровневая дифференциация.

Рассмотрим положительные и отрицательные аспекты уровневой дифференциации (таб. 1).

Таблица 1. Положительные и отрицательные аспекты уровневой дифференциации.

Положительные аспекты:	Отрицательные аспекты:
Исключаются неоправданные и нецелесообразные для общества уравниловка и усреднение детей.	Деление детей по уровню развития негуманно.
У учителя появляется возможность помогать слабому, уделять внимание сильному.	Высвечивается социально-экономическое неравенство.
Отсутствие в классе отстающих снимает необходимость в снижении общего уровня преподавания.	Слабые лишаются возможности тянутся за более сильными, получать от них помощь, соревноваться с ними.
Появляется возможность более эффективно работать с трудными учащимися, плохо адаптирующимися к общественным нормам.	Перевод в слабые группы воспринимается детьми как унижение их достоинства.
Реализуется желание сильных учащихся быстрее и глубже продвигаться в образовании.	Несовершенство диагностики приводит порой к тому, что в разряд слабых переводятся неординарные дети.
Повышается уровень Я-концепции: сильные	Понижается уровень Я-концепции: в

утверждаются в своих способностях, слабые получают возможность испытывать учебный успех, избавиться от комплекса неполноценности.	элитарных группах возникает иллюзия исключительности, эгоистический комплекс; в слабых группах снижается уровень самооценки, появляется установка на фатальность своей слабости.
Повышается уровень мотивации ученья в сильных группах.	Понижается уровень мотивации ученья в слабых группах.
В группе, где собраны одинаковые дети, ребенку легче учиться.	Перекомплектование разрушает классные коллективы.

Уровневая дифференциация выражается в том, что, обучаясь в одном классе, по одной программе и учебнику, школьники могут усваивать материал на разных уровнях.

Уровневая дифференциация основывается на планировании результатов обучения: явном выделении уровня обязательной подготовки и формировании на этой основе повышенных уровней овладения учебным материалом. Если дифференцированный подход традиционно основывается на психолого-педагогических различиях школьников, но при этом конечные учебные цели для всех учащихся единые, то уровневая дифференциация в обучении позволяет выбрать объём и глубину усвоения учебного материала, сообразуя и учитывая их способности, интересы, потребности.

Достижения уровня обязательной подготовки становится при таком подходе тем объективным критерием, на основе которого может видоизменяться ближайшая цель в обучении каждого ученика и в соответствии с этим перестраивается содержание его работы: его усилия направляются либо на овладение материалом на более высоких уровнях, либо продолжается работа по формированию важнейших опорных знаний и умений.

Для успешного и эффективного осуществления уровневой дифференциации необходимо соблюдение ряда важнейших условий:

1. Как и успех учебного процесса в целом, так и успех дифференцированного подхода в обучении, в частности, существенно зависит от познавательной активности школьников, от того, насколько они будут заинтересованы в своей деятельности. Ясное знание конкретных целей при условии их посильности, возможность выполнять требования учителя активизирует познавательные способности школьников, причём на разных уровнях.

2. Уровневая дифференциация осуществляется не за счёт того, что одним ученикам дают меньше учебного материала, а другим больше, а в силу того, что, предлагая ученикам его одинаковый объём, устанавливаются различные уровни требований к усвоению.

3. В обучении должна быть обеспечена последовательность продвижения ученика по уровням, которых можно выделить три: так называемый базисный стандарт - обязательная часть; средний и высокий - дополнительная часть. Это означает, что в ходе обучения не следует предъявлять более высоких требований к тем учащимся, которые не достигли уровня обязательной подготовки.

Содержание контроля и оценка должны отражать принятый уровневый подход. Контроль должен предусматривать проверку достижения всеми учащимися обязательных результатов обучения, а также дополняться проверкой усвоения материала на более высоких уровнях.

4. Добровольность в выборе уровня усвоения и отчётности. В соответствии с этим каждый ученик имеет право добровольно и сознательно решать для себя, на каком уровне ему усваивать материал. Именно такой подход позволяет формировать у школьников познавательную потребность, навыки самооценки, планирование и регулирование своей деятельности.

Уровневую дифференциацию можно организовать в разнообразных формах, которые существенно зависят от индивидуального подхода учителя, особенностей класса, возраста учащихся.

При этом, необходимость учета индивидуальных способностей учащихся влечет за собой вопрос: как всё это осуществить организационно?

Индивидуальный подход возможен и во фронтальной, и в групповой, и в самостоятельной работе учащихся.

При фронтальной работе учителю необходимо использовать различные уровни рассказа, то есть в начале упрощать свой материал, а затем усложнять его. Так же можно применять учебную

беседу, в ходе которой учеников провоцируют на выдвижение проблем и демонстрацию своих дополнительных внепрограммных знаний.

Ряд возможностей индивидуализации представляет и групповая работа. Обычно учитель формирует группы учащихся на основании уровня их развития: уровня знаний и (или) умственных способностей. В таких случаях более сильной группе предоставляются и более сложные задания, а слабой группе – полегче.

Внутри каждой группы учащиеся могут высказывать свое мнение, активно участвовать в решении учебных задач в соответствии со своими интересами и способностями.

Наиболее широкие возможности для уровневой дифференциации обучения представляет индивидуальная самостоятельная работа, которая проходит в одиночестве и индивидуальном темпе. Задания также являются индивидуальными с учётом особенностей каждого ученика.

Уровневый дифференцированный подход организационно состоит в сочетании индивидуальной, групповой и фронтальной работы и необходим на всех этапах обучения, а точнее, на всех этапах усвоения знаний, умений:

- 1) ознакомление с новым учебным материалом;
- 2) закрепление и обобщение;
- 3) контроль и проверка знаний, умений и навыков учащихся, а также при выполнении домашнего задания.

Применение заданий разноуровневого характера показывает, что успешное обучение учащихся в начальной школе зависит от учета индивидуальных особенностей учащихся в процессе обучения.

Для современной школы исключительно важной является проблема развития познавательных способностей учащихся.

Как известно, способности, в том числе и познавательные, не только проявляются, но формируются и развиваются в процессе деятельности. Учебная деятельность младших школьников создает большие возможности для становления психических качеств, которые могут составить основу тех или других способностей.

Однако эти возможности зачастую реализуются далеко не лучшим образом. По данным психологических исследований наибольший сдвиг в развитии ребенка происходит на первом году обучения. Далее темпы умственного развития учащихся замедляются, а интерес к учебе падает вследствие недостаточного внимания к развивающей стороне обучения. Школьные уроки по-прежнему в своей массе нацелены на прохождение программы, а не на развитие мышления детей.

Традиционные программы и учебники страдают рядом существенных недостатков. Так, если проанализировать ныне действующую программу и учебники по математике для начальной школы, то нетрудно заметить, что упор в ней делается на типовые задачи, в которых требуется лишь применить алгоритм решения задач определенного вида.

При таком подходе, фактически ориентированном на среднего ученика, страдают наиболее способные учащиеся, которые не получают достаточного материала для развития своих способностей. Их познавательная деятельность оказывается недостаточно нагруженной, они привыкают не прилагать усилий в учебной работе, ибо усвоить стереотипы могут без затруднений.

Поэтому возникает потребность в некотором компромиссном варианте: использовать традиционные учебники, но для более способных учащихся включать в программу некоторый дополнительный материал как теоретического, так и практического характера. Этот дополнительный материал должен быть нацелен, прежде всего, на развитие теоретического мышления учащихся, на углубление теоретических знаний.

Для рассмотрения и изучения дифференциации обучения необходимо также охарактеризовать и классифицировать учебные задания, которые учителя применяют ежедневно на уроках математики на всех этапах и при организации домашней работы учащихся.

Все учебные задания можно поделить на две группы:

- 1) задания на устранение пробелов в знаниях, умениях и навыках; они преследуют цель усвоения ранее пройденного основного программного материала, обеспечивая таким образом готовность ученика к изучению последующего материала;

- 2) задания для совершенствования и углубления программы соответственно способностям и интересам учащихся.

В свою очередь эти задания можно классифицировать с точки зрения дифференциации:

- 1) задания по степени трудности;
- 2) задания по степени оказания помощи (дозированная помощь);
- 3) задания по степени обязательности: основные и дополнительные (задания по объему; задания учитывающие интересы, склонности и способности учащихся).

Таким образом, обучение, основанное на принципах уровневой дифференциации предполагает выявление закономерностей взаимодействия всех элементов процесса обучения: обучающегося, обучающего, содержания, форм и методов, средств и целей обучения. Такая технология наиболее полно реализует принцип «субъектно-субъектных» отношений, где ученик ставится во главу учебного процесса, что предполагает повышение уровня знаний младших школьников по обучаемому предмету.

Литература

1. Тестов В.А. Развитие познавательных способностей у школьников в условиях уровневой дифференциации. // Начальная школа. – 2011. - №2. – с. 32-35.
2. Масырова Р.Р. Внедрение педагогической технологии уровневой дифференциации знаний младших школьников. // Начальная школа. – 2012. - №1. – с. 5-8.
3. Осколкова Л.А. Индивидуализация учения младших школьников с учетом особенностей развития их познавательных процессов: автореф. дис. ... канд. пед. наук. 13.00.01. – Челябинск, 2003. – 32 с.
4. Колеченко А.К. Энциклопедия педагогических технологий: Пособие для преподавателей. – СПб.: КАРО, 2006. – 368 с.
5. Жанбаева Л.А., Жандабаева И.С. и др. Уровневая дифференциация как средство повышения уровня знаний учащихся // Успехи современного естествознания. – 2015. - №6. – С. 151-156.

References

1. Testov V.A. Development of cognitive abilities in schoolchildren in the conditions of level differentiation. // Primary school. - 2011. - No. 2. - p. 32-35.
2. Masyrova R.R. Introduction of pedagogical technology of level differentiation of knowledge of younger schoolchildren. // Primary school. - 2012. – No. 1. - p. 5-8.
3. Oskolkova L.A. Individualization of the teaching of younger schoolchildren taking into account the peculiarities of the development of their cognitive processes: abstract. ... candidate of pedagogical sciences. 13.00.01. - Chelyabinsk, 2003. - 32 p.
4. Kolechenko A.K. Encyclopedia of pedagogical technologies: A manual for teachers. - St. Petersburg: KARO, 2006 – - 368 p.
5. Zhanbaeva L.A., Zhandabaeva I.S. etc. Level differentiation as a means of increasing the level of knowledge of students // Uspekhi sovremennoego estestvoznaniya. - 2015. - No. 6. - pp. 151-156.

ШЫҒАРМАШЫЛЫҚ ПОТЕНЦИАЛДЫ НЕМЕСЕ КРЕАТИВТІ ОЙЛАУҒА БЫҚПАЛ ЕТЕТІН ҚАБІЛЕТТЕРДІ ДАМУДАҒЫ ЕРЕКШЕЛІКТЕР

FEATURES OF DEVELOPING CREATIVE POTENTIAL OR ABILITIES THAT PROMOTE CREATIVE THINKING

Ж.А.Жунисбекова, Н.И.Қойшыбаева, К.О.Жексенбаева
Zh.A.Zhunisbekova, N.I.Koishibaeva, K.O. Jekshenbaeva

М.Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан университеті, Шымкент, Қазақстан,
M.O.Auevov South Kazakhstan University, Shymkent, Kazakhstan
e-mail: zhakena@yandex.ru

Түйін: Бұл мақалада зерттеуші ғалымдар мен танымал адамдардың, философтардың ой-пікірлеріне сүйене отырып, креативті ойлаудың артықшылықтары мен мүмкіндіктері қарастырылған. Креативке, шығармашылық ойлауға алып келетін продуктивті ойлауға түсініктеме беріп, талдау жасалған. Шығармашылық ойлауға әсер ететін факторлар, шешім қабылдаудағы ұтымды әдіс-тәсілдер көрсетілген. Сонымен қатар, креативті ойлауды дамытудың жолдары мен әдістері қарастырылып, Ф. Кунценің морфологиялық талдау әдістемесі мен Фрирайтинг немесе еркін хат әдістемелері туралы баяндалған.

Abstract: This article discusses the advantages and opportunities of creative thinking based on the opinions of research scientists and famous people, philosophers. The analysis of creative thinking, which leads to creativity, creative thinking, is carried out. Factors influencing creative thinking, rational methods of decision-making are shown. In addition, ways and methods of developing creative thinking are considered, F. Kunze's methods of morphological analysis and methods of Freeriting or free writing are described.

Түйін сөздер: ойлау, креативті ойлау, шығармашылық, продуктивті ойлау, абстракция.

Keywords: thinking, creative thinking, creativity, productive thinking, abstraction.

Қазіргі жаһандану үрдісінің шапшаң дамуы әлемдік бәсекелестікті күшейіп, бірқатар дамыған елдердің ұлттық қағидасына айналған. Сондықтан халықаралық ұйымдар бәсекеге қабілеттілік рейтингін анықтауға кірісіп, оның теориясы мен тұжырымдалары жасалып жатыр. Қазақстанның бәсекеге қабілеттілігін жүзеге асырудың тиімді жолдары Елбасының Жолдауларында айқындалған. Адамның жалпы білімін көтеру кең ауқымды мәселе біліктілігін, дағдыларын қалыптастыру қажеттігі еліміздегі ғылыми-техникалық және әлеуметтік мәдени жетістіктерінің қарыштап дамуы студенттердің үздіксіз білім алу міндеттерін жетілдіруге сай оқытушылардан олардың ойлау қабілеттерін одан әрі арттыру, танымдық және шығармашылық қабілеттерін дамыту, сонымен қатар өзіндік жұмыстарына қатысты іскерліктері мен дағдысын тәрбиелеу талап етіледі. Студенттердің әртүрлі өзіндік жұмыстары сабақтың нәтижесі мен таным қабілеттерінің белсенділігін арттыруға болады.

Білім, білімді болу еш уақытта күн тәртібінен түскен емес. XVII ғасырда өмір сүрген мұсылмандардың алғашқы төрт халифасының бірі Әзірет Әліге (Әли ибн Әбу Тәлиб) «Білім артық па, байлық артық па?» деген сұрақ қойғанда, білімнің артықшылығы жайлы он дәлелмен былайша жауап қайтарған екен:

– Білім артық, өйткені ол – пайғамбарлардан қалған мирас, байлық – бақылдардан қалған мұра.

– Білім артық, өйткені ол сені бағады, байлықты сен бағасың.

– Білім досыңды көбейтеді, байлық дұшпаныңды көбейтеді.

– Білім іздей берсең көбейеді, оны жұмсағанмен азаймайды. Байлық жұмсасаң азаяды, білімнің артық болатыны осыдан.

– Білім артық, оны ұрыдан сақтаудың керегі жоқ, ал жиған дүниенді ұрылардан күнде қорғау керек.

– Білімнің көп болса сені құрметтейді, байлығың көп болса қызғанады, білімнің артық болатыны сол.

– Білім артық, білімнің көп болғанымен есеп-қисап жүргізбейсің, байлығыңа ұдайы есеп жүргізіп отыруың керек.

– Білім қанша көп болса да, іріп-шіріп бүлінбейді, дүние-мал бүлінеді. Сондықтан білім артық.

– Білім артық, ол жаныңды байытады. Байлық жан-дүниенді шектейді, өзінді тура жолдан тайдыруы мүмкін.

– Білімді адам орнымен сөйлейді, мәдениеті артады. Байлығы мол адам оған мас болып мақтанады, астамшылық көрсетеді, сондықтан білім артық. Біздің ойымызша, қазіргі заманда да Өзірет Әлінің білімнің байлықтан артықшылығын көрсеткен дәлелдері өзектілігін жоғалтқан жоқ.

Жастарды оқытуға, оларға кәсіби білім беру, мамандарды жан-жақты даярлауға қоғам мен мемлекеттің бүгінгі таңда барынша назар аударуда. Елімізде жүргізіліп жатқан білім әлемдік білім кеңістігімен ықпалдасуға бағдарланған.

Ғылым мен техниканың өркендеуіне байланысты заман талабы күн санап өзгеріп және күшейіп келеді. Қазіргі кезде «мамандардың креативті ойлауы жоғары болса, онда еңбек өнімділігі мен сапасы да артады» деген пікірді қолдаушылар көп. Өйткені, креативті ойлау – бұл мәселеге жаңа көзқараспен қарап, ұтымды шешім шығара алу, қиыннан қиыстырып, жол табу болып табылады. Сонымен қатар, дәстүрлі идеялардан ауытқу және балама шешімдер жасау дегенді білдіреді. Креативті ойлау арқылы әр түрлі ғылыми жаңалықтар, жаңа және бірегей идеяларды ойлап табуға қабілеттілігіміз артатыны анық.

Ричард Фейнман біздің білім беру институттарында репродуктивті ойлау емес, продуктивті оқытуды ұсынды. Оның ойынша, математикамен жақсы таныс, яғни есепке жүйрік адам белгілі бір жағдайларда ойлаудың жаңа әдістерін іске асыруға қабілетті болады. Ақпаратты меңгеру және оны осындай жағдайларда қайта шығару орын алатын ойлау репродуктивті деп саналады. Жаңа білім қалыптастырмай, репродуктивті ойлау өзге рөл атқарады: ол базалық білімді меңгеруге мүмкіндік береді және олардың негізінде таныс міндеттерді шешуді қамтамасыз етеді.

Ойдың дамуына әсер ететін, жаңа өнім пайда болуына әкелетін ойлау продуктивті ойлау деп саналады. Оның жемісі – білімді терең игеру және оларды тәжірибеде, жаңа жағдайларда қолдану. Продуктивті ойлаудың нәтижесі – атауына сәйкес ойлаудың жаңа өнімінің пайда болуы. Ол адамдарды сынамалар мен қателерді пайдалана отырып, түрлі тәсілдермен мәселелерге түрлі жағынан қарауға шақырады.

Табиғатта ешқандай ауытқуы жоқ генофонд өзгермелі жағдайларға бейімделе алмайды. Дәл сол сияқты, егер адам белгілі бір мәселені шешуде жаңа шешу жолдарын таппаса, демек адамның мәселеден шығуы қиындай түседі.

Филипп Рейс 1861 жылы музыканы ойната алатын құрылғыны ойлап тапты. Ол телефонды ойлап табуға екі қадам қалған кезде өзінің өнертабысын қалдырып кетті. Алайда, Германиядағы коммуникация бойынша барлық сарапшылар мұндай құрылғыны өткізу нарығы жоқ екендігін мәлімдеген, себебі бәрі телеграфқа риза болды. Он бес жылдан кейін Александр Грэм Белл телефон ойлап тауып, мультимиллионер болды, ал Германия жаңа қызметтің ең қуанышты тұтынушыларының бірі болды.

1880 жылда Ұлы американдық философ Уильям Джеймс өзінің «Ұлы адамдар және олардың ортасы» эссесінде Дарвин идеялары мен данышпандығының арасындағы байланысты орнатты. Уильям Джеймске Ч.Дарвиннің табиғат дамуы табиғи сұрыпталудан басталады деген теориясын ұнатып, оны шығармашылық ойлауға да қолдануға болады деді. Яғни, шығармашылық ойлаудың нәтижесінде адам белгілі бір проблеманы шешуде жаңа әдістер ойлап табады және соңында тиімді әдістер сұрыпталып қолданылады.

Аристотель метафораны данышпан белгісі деп санады, ол «адам екі түрлі өмір сүру саласының ұқсастығын табуға қабілетті, ерекше дарынға ие» деп айтып кеткен. Мысалы, Александр Грэм Белл адам құлағы мен болат мембрананың тербелістерін қосу арқылы телефонды ойлап тапты. Кішкентай Эйнштейннің сүйікті ағасы Якоб алгебраны оған ойын түрінде үйретті. Есеп мазмұнын өзгертіп, математиканы ойындарға айналдыра отырып, Якоб баланы жұмыс ретінде емес, ойын сияқты мәселелерге қарауға үйретеді. Тапсырманы шешуде ми шабуылына кіріспес бұрын, оны әр түрлі көру қырынан зерттеу үшін кем дегенде бес немесе он жолмен қайта қалыптастыру керек. Ерте ме, кеш пе, сіз қолайлы шешім таба аласыз. Мұнда оның бірнеше тәсілдері берілген:

- 1) оны жаһандық немесе керісінше, жеке ету;
- 2) бүтін бөлікті бөліктерге бөлу;
- 3) сөздерді синонимдерге өзгерту;
- 4) әрекеттер туралы оң тұжырымдар жасау;
- 5) болашақты ауыстыру;

б) сұрақтарды пайдалану.

Абстракция – проблеманы қайта құрылымдаудың негізгі принципі болып табылады және ол ең көп идеялар құруға мүмкіндік береді. Леонардо да Винчи білім бөліктердің тұтас бөлінуінің және нақты жағдайға әсер ететін өзара қарым-қатынастар мен негізгі факторларды талдаудың арқасында пайда болады деп санайды.

Токио университетінің профессоры Каора Исикава осы стратегияны диаграммада жүзеге асырды, ол сондай-ақ өзінің сыртқы түріне байланысты «балық сүйегі» ретінде белгілі схеманы құрастырды. Бұл схема мәселені жан-жақтан қарастырып, оның қозғаушы күшін анықтауға және оны түрлі жолдармен шешуге мүмкіндік береді. Исикава балықты сүйекке салып, түнде қайнатыңыз, оралғаннан кейін, сіз үшін сананы жаңа ойлар мен идеяларды қаншалықты дайындағанын бақылай аласыз деп образды түрде адамның шығармашылық ойлауын дамыту жолын айтып кетті. Аристотель өзінің «Об истолковании» кітабында біз мәселені қою кезінде пайдаланатын сөздер мен сөздер тізбектері біздің оған деген көзқарасымызда маңызды рөл атқарады деп есептеді.

Психологтардың айтуынша, адам айтқан әрбір сөз нақты адам үшін осы тұжырымдаманың мәнін қалыптастырады, яғни креативті ойлаудың басты элементтері – сөздер мен абстракциялар. Абстракциялар бізде жаңа идеяның туындауына себепші болса, сөздер – сол идеяны жүзеге асыратын құрал болып табылады.

Шығармашылық ойлауға қолайлы жеке қасиеттер арасында келесілерді ерекшелейді: өз күшіне сенімділік; қуаныш сезімдерінің үстемдігі; агрессивтіліктің белгілі бір үлесі; тәуекелге бейімділік; біртүрлі және ерекше көрінуден қорқудың болмауы; конформацияның болмауы; юмордың жақсы дамыған сезімі; бай сананың болуы; синестезия феноменін және т.б. бастан кешеді; қиялға деген махаббат. Креативтіліктің дамуына әсер ететін жағдайлар немесе факторлар екі түр болуы мүмкін: ахуалдық және жеке тұлғалық.

Креативтік ойлауды дамытуға арналған әдістер:

1. Морфологиялық талдау (Ф Кунце). Әдістің мақсаты: берілген тақырып аясында балалардың көп түрлі жауаптарын бере білуін қалыптастыру. Идеяларды бағалау және олардың ең ұтымдыларын анықтау. Комбинацияның көмегімен басты функциямен объектіні іске асырудың шектелмеген нұсқаларын алуға болады. Бұл әдіс мына сапаларды қалыптастыруға мүмкіндік береді:

- ойлау қабілетін қалыптастыруға;
- балаға вариативтілік принциптерін меңгеруге.

2. Фрирайтинг (ағылш. тегін writing) немесе еркін хат — ми шабуылына ұқсас бірегей шешімдер мен идеяларды табуға көмектесетін техника мен жазу әдістемесі. Бұл белгілі бір уақыт ішінде (әдетте 10-20 минут) баста пайда болған барлық ойларды механикалық жазу. Мәтін редакциялаусыз, өзгертусіз, грамматика немесе стиль туралы алаңдамай жазады.

Қорытындылай келе, креативті ойлау басқалардың ойларын бағалау емес, шынайы идеяны қозғау, жаңа білімді ашумен байланысты. Сыни тұжырымы басым адам өзі жаман жасамаса да сынға баса назар аударады, керісінше құрылымдық ойлауы басым адам сынилықты басып кетеді, өзінің пікірлері мен бағалауындағы кемшіліктерді көруге жиі қабілетсіз болып келеді.

Креативті ойлау – жетістікке жетелейтін интеллектуалдық үрдіс екендігі ақиқат.

Қазіргі заман психологиясы мен педагогикасында креативтілік психологиялық шығармашылық аумағындағы зерттеулер жүргізуде байқалып отыр. Өйткені, қоғамның тәжірибесі шығармашылық жетістік тұлғалық емес, әлеуметтік мағынаға ие болғандығын мойындап, психология-педагогикалық ойлардың осы мәселеге назар аударуына мәжбүр етті.

Әдебиеттер

1. Морозов А.В., Чернилевский Д.В. Креативная педагогика и психология: Учебное пособие. – М.: Академический Проект, 2004. – 560 с.
2. Взлом креатива, как увидеть то, что не видят другие /Майкл Микалко; пер. С англ. Александра Коробейников. – 3-е издание – М.: Манн, Иванов и Фербер, 2018. – 320 с.
3. Роджерс С.Н. Творчество как усиление себя. // Вопросы психологии. – 1990. - № 1.
4. Гениальность на заказ/ Марк Леви; пер с англ. Олега Мацака. – М. Манн, Иванов и Фербер; Эксмо, 2013. – 224 с.

References

1. Morozov A.V., Chernilevsky D.V. Creative pedagogy and psychology: A textbook. - M.: Academic Project, 2004. – 560 p.
2. Hacking creativity, how to see what others don't see /Michael Mikalko; trans. From the English of Alexander Korobeynikov. - 3rd edition-Moscow: Mann, Ivanov and Ferber, 2018. - 320 p.
3. Rogers S.N. Creativity as self-strengthening. // Questions of psychology. – 1990. - № 1.
4. Genius to order / Mark Levy; translated from English. Oleg Matsak – M. Mann, Ivanov and Ferber; Eksmo, 2013. - 224 p.

НЕКОТОРЫЕ ВОПРОСЫ ОРГАНИЗАЦИИ ИНТЕЛЛЕКТУАЛЬНОГО РАЗВИТИЯ МЛАДШИХ ШКОЛЬНИКОВ В ПСИХОЛОГИЧЕСКИХ ИССЛЕДОВАНИЯХ

SOME QUESTIONS OF THE ORGANIZATION OF INTELLECTUAL DEVELOPMENT OF PRIMARY SCHOOL CHILDREN IN PSYCHOLOGICAL RESEARCH

¹Ж.А. Жунисбекова, ²Г.А.Момбиева
ZH.A. Zhunisbekova, G.A.Mombiyeva

¹Южно-Казахстанский университет им. М.О.Ауэзова, Шымкент, Казахстан

²Казахский Национальный педагогический университет им. Абая Алматы, Казахстан

M.Auezov South Kazakhstan university, Shymkent, Kazakhstan

Kazakh National Pedagogical University named after Abay, Almaty, Kazakhstan

e-mail: zhakena@yandex.ru

Абстракт: В данной статье рассмотрены теоретические основы применения факторного анализа в эмпирических педагогических исследованиях в начальной школе при использовании современных образовательных технологий в процессе их обучения, который позволит повысить познавательную и интеллектуальную деятельность младших школьников.

Abstract: In this article theoretical basics of application of the factorial analysis in empirical pedagogic researches at elementary school when using modern educational technologies in the course of their training which will allow to increase cognitive and intellectual activity of younger school students are covered.

Ключевые слова: начальная школа, обучение, развитие, личность, интеллект, мышление.

Keywords: elementary school, training, development, personality, intelligence, thinking.

В «Государственной программе развития образования в Республике Казахстан на 2011-2020 годы» подчеркивалось, что инвестиции в человеческий капитал, и, в частности, в образование, начиная с раннего детства до зрелого возраста, способствуют существенным отдам для экономики и общества, т.е. подчеркивается, что человеческое развитие является стратегически важной целью в процессе развития страны. Следовательно, меняются приоритеты целей начального образования, так как основной функцией модернизации начального образования становится формирование интеллектуальной, деловой, эмоциональной, творческой личности, умеющей использовать полученные знания, развивать свои коммуникативные навыки к активно-деятельностному взаимодействию с окружающим миром.

Ориентация современной школы на изменение содержания образования, улучшения его качества и предоставление не только знаний, но и компетенций, а также умения применить их в жизни ребенка предполагает деятельностный характер, ставящий главной целью развитие личности учащегося.

Теперь в начальной школе ребенка должны научить не только читать, считать и писать, но и привить ему две группы новых умений. К первой относится группа универсальных учебных действий, составляющих основу умения учиться: навыки творческих задач и навыки поиска, анализа и интерпретация информации, т.е. развития познавательной интеллектуальной активности, ко второй – формирование у детей мотивации к обучению, помощи им в самоорганизации и саморазвитии. Отсюда не случаен повышенный интерес к проблемам развития интеллекта младших школьников и применения факторного анализа в психологических исследованиях для его измерения.

Нельзя не отметить, что идея развития интеллекта личности нова и данная проблема

развития ребенка в процессе обучения не ставилась и не решалась. Можно перечислить ряд имен (Л.С. Выготский, В.В. Давыдов, В.А. Крутецкий, Е.О. Смирнова, П.А. Пономарёв и др.), с которыми связаны проблемы развития личности в процессе обучения. Важно отметить, что проблемы интеллектуального развития ребенка в учебной деятельности в различные периоды развития общества, а особенно ее практическая реализация в школе, никогда не прекращались. В качестве критериев интеллектуального развития выступают: самостоятельность мышления, быстрота и прочность усвоения учебного материала, быстрота ориентировки при решении нестандартных задач, умение отличить несущественное от существенного, различный уровень аналитико-синтетической деятельности, критичность ума, а также темп продвижения как скорость формирования обобщения, экономичность мышления, то есть обучение сегодня должно включать в себя и учебную и воспитательную части и ведущими ее целями должны быть не просто дать школьнику новые знания и умения, а научить их применять, развивать его и в урочное и во внеурочное время. Результатом такого обучения является достигнутый ребенком уровень не только просто оценки учебы, но и развитие личностных качеств, его индивидуальности.

Психолог Л.С. Выготский в своих работах исследовал влияние обучения на развитие ребенка, а С.Л. Рубинштейн и А.Н. Леонтьев в своих научных изысканиях показали влияние изменяющихся условий воздействия на характеристики детского мышления. В работах следующих ученых И.Я. Гальперина, Е.И. Рогова, Е.А. Кабановой-Меллер, Н.Ф. Талызиной, Л.М. Фридмана и некоторых других раскрыто влияние различного содержания и методов обучения на некоторые особенности психического развития детей и подростков, где главным критерием развития учащихся являлось специально организованное обучение, направленное на развитие индивидуальных качеств личности и усвоения ею знаний, умений и навыков по предмету. Л.В. Занковым была сформулирована цель обучения, полностью отвечающая современным требованиям и результатам обучения: достижение оптимального общего развития каждого учащегося в процессе обучения в виде знаний, умений и навыков. Л.В. Занков и Д.Б. Эльконин, а также их последователи достаточно полно разработали методику развивающего обучения.

Исследования в области развивающего обучения ведутся как с учетом возрастных и индивидуальных особенностей, так и в частных методиках с учетом специфики преподаваемого предмета. Совместные усилия ученых направлены на организацию целостного развития личности ребенка, его социализацию, становление элементарной культуры деятельности и поведения, формирование интеллекта и общей культуры.

Ученые Республики Казахстан исследовали различные аспекты влияния обучения на развитие ребенка. С.Б. Куановой было рассмотрено развитие логического мышления, А.С. Егизбаевой – повышение интеллектуальных способностей в процессе обучения математике, А.О. Шоманбаевой – взаимосвязь ценностных ориентаций личности, Г.Г. Филимоновой – формирование познавательной самостоятельности школьников средством игрового обучения, Н.Д. Щёткиной – развитие логико-алгоритмической культуры младших школьников в процессе обучения математике, И.А. Соиной – динамика ценностных ориентаций личности в её изменяющемся социально-психологическом пространстве и др.

Проблемой рассмотрения применения современных образовательных технологий в учебном процессе и её влиянии на интеллектуальное развитие учащихся в психолого-педагогической литературе посвящены работы Монахова В.М., Исламгуловой О.Ф., Кобдиковой Ж.У., Кажигалиевой Г.А. и др.

В том числе для развития познавательных способностей учащихся и повышения их интеллекта с использованием новых информационных технологий посвящены работы Ключевой Н.В., Бидайбековой Е.Ы., Караева Ж.А., Беспалько В.П., Панфиловой А.П., Молодцовой Н.Г. и т.д.

Слабая разработанность данной проблемы, затруднения, встречающиеся у учителей в связи с применением факторного анализа для исследования познавательной и интеллектуальной деятельности младших школьников в процессе обучения с применением современных образовательных технологий в начальной школе определили выбор темы нашего теоретического исследования.

Источники исследования: труды философов, психологов, педагогов, методистов, отражающие проблему развития познавательной и интеллектуальной деятельности младших школьников и применение факторного анализа для психологических исследований, официальные

документы: Закон об образовании, Закон о высшем образовании, Государственная программа развития образования Республики Казахстан на 2011-2020 годы, Проект государственной программы развития образования в Республике Казахстан до 2020, Концепция содержания образования начальной ступени общеобразовательной школы, учебники, учебные пособия, диссертационные исследования научно-педагогического и методического характера, а также психолого-педагогический опыт самих авторов.

Необходимо отметить, что при организации учебной деятельности учащихся начальных классов в условиях применения современных образовательных технологий обучения одни методы обучения не противопоставляются другими. И создаваемое целостное представление о многочисленных методах обучения способствует равноправному отношению к ним, а также содействует регулярному приобщению учителя начальных классов ко всему комплексу источников информации о них: дидактике, методике преподавания того или иного предмета, опыту учителей общеобразовательных учреждений. Таким образом, следует, что различные методы обучения, взаимодополняющие друг друга, характеризуют с разных сторон одно и то же взаимодействие учителя и учащихся. Поэтому организация учебной деятельности младших школьников при обучении предметам начальной школы в условиях применения современных образовательных технологий для повышения их познавательной активности и интеллекта, является сложной психологической и педагогической проблемами, которые могут быть разрешены учителем на разных уровнях: интуитивном, осознанном и обоснованном.

Обоснование выбора организации учебной деятельности младших школьников в условиях применения современных образовательных технологий при разработке уроков должно осуществляться путём установления их соответствия поставленным образовательным, воспитательным и развивающим целям, отобранному содержанию учебного материала, возможностям учащихся и учителя, имеющимся условиям и отведенному времени на изучение учебного материала.

Однако как показывает изучение, школьной практики, несмотря на обширность проведенных исследований, еще не в должной мере реализуются психолого-педагогические концепции организации учебной познавательной и интеллектуальной деятельности младших школьников в условиях применения современных образовательных технологий, недостаточно разработана методика факторного анализа в психологических исследованиях для учащихся начальных классов. Учебно-методический комплекс начальной школы, используемый в нашей стране в последние годы, требует тщательного изучения и усовершенствования методики преподавания различных предметов в начальной школе и, в частности, организации учебной деятельности младших школьников в условиях применения современных образовательных технологий. В школьной практике рядом учителей недооценивается роль и значение применения современных образовательных технологий при организации учебной деятельности младших школьников для развития научно-познавательной и интеллектуально-проектной деятельности, а также применения факторного анализа для ее измерения.

Возникают противоречия между необходимостью применения факторного анализа в эмпирических психологических исследованиях для разработки научно-обоснованной организации познавательной и интеллектуальной деятельности младших школьников в процессе обучения в начальной школе с применением современных образовательных технологий и фрагментарной разработанностью данной проблемы в современной школьной практике.

Значимость проведенного нами анализа имеющихся источников и данных психолого-педагогических исследований в данной области показало, что теоретические выводы и научно-методические рекомендации способствуют эффективному решению проблемы применения факторного анализа в эмпирических психологических исследованиях интеллектуального развития учащихся начальных классов в процессе применения современных образовательных технологий обучения. Разработанная система применения факторного анализа в эмпирических психологических исследованиях и интеллектуального развития учащихся начальных классов, выводы и рекомендации могут быть использованы в практике общеобразовательных школ РК, а также при подготовке будущих учителей в вузах, на факультетах повышения квалификации работников образования, при разработке методических рекомендаций по применению факторного анализа в психологических исследованиях интеллектуального развития учащихся начальных классов для учителей, родителей и т.д.

Когда речь идет о выяснении условий повышения познавательного и интеллектуального развития учащихся начальных классов с полным учетом возрастных особенностей школьников необходимо дать методическую интерпретацию психологической характеристики возрастных особенностей учащихся начальных классов.

Как утверждают известные психологи Л.С. Выготский, В.В. Давыдов, А.Н. Леонтьев и Д.Б. Эльконин, возрастные психологические особенности детей на различных этапах их развития определяются на основе соответствующих возрасту форм ведущей деятельности (подражание, непосредственное эмоциональное отношение, манипулятивное действие, игровая и учебная деятельность и др.), которая формируется на каждом возрастном этапе, определяет сознание ребенка и весь ход его развития в данный период.

Для учащихся начальной школы его ведущей формой является учебная деятельность, все составляющие компоненты которой (учебная задача, учебные действия, действие контроля (самоконтроля), действие оценки (самооценки)) интенсивно формируются в возрасте с шести до десяти лет.

При становлении и развитии учебной деятельности у младших школьников в процессе обучения, наряду с усвоением знаний, развиваются теоретическое сознание и мышление, а также ряд обеспечивающих их психологических способностей (новообразований) таких, как произвольность психических процессов, внутренний план действия и рефлексия. На этой основе умственное развитие детей, включающее в себя развитие отдельных психических процессов (внимания, восприятия, памяти, мышления и воображения), достигает высокого уровня развития, необходимого для обучения в школе.

Таким образом, «психическое развитие детей в младшем школьном возрасте связано с формированием учебной деятельности как особой формы социальной деятельности».

Теория учебной деятельности в последние годы активно разрабатывалась ведущими психологами (В.В. Давыдов, А.К. Маркова, В.В. Репкин, Д.Б. Эльконин и др.).

Заметим, что педагоги, дидакты и методисты (Ю.К. Бабанский, И.Я. Лернер, М.Н. Скаткин, П.И. Пидкасистый и др.) рассматривают учебную деятельность в несколько ином аспекте, не совпадающем с трактовкой упомянутых психологов.

К психологическому пониманию учебной деятельности более всего приблизился А.М. Пышкало и его ученики. Разработанная ими «Концепция начального образования», получившая всеобщее признание, в значительной мере строится на основе деятельностного подхода.

Весьма важную роль в разработке методических аспектов проблемы формирования учебной деятельности (как ведущей) младших школьников играют кандидатские диссертации Ж.В. Арутюнян, Ю.Н.Иванова, Н.Г. Калашниковой, С.Е. Царевой, Н.А. Янковской, посвященные реализации деятельностного подхода в методике обучения математике.

Тот факт, что этим занимаются методисты-математики – явление не случайное и весьма значимое.

Педагогу для стимулирования познавательной и интеллектуальной деятельности младших школьников следует осуществлять переход от накопления отдельных знаний о свойствах предметов и явлений к образованию новых понятий. Использовать также положение, разработанное И.П. Павловым, его учениками, психологами и методистами об одновременном изучении двух противоположных понятий. А также не забывать о том, что высокая степень обобщения, которая способствует стимулированию познавательной деятельности школьника, является одновременно и основой для сравнения объектов, относящихся как к одному классу, так и к различным.

Творческое воображение является одним из приемов стимулирования познавательной и интеллектуальной деятельности учащихся начальных классов. Нужно помнить о том, что их внимание является произвольным, и поэтому целесообразно стимулировать их внимание различными средствами (наглядностью, яркостью, размером, необычностью и др.).

Таким образом, из анализа психологических особенностей познавательной и интеллектуальной деятельности учащихся начальных классов следует, что для стимулирования этого вида деятельности существенное значение имеет рациональное использование наглядности, что значительно расширяет возможности непосредственного наблюдения, содействует целенаправленному восприятию, способствует возникновению познавательного интереса, дает возможность сопоставить, сравнить воспринимаемый материал с ранее изученным, абстрагирует

работу мысли школьников в овладении учебным материалом, усиливает внимание к объяснению учителя и помогает ему разнообразить работу на уроке.

Литература

- 1 Государственная программа развития образования в Республике Казахстан на 2011-2020 годы. - Астана, 2010.
- 2 Выготский Л.С. Педагогическая психология / Под ред. В.В. Давыдова. – М.: Педагогика, 2011. – 480 с.
- 3 Давыдов В.В. Проблемы развивающего обучения: Опыт теорет. и эксперим. психол. исслед. – М.: Педагогика, 1986. – 260 с.
- 4 Куанова С.Б. Развитие логического мышления учащихся основной школы на основе обучения качественному аспекту математики: дис. ... канд. пед. наук. – Алматы, 2011. – 156 с.
- 5 Жунисбекова Ж.А. и др. Некоторые проблемы интеллектуального развития школьников // Международный научный журнал «Научный мир Казахстана». - 2012. - №1(41). – С.179-181.

References

- 1 State Program for the Development of Education in the Republic of Kazakhstan for 2011-2020. - Astana, 2010.
- 2 Vygotsky L. S. Pedagogical psychology / Ed. by V. V. Davydov. - M.: Pedagogika, 2011 – - 480 p.
- 3 Davydov V. V. Problems of developing learning: The experience of theory. and experiment. the course of studies. research-M.: Pedagogika, 1986 – - 260 p.
- 4 Kuanova S. B. Development of logical thinking of primary school students on the basis of teaching the qualitative aspect of mathematics: dis. ... candidate of pedagogical sciences. - Almaty, 2011. - 156 p.
- 5 Zhunisbekova Zh. A. et al. Some problems of intellectual development of schoolchildren // International scientific journal "Scientific World of Kazakhstan". - 2012. - №1(41). – Pp. 179-181.

ПСИХОЛОГО-ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ ЭКОНОМИЧЕСКОГО ВОСПИТАНИЯ УЧАЩИХСЯ НАЧАЛЬНЫХ КЛАССОВ В СЕЛЬСКОЙ ШКОЛЕ

PSYCHOLOGICAL AND PEDAGOGICAL FEATURES OF ECONOMIC EDUCATION OF PRIMARY SCHOOL STUDENTS IN RURAL SCHOOLS

Жунисбекова Ж.А.
Zhunisbekova ZH.A.

Южно-Казахстанский университет им. М.Ауэзова, Шымкент, Казахстан
M.Auezov South Kazakhstan university, Shymkent, Kazakhstan
e-mail: zhakena@yandex.ru

Абстракт: В работе рассматриваются вопросы, связанные с особенностями экономического образования и воспитания младших школьников на селе. Авторы определяют психолого-педагогические особенности этого процесса, а также делают упор на условия сельской местности.

Abstract: In work the questions connected with features of economic education and education of junior schoolchildrens in the village are considered. Authors define psychology and pedagogical features of this process, and also place emphasis on conditions of village school.

Ключевые слова: экономическое воспитание, экономическое образование, младший школьник, сельская школа, профилизация.

Keywords: economic education, economic education, primary school student, rural school, specialization.

Социально-экономические преобразования, происходящие в стране, гуманизация, гуманитаризация и демократизация общественных процессов тесно связаны с поиском инновационных подходов к воспитанию и формированию граждан нашего общества.

В Послании Президента Республики Казахстан Н.А.Назарбаева народу Казахстана подчеркивается, что без современной системы образования и современных менеджеров, мыслящих широко, масштабно, по-новому, мы не сможем создать инновационную экономику. В связи с этим следует отметить роль экономического воспитания школьников, основы которого следует закладывать уже в начальной школе.

Возрастание роли экономических знаний в жизни людей, потребности в овладении практическими навыками экономической деятельности способствовали определению реальных проблем в сфере социально-педагогических исследований, среди которых:

- развитие экономического образования с ранней профилизацией уже на начальной ступени школьного обучения и воспитания;
- выявление условий обучения учащихся начальных классов основам экономических знаний;
- изучение особенностей ориентации младших школьников на профессии, необходимые в сельской местности;
- выявление путей и средств, обеспечивающих участие сельских школьников (начиная с 1 класса) в экономической деятельности общества;
- выявление организационных, содержательных и технологических аспектов экономического воспитания младших школьников.

Особое значение при этом приобретает экономическое воспитание сельских школьников, так как сельская общеобразовательная школа имеет большие потенциальные возможности для интенсификации педагогического процесса, направленного на решение задач подготовки молодежи к труду, к жизни в обществе, где приоритетными становятся знания из различных сфер экономики, предпринимательства, фермерства и т.п.

В условиях рыночной экономики образование превращается в крупномасштабный фактор развития общества, соответственно, возрастает роль исследовательских разработок, нацеленных на изучение со всех сторон проблем обучения и воспитания подрастающего поколения.

Для Казахстана – государства, располагающего огромными потенциальными природными ресурсами, подготовка всесторонне развитых, рационально мыслящих, деловых предприимчивых людей напрямую связана с повышением уровня и престижа сельской школы, в особенности ее начального звена.

Начинать развитие экономического мышления в младшем школьном возрасте, формировать основы экономического воспитания, способствующего становлению личности труженика села, обладающего качествами хозяйственника, менеджера, активного участника социально-экономических преобразований в обществе – всё это проблемы первостепенной важности. И во многом их решение зависит от результатов научных исследований, посвященных поиску способов формирования экономической воспитанности учащихся начальных классов сельской общеобразовательной школы.

Методологический принцип изучения явления или предмета во взаимосвязи обязывает нас обратиться к научным разработкам, посвященным исследованию поставленной проблемы с дошкольного возраста ребенка. Программу экономического воспитания дошкольников с перспективным планированием разработали Е.А.Курак, Л.А.Михирева, А.Н.Подгорнова, Л.В.Позднышева.

В настоящее время одной из важных задач теории и практики образования и воспитания учащейся молодежи становится формирование профессиональной ориентации у учащихся и подготовки их к жизни и труду в сельской местности.

Через содержание экономического воспитания, реализацию его принципов, методов и средств осуществляется воспроизводство духовных ценностей в новых поколениях.

Экономическое воспитание является составной частью мировоззрения личности. Основой же формирования мировоззрения служат мотивы: прагматический, познавательный, гуманистический, гражданский, этический.

Экономическое воспитание предполагает нестандартный подход к решению воспитательных задач, но не предполагает авторитарное управление, назидательность или чрезмерную опеку. Приобщение личности к духовным ценностям, социальному опыту предшествующих поколений осуществляется через формирование качеств личности: доброту, отзывчивость, внимательность, заботу и сострадание, чуткость, скромность и благородство, порядочность, трудолюбие, честность и ответственность, готовность к соблюдению правил личной гигиены, санитарных норм, режима дня и дисциплины, бережное отношение к окружающей среде, любовь к природе, коммуникативные умения.

Одной из актуальных методологических проблем педагогической науки является поиск и определение оптимальной цели воспитания.

Цель экономического воспитания осмысливалась учеными разнопланово, в виде тех или иных личностных образований: экономических знаний, экономических качеств, экономического мышления, экономической культуры и т.д.

Осмысление сущности процесса экономического воспитания в начальной школе с ориентацией на выбор профессии нужной для развития села невозможно без обоснования процесса интериоризации объективных экономических ценностей в личностнозначимые, без изучения процесса восхождения личности к ценностям общества.

Начальная школа, призванная заложить основы экономического образования и воспитания, имеет потенциальные возможности для ориентирования младших школьников на выбор профессии в соответствии с их индивидуальными особенностями.

На становление личности младшего школьника большое влияние имеют те отношения, в которые он вступает со взрослыми и сверстниками. У него формируются навыки общественного поведения (коллективизм, ответственность за поступки, товарищество, взаимопомощь и др.). Младший школьный возраст имеет большие возможности для формирования нравственных качеств и положительных черт характера. Они очень доверчивы, склонны к подражанию. Авторитет учителя для них непререкаем. При разумной организации деятельности у младшего школьника можно развить такие качества, как инициативность, самостоятельность, трудолюбие, культуру поведения, активность.

Результатом экономического воспитания является экономическая воспитанность, о которой свидетельствует наличие экономического сознания, способность к эмоциональному переживанию, устойчивость положительных привычек, культура отношений в условиях детского коллектива. У учащихся начальных классов необходимо вырабатывать силу воли, умение регулировать свое собственное поведение в деятельности, в которой присутствуют элементы хозяйствования и экономической деятельности.

Изучение опыта экономического воспитания младших школьников показывает, что данный вид воспитания определяется как целенаправленное воздействие с целью усвоения ими элементарных экономических знаний, формирования экономических умений и воспитания опорных, нравственно-экономических качеств личности.

Педагогические основы экономического воспитания младших школьников исследованы Т.Е.Сергеевой. Она отмечает, что учителя прививают своим воспитанникам экономически значимые качества и умения: бережливость, организованность, аккуратность, коллективизм, умение планировать учебную и трудовую деятельность. Но анализ массовой практики показывает, что экономическое воспитание в начальной школе сводится к воспитанию лишь бережливости, что является недостаточным. Т.Е.Сергеевой выявлены передовые формы осуществления экономического воспитания в начальной школе, позволяющие включать детей младшего школьного возраста в активную экономическую деятельность. Например, «младшие школьники в сельской местности, применяя экономически рациональные формы выращивания овощей (опытническая и селекционная работа), обеспечивают школьную столовую овощами для приготовления завтраков; ученики начальных классов Челябинска, Нижнего Тагила, Свердловска заключают трудовые договоры с предприятиями и организациями на изготовление необходимых изделий, под руководством учителя учатся рационально организовывать свой труд, считать заработанные своим трудом деньги; работают в составе школьных кооперативов, на практике постигая экономику, включаясь в экономические отношения».

Т.Е.Сергеевой установлено, что эффективность экономического воспитания повышается за счет педагогического руководства учителя, владеющего навыками работы с коллективом, обладающего основами экономики и методикой экономического воспитания, методами диагностики экономической воспитанности, способного привлечь к работе по экономическому воспитанию средства массовой информации, специалистов различных отраслей народного хозяйства и родителей учащихся.

Большинство исследователей подчеркивают роль коллектива младших школьников, который становится важным фактором повышения экономической культуры.

Формирование элементов экономического сознания тесно связано с воспитанием ребенка в младшем школьном возрасте. Уже в этом возрасте у детей вырабатываются определенные отношения к экономическим ценностям. Мы часто наблюдаем за тем, как дети играют в продавцов

и покупателей, «деньги» присутствуют в игре как элемент ценности. То есть, младший школьный возраст – это благодатная почва для формирования экономического сознания и мышления.

В связи с этим следует отметить роль семьи. Семейное воспитание, в котором становятся традицией привлечения детей с раннего возраста к беседам о бережливости, аккуратности, к участию в покупках имеет особое значение для формирования осознанного отношения к экономике ведения хозяйства, к воспитанию бережного отношения к вещам, предметам домашнего обихода.

В целом, речь идет об экономической воспитанности – процессе, сопряженном с формированием экономических знаний, привитием умений и навыков экономической культуры.

Современная педагогическая наука накопила определенный опыт по теории и практическому решению данной проблемы. На сегодняшний день существует множество теоретических и методических разработок, в которых даются рекомендации по улучшению дела экономического образования учащейся молодежи. Тем не менее, остается круг нерешенных проблем, связанных с изучением процесса формирования экономической воспитанности школьников, в частности, учащихся начальных классов сельской школы. Так, не все учебные программы содержат необходимые данные, ориентирующие учителей на раскрытие экономических законов в сфере сельского производства; остаются не до конца выявленными категории экономики, способствующие наиболее полному отражению сущности основополагающих понятий; в профессиональной подготовке учителей отсутствует специальное обучение теории и методике преподавания экономике в начальной школе.

Изучение и анализ теоретических источников, педагогического опыта по формированию экономической воспитанности учащихся начальных классов сельской общеобразовательной школы позволили определить состояние проблемы, выявить противоречия, которые следует устранить, разрабатывая оптимальные модели и методики.

Требования глобальной экономики к развитию ее аграрного сектора, вне сомнения, связаны с экономическим воспитанием сельского жителя, с формированием экономических знаний, умений и навыков в начальном звене сельской общеобразовательной школы.

Экономическое воспитание сельского жителя закладывается в сельской общеобразовательной школе, точнее в начальной школе. Успехи сельского производства зависят от развития хозрасчетных отношений, различных форм кооперации, коллективного и семейного подряда, организации фермерского хозяйства. Вырабатываются определенное отношение к хозяйствованию на земле, к личной материальной собственности, к самим понятиям «прибыль», «убытки», «расход», «доход» и др.

В научном исследовании Л.Е.Эпштейна мы находим полезные для изучения проблемы нашего исследования идеи о влиянии экономических факторов на формирование потребностей и интересов школьников. Л.Е.Эпштейн указывает на взаимосвязь экономической деятельности человека и формирование экономических отношений. К примеру, он выделяет такие виды деятельности, как:

- непосредственное изготовление продукции;
- работа по организации труда;
- управление производством;
- товарноденежный обмен.

Определяя экономические потребности, он связывает их с материальными условиями жизни и формами экономической деятельности, к достижению которых стремится общество, социальные группы и индивиды, «а экономические интересы – проявление наиболее сильных, относительно устойчивых, продолжительно действующих потребностей».

Таким образом, Л.Е.Эпштейн подчеркивает необходимость такой формы организационного обмена деятельности людей (хозрасчет), при котором объективные потребности каждого (личный интерес) осознаются, становятся субъективным фактором деятельности (личная заинтересованность). Далее Л.Е.Эпштейн, классифицируя отличительные черты экономического воспитания, выделил:

- бережливость;
- экономность;
- расчетливость;

- желание и умение хозяйствовать так, чтобы достигать в интересах общества наибольших результатов при наименьших затратах.

Для сельских школьников в экономическом воспитании большое значение имеет микросреда, в которой они постоянно находятся. Причем, микросреда, которая характеризуется конкретными лицами, классным и школьным коллективами, внешкольными учреждениями, коллективом базового хозяйства, обладает подвижностью, состоянием мобильности. Возможно и такое состояние среды, где большинство людей отличаются бесхозяйственностью, безответственностью, нерадивым отношением к природе, земле. Отсюда, возникает одна из важных задач экономического воспитания: целенаправленность в организации управления микросредой, учитывающей возрастные и психологические особенности воспитанников.

Сельской общеобразовательной школе принадлежит ведущая роль в формировании профессиональной направленности учащихся, воспитания у школьников чувства любви к родному краю, стремления улучшить жизнь на селе, качеств настоящего хозяина, обладающего экономическими знаниями.

На наш взгляд, сельская общеобразовательная школа имеет отличительной особенностью соединение процесса обучения с сельскохозяйственным трудом. Соответственно, усилия педагогических коллективов должны быть направлены на создание условий в учебно-воспитательном процессе для формирования у школьников качеств трудолюбия в сочетании с экономической воспитанностью.

В настоящее время во многих школах Казахстана проводятся специальные мероприятия, направленные на организацию общественно полезного труда, созданию учебно-опытных участков, школьных теплиц, где привитие любви к труду становится составной частью экономического воспитания учащихся.

Трудовое воспитание, охватывающее те аспекты экономического воспитания, где формируются трудовые действия, складываются производственные отношения, изучаются орудия труда и способы их использования в сочетании с качествами аккуратности, ответственности, бережливости, отражает характерную связь с окружающей нас реальной действительностью. Труд в процессе экономического воспитания выступает и как ведущий фактор развития современного человека, и как неотъемлемый компонент его общего образования.

Формированию экономической воспитанности школьников способствует их участие в различных мероприятиях учебного и внеучебного характера, в том числе, творческая деятельность учителей в разработке специальных научных проектов. Так, например, сотрудниками Казахской академии образования имени И. Алтынсарина совместно с учителями-практиками под руководством академика С.С. Сатубалдина, профессора Б.К. Момынбаева подготовлена поисково-прикладная программа «Научно-методическое обеспечение экономического воспитания учащихся общеобразовательных школ Республики Казахстан». Программа предусматривает вооружение молодежи знаниями об экономических законах, осмысление значения и применение их на практике. Однако, программа рассчитана на учащихся 5-11-х классов и не предусматривает обучение младших школьников.

Таким образом, успех экономического воспитания детей во многом зависит от состояния субъективного экономического пространства, в котором они живут. Экономическое пространство характеризуется отношениями детей в семье, в классе, во дворе, с родителями, с учителями, а также отношением к себе, к природе, к труду и др. Экономическое пространство может находиться в состоянии благополучия, быть комфортным или дискомфортным, влиять на появление у детей переживаний, чувств неудовлетворенности или, наоборот, радостных чувств, чувств возвышенности. Учителям важно знать состояние субъективного экономического пространства для детей, морально-психологический климат в коллективе учащихся, знать основы управления взаимодействиями, стремиться к появлению качественных преобразований у школьников.

Результатом экономического воспитания является экономическая воспитанность, о которой свидетельствует наличие экономического сознания, способность к эмоциональному переживанию, устойчивость положительных привычек, культура отношений в условиях детского коллектива. У учащихся начальных классов необходимо вырабатывать силу воли, умение регулировать свое собственное поведение в деятельности, в которой присутствуют элементы хозяйствования и экономической деятельности.

Литература

1. Послание Президента Республики Казахстан Н.Назарбаева народу Казахстана «Путь в будущее». 11 ноября 2014 г.
2. Экономическое воспитание дошкольников: Примерная программа, перспективное планирование, конспекты занятий. /Под ред. Е.А.Курака. – М.: ТЦ Сфера, 2008. – 80с.
3. Нурғалиева Г.К. Ценностные ориентации личности: методология, теория и практика формирования. – Алматы: АГУ им.Абая, 2018. – 366 с.
4. Сергеева Т.Е. Педагогические основы экономического воспитания младших школьников: автореф... канд. пед. наук: 13.00.01. - Москва, 1990. – 18 с.
5. Эпштейн Л.Е. Вопросы экономического воспитания учащихся в средней школе: Социально-экономические проблемы народного образования. – М., 1969.
6. Арын Е.М., Сатубалдин С.С., Озганбаев О.О. и др. Государственный общеобязательный стандарт экономического образования для общеобразовательных учреждений Республики Казахстан. – Алматы, Республиканский издательский кабинет Казахской академии образования имени И. Алтынсарина, 2009. – 46 с.

References

1. Address of the President of the Republic of Kazakhstan N. Nazarbayev to the people of Kazakhstan "The way to the future". November 11, 2014
2. Economic education of preschool children: An approximate program, long-term planning, lesson notes. /Ed. by E. A. Kurak. - M.: SC Sphere, 2008. - 80s3.
- Nurgalieva G. K. Value orientations of personality: methodology, theory and practice of formation. - Almaty: ASU named after Abai, 2018 – - 366 p.
4. Sergeeva I.e. the Pedagogical foundations of economic education in primary school: author... Candidate of Pedagogical Sciences: 13.00.01. - Moscow, 1990. - 18 p.
5. Epshtein L. E. Questions of economic education of students in secondary school: Socio-economic problems of public education. - M., 1969.
6. Aryn E. M., Satubaldin S. S., Ozganbayev O. O., etc. State mandatory standard of economic education for general education institutions of the Republic of Kazakhstan. - Almaty, Republican publishing office of the Kazakh Academy of Education named after I. Altynsarina, 2009. - 46 p.

НЕКОТОРЫЕ ВОПРОСЫ ФОРМИРОВАНИЯ МЕЖЭТНИЧЕСКОЙ ТОЛЕРАНТНОСТИ СОВРЕМЕННОЙ ЛИЧНОСТИ

SOME QUESTIONS OF FORMATION OF INTERETHNIC TOLERANCE OF THE MODERN PERSONALITY

¹З.Б.Кабылбекова, ²Г.А.Момбиева, ³М.А.Керимбеков
¹Z.B.Kabulbekova, ²G.A.Mombiyeva, ³M.A.Kerimbekov

¹Южно-Казахстанский университет им. М.Ауэзова, Шымкент, Казахстан

²Казахский Национальный педагогический университет им.Абая, Алматы, Казахстан

³Институт повышения квалификации педагогических работников по Туркестанской области и городу Шымкент (Филиал АО «Национальный центр повышения квалификации педагогических кадров «Өрлеу»), Шымкент, Казахстан

¹M.O.Auezov South Kazakhstan University, Shymkent, Kazakhstan

²Kazakh National Pedagogical University by name Abay, Almaty, Kazakhstan

³Institute for advanced training of teachers in the Turkestan region and the city of Shymkent (joint-stock company Branch «National training centre of pedagogical shots «Orley»), Shymkent, Kazakhstan
KZber@mail.ru

Абстракт: В данной работе раскрываются некоторые вопросы определения и состояния проблемы формирования межэтнической толерантности народов, проживающих на территории Республики Казахстан, раскрываются некоторые основные направления в решении данной проблемы. Авторы используют возможности образовательных учреждений и учреждений дополнительного образования, приводят некоторые разработки и методики внедрения современных технологий формирования межэтнической толерантности.

Abstract: This paper reveals some issues of the definition and state of the problem of the formation of interethnic tolerance of the peoples living on the territory of the Republic of Kazakhstan, reveals some of the main directions in solving this problem. The authors use the capabilities of educational institutions and institutions of additional education, give some developments and methods of implementing modern technologies for the formation of interethnic tolerance.

Ключевые слова: воспитание, толерантность, межэтническая толерантность, формирование этнической толерантности, культура, традиции.

Keywords: education, tolerance, interethnic tolerance, formation of ethnic tolerance, culture, traditions.

В современной образовательной науке воспитание межэтнической толерантности личности становится психолого-педагогической проблемой и является объектом различных многочисленных исследований, в которых рассматриваются теоретические основы и практические технологии данного процесса и их реализация в психолого-педагогической практике.

Сегодня одним из важнейших ключей казахстанского успеха в сохранении мира и стабильности можно назвать межэтническую толерантность. В настоящее время казахстанская модель межэтнической толерантности (рис.1) получила высокую оценку в мировом сообществе.

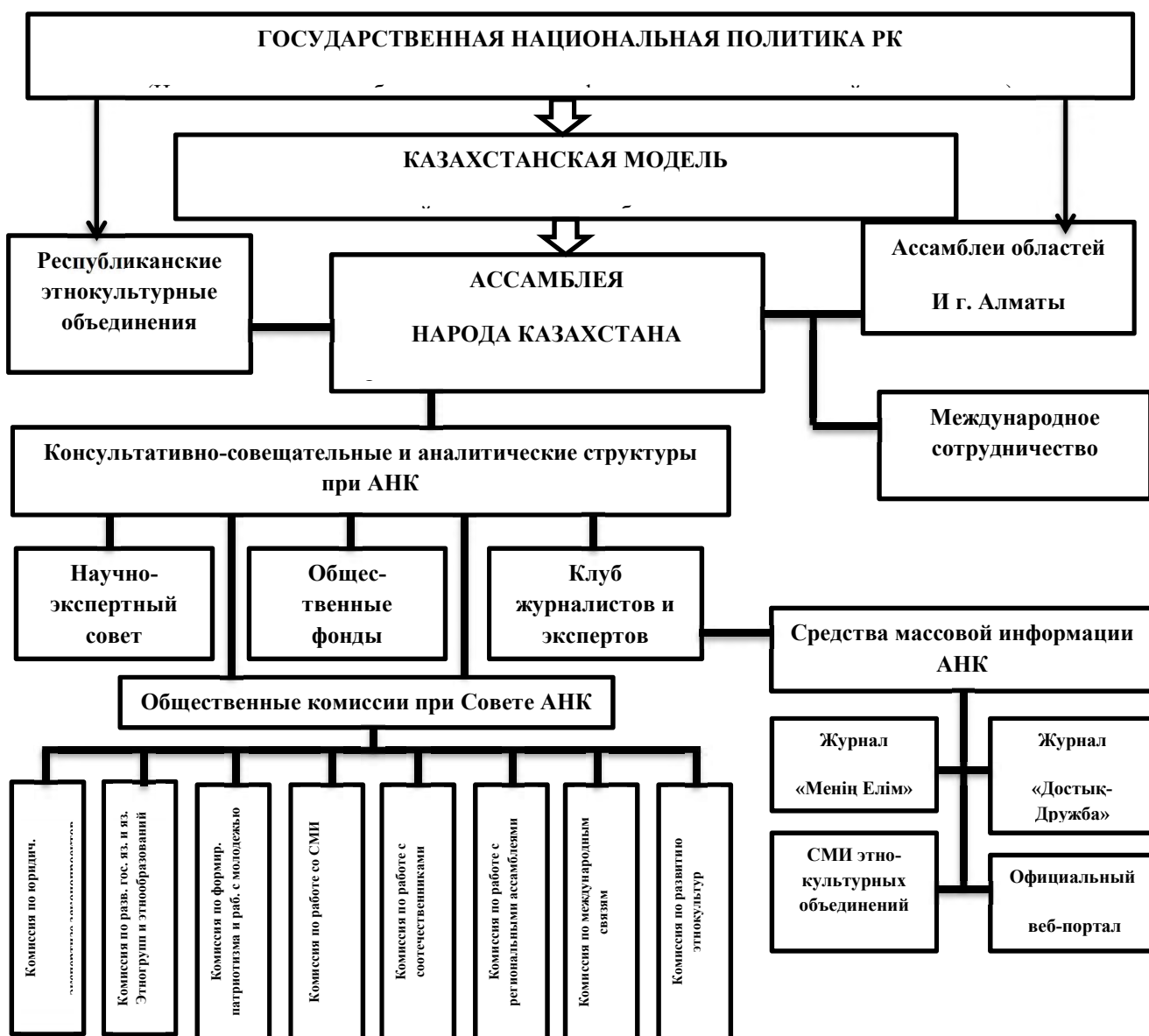

Рис.1 Казахстанская модель межэтнической толерантности и общественного согласия
Н.Назарбаева (по материалам Официального веб-портала assambley.kz)

Основанная ещё в 1995 г., модель толерантности стала одним из национальных приоритетов Казахстана, как и Программа её дальнейшего совершенствования. Сейчас модель межэтнической толерантности обобщена, выделена её единая формула, и презентована в Гааге, в штаб-квартире верховного комиссара ОБСЕ.

На территории Республики Казахстан проживает более 140 национальностей, представителей разных религий и народностей, 40 конфессий, которые мирно живут и трудятся на благо страны. И все они различны по величине и интенсивности внутренних связей, экономическим и социальным характеристикам, уровню политической организации, языку и культуре, духовному складу и национальному характеру. Однако, несмотря на различия, согласно модели межэтнической толерантности все национальности в Казахстане развиваются в гармоничном единстве и взаимопонимании. «Наше единство основано на высоких нравственных идеалах, призывающих к терпению, миролюбию, милосердию... Наш общий долг, долг каждого, кто любит Казахстан, - сохранять духовные и культурные ценности, беречь и укреплять единство народа и стабильность в стране», - сказал в одном из обращений к народу Елбасы Н.Назарбаев.

Единство жителей нашей страны мы рассматриваем как уникальную духовную ценность. Это подтверждается сложившимися давними традициями межэтнических и межконфессиональных отношений, которые и сегодня характеризуются как стабильные и устойчивые. Межнациональные отношения, уважение и миролюбивый менталитет народов, населяющих республику, определяют будущее Казахстана как региона устойчивого развития, взаимопонимания и толерантности.

Толерантность присуща всем вместе и каждому в отдельности. Благодаря спокойному пониманию и уважительному восприятию этнических и религиозных отличий, казахстанцев многообразие не разделяет, а объединяет, создает основу для укрепления единства народа, утверждения традиционных ценностей в обществе, воспитания казахстанского патриотизма.

Обращение к материалам ЮНЕСКО показало, что описать толерантность однозначно довольно сложно, возможно из-за того, что в различных источниках и даже в официальных языках ООН, этот термин определяется по-разному. Это слово есть в языках разных народов, обратимся к наиболее распространённым. Так, в персидском языке толерантность понимается как «терпение, терпимость, выносливость, готовность к примирению». В испанском языке значение слова *tolerancia* переводится как «способность признавать отличные от своих собственных идеи или мнения». Французское слово *tolerance* означает «уважение свободы другого, его образа мысли, поведения, политических и религиозных взглядов, отношение, при котором допускается, что другие могут думать или действовать иначе, чем многие другие». *Tolerance* с английского языка означает «готовность и способность без протеста воспринимать личность или вещь, быть терпимым, снисходительным», а значение слова *tolerante* (англ. - терпеть) переводится как «допускать, разрешать (осуществление практики, действия, поведения), предоставлять возможность (личности, религиозной секте, общественному мнению) существовать, не вмешиваясь в их дела и не ущемляя их прав, признавать различия в религиозных воззрениях и при этом не допускать дискриминации».

Kuan gong (кит.) - позволять, принимать, быть по отношению к другим великодушным. *Tazamul* (араб.) - прощение, снисходительность, мягкость, милосердие, сострадание, благосклонность, терпение расположенность к другим.

Толерантность, терпимость (рус.) - способность терпеть что-то или кого-то (быть выдержанным, выносливым, стойким, уметь мириться с существованием чего-либо или кого-либо), то есть допускать, принимать существование чего-то или кого-то, считаться с мнением других, быть снисходительным к чему-либо, кому-либо.

В казахском языке содержательное значение понятия толерантности встречается в словах «шыдамдылық», «төзімділік», обозначающих терпение, терпеливое отношение к чему-либо или к кому-либо; терпимость, выносливость в трудных жизненных ситуациях. В каждом из этих определений делаются различные акценты, в них обнаруживается различие культур, исторического опыта. Вместе с тем каждое определение выражает сущность толерантности: требование уважать права других («иных»), быть такими, какие они есть; не допускать причинения им вреда, поскольку причинение вреда другому — это причинение вреда всем, в том числе и себе самому. Еще мыслители-гуманисты подчеркивали значение терпимости. Как писал великий Гёте, «не может быть и речи о том, чтобы нации думали одинаково; они должны только,

осознавая себя, видеть одна другую, и, если, не могут взаимно любить друг друга, то, по меньшей мере, должны учиться быть терпимыми».

Таким образом, толерантность – это фактор, стабилизирующий систему (личность) изнутри, а также и извне, фактор, направляющий межличностные отношения в обществе в мирное русло и связывающий индивидов с традициями, нормами, культурой и т.д., который сегодня очень важен как духовная ценность и основа стабильности межэтнических отношений. Толерантность как качество личности, которое противопоставляется стереотипности и авторитаризму, считается необходимым для успешной адаптации к новым неожиданным условиям (Brislin R.W., 1981). Излишне упрощая явления окружающего мира, люди, не обладающие толерантностью, проявляют категоричность, оказываются неспособными к изменениям. В связи с этим в педагогике толерантности выделяются два её аспекта:

- внешняя толерантность (к другим) - убеждение, что они могут иметь свою позицию, способны видеть вещи с иных (разных) точек зрения, с учетом разных факторов;

- внутренняя толерантность (к неопределенности) – способность к принятию решений и размышления над проблемой, даже если не известны все факты и возможные последствия.

Межэтническая толерантность – это моральное качество личности, характеризующееся уважительным отношением к взглядам, традициям, обычаям людей различной этнической принадлежности, пониманием и принятием другой культуры, желанием развивать отношения с представителями других этнических групп, при сохранении и бережном отношении к своей этнической культуре, традициям и обычаям. Без формирования межэтнической толерантности невозможна реализация демократической и гуманистической стратегии образования в Республике Казахстан. Ибо только диалог культур, их взаимодействие способствует ослаблению межнациональных конфликтов, взаимопониманию между различными нациями и народами, предупреждению ксенофобии (неприязнь к иному, убежденность в том, что «чужие» могут нанести обществу (человеку) вред).

Формирование межэтнической толерантности в условиях многонационального государства – не данность, а длительный и сложный процесс, начинающийся в раннем детстве и протекающий в течение всей жизни человека. Толерантность не передается по наследству, она формируется в процессе жизни человека, в процессе постоянной работы над собой, наполняясь положительным содержанием, способностью терпимо относиться к социальной несправедливости, пониманием чужих мнений, верований, поведения. Этот процесс идет под воздействием множества факторов, и решающим среди них является образование. Статья 26 Всеобщей декларации прав человека гласит: «Образование должно быть направлено к полному развитию человеческой личности и к увеличению уважения к правам человека и основным свободам. Образование должно содействовать взаимопониманию, терпимости и дружбе между всеми народами, расовыми и религиозными группами». От того, какие установки на процесс общения личности с миром, окружающими людьми будут заложены в сознании молодых, зависит наше будущее. Вот почему в настоящее время одной из важнейших проблем воспитания является формирование личности человека как носителя гуманистических, толерантных идей в системе межэтнических отношений.

Толерантность, сформированная в дошкольные, школьные и в студенческие годы, является одним из важнейших условий снижения напряженности в социуме и отражает моральное качество личности, способствующее успешности ведения культурного диалога и избежания межкультурных конфликтов с различными социальными, культурными группами или их представителями, терпимость и уважительное отношение к мнениям других людей, не совпадающими с собственными. На этих установках и должен осуществляться процесс формирования межэтнической толерантности у молодежи. Подтверждением тому служат слова великого Абая: «Первый долг человека на пути к процветанию – увеличить число друзей». Одним из главных путей увеличения числа друзей в полиэтнической образовательной среде и является межэтническая толерантность.

Отсюда главная педагогическая задача в формировании межэтнической толерантности нам видится в том, чтобы помочь молодым обрести уважение к чести и достоинству каждого народа, доказать, что нет народа лучше или хуже другого. Главное – каков сам человек, а не к какой национальности он принадлежит. Это значит, что в процессе образования молодёжи необходимо дать полное представление о её национальной культуре, о культуре других народов, что должно

сформировать чувство национального достоинства, дать основу для полноценной жизни в условиях полиэтничного, поликультурного государства, региона, образовательного учреждения.

Выбор средств формирования межэтнической толерантности должен основываться на принципах их соответствия специфике качества, возможности их использования в учебно-воспитательном процессе образовательных учреждений; адекватности структуре и содержанию исследуемого качества. К таким средствам можно отнести информирование молодежи о культуре и быте народов, населяющих Казахстан; проведение совместных коллективных дел по сбору, изучению материала о культуре и быте народов, проживающих в республике; сотрудничество с национальными культурными центрами: проведение национальных праздников, фестивалей, олимпиад, выставок национальных культур, народных игр, фольклорных концертов; вовлечение обучающихся в процесс принятия решений в реальных жизненных ситуациях, связанных с проблемой межэтнического взаимодействия (проведение круглых столов, дискуссий, диспутов, тренингов, с использованием методов «незаконченный рассказ», «мозговой штурм», «снежный ком» и т.д.); организация краеведческих экскурсий и фольклорных экспедиций.

Государственная позиция в отношении формирования межэтнической толерантности отражена в создании Ассамблеи народа Казахстана, Областных национальных культурных центров, Студенческие Ассамблеи в учебных заведениях. Примером тому может служить активная деятельность межэтнического культурного центра «Ынтымак» в Южном Казахстане, объединяющая своими идеями студенческую молодежь.

Процесс формирования этнической толерантности должен направляться на ликвидацию негативных чувств обучающихся по отношению к людям иных национальностей. С этой целью целесообразно использовать словесные методы обучения (беседа, рассказ, объяснение), самостоятельное изучение обучающимися дополнительного материала, с последующим обсуждением в группах, использованием метода сравнения, анализа проблемных ситуаций, совместной оценки хода и результатов работы. Необходима ориентация молодежи в этнической идентификации, воспитание уважительного отношения ко всем народам. Целесообразно практиковать проведение общекультурных тренингов, помогающих обучающимся понять особенности другого человека и самого себя, определить характер переживаний в конкретной ситуации, высвечивая эмоциональные стороны проблемы, противостоять стереотипам восприятия. Рекомендуется учить молодежь преодолевать межнациональные конфликтные ситуации. Для этого нужно чаще привлекать молодежь к коллективным творческим делам в полиэтничной среде. Участие в коллективных творческих делах по сбору, изучению материала о культурных традициях народов, проживающих в Республике Казахстан, позволяет расширить знания участников о своей национальной культуре и культуре других народов, способствует приобретению позитивного опыта межнационального общения. Необходимо совершенствовать оценочные суждения молодежи о деятельности людей своей и других национальностей; регулировать способы поведения. С этой целью нужно чаще применять анализ конкретных ситуаций, событий и явлений, ориентированных на совершенствование умения анализировать и принимать адекватные решения. Своевременным шагом к достижению поставленных целей является внедрение в учебный процесс вузов таких курсов, как «Краеведение», «Акмеология», стремление вузов интегрироваться в международное образовательное пространство, создание центров академической мобильности, призванных развивать международное сотрудничество с целью подготовки высококвалифицированных, конкурентоспособных специалистов.

Таким образом, формирование межэтнической толерантности образует своеобразную аксиологическую модель, которая имеет синергетический характер, где ценность-цель определяет ценности-средства, а ценности - отношения к «другому» зависят от ценностей-качеств, ценностей-знаний. Тем самым межэтническая толерантность - ценность выступает как фактор, стабилизирующий систему (личность) изнутри, а также и извне, как фактор, направляющий отношения в обществе в мирное русло и связывающий индивидов с традициями, нормами, культурой. Поэтому, занимаясь проблемой формирования межэтнической толерантности у молодежи, необходимо не выпускать из вида эти аспекты толерантности.

Литература

1. Назарбаев Н. Выступление на встрече с преподавателями Кембриджского университета. – Кембридж, 2012 - 07 – 28.
2. Назарбаев Н. Лекция в Назарбаев университете «Казахстан на пути к обществу знаний». Астана, 2012.

3. Бетти Э. Ризрдон. Толерантность - дорога к миру.- М.: Бонфи, 2001. С. 31.
4. Федоренко Л.Г. Толерантность в общеобразовательной школе. - СПб., 2006. С.12-13.
5. Ярахимова М.Г. Этническая толерантность и этнические стереотипы подростков. – М.: КАНОН, 2001. – 235 с.
6. Шакурова М.В. Методика и технология работы социального педагога: Учебное пособие для студентов вузов. – М.: Академия, 2002. – 272 с.

References

1. Nazarbayev N. Speech at a meeting with teachers at the University of Cambridge. - Cambridge, 2012 - 07 – 28
2. Nazarbayev N. Lecture at the Nazarbayev University "Kazakhstan on the way to the knowledge society". Astana, 2012.
3. Betty E. Reardon. Tolerance - the road to peace. - М.: Bonfi, 2001. P. 31.
4. Fedorenko L.G. Tolerance in a comprehensive school. - St. Petersburg, 2006. P. 12-13.
5. Yarakhimova M.G. Ethnic tolerance and ethnic stereotypes of adolescents. - Moscow: KANON, 2001. - 235 p.
6. Shakurova M.V. Methodology and technology of the work of a social teacher: A textbook for university students. - М.: Academy, 2002. - 272 p.

ИЗУЧЕНИЕ ВОПРОСОВ СОЗДАНИЯ УСЛОВИЙ ДЛЯ ФОРМИРОВАНИЯ ТОЛЕРАНТНОСТИ ШКОЛЬНИКОВ

STUDYING THE ISSUES OF CREATING CONDITIONS FOR THE FORMATION OF TOLERANCE PUPILS

¹З.Б.Кабылбекова, ²У.К.Киякбаева, ³Р.А.Керимбекова
¹Z.B.Kabulbekova, ²U.K. Kiyakbaeva, ³R.A.Kerimbekova

¹Южно-Казахстанский университет им. М.Ауэзова, Шымкент, Казахстан

²Казахский Национальный педагогический университет им.Абая, Алматы, Казахстан

³Институт повышения квалификации педагогических работников по Туркестанской области и городу Шымкент (Филиал АО «Национальный центр повышения квалификации педагогических кадров «Өрлеу»), Шымкент, Казахстан

¹M.O.Auezov South Kazakhstan University, Shymkent, Kazakhstan

²Kazakh National Pedagogical University by name Abay, Almaty, Kazakhstan

³Institute for advanced training of teachers in the Turkestan region and the city of Shymkent (joint-stock company Branch «National training centre of pedagogical shots «Orley»), Shymkent, Kazakhstan
KZber@mail.ru

Абстракт: Одной из задач сферы современного образования становится совершенствование содержания, организации толерантного воспитания, изучение природы толерантности, форм и методов толерантного взаимодействия. В данной статье рассматривается проблема социальных условий развития толерантных качеств личности школьника, необходимых для совершенствования межэтнических отношений в аспекте поликультурного воспитания. Создание толерантной среды актуально для процесса формирования новой модели непрерывного образования, смещающей акцент воспитания на задачи подготовки ребёнка к участию в позитивных изменениях и обновлениях современного общества.

Abstract: One of the tasks of the sphere of modern education is to improve the content and organization of tolerant education, to study the nature of tolerance, forms and methods of tolerant interaction. This article deals with the problem of social conditions for the development of tolerant qualities of a student's personality, which are necessary for improving interethnic relations in the aspect of multicultural education. The creation of a tolerant environment is relevant for the process of forming a new model of continuing education, shifting the emphasis of education to the task of preparing the child to participate in positive changes and updates of modern society.

Ключевые слова: формирование толерантности, этническая толерантность, поликультурное образование, толерантное и интолерантное восприятие, толерантная среда.

Key words: tolerance formation, ethnic tolerance, multicultural education, tolerant and intolerant perception, tolerant environment.

Казахстанское государство стремится проводить сбалансированную национальную политику, направленную на обеспечение толерантности, межкультурного и межэтнического согласия. Для реализации данной цели был учреждён соответствующий институт - Ассамблея

народа Казахстана, разработана и претворяется в жизнь программа «Культурное наследие», обеспечивается государственная поддержка национально-культурных центров. Такая направленность внутренней политики государства имеет большое значение для воспитания молодёжи, овладевшей культурой, духовными традициями как своей нации, так и основными элементами общечеловеческой культуры, духовности и толерантности. Благоприятное развитие этого процесса может послужить и более успешной интеграции государств и народов региона в мировое сообщество и в общечеловеческий цивилизационный прогресс.

Жизнь и деятельность страны с её народом, многонациональным по составу, в условиях обновляющегося мира и всё большей глобализации, всё большего взаимопроникновения, взаимоотношения и диалога культур, идей может быть тем активнее, чем более дети нового поколения будут носителями как национальной, так и общечеловеческой культуры и духовности. И потому задача воспитания толерантной личности школьника сегодня приобретает всё большую актуальность.

В то же время настоящий период развития системы образования, общества и государства является достаточно сложным и противоречивым. Социальная нестабильность последнего десятилетия XX века привела к развитию негативных явлений практически во всех сферах социальных отношений, в том числе и толерантных.

Современное общество характеризуется примерами таких деструктивных социальных трансформаций, как проявление кризисов поведения (девиантное, деликвентное, протестное, депрессии), рост агрессии (Махмудова Н.Г., Медведев И.П., Саблина Н.А., Стефаненко Т.Г., Хорошилова Е.П., Чеккуева З.Н., Шалин В.В., Шидакова Ф.М., Шиянов Е.Н.). Обозначенные проблемы могут и должны решаться в нескольких плоскостях. С одной стороны, это общегосударственные меры политического и социально-экономического характера, а с другой стороны, это меры педагогические, образовательные, которые помогут решить интолерантные проблемы.

Одной из задач, поэтому становится совершенствование содержания, организации толерантного воспитания, изучение природы толерантности, форм и методов толерантного взаимодействия. Только толерантная личность, способная конструктивно разрешать конфликты, а не избегать их, готова жить и работать в непрерывно меняющемся современном мире, способна смело разрабатывать собственные стратегии поведения, самостоятельно и добротворчески мыслить, осуществлять нравственный выбор и нести за него ответственность перед собой и обществом в целом.

Толерантность отражает приоритеты общечеловеческих ценностей, лежащих в основе построения демократического общества. Вместе с тем, толерантность сегодня не проявляется в обыденной практике и отношениях между людьми. Это понятие пока еще не рассматривается в системе моральных или нравственных ценностей современного человека.

Многие причины социального характера делают задачу воспитания толерантности чрезвычайно актуальной в практическом плане, требуют от педагога знания проблем, связанных с воспитанием толерантности, и способов их решения.

Формирование толерантности сегодня рассматривается как одна из приоритетных задач воспитания. Способность созидать, развиваться, взаимодействовать в условиях поликультурного многонационального общества провозглашается как необходимое условие успешной социализации подрастающего поколения. Для реализации задач воспитания детей и подростков необходимы специалисты, которые будут способны научить жить в мире и согласии, научить выстраивать диалог и взаимодействие с позиций равноправия, уважения и любви.

В связи с этим актуализируется задача создания педагогических условий для формирования у детей школьного возраста опыта толерантных отношений и толерантного поведения. В данном случае условия определяются не только как совокупность факторов и обстоятельств, от которых зависит эффективность процесса разрешения интолерантной ситуации или конфликта, но и как среда, как совокупность стимулов, привлекательных средств этой среды, в которой протекает процесс формирования толерантности. Творческий поиск в этом направлении детерминирован необходимостью разрешения ряда противоречий, характерных для современного образовательного процесса в школе и семье:

- между потребностями общества и государства в формировании толерантных личностей и недостаточной реальной практикой конструирования педагогического процесса как средства развития толерантности у школьников;

- между потенциальными воспитательными возможностями общеобразовательной школы и семьи в преодолении интолерантного поведения и недостаточной теоретической и практической разработанностью технологий её формирования;

- между темпами совершенствования новых востребованных технологий и готовностью школы, семьи к внедрению их в свою деятельность.

Анализ психолого-педагогической действительности показывает, что в последние годы проблема толерантности изучается в сфере негативных положений (агрессия, жестокость, девиации, деструктивность).

Исследование проблемы толерантности и её формирования значительно расширилось в последнее время, хотя философское осмысление проблемы находило отражение ещё в трудах Гераклита и Сенеки, а позднее - в идеях Дж. Локка, Ф. Вольтера, В. Соловьева, П. Флоренского, Н. Бердяева и других.

Анализ философских, психолого-педагогических, социологических трудов таких авторов, как А.Г.Асмолов, К.В.Бердников, С.К. Бондырева, Р.Р. Валитова, И.Ф. Комогоров, В.А. Лекторский, показывает, что исследование проблемы толерантности и её формирования значительно расширилось в последнее время.

Однако данная тема изучена пока ещё фрагментарно и несистемно, что может быть объяснено преобладающей в разработке проблемы толерантности узкопредметности. В самых авторитетных курсах, посвящённых исследованию толерантности и образовательной среды, проблематика их пространственной организации практически отсутствует.

Образование должно использовать свой потенциал для консолидации общества, сохранения единого социокультурного пространства страны, для преодоления этнонациональной напряжённости и социальных конфликтов на началах приоритета прав личности, равноправия национальных культур и различных конфессий, ограничения социального неравенства. В этом плане позитивным примером толерантности является создание межэтнических культурных общественных организаций, национальных культурных центров, Ассамблеи народов Казахстана, идея которого принадлежит Первому Президенту Республики Казахстан Н.А.Назарбаеву.

Обновление содержания образования выступает как решающее условие формирования системы современных социально значимых ценностей и общественных установок. С раскрепощением личной свободы и расширением кругозора преодолевается синдром нетерпимости к любому инакомыслию. В результате чувство терпимости становится существенным элементом духовного пространства нашего общества. Таким образом, толерантность в процессе социализации личности должна стать естественной нормой, определяющей стиль ее поведения.

Характерной особенностью образовательного пространства является то, что оно объективно предлагает информационное обеспечение самообразования участников образования, которое проявляется в процессах обмена информацией с окружением. Такой обмен информацией осуществляется по четырём координатам, что должно учитываться при построении толерантной среды:

- нормативно-регламентирующей, которая представлена спектром законов, других законодательных документов, в которых отражаются права и обязанности участников образования, регламентируются условия их жизнедеятельности;

- перспективно-ориентирующей, представленной доктринами образования или программами развития образования, которые определяют перспективы образования на обозримо длительный период;

- коммуникативно-информационной, которая создаёт условия для обмена информацией и представлена специально отобранными сведениями о реальном мире и о роли человека в нём, служит специфическим средством обмена между участниками образования;

- деятельностно-стимулирующей, предназначенной для побуждения участников образования не только к исполнению своих обязанностей, но и к удовлетворению познавательных и иных духовных потребностей.

Создание толерантной среды актуально для процесса формирования новой модели непрерывного образования, смещающей акценты воспитания на задачи подготовки ребёнка к участию в позитивных изменениях и обновлениях социальной среды, в том числе в ситуациях неопределённости.

Толерантная среда основывается на гуманистических, нравственных ценностях и создает условия для развития процесса образования на фоне актуальных преобразований личности и сама является условием гуманистического образования, развивающего и воспитывающего толерантную личность с адекватной самооценкой, активно осваивающую и преобразующую окружающий мир, открытую и свободную, с широко развитыми механизмами самоидентификации, выражающую определенные духовные и культурно-исторические ценности.

Один из механизмов развития и укрепления толерантности выражается в создании условий, необходимых для осуществления прав человека и утверждения демократии. В рамках образовательного пространства переход к толерантности означает культивирование отношений открытости, реальную заинтересованность в культурных различиях, признание многообразия, развития способности распознавать несправедливость и предпринимать шаги по ее преодолению, а также способность конструктивно разрешать разногласия и обеспечивать продвижение от конфликтных ситуаций к примирению и разрешению противоречий. Он проявляется в нацеленности преподавателей и студентов на конструктивное разрешение конфликтов в совместной деятельности, которая формируется благодаря таким важным качествам, как самовоспитание, самоубеждение и самооправдание, основными агентами влияния которых являются они сами и усвоенное ими представление о себе, а также в организации групповой рефлексии, в которой отражается понимание различного поведения людей.

Исследование проблемы формирования толерантности позволяют сделать предположение, что социальные условия развития личности, степень её личностной, гражданской зрелости и активности, психический настрой, личностные качества, характер и содержание социальных противоречий, экономические и политические, культурные и бытовые условия, составляют среду становления и развития человека как социального объекта.

Литература

1. Лебедева Н.М. и др. Межкультурный диалог: тренинг этнокультурной компетентности. – М.: РУДН, 2003. – 268 с.
2. Картбаева Ж.Ж. Оқушыларда толерантты мінез-құлықты қалыптастырудың педагогикалық-психологиялық негіздері: пед.ғылым.канд. ... автореф.:13.00.01. - Алматы, 2008. - 26 б.
3. Асмолов А.Г. Толерантность: от утопии - к реальности / На пути к толерантному сознанию. - М.: Смысл, 2000. - 255 с.
4. Бенин В.Л. Педагогическая культура толерантности [Электронный ресурс]: монография – М.: ФЛИНТА, 2016. – 167 с.
5. Шабалдас А.Е. Теория и практика формирования личности школьника в поликультурной среде: дис. ... докт.пед.наук. - Ставрополь, 2005.- 203 с.
6. Цепкова И.Б. Формирование толерантности как фактор социально-педагогической стабильности в Республике Казахстан: автореф. ... докт. политол. наук: 23.00.02. – Алматы, 2009. – 320 с.
7. Кривцова Е.В. Проблемы толерантности в социальных отношениях. – Кемерово: Кемеровский государственный университет, 2014. – 124 с.
8. Сенюткина О.М. Культура. Религия. Толерантность. Культурология: учеб. Пособие. – 2-е изд. – М.: ИНФРА-М, 2018.– 247 с.

References

1. Lebedeva N.M. et al. Intercultural dialogue: training of ethno-cultural competence. - Moscow: RUDN, 2003. - 268 p.
2. Kartbayeva J.J. Ousland tolerantly mnt-ity alicastrum pedagogical-psychologically negadir: candidate of pedagogical Scienc. ... autoref.: 13.00.01. - Almaty, 2008. - 26 b.
3. Asmolov A.G. Tolerance: from utopia to reality / On the way to tolerant consciouness. - Moscow: Smysl, 2000. - 255 p.
4. Benin V.L. Pedagogical culture of tolerance [Electronic resource]: monograph. – Moscow: FLINTA, 2016. - 167 p.
5. Shabaldas A.E. Theory and practice of the formation of a student's personality in a multicultural environment: dis. ... doctor of pedagogical sciences. - Stavropol, 2005. - 203 p.
6. Tsepkova I.B. Formation of tolerance as a factor of socio-pedagogical stability in the Republic of Kazakhstan:

abstract. ... doctor of Political sciences: 23.00.02. - Almaty, 2009. - 320 p.

7. Krivtsova E.V. Problems of tolerance in social relations. - Kemerovo: Kemerovo State University, 2014. - 124 p.

8. Senichkina O.M. Culture. Religion. Tolerance. Cultural studies: textbook. Manual. - 2nd ed. - Moscow: INFRA-M, 2018. - 247 p.

БЕСІК – АЛТЫН ҚАЗЫНА

THE CRADLE IS A GOLDEN TREASURE

Наурызбай Айгерім Көлбайқызы, Қалдыбай Әйгерім Батырханқызы
Nauryzbay Aigerim Kolbayevna, Kaldybay Aigerim Batyrhanovna

№7 Қ.Спатаев атындағы IT мектеп – лицейінің, Шымкент, Қазақстан
№7 IT School-lyceum named after K. Spatayev, Shymkent, Kazakhstan

Аннотация. Бұл мақалада «Бесік – алтын қазына» туралы тарихи мәліметтермен қатар қазақ халқының салт дәстүріне қатысты мысалдар келтірілген, сондай-ақ бесікті күнделікті өмірде қолданылғаны мен оның көптеген пайдасын өзіне тән ерекшеліктері жайлы, әлемдегі басқа да халықтарға тән екендігі баяндалған. Бесікке байланысты ұғымды түсіндіруге түрлі-түсті суреттер көмегімен көрнекі түрде бейнелер жасалынған.

Abstract. This article provides historical information about the "cradle - a golden treasure", examples of Kazakh traditions, as well as the use of the cradle in everyday life and its many benefits that are unique to other peoples of the world. Illustrations were made with the help of color pictures to explain the concept of the cradle.

Кілт сөздер бесік, салт дәстүр, ұлы даланың жеті қыры

Keywords cradle, traditions, seven sides of the great steppe

Кіріспе. «Ұлы даланың жеті қыры» негізге ала отырып, бесінші қырында Түркі әлемінің бесігі. Қазақтардың және Еуразияның басқа да халықтарының тарихында Алтайдың алар орны ерекше. Осынау асқар таулар ғасырлар бойы Қазақстан жерінің тәжі ғана емес, күллі түркі әлемінің бесігі саналды. Дәл осы өңірде біздің дәуіріміздің I мыңжылдығының орта шенінде Түркі дүниесі пайда болып, Ұлы дала төсінде жаңа кезең басталды.

Тарих пен география түркі мемлекеттері мен ұлы көшпенділер империялары сабақтастығының айрықша моделін қалыптастырды. Бұл мемлекеттер ұзақ уақыт бойы бірін-бірі алмастырып, орта ғасырдағы Қазақстанның экономикалық, саяси және мәдени өмірінде өзінің өшпес ізін қалдырды.

Орасан зор кеңістікті игере білген түркілер ұлан-ғайыр далада көшпелі және отырықшы өркениеттің өзіндік өрнегін қалыптастырып, өнер мен ғылымның және әлемдік сауданың орталығына айналған ортағасырлық қалалардың гүлденуіне жол ашты. Мәселен, орта ғасырдағы Отырар қаласы әлемдік өркениеттің ұлы ойшылдарының бірі – Әбу Насыр Әл-Фарабиді дүниеге әкелсе, түркі халықтарының рухани көшбасшыларының бірі Қожа Ахмет Ясауи Түркістан қаласында өмір сүріп, ілім таратқан.

Бесіктің шығу тарихы. Аңызға сүйенсек, ең алғашқы бесік Жетісу мен Алтайдың бойын мекен еткен Айдархан бидің кезінде пайда болған. Айдархан бидің әкесі, төңірекке белгілі Мизам баба, қазақ даласына ағаш отырғызумен, орманды көбейтумен айналысса керек. Елге сыйлы Мизам баба 150 жыл өмір сүріпті. Өзі сүрген ғұмырында еккен көшет-талдардан үлкен бау-бақшалар өсіп шығыпты.

Мизам бабаның о дүниеге сапар шеккенінен хабардар қытайлар, бақилық бабаның еңбегін көре алмаушылықпен өртеп жіберіпті. Сол уақытта Мизам бабаның баласы, Айдархан би, алыс ауылға сапар шегіп кеткен екен. Би түсінде әкесін көреді, лезде бір сұмдықтың болғанын сезген ол, үйге қарай аттың басын бұрады. Ауылға асығыс жетіп, ну орманның орнында шөл далаға айналған ауылын көріп қатты қапаланады...

Бірақ жылдар өте береді. Айдархан би үйленіп, ең тұңғышы туылады. Бірақ туыла сап, сәби тоқтамай жылай береді. Оған шартарапқа аты шыққан емшілер де көмектесе алмайды. Бір күні бала жылауын тоқтатады. Әкесі қуанып кетіп, жүгіріп үйге кірсе, оны ақ шапан киген бір қария өрттен аман қалған сынық бұтақтарға жатқызып, сәбиді тербетіп отырады. Айдархан би жақын

келгенде, ақсақал ғайып болады. Оның орнында қалған ағаш бұтағымен Айдархан, қазіргі «бесік» деп айтылып жүрген бұйымды жасайды.

Осылайша, «бесік» көшпелі қазақ халқының ажырамастай мұрасына айналады.

Бесіктің тал бесіктен басқа «аспалы бесік» деп аталатын түрі де болған. Жалпы ата-бабамыз бесікті қасиетті, құтты мүлік деп есептеген. Мұны бабамыз Төле бидің мына бір әңгімесінен байқауға болады: Жоңғарлар шапқыншылығынан тоз-тоз болған ел таулы жаққа қарай босып, көшіп келе жатқанда, екіқабат жас келіншек бос бесікті арқалап бара жатқан көрінеді. Сонда Төле бимен қатар келе жатқан кісі: «Мына бейшараның көрпе-жастығын тастап, бос бесікті арқалап келе жатқаны-ай», — дегенде, Төле би: «Баланың бесігі – кең дүниенің есігі ғой», — деген екен.

Бесік - сан ғасырлар бойы ұлттың ұясы, қазақы тәлім-тәрбиенің қайнар көзі, бабамыздан қалған киелі мүлік, қой үстінен бозторғай жұмыртқалаған мамыражай тіршіліктің белгісі іспетті. Бесікті қатты қадірлейтіндігі соншалықты, қазақ атасы жатқан бесікке бала, немер, шөбере, шөпшек, тіпті туажатына дейін бөлейді.

Бесік тек қана қазаққа тән емес, ол Орталық Әзүя, Қапқаз, Үндістан, Қытай жерін мекендеген көп халықтың ұл мен қызын ұйықтатып, ояғанда қолын шешіп ойнатып, анасының ақ сүтін беріп, тіл-көзден сақтайтын ағаш төсегі. Тек олардың әр халықта жасалу ерекшеліктері түрліше болып келеді. Қазақтар бесікті негізінен қайың, қарағай, талдан иіп жасаған әрі жеңіл келеді.

Жасалу жолы мен құрылысына зер салып қарасаңыз, ата-бабаларымыз бесікті өте тапқырлықпен, данышпандықпен жасағанын айқын көреміз.

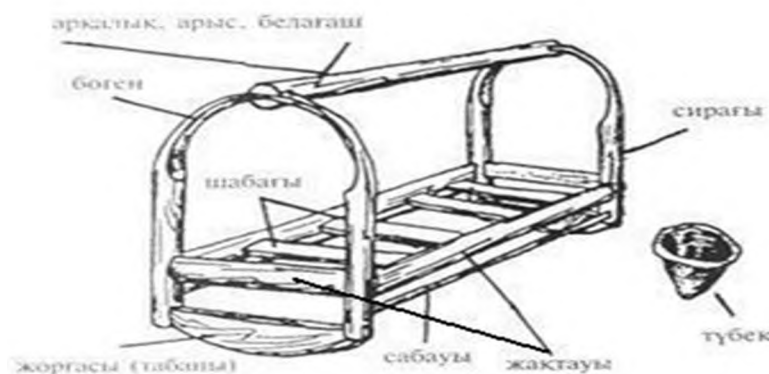

Бесік — нәрестені бөлеуге арналған ағаш төсек. Қазақта бесік қасиетті, киелі құтты мүлік болып есептеледі.

Бесік көшпелі өмір кешкен қазақ халқы арасына ертеден тараған. Мұндай бесік жеңіл, ықшам әрі берік, көшіп-қонуға ыңғайлы болады.

Бесіктің құрылысы

Арқалық (арыс, белағаш) – ұзындығы 70-75 сантиметр, ұстап тұруға ыңғайлы, бесіктің ең үстіңгі, көлденең, жұмыр бел ағашы.

2. Бөген (алдыңғы бас, артқы бас) – негізінен жас тал мінсіз жонылып, жақсы әрленіп, морға қыздырылып, қыртысын сыртына қарай иген бесіктің екі басы.

3. Жақтау. Ол – төртеу. Екі үлкен жақтаудың ұзындығы арқалықпен бірдей, қос бөгеннің аңғарларын керіп тұратын екі қысқа жақтаудың ені бесік еніне тең.

4. **Шабақ.** Бұл да – төртеу. Екі бөгеннің аяқтарын қосып тұратын ұзын жақтауларға біркелкі қашықтықта көлденең қашалып бекітілген бесік еніндей тақтайша.

5. **Сабау.** Ол – екеу. Екі бөгенді қосып тұратын екі ұзын жақтаудың астына түсетін, бесік ұзындығына тең жұмыр ағаш.

6. **Жорға.** Бұл да екеу. Бөгендердің иілген басына қарама-қарсы бекітіледі, оның астыңғы қыры қайқы – бесіктің табаны. Табанның қайқылығы бесіктің бірқалыпты жеңіл тербелуін қамтамасыз етеді. Бесіктің осы бөлігі – жорғаны қазақтар табан деп те атай береді.

7. **Тақтай.** Бесіктің түбек орналасатын, төсек салынатын ортасындағы бөлігі.

8. **Шүмек.** Бесіктегі сәбидің кіші дәреті үшін қойдың асық жілігінен бір басы тесіліп, екінші басының төменгі жаны ойылып жасалған түтікше. Кейде айрықша аппақ болуы үшін оны алғаш пайдаланар алдында сүтке қайнатып алады.

9. **Түбек.** Сәбиді бесікке бөлегенде жаялығы былғанбас үшін бесіктің ортасындағы тақтайды тесіп орнататын алмалы-салмалы киіз қалта. Шағын шыны құтылар (банкiлер) пайда бола бастасымен содан түбек жасалатын болды. Шүмектің ұшы түбекке сұғынып тұрады.

Қазақта бесік қасиетті, киелі құтты мүлік болып есептеледі. Бесіктің жасалуы мен басқа да жабдықтарына тоқталсақ: қазақ бесігі талдан, қайыңнан иілсе, бұрышы имек болып, ал қарағайдан жасалса, тік бұрышты болып келеді. Иіп әуелі бесік қазақ бесігінің негізгі түрі. Ең әуелі бесіктің екі басын тұтас қайыңнан, талдан иіп не төрт бөлек қарағайдан қиыстырып доға тәрізденіп жасайды да, оның аралықтарының ортасынан бір шабақ салып, шабақтар үстіне тақтай төсеп, оның түбек орнататын жерін дөңгеленіп ояды. Бесіктің доға тәрізденген екі басы дәл төбесінен жіңішке жұмыр арқалықпен біріктіріледі. Бесік бөлшектері бір-бірімен желім, ағаш шегелер арқылы бөрік қиыстырылатындықтан, тербетіп қозғаған уақытта сықырлаған бөтен дыбыс шықпайды. Бесіктің әр басының аяқтарын дөңес табанмен біріктіру, оның зіркілсіз, жұмсақ тербетіліп, баланың мазасын алмау жағын қарастырған.

Бесік арқалығы: біріншіден, оның үстіне жапқан көрпені баланың бетіне түсірмеу үшін; екіншіден, бесікті тербету үшін; үшіншіден, оған әртүрлі сылдырмақтар, ойыншықтар іліп тұмарлар тағу үшін аса қолайлы. Бала бесікте ояу жатқан кезде сол сылдырмақтармен ойнайды. Ол үшін оянған екі қолын бос қояды. Көшпелі ата-жұрттың дәстүрін жалғастырушы қазақ халқы бесікті көпке дейін сақтап, бірден бірге мұра есебінде қалдыра береді. Кездейсоқ жағдай болмаса өздігінен оны сындырып отқа жағуға болмайды. Қазақ халқы көшпелі өмір сүргенімен де әр мүлікті қастерлеп, оларға өзіндік ырым-тиымдар жасайтын болған. Біреулерден ауысып келген немесе жаңадан жасатқан бесікке ең алғаш бөленген бала қайтыс болса, оны ешуақытта пайдаланбайды, бесікті шетінеген баланың қабіріне бірге апарып қояды. Бесіктің екі жақ басында, арқалығында қыздырылған темір басып қарыған таңбалар өте көп кездеседі. Бұл да дінге сену, отқа табынудың бір түрі. Бесікті қару әдеті баланы алғаш рет бесікке саларда, бала әлде қалай ауырып қалған жағдайда жасалады. Көбінесе қыздырылған шүмшеуірмен қарылады.

Қазір баласын бесікке бөлейтін ата-ана аз. Тіпті «бесік зиян...» дейтіндер де бар. Бұл баяғы кеңестен қалған көзқарас. Кешегі кеңестік дәуірде мединституттың оқытушылары шәкірттеріне бесікті жамандап оқытатын арнайы тапсырма болған. Ол заманда жек көрген нәрсеңізді «ескіліктің қалдығы» десеңіз жетіп жатыр. Дәлелдің қажеті жоқ. Сөйтіп, бесік қолданыстан шығып қалды.

Әйтпегенде, жүздеген ғасыр сынақтан өткен бесікті пайдасыз деп кім айтады?

Бесіктің пайдасы

Әр ұлттың өзінің ұлттық құндылықтары болады. Бұл орайда қазақтың ұлттық бұйымы бесіктің пайдасы туралы айтсам деймін. Баланың тазалығы, ұйқысының тыныш болуы өз алдына, бесік жас нәрестенің табиғи өсуіне әсер етеді. Сәби ана құрсағында жатып-ақ тербеліске түседі. Алайда өмір есігін ашқан соң жарық дүниеге бірден үйлесе алмайды. Сондықтан оны ана құрсағындағыдай әлдилеп, тербетіп отыру керек.

АҚШ пен Еуропа елдерінде озық ойлы дәрігерлер памперсті қолдануға қарсы акциялар ұйымдастырып, жасанды жаялықтан бас тартуға үндеуде. Олар оның нәрестенің денсаулығына зиян келтіретінін айтуда.

Ал бесік болса, оның құрылымы балаға гигиеналық тәрбие беруге лайықталған әрі алып жүруге жеңіл, ықшам және берік. Ол баланың тазалығына өте қолайлы, өйткені арнайы қойылатын түбек пен шүмек баланың дәретін жаймай, таза және ұзақ ұйықтауына жағдай

жасайды. Бұл ұй шаруашылығымен айналысып жүретін анаға қалай қолайлы болса, көшіп-қонып жүргенде, баланың өзінің де денінің сау болып өсуіне тиімді.

Жалпы ата-бабамыз бесікті қасиетті, құтты мүлік деп есептеген. Қазіргі жан-жақты дамыған заманда адамның қажеттілігі үшін әртүрлі заттар, техника, жиһаздар шығып жатыр. Оның ішінде сәбилерге арналған керуеттер де жоқ емес. Бұлар атам қазақ пайдаланған бесіктің орнын ауыстыра алмайды. Бесік баланың денсаулығына, ми қызметінің дұрыс дамуына үлкен септігін тигізеді. Бала бесікте таза әрі жылы жатады. Жаялығы құрғақ болғасын ұйқысы да тыныш болады. Арасында шешіп алып, аяқ-қолын созып, жаттығу жасау керек. Бала бесікте жатпаған уақытта бесік көрпешелерін далаға күннің көзіне, қыста аязға жайып алу қажет.

Баланың тәрбиелі болып өсуіне берекелі отбасының әсері мол. Отбасының ең маңызды қызметтерінің бірі – тәрбие беру. Тәрбие тал бесіктен басталады. Демек, баланы бесіктен бастап тәрбиелеуіміз қажет.

Бесікке жатқан бала дені сау, ұйқысы тыныш, дүниетанымы кең, өмірге құштар болып өседі. Тілі де ерте шығып, балабақшаға барғанда қатарластарынан оқ бойы озық тұрады. Олай болуы орынды да. Өйткені бесікте жатқан бала ана әлдиімен ұйықтап, ана әлдиімен оянады.

Бесіктің ұрпақ үшін пайдасы ұшан-теңіз. Қол-аяғы бос жатқан сәбидің ұйқысы тыныш болмайды. Ұйқысы қанбаған баланың зердесі толық жетілмейді. Сәбидің тұла бойы таза болып, тазалыққа бойы үйренеді. Бесіктегі баланың денесіне дымқыл, сыз дарымайды. Құрғақ болады. Ұйықтап жатқан баланы бөлмеден бөлмеге апару қажет болған жағдайда керуеттегі немесе жерде жатқан баладан гөрі, бесікте бөлеулі сәби ыңғайырақ.

Біздің бүгінгі міндетіміз – экономикамызды дамыта отырып, ұлттық құндылығымызды жаңғырту. Егер ұлттық құндылығымызды сақтай алмасақ, жаһандануға жұтылып кетуіміз мүмкін.

Оның ұрпақ үшін оның пайдасы ұшан теңіз

Біріншіден – қол-аяғын ербендетіп бос жатқан сәбидің ұйқысы тыныш болмайды. Ұйқысы қанбаған баланың зердесі толық жетілмейді.

Екіншіден – баланың мазасыздығы ананың психологиясына әсер етеді. Бұндай жайсыздық сүт арқылы сәбиге беріледі. Сондықтан бесікке жатпаған бала болашақта сабырсыздау болады.

Үшіншіден – баланы бесіктен шешкен кезде сәби керіліп-созылып, рахаттанады. Денесінің әртүрлі күйде болуы оған демалыс сыйлайды.

Төртіншіден – сәбидің тұлабойы таза болып, тазалыққа бойы үйренеді.

Бесіншіден – бесіктегі баланың денесіне дымқыл, сыз дарымайды. Құрғақ болады. Ол мықты денсаулық кепілі. Әрі қол-аяғы сыптай болып өседі.

Алтыншыдан – бесік белгілі бір ритммен ғана тербетіледі. Баланың жүйкесі бір жүйе, тәртіпке түседі

Жетіншіден – бесіктегі балаға ана әлдиі әбден сіңеді. Қайырымды мінез қалыптасады. Бесік жырын тыңдаған баланың қанына ұлттық қасиет дариды.

Сегізіншіден – бесік сәбиді сырттан келетін кері энергия немесе тіл-көзден сақтайды. Бұлар бесіктің толып жатқан пайдасының бір парасы ғана.

Баланы бесікке салу салт – дәстүрі

Бесікке салу — нәрестені алғаш бесікке бөлеу рәсімі. Бесікке саларға шақырылған ауыл-үйдің әйелдері шашуын, жол-жоралғысын ала келеді. Баланы алғашқы бөлеу үлгілі ұрпақ өсірген қадірменді әйелге тапсырылады. Ол өзінен басқа тағы бір-екі келіншектің көмегімен бесікті жабдықтайды, сәбидің әжесі не шешесі түбектің тесігінен балаларға тәтті үлестіреді. Осыдан кейін бесікті отпен аластап, баланы бөлейді. Бесікке салған әйелдерге көйлек, жаулық сияқты сый тартылады. Үлкендер батасын беріп, баланың ер жетуіне, ананың үбірлі-шүбірлі болуына тілектестік білдіреді. Және Бесік жыры айтылады:

Әлди-әлди ақ бөпем,

Ақ бесікке жат бөпем

Жылама, бөпем, жылама,

Жілік шағып берейін.

Байқұтанның құйрығын

Жіпке тағып берейін.

Бесікке қатысты тыйымдар мен ырымдар:

Бос бесікті тербетуге болмайды.

- Бесікті сатуға болмайды.

- Кез келген адамға беруге болмайды.
- Аяқ астына тастауға болмайды.
- Бесікті отпен аластап қою керек.
- Бос бесікті еш уақытта жабусыз қалдырмау керек.
- Бесіктің теріс жағына отырмайды

Дәрігерлер кеңесі

Бесік – бала денсаулығына пайдалы

Біріншіден, бесікте жатқан баланың қан-айналым жүйесі жақсы дамиды. Яғни, тербеліп өскен бала атпен шапқанда немесе көлікке мінгенде жүрегі айнып, лоқсымайтын болады.

Екіншіден, бесікке жатқан баланың аяғы түзу, дене бітімі келісті болып өседі. Неге десеңіз, тартпа бау аяқ қолын байлап қысып, үнемі бір қалыпта ұстап тұрады. Дәл осы себептен, баланың аяқ-қолы жинақы, қимылы ширақ болып қалыптасады.

Үшіншіден, бесікте шүмек және түбек деген гигиеналық құрылғылар бар. Осының арқасында баланың жамбасы құрғақ, денесі таза күйінде қалады. Төртіншіден шалқалап жатқан баланың бел омыртқасы түзу, еңсесі тік болады.

Бесіншіден, бесіктің үстіндегі жабу баланы шыбын-шіркейлерден, ызғар жел мен күннің аптап ыстығынан, түрлі қауіп-қатерлерден сақтайды.

Қорытынды

Қазақтың бесігі жайлы тек қана жақсы дүниелерді айтуға болады.

Мәселен, оның көшпелілер өміріндегі пайдасын сөзбен айтып жеткізу мүмкін емес. Басы иілген, төрт аяғы, астында төсегі, арқалығы бар бесіктер үстіне қанша жапқыш жапқанмен сәбидің жатуына жайлы болған.

Бала ешқашан тұншықпаған, ауасы кең болып тұрған. Қазақтың бесігі баланың өміріне өте лайықты ойластырылып, шебер дайындалған.

Тағы бір айта кетері, қазақ бесігінің аяғы еденге, топыраққа тиіп тұрған. Бұл дегеніміз, ішінде жатқан бала әлеммен тікелей байланыс жасайды деген сөз. Бала бесікке қарын шашы, тырнағы алынып, қырық қасық суға шомылдырғаннан кейін ғана, яғни рәсім орындалғаннан соң жататын болған. Сол рәсімге орай бесік тойы жасалған. Бесікте жатқан балаға анасы бесік жырын айтқан. Құрсақтан анасының дауысын естіп үйренген нәресте бесік жырына елітіп, тыңдайтын болған. Бесік жыры - тәрбиелік мәні зор тәлімді ән саналған. Бесік – алтын қазына

Әдебиеттер:

1. Ғаламтор жүйесі
2. Қасиманов С. Қазақ халқының қолөнері – Алматы, Қазақстан,
3. Көкшеева З. Бесік жырлары – эстетикалық мәдениетті қалыптастыруы
4. Өмешұлы Ә. Бесікке бөлеу зиян ба? Парасат, №7
5. Әмірғазин Қ. Қазақ қолөнері, Алматы, 2004 ж.
6. Ә. Табылдыев, «Халық тағылымы»

References

1. Galamtor jüyesi
2. Qasimanov S. Qazaq xalqınıñ qolöneri – Almatı, Qazaqstan,
3. Kökşeeva Z. Besik jırları – éстетикаlıq мәдениетті қалыптастырwı

4. Ömeşuli Ä. Besikke bölew zïyan ba? Parasat, №7

5. Ämirğazin Q. Qazaq qolöneri, Almatı, 2004 j. 6. Ä. Tabildiev, «Xalıq tağılımı»

БАСТАУЫШ СЫНЫП ОҚУШЫЛАРЫНЫҢ ФИЗИОЛОГИЯЛЫҚ ЖӘНЕ ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

PHYSIOLOGICAL PRIMARY SCHOOL STUDENTS AND PSYCHOLOGICAL FEATURES

¹Ботабаева П.Е., ²Алиева А.У., ³Данияр Д.Д.
Botabayeva P.E., Aliyeva A.U., Daniyar D.D.

¹«Үміт» мектеп интернаты, Шымкент, Қазақстан

²Б.Болтірікова атындағы № 4 мектеп-лицей, Жамбыл облысы Қордай ауданы Қордай ауылы

³«Педагогика және психология» мамандығының 3 курс студенті Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан

Boarding school "Umit", Shymkent, Kazakhstan

№ 4 school-lyceum named after B. Boltirikova, Kordai village of Kordai district of Zhambyl region

3rd year student of the specialty "Pedagogy and Psychology" Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan

Түйін: Бастауыш сынып оқушыларының физиологиялық және психологиялық ерекшеліктері туралы айтылған.

Abstract: Physiological and psychological features of primary school students are discussed.

Кілт сөздер: бастауыш сынып оқушылар, физиологиялық, психологиялық, мұғалім, мектеп, оқушы, тәрбие.

Keywords: primary school students, physiological, psychological, teacher, school, student, upbringing.

Бастауыш сынып оқушы жасындағы балалардың психологиялық ерекшеліктерін білу және ескере алу сыныптарда оқу-тәрбие жұмысын дұрыс құруға мүмкіндік береді. Сондықтан әрбір адам осы ерекшеліктерді білуі және оларды бастауыш сынып балалармен жұмыс істеу кезінде ескеруі керек.

Бастауыш сынып оқушысы жасы-бастауыш мектептің 1-4 сыныптарында оқитын 6-11 жастағы балалардың жасы. Жас шекарасы және оның психологиялық сипаттамалары осы уақыт аралығында қабылданған білім беру жүйесімен, психикалық даму теориясымен, психологиялық жас кезеңдерімен (Д. Б. Эльконин, Л. С. Выготский) айқындалады.

Бүгінде баланың әртүрлі кезеңдерде психикалық дамуы туралы толық түсінік бере алатын бірыңғай теория жоқ. Сол себепті оқушыларды тәрбиелеудің, мінез-құлықтың толық көрінісін алу үшін кіші мектеп жасындағы кезеңділікке әсер ететін бірнеше теориялар талданды.

Л. С. Выготский баланың психикалық дамуын кезеңдеу негізіне жетекші қызмет ұғымын қойды. Психикалық дамудың әрбір кезеңінде жетекші қызмет негізгі мәнге ие. Осы тұста қызметтің басқа түрлері жойылмайды-олар бар, бірақ параллель бар және психикалық даму үшін басты болып саналмайды [1].

3. Фрейд психоаналитикалық теорияда адамның дамуын биологиялық факторлардың әсерімен және ерте отбасылық қарым-қатынас тәжірибесімен түсіндірді. Балалар психикалық дамудың 5 сатысынан өтеді, әр деңгейде баланың мүдделері дененің белгілі бір бөлігіне шоғырланған. 6-12 жас жасы латентті сатыға тура келеді. Осылайша, бастауыш сынып оқушыларының жеке басының барлық қасиеттері мен жауап реакцияларының нұсқалары қалыптасқан. Латентті кезең бойы оның көзқарастарын, нанымдарын, дүниетанымдарын «сүйреу» жүреді [2].

7-11 жас аралығында Жан Пиаже пікірі бойынша ақыл - ой дамуының үшінші кезеңі – нақты ойлау операцияларының кезеңі келеді. Баланың ойлауы нақты объектілерге қатысты проблемалармен шектелген [3].

Мектептегі оқытудың басталуы негізгі психикалық жаңа түзілімдер қалыптасатын бастауыш сынып оқушысы жасындағы жетекші іс-әрекет ретінде ойын іс-әрекетінен оқу іс-әрекетіне ауысуды білдіреді. Сол себепті мектепке бару бала өміріне маңызды өзгерістер енгізеді. Баланың

өмір сүру салты, ұжымдағы, отбасындағы әлеуметтік жағдайын өзгеріске ұшыратады. Негізгі, жетекші қызмет оқу, маңызды міндеті - оқу, білім алу міндеті болып саналатын болады. Бұл баланың ұйымшылдығын, тәртібін, ерік-жігерін талап ететін елеулі еңбек.

Өкпенің өсуі мен салмағын, төзімділігін, өмірлік сыйымдылығын арттыру біркелкі және тепе-тең болады.

Бастауыш сынып оқушысының сүйек жүйесі әлі қалыптасу сатысында тұрады – омыртқаның, көкірек қуысының, жамбастың, аяқ-қолдың қабығы әлі аяқталған жоқ, сүйек жүйесінде шеміршек тіні әлі де көп болады.

Бастауыш сынып оқушысы жасындағы қол мен саусақтардың қабыну процесі әлі толық аяқталмайды, сол себептен саусақтар мен қолдың ұсақ және дәл қозғалысы қиын және шаршайды.

Мидың функционалдық жетілуі орын алады-қабықтың аналитикалық-жүйелі функциясы дамиды; қозу және тежелу процестерінің арақатынасы біртіндеп өзгереді: тежелу процесі бұрынғысынша қозу процесі басым болса да, және кіші оқушылар жоғары дәрежеде қоздырғыш және импульсивті болады. Оқушы 11 жыл бойы өмір сүретін, оқитын, дамытатын жаңа ұжымға енеді.

Негізгі қызметі, оның бірінші және маңызды міндеті – жаңа білім, білік және дағды алу, қоршаған орта, табиғат және қоғам туралы жүйелі мәліметтерді жинақтау болып саналады.

Алайда, бастауыш сынып оқушыларының оқуға деген дұрыс көзқарасы бірден қалыптаспайды. Олар неге үйрену керек екенін әзірге білмейді. Бірақ көп ұзамай оқу – ерік күш-жігерді, зейінді жұмылдыруды, зияткерлік белсенділікті, өзін-өзі шектеуді талап ететін еңбек. Егер бала бұған үйренбеген болса, онда оның көңілдері бұзылады, оқуға теріс қатынас туындайды. Мұғалім балаға оқу – мереке емес, ойын емес, күрделі, қызу жұмыс екендігін, бірақ өте қызықты екендігін түсіндіруі керек, өйткені ол көптеген жаңа, қызықты, маңызды, қажетті нәрсені білуге мүмкіндік береді. Оқу жұмысын ұйымдастырудың өзі де мұғалімнің сөзімен бекітілуі маңызды.

Алғашында бастауыш сынып оқушылары отбасындағы қарым-қатынасты басшылыққа ала отырып, жақсы оқиды, кейде бала ұжыммен қарым-қатынас негізінде жақсы оқиды. Жеке мотив үлкен рөл атқарады: жақсы баға алу, мұғалімдер мен ата-аналардың мақұлдауы.

Алдымен оған қызығушылық дамиды. Тек өзінің оқу еңбегінің нәтижелеріне деген қызығушылық пайда болғаннан кейін ғана оқу қызметінің мазмұнына, білім алуға деген қызығушылық қалыптасады. Яғни, бұл негіз балада оқу сабақтарына шынайы жауапты көзқараспен байланысты жоғары қоғамдық тәртіптің оқу уәждерін қалыптастыру үшін қолайлы болып табылады.

Оқу іс-әрекетінің мазмұнына қызығушылықты қалыптастыру, білім алу оқушылардың өз жетістіктерінен қанағаттандыру сезімдерін бастан өткерумен байланысты. Ал бұл сезім әрбір адамды, тіпті ең кішкентай табысты, ең кішкентай алға жылжуды көрсететін мұғалімнің мақтауы, мақұлдауы арқылы бекітіледі. Бастауыш сынып оқушылары мұғалім мақтаған кезінде ерекше күш алады.

Мұғалімнің кішілерге деген үлкен тәрбиелік әсері балалардың алдында беделге ие болуға көмектеседі. Мұғалімнің беделі-бастауыш сыныптарда оқыту мен тәрбиелеудің ең маңызды алғышарты.

Бастауыш сыныптардағы оқу іс-әрекеті, ең алдымен, қоршаған ортаны тікелей тану – сезім мен қабылдау психикалық үдерістерінің дамуын ынталандырады. Кіші жастағы оқушылар өткір және жаңа қабылдаумен ерекшеленеді. Кіші жастағы оқушы тірі қызығушылығымен қоршаған ортаны қабылдайды, олар күн сайын барлық жаңа жақтарын ашады.

Бұл оқушыларға тән қабылдаудың ерекшелігі-оның кіші саралануы, онда ұқсас объектілерді қабылдау кезінде дәлсіздіктер мен саралауда қателер жасайды. Бастауыш сынып жасындағы балалардың қабылдауының келесі ерекшелігі-оның іс-әрекетімен тығыз байланысы. Психикалық дамудың осы деңгейінде қабылдау баланың практикалық қызметімен байланысты. Бала үшін затты қабылдау-бұл онымен іс-әрекетке түсу, онда бірденені өзгерту, қандай да бір әрекет жасау, оны алу, ұстау. Оқушылардың өзіндік ерекшелігі-қабылдау сезімінің айқын көрінісі.

Оқыту барысында қабылдау қайта құрылады, ол дамудың неғұрлым жоғары сатысына көтеріледі, мақсатты және басқарылатын қызметтің сипатын қабылдайды. Оқыту барысында қабылдау тереңдей түседі, неғұрлым талданады, сараланады, ұйымдастырылған бақылау сипатын қабылдайды.

Кейбір жас ерекшеліктері бастауыш сынып оқушыларының назарына ие. Олардың негізгілері-ерікті зейіннің әлсіздігі. Назарды ерікті реттеу, оларды кіші мектеп жасындағы басқару мүмкіндіктері шектеулі. Кіші оқушының өз бетінше назары жақын мотивацияны талап етеді. Егер үлкен оқушыларда үнемі көңіл бөлінсе (олар болашақта күтілетін нәтиже үшін өздерін қызықты емес және қиын жұмысқа шоғырландыра алады), онда кіші оқушы өзін жақын мотивация болған жағдайда ғана шоғырландыра жұмыс істеуге мәжбүрлеуі мүмкін (жақсы белгі алу перспективасы, мұғалімнің мақтауына лайық болу, тапсырманы жақсы орындау және т.б.).

Бастауыш сынып оқушысы жасында еріксіз назар жақсы қалыптасады. Барлық жана, күтпеген, жарқын, қызықтар оқушылар назарын өзіне аударады.

Бастауыш сынып жасындағы оқушылар жадының жас ерекшеліктері оқытудың ықпалымен дамиды. Сөздік-логикалық, мағыналық есте сақтаудың рөлі мен үлес салмағы күшейтіледі және өз жадын саналы түрде басқару және оның көріністерін реттеу мүмкіндігі қалыптасады. Бастауыш сынып оқушыларының алғашқы сигнал беру жүйесінің жас ерекшелігіне байланысты сөздік-логикалық жадыға қарағанда көрнекі-бейнелі жады дамыған. Олар анықтаудан, сипаттаудан, түсіндіруден гөрі нақты мәліметтерді, оқиғаларды, бет-әлпетті, заттарды, фактілерді жақсы, тез есте сақтайды және берік сақтайды. Кіші оқушылар есте сақтау материалының ішінде мағыналық байланыстарды түсінбей, механикалық есте сақтауға бейім болады.

Бастауыш сынып оқушысы жасындағы қиял дамуының негізгі үрдісі-бұл қиялды дамыту. Ол осы сипаттамаға, схемаға, суретке және т. б. сәйкес бұрын қабылданған немесе бейнелерді жасаумен байланысты. Шығармашылық қиял-жаңа бейнелерді жасау, түрлендірумен, өткен тәжірибе әсерлерін қайта өңдеумен, оларды жаңа комбинацияларға біріктірумен байланысты жетіледі.

Оқытудың ықпалымен құбылыстардың сыртқы жағын танымнан олардың мәнін тануға біртіндеп көшу жүреді. Ойлау заттар мен құбылыстардың маңызды қасиеттері мен белгілерін көрсете бастайды, бұл алғашқы қорытындыларды, алғашқы қорытындыларды жасауға, алғашқы ұқсастықтарды жүргізуге, қарапайым ой-пікірлерді құруға мүмкіндік береді. Осы негізде балада біртіндеп қарапайым ғылыми ұғымдар жетіледі.

Бастауыш сынып оқушысы жасындағы аналитикалық-синтетикалық іс-әрекет өте қарапайым, негізінен заттарды тікелей қабылдауға негізделген көрнекі-пәрменді талдау деңгейінде.

Бастауыш сынып оқушысының жасы-тұлғаның елеулі қалыптасуының кезеңі болып саналады.

Оған ересектермен және құрдастарымен жаңа қарым – қатынас, ұжымдарды тұтас жүйеге қосу, жаңа қызмет түріне-оқушыға бірқатар маңызды талаптар қоятын ілімдер тән.

Осының бәрі тұлғаларға, ұжымға, оқуға және олармен байланысты міндеттерге қарым-қатынастың жаңа жүйесін қалыптастыруға және бекітуге шешуші түрде әсер етеді, мінезді, ерік қалыптастырады, мүдделер шенберін кеңейтеді, қабілеттерді жетілдіреді.

Бастауыш сынып оқушысы жасында адамгершілік мінез-құлықтың іргетасы қаланады, моральдық нормалар мен мінез-құлық ережелерін меңгеру жүреді, тұлғаның қоғамдық бағыты дамиды.

Бастауыш сынып оқушыларының сипаты кейбір ерекшеліктерімен ерекшеленеді. Ең алдымен олар импульсивті – кездейсоқ себептер бойынша барлық жағдайларды ойланбастан және ой елегіне салмастан, тікелей импульстердің, итермелеудің ықпалымен дереу әрекет етуге бейім. Өйткені-мінез-құлықтың толқындық реттелуінің жас әлсіздігі кезіндегі белсенді сыртқы разрядқа қажет.

Жас ерекшелігі-ерік-жігердің жалпы жеткіліксіздігі: кіші оқушының белгіленген мақсат үшін ұзақ күресудің, қиындықтар мен кедергілерді еңсерудің үлкен тәжірибесі жоқ. Ол сәтсіз болған кезде қолдарын түсіре алады, өз күшіне сенуден және мүмкін болмауынан айырылады. Жиі қыңырлық танытады. Олардың қарапайым себебі – отбасылық тәрбиенің кемшіліктері. Бала оның барлық тілегі мен талаптары қанағаттандырылғанына үйренеді, ол ешқандай да бас тартуды көрмейді. Қыңырлық -балаға мектеп қоятын қатты талаптарға қарсы болуы, қажет болған жағдайда құрбан ету қажеттігіне қарсы баланың наразылығының өзіндік түрі [4].

Бастауыш сынып оқушылары өте эмоционалды. Эмоционалдық, біріншіден, олардың психикалық қызметі әдетте эмоциялармен боялады. Барлық балалар бақылайды, ол туралы ойлайды, жасайды, тудырады, оларға эмоциялық бояу қатысады. Екіншіден, кіші оқушылар өз

сезімдерін ұстай алмайды, олардың сыртқы көріністерін бақылай алмайды, олар қуаныш түрінде эмоциясын көрсетеді, өте тікелей және ашық болады. Үшіншіден, эмоционалды олардың үлкен эмоционалды тұрақсыздығынан, көңіл-күйдің жиі ауысуынан, аффектке бейімділіктен, қысқа мерзімді және қуаныш, қайғы, ашуланақтан, қорқыныштан көрінеді. Жылдар бойы өз сезімдерін реттеу, олардың жағымсыз көріністерін тежеу қабілеті дамиды.

Ұжымдық қарым-қатынасты тәрбиелеу үшін бастауыш сынып оқушыларына үлкен мүмкіндіктер береді. Бірнеше жыл ішінде кіші оқушы дұрыс тәрбие беруде өзінің одан әрі дамуы үшін маңызды ұжымдық қызмет – ұжымдағы және ұжымдағы іс-әрекет тәжірибесін жинақтайды. Ұжымды тәрбиелеуге балалардың қоғамдық, ұжымдық істерге қатысуына көмектеседі. Дәл осы жерде бала ұжымдық қоғамдық қызметтің негізгі тәжірибесіне ие болады.

Ойлау ерекшеліктері. Бастауыш сынып оқушысының негізгі ойлау әрекеттері мен тәсілдерін дамыту үшін үлкен маңызға ие: салыстыру, елеулі және маңызды емес белгілерді бөлу, жалпылау, ұғымды анықтау, тергеу мен себептерді бөлу (С.А. Рубинштейн, Л.С. Выготский, В.В. Давыдов). Толыққанды ойлау қызметінің қалыптаспауы баланың меңгерген білімі фрагментті, кейде жай ғана қате болуына әкеп соғады. Бұл оқыту процесін айтарлықтай қиындатады, оның тиімділігін төмендетеді (М. К. Акимова, В. Т. Козлова, В. С. Мухина).

В. В. Давыдов, Д. В. Эльконин, И. В. Дубровина, Н. Ф. Талызина, Л. С. Выготский бастауыш мектепте оқыту кезеңінде ойлау, әсіресе ауызша-логикалық тұрғыдан белсенді дамитыны туралы жазды. Яғни, ойлау бастауыш сынып оқушысы жасындағы басым функцияға айналады [5].

Қабылдау ерекшеліктері. Жекелеген психикалық үдерістердің дамуы бастауыш сынып оқушыларына қарай жүзеге асырылады. Балалар мектепке қабылдаудың дамыған үдерістерімен келеді (қабылдаудың қарапайым түрлері қалыптасқан: мөлшері, пішіні, түсі). Бастауыш сынып оқушыларының қабылдауын жетілдіру тоқтатылмайды, неғұрлым басқарылатын және мақсатты үрдіске айналады.

Назар аудару ерекшеліктері. Бастауыш сынып оқушыларының жас ерекшелігі-еркін зейіннің салыстырмалы әлсіздігі және оның аздаған тұрақтылығы. Бастауыш сынып оқушыларының көңіл-күйі жақсы дамыған. Бірте-бірте бала тек сыртқы тартымды заттармен ғана емес, қажетті заттарға назар аударуды және тұрақты сақтауды үйренеді. Назар аударудың дамуы оның көлемінің кеңеюіне және түрлі іс-әрекеттер арасында көңіл бөле білуіне байланысты. Сондықтан оқу міндеттерін бала өз іс-әрекеттерін орындай отырып, жолдастарының жұмысын қадағалай алатындай етіп қойған жөн.

Жадының ерекшеліктері. Бастауыш сынып оқушыларының жадының өнімділігі олардың тапсырманың сипатын түсінуіне және есте сақтау және ойнату тәсілдері мен әдістерін меңгеруіне байланысты. Оқу іс-әрекетінің ішінде даму процесінде еріксіз және еркін жадының арақатынасы әр түрлі. 1-сыныпта ерікті есте сақтау тиімділігі жоғары, өйткені балаларда материалды ойластырып өңдеудің және өзін-өзі бақылаудың ерекше тәсілдері әлі қалыптаспаған. Екінші сынып оқушылары мен үшінші сынып оқушыларында саналы есте сақтау және өзін-өзі бақылау тәсілдерінің қалыптасу шамасына қарай еркін есте сақтау көптеген жағдайларда еріксіз есте сақтанбайды.

Қиял ерекшеліктері. Жүйелі оқу қызметі балалардың қиял сияқты маңызды психикалық қабілетін дамытуға көмектеседі. Қиялды дамыту екі басты кезең өтеді. Бастапқыда қайталанатын бейнелер егжей-тегжейлі кедей нақты объектіні шамамен сипаттайды. Мұндай бейнелерді құру сөздік сипаттауды немесе суретті талап етеді. 2-сыныптың соңында, содан кейін 3-сыныпта екінші кезең басталады және оған образдарда белгілер мен қасиеттер санының едәуір өсуі ықпал етеді.

Басқа да психикалық үдерістер сияқты, оқу іс-әрекеті жағдайында балалардың эмоцияларының жалпы сипаты өзгереді. Оқу іс-әрекеті бірлескен іс-қимылдарға, саналы тәртіп пен ерікті зейінмен және жадымен қатаң талаптар жүйесімен байланысты. Осының бәрі баланың эмоционалды әлеміне әсер етеді. Кіші мектеп жасында эмоция көріністерінде ұстамдылық пен саналылықтың күшеюі және эмоциялық жағдайлардың орнықтылығының жоғарылауы байқалады.

Бастауыш сынып жасындағы оқушы - жинақталу, білімді сіңіру кезеңі, артықшылығы бойынша білім алу кезеңінде болады. Осы жаста көптеген пікірлер мен әрекеттерге еліктеу зияткерлік дамудың маңызды шарты болып табылады. Бастауыш сынып оқушыларының ақыл-ой белсенділігінің қайталануына, ішкі қабылдануына, психиканың дамуы мен байытуына қолайлы жағдайлар жасауға бағытталуы ерекше ынта, әсерлі, бағыттылығы. Бұл қасиеттер, көп жағдайда,

оң жағы және осы жастағы ерекше ерекшелігі. Демек, мектепке түсу тану және таным қажеттілігін қалыптастыруға, жеке тұлғаның сезімін дамытуға ықпал етеді.

Қорыта келе, бастауыш сынып оқушыларына төмендегідей ерекшеліктер тән болады:

- сыртқы әлемге сену;
- сезім мен қиялдың еркін дамуы;
- бейсаналық және кейінірек – сезіммен немесе оймен реттелетін еліктеу;
- көңіл мен сезімнің субъективті сипаты;
- моральдық идеалдар - үлгілерді құру;
- адамдармен іскерлік және маңызды қарым-қатынаста «ойынды орнату» саналы көшіру;
- эмоциялық уайымның нәзік болуы, бала санасында субъективті және объективті әлемді қозғаушы ішкі индивидуализм;
- конформизм (эстетикалық және адамгершілік бағалаулар мен іс-әрекеттерде: жақсылық пен зұлымдық адамгершілік ұғымдары ересектердің бағалауымен негізделген).

Әдебиеттер

- 1 Л.С.Выготский. Антология мировой педагогики. – М., 2016.
- 2 Фрейд З. Основные психологические теории в психоанализе. СПб: 1998.
- 3 Фресс П., Пиаже Ж. Экспериментальная психология. - М.: 1972.
- 4 Ж.Қ.Дүйсенова, Қ.Н.Нығметова. Балалар психологиясы: оқулық.- Алматы. 2012.
- 5 Детская психология: учебное пособие / ред.сост. Б.Д.Эльконин.-6-е изд. – М., 2011.

References

- 1 L.S.Vygotskiy. Antologiya mirovoy pedagogiki. – М., 2016.
- 2 Freyd Z. Osnovnyye psikhologicheskiye teorii v psikhoanalize. SPb: 1998.
- 3 Fress P., Piazhe ZH. Eksperimental'naya psikhologiya. - М.: 1972.
- 4 ZH.K., Dyuysenova, K., N.Nygmotova. Balalar psikhologiyasy: ok, ulyk, .- Almaty. 2012.
- 5 Detskaya psikhologiya: uchebnoye posobiye / red.sost. B.D.El'konin.-6-ye izd. – М., 2011.

БІЛІМ АЛУШЫЛАРДЫҢ ҰЛТТЫҚ ҚҰНДЫЛЫҚТАРЫН ДАМУДЫҢ МАҢЫЗДЫЛЫҒЫ

NATIONAL VALUES OF STUDENTS IMPORTANCE OF DEVELOPMENT

Шантаева Г.А.

Shantaeva G.A.

№54 орта мектептің директордың тәрбие ісі жөніндегі орынбасары, Тараз, Қазақстан
№54 Deputy Director for Educational Affairs of Secondary School, Taraz, Kazakhstan

Түйін: Мақалада білім алушылардың ұлттық құндылық бағдарын дамытудың маңыздылығы туралы айтылған.

Abstract: The article emphasizes the importance of developing students' value orientation.

Кілт сөздер: білім беру жүйесі, қалыптасуы, мұғалім, мектеп, білім алушы, тәрбие.

Keywords: education system, formation, teacher, school, student, upbringing.

Қазіргі кезде маңызды мәселелердің бірі Қазақстанда Отанын, елін, жерін сүйетін нағыз патриоттарды тәрбиелеу болып отыр. Ондай тұлғалады тәрбиелеуді ұлттық тәрбиенің алатын орны өте зор. Бұл жұмысты ерте жастан бастаған сайын, оның құндылық бағдары ұлттық тәрбие бағытында өрбитін болады. Сондықтанда бастауыш сынып білім алушыларының санасын ұлттық тәрбие негізінде құндылық бағдарын дамытуқазіргі заманда өзекті мәселе болып отыр. Демек, біздің ел ұлттық тәрбиеміз арқылы жер шарындағы басқа мемлекеттерден өзгешеленеміз. Бұл туралыЕлбасымыз Н.Ә.Назарбаевтың «Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру» мақаласында алдымызға қойған мақсат-міндеттерге жету үшін ең алдымен, біздің ойлаған ойымыз, яғни санамыз істерімізден озып, алда жүруі керек. Егер жаңғыру еліміздің, халқымыздың ұлттық-рухани түп негізінен қорек ала алмаса, ол өз жолынан адасады. Ол дегеніміз, аталынып отырған

рухани жаңғыру ұлттың сана-сезімдерінің оң қырларын ғана ұштастыратын маңызды құбылыс. Бұл – өткен тарихымыздың, бүгінгі күніміздің және де жарқын болашағымыздың жемістерін біріктіретін ұлт жадысының таңғажайып тұғыры» екендігін атап өтті [1].

Құндылық өзінің табиғаты бойынша әлеуметтік және тек қана әлеуметтік қаумдастық кезеңінде қалыптасады. Іс-әрекет процесінде қалыптасатын жеке құндылықтар әлеуметтік және ұжымдық құбылыстар. Құндылық қарым-қатынас іс-әрекет процесінде қалыптасады және іс-әрекет арқылы жүзеге асады. Тұлға мақсатын көздей алады, құндылықтардың жеке жүйесіне сүйене отырып, болашақ мінез-құлық стратегиясын қалыптастыра алады. Адамның әлеуметтік рөлдерінің көлемі мен саны өзі сәйкестендіретін әлеуметтік топтардың әр түрлілігімен, қосылған қызмет пен қатынастардың алуан құрылымымен анықталады. Әр рөл - бұл жалпы мағыналардың жиынтығы, оларсыз байланыс, адам мен әлем арасындағы әлеуметтік байланыс орнату мүмкін емес.

Әлеуметтануда құндылықтарды зерттеу, олардың «жеке баламаларын» - құндылық бағдарларын талдаумен байланысты деп айтсақ болады. Жастардың құндылық бағдарларының динамикасын талдауда екі тетіктің - үздіксіздік пен өзгергіштіктің әрекетін есепке алу керек. Әлеуметтік моделдегі жасанды өзгеріс құндылықтарды қалыптастыру процесі жоғарыдан басталған кезде әлеуметтік және жеке өзгерістердің сәйкес келмеуіне әкеліп соғады. Мәселен, көптеген жастар үшін жалпыадамзаттық құндылықтар тек әлеуметтік құндылықтар, абстрактілі идеялардың сипатына сай.

Түйіндей келе, дәстүрлі құндылықтар - ата-аналардың балаларына үйрететін құндылықтары. Бұл тұста мынадай тармақты ескерген дұрыс. Біріншіден ұрпақтың ата-аналық құндылықтарға деген көзқарасының екі деңгейіне байланысты. Жеке деңгейде - нақты ата-аналар балаларына әсер береді. Балаларда - жас буын жалпы алғанда, аға буынның құндылықтарын қабылдайды. Дағдарыстық жағдайға тән жастардың құндылық бағдарларының бөлінуі көбіне ұрпақтан жеке кезеңге өтеді. Ата-аналар бұны ауыртпалықсыз, реніш сезімімен қабылдай алмайды. Оның үстіне, және екінші бір жағдай - олардың жас кезеңдерін басқа стандарттар мен өлшемдер бойынша қайта өткізе алмайтындығы. Алайда, қазіргі жағдай ерекше, «білім алушы кезеңді» тек білім алушылар мен жастар ғана емес, бүкіл қоғам да бастан өткереді. Бүгінгі таңда, «әкелер» өздерінің мифтері мен идеялық таңбаларымен иррационалды түрде қалай сіңірілгенін, оның қазіргі өмірге қаншалықты сәйкес келмейтінін аңғарады.

Бағдарлау дегеніміз- жеке тұлға (топ) жағдайды қабылдап, тиісті әрекет бағытын көздейтін қатынастардың тұтас жүйесі. Кез келген әлеуметтік құндылықтарға бағытталған нысаналар бағдарлау деп аталады.

Құндылық бағдарлары тұлға құрылымының маңызды құрамдас бөлігі, бұлар жеке тұлғаның дамуында жинақталған өмірлік тәжірибені көрсетеді. Бұл жеке тұлғаның құрылымының құрамдас бөлігі, ол сана-сезімнің белгілі бір білігі болып саналады, оның айналасында адамның ойлары мен сезімдері айналады және көптеген өмірлік мәселелер шешіледі. Белгіленген құндылық бағдарларының болуы адамның жетілуін бейнелейді.

Құндылық бағдарлары идеалмен тығыз қатынаста. Біз құнды қарым-қатынас объектіні идеалмен салыстыру және салыстыру кезінде туындайды деп айтуға құқылымыз.

Әлеуметтік жағдайлардың өзгеруі, қоғамдық құндылықтық бағдарлардың ауысуы, құндылықтық бағдарларды қалпына келтіру тетігі бейімделу тетіктеріне орын бере отырып, жетекші бола алмайды. Бұл үдерістің динамикасын жеке құндылық жүйесін талдау арқылы көру мүмкін болады:

- түрлі қоғамдық өзгерістерге қарамастан, субъектінің бұрынғы құндылық жүйесін сақтау. Өткен тәжірибе процесінде қалыптасқан құнды бағдарлардың жеке жүйесі сырттан келіп түсетін құнды ақпаратқа арналған өзіндік сүзгіш болып саналады;

- жеке құндылық жүйесінің өзгеруі. Жеке құнды вакуумды білдіретін жағдай, иеліктен шығару жағдайы;

- даму бұл – өзгерген әлеуметтік-мәдени салаға бейімделу механизмінің көмегімен құндылықтық бағдарлардың ішкі мазмұны байытылатын тұлғаның құндылық-бағдарлы жүйесіндегі өзгеріс.

Қазіргі білім алушылардың әлеуметтік портретінде келесі қарама-қайшылықты белгілерді көрсетуге болады:

- білім деңгейінің дамуы және білім берудің әлеуметтік және жеке мағынасын үйлестірудің болмауы;

- білім алушылардың қоғамдық өмірге қатысудың әлеуметтік маңыздылығын және өндірістік емес салада, негізінен бос уақытында өзін көрсетуге деген ұмтылысын білу;

- өмірді жақсарту мүмкіндіктерін іздеуде және іске асыруда айналадағы шындық пен енжарлықты жақсартуға бейімделу.

Бұл жағдай әр түрлі себептердің салдарынан болады:

- өскелең ұрпаққа тәрбие объектісі ретіндегі қарым-қатынас, ол нәтиже алуға бағытталған авторитарлық әдіснамамен нығайтылды, оның нәтижесінде тұлғаның орындаушылық, конформистік бейімділігі көрінеді;

- балаларды өз бетімен тәрбиелеуге, тәуелсіздік, шығармашылық, тиімділік сияқты жеке қасиеттерді дамытуға бағытталған әлеуметтік бағдарламалардың жетіспеушілігі;

- дайындығының жоқтығы, кейде педагогтардың жас ұрпақтың мектептен тыс өміріндегі қажеттіліктерін қанағаттандыру бойынша жұмыс істемейді.

Жастар бұл - халықтың экономикалық тұрғыдан қорғалмаған бөлігі. Кәсіби шеберліктің беделі қоғамда төмен. Талант пен білім ескерусіз қалуда, ал бұл қазіргі және болашақта адасушылықты, белгісіздікті тудырады.

Отбасы мен қоғамда жас адамның рухани әлемі білім беру мен тәрбиелеу үдерісі қалыптасады. Демек, құндылықтарды тұлға саналы және саналы емес түрде игере алады. Соңғы жағдайда ол неге белгілі бір құндылықтарға көбірек артықшылық берілгенін әрдайым түсінбейді және түсіндіре алмайды, сол сияқты оның жалған және өтірік екенін де білмейді. Бүгінде олар жас ұрпақ санасына бұқаралық ақпарат құралдары арқылы белсенді берілуде. Олар сол құндылықтарды адамдарға бейнелі эмоционалды деңгейде оңай сіңіре алатындай тартымды көрініс беруге талпынады.

Жеке құндылық жүйесін қалыптастыру кезінде жастар қоғамдық аксиологиялық жүйені ғана емес, сонымен қатар өздері кездеген рөлдік моделдерді де негізге алады. Ал қазіргі таңда, еліктеудің мысалы ретінде, білім алушылар көбінесе телехикаялардың ең «дұрыс» деген кейіпкерлерін көздейді.

Балалардың рухани саласындағы жағымсыз үрдістердің негізгі себептерінің бірі тәрбие жүйесінің бұзылуы болып саналады. Яғни олар негізінен отбасында, көшеде, теледидарда тәрбиеленуде. Теледидар тәрбиелік жағына қарағанда, бұқаралық тұтыну мәдениеті рухында жастардың құндылықты ұстанымына, стиліне, өмір салтына айналған ойын-сауық бағдарламасына айналды. Білім алушылар «өмір шындығы» ретінде теледидардан және бейнеден көрсетілетін барлық нәрсені қабылдайды, көп жағдайда мүлдем бұлай емес деп те ойламауы мүмкін. Ересектер тәрбиенің идеологиялық негізі қандай болу керек деп ойланып жатқанда, тәрбие бақылаусыз және кейде жас ұрпаққа жойқын түрде әсер етуі әбден мүмкін. Оның нәтижесі бүгінгі күннің өзінде өз белгілерін беруде.

Доминантты әлеуметтік қатынастардың мінез-құлық стандарттарын игере отырып, жас адам өзінің рухани қажеттіліктерін біріктіріп, оларды негізінен қоғамға жақындата отырып, өзінің рухани қажеттіліктерін біріктіріп, бұқаралық мәдениет аясында ғана өзінің жоғары сәйкестендіру шекарасын анықтай алады [2].

Тәрбие идеалын жобалай отырып, қазіргі жастар қабылдайтын құндылықтарға, өзінің одан әрі дамуы үшін маңызды деп санайтын идеалдарға көңіл аудармауға болмайды. Адам санасының даму (кеңейту) процесі және оның құндылықтық бағдарының тиісті өзгеруі мынадай деңгейлерден өтеді:

5 - ші деңгей-әмбебап құндылықтар (рухани, кеңейтілген сана);

4-ші деңгей-жалпыадамзаттық құндылықтар;

3- ші деңгей-қоғамдық, азаматтық, ұлттық құндылықтар;

2- ші деңгей-отбасылық (туыстық) құндылықтар;

1-ші деңгей-өзімшілдік құндылықтар, Өзін-өзі бекіту [3].

Қазіргі жастардың құндылық бағдары нендей? Құндылық бағдарлары жеке адамның өмірлік тәжірибесімен, оның тәжірибелерінің жиынтығымен және адам үшін маңызды, маңыздылығы төмен болып саналатын элементтері ретінде қарастырылады.

5 деңгейдің құндылықтарына төмендегілерді жатқызамыз: жан, мәңгілік, сенім, махаббат, үміт, өкіну және т.б.; 4 деңгей - бостандық, теңдік, бауырластық, еңбек, бейбітшілік,

шығармашылық, гуманизм, келісім және т.б. Тәрбиенің негізгі құндылықтары - өзін-өзі тану, дербестік, қанағаттану, пайда, шынайылық, даралық.

С.Гроф рухани құндылықтарды нақтылай отырып, олардың құрамына этикалық, эстетикалық, батырлық, гуманистік және альтруистік құндылықтарды қосады. [4].

Адамның құндылық бағдарын анықтаудағы психодиагностикалық әдістерді құру кезінде жастарға басымдықты көздеу қажет болатын ұғымдар тізімін ұсыну ие. Мысалы, Американдық «Гейденс» мектебі білім алушыларға келесі тізімді ұсынады: сыртқы келбет, адалдық, жетістік, білім, отбасылық жауапкершілік, бедел, еркіндік, заңға бағыну, меншік, бедел, денсаулық, теңдік, ақша, шығармашылық, махаббат.

Осы зерттеуде (Э.А. Помыткин, 1999 ж.) жоғары сынып білім алушыларынан бұл тізімнен негізгі құндылықтарды көрсетуді сұрады: түрлі ләззат, отбасылық әл-ауқат, әлеуметтік әділеттілік, адалдық, тану мен танымалдылық, тиімді неке, елдегі тәртіп, ізгілік, күш пен ықпал, отбасындағы тілалғыш балалар, азаматтар арасындағы өзара түсіністік, мұқтаж адамдарға көмек, жеке қауіпсіздік, тыныштық, қарттық, елдің амандығы, табиғатпен үйлесімділік. Мектеп білім алушыларының арасында пікірлер алуан болды [5].

Ұлттық идея – туған ел, өскен орта әсерлерінен дамып, ана тілі, ауыз әдебиеті, салт-санасы, әдеп-ғұрыпы, ырымдары мен тыйымдары арқылы негізделген сезім. Ол – ұлттың болмысы, психологиялық өзіндік ерекшелігі. Ал, бұл ұлттық идеологиямыз нашар болса, барлық салаға өзінің кері ықпалын береді.

Осы уақытқа дейін жазылған еңбектерді негізге ала отырып, ұлттық тәрбие негізінде берілетін құндылықтар болатындығын анықтадық, олар: Туған жер; Тіл; Салт-дәстүр; Дін Фольклор; Өнер. Енді осы құндылықтарға шолу жасасак.

Тіл – адамдар арасындағы қарым-қатынас құралы.

Салт-дәстүр – әр ұлттың өзіндік ерекшелігі, өмірдің өзі туғызған ғұрыптардың жиыны.

Дін — адамзат қоғамындағы аса күрделі де маңызды әлеуметтік-мәдени сана. Діннің басты мақсаты — адамның рухани жетілуі және оның Жаратушы Құдайға сенімі.

Өнер – өмірде болған оқиғаларды, адамның дүниетанымын, ішкі сезімді көркем әдебиет, музыка, мүсін, кескіндеме, театр, кино, би, сәулет өнері арқылы бейнелеу. Өнердің басты саласының бірі – фольклор, ол қазақ халқының ауызекі әдебиеті. Атадан балаға келе жатқан аңыз-ертегілер, эпостық жырлар, батырлар жыры, әлеуметтік-тұрмыстық эпос, тарихи жырлары саналады.

Туған жер бұл - біздің ата - бабамыз мекен еткен, кіндік қанымыз тамған жер.

Білім алушылардың рухани-адамгершілік дамытудың, тәрбиелеудің және әлеуметтендірудің негізгі мазмұны мынадай базалық ұлттық құндылықтар болып саналады:

- Патриотизм – өз халқына, Отанға қызмет ету;
- әлеуметтік ынтымақтастық – жеке және ұлттық еркіндік, адамдарға, мемлекет және азаматтық қоғам институттарына сенім, әділеттілік, қайырымдылық, ар-ождан, қадір-қасиет;
- азаматтық – Отанға қызмет ету, құқықтық мемлекет, азаматтық қоғам, заң және құқық тәртібі, көп мәдени әлем, ар-ождан және діни сенім бостандығы;
- отбасы – махаббат пен адалдық, денсаулық, молшылық, ата-анаға, үлкендер мен кішілерге қамқорлық көрсету, рудың жалғасуы туралы қамқорлық;
- еңбек пен шығармашылық – еңбекке құрмет, шығармашылық пен жасампаздық, - Ғылым – білімнің құндылығы, ақиқатқа ұмтылу, әлемнің ғылыми бейнесі;
- діндер – сенім, руханилық, адамның діни өмірі, діни дүниетанымның құндылықтары, конфессияаралық диалог негізінде қалыптасатын толеранттылық туралы түсінік;
- өнер және әдебиет – сұлулық, үйлесім, адамның рухани әлемі, адамгершілік кездеу, өмірдің мәні, эстетикалық даму, этикалық даму;
- табиғат – эволюция, пуғанжер, қорықтабиғаты, планета Жер, экологиялық сана;
- адамзат – әлем, мәдениеттер мен халықтардың сан алуандығы, адамзат прогресі, халықаралық ынтымақтастық [6].

Негізгі ұлттық құндылықтар елдің тарихи-географиялық күйін, оның көпконфессиялылығы мен көпұлтты болуын ескере отырып, барлық отандық тарих бойы қоғамның мәдени дамуы барысында қалыптасты. Жаңа ұрпақ осы құндылықтарды негізге ала отырып, ұлттың рухани тәжірибесін алады, бұл Қазақстан халқының бірлігін қамтамасыз етеді және патриотизм мен

ұлттық мақтаныш сезімін тәрбиелейді. Осыған байланысты мемлекет өскелең ұрпақтың ұлттық құндылықтарын қалыптастыруға үлкен көңіл бөледі.

Әдебиеттер

- 1 Мемлекет басшысының Н.Назарбаевтың «Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру» атты мақаласы. 2017 жылғы 12 сәуір. <http://www.akorda.kz>.
- 2 Концепция духовно-нравственного развития и воспитания личности гражданина России / А. Я. Данилюк, А. М. Кондаков, В. А. Тишков. – М. : Просвещение, 2009. – 30 с.
- 3 Слостенин В.А., Каширин В.П., Психология и педагогика. – М., 2003. – с. 278.
- 4 С.Граф. Ценности. интернеттен
- 5 Э.А.Промыткин. 12 путей духовности. – Киев, 1999.
- 6 Елишев, С. О. Изучение понятий «ценность», «ценностные ориентации» в междисциплинарном аспекте. // Ценности и смыслы. – 2011. – № 2 (11). – с. 82-96.

References

- 1 Memleket basshysynyn N.Nazarbayevtyñ «Bolashak, k, a bağdar: rukhani zhañgyru» atty mak, alasy. 2017 zhylyğy 12 säuir. <http://www.akorda.kz>.
- 2 Kontseptsiya dukhovno-npravstvennogo razvitiya i vospitaniya lichnosti grazhdanina Rossii / A. YA. Danilyuk, A. M. Kondakov, V. A. Tishkov. – M. : Prosveshcheniye, 2009. – 30 s.
- 3 Slastenin V.A., Kashirin V.P., Psikhologiya i pedagogika. – M., 2003. – s. 278.
- 4 S.Graf. Tsennosti. internetten
- 5 E.A.Promytkin. 12 putey dukhovnosti. – Kiyev, 1999.
- 6 Yelishhev, S. O. Izucheniye ponyatiy «tsennost'», «tsennostnyye oriyentatsii» v mezhdistsiplinarnom aspekte. // Tsennosti i smysly. – 2011. – № 2 (11). – s. 82-96.

ПАНДЕМИЯ КЕЗЕҢІНДЕ ОНЛАЙН БІЛІМ БЕРУГЕ КӨШУ

TRANSITION TO ONLINE EDUCATION IN THE PANDEMIC PERIOD

Журинбаева Бахыт Тилеубековна
Zhurinbaeva Bakhyt Tileubekovna

№7 Қ.Спатаев атындағы ІТ мектеп – лицейінің, Шымкент, Қазақстан
№7 IT School-lyceum named after K. Spatayev, Shymkent, Kazakhstan

Аннотация Пандемия кезінде Үндістан мен ТМД елдерінде Қашықтықтан оқытуға көшу сияқты, ТМД елдері мен Үндістандағы дамып келе жатқан білім беру нарықтары Қашықтықтан оқытуға көшуді қиындатты. Бұл әлемдік білім беру жүйесінің апатына ұқсас және дамушы елдер оған дайын емес елдердің қатарына кірді. 2020 жылғы қыс-көктемнің жалпы карантині үкіметтер мен азаматтарға айқын көрінетін проблемалық аймақтарды нақты анықтады. Біз пандемия кезінде Қазақстан, Қырғызстан, Өзбекстан және Үндістанның қашықтыққа қалай көшкені туралы мақалада талқыланады.

Abstract Emerging education markets in the CIS and India have made the transition to distance learning difficult, as has the transition to distance learning in India and the CIS during the pandemic. This is similar to the catastrophe of the global education system, and developing countries are among the countries that are not ready for it. The overall winter-spring quarantine of 2020 has clearly identified problem areas that are clearly visible to governments and citizens. We will discuss in the article how Kazakhstan, Kyrgyzstan, Uzbekistan and India moved away during the pandemic.

Кілт сөздер: пандемия, онлайн білім беру, ТМД елдері, Үндістан

Keywords: pandemic, online education, CIS countries, India

COVID-19 пандемиясы 190-нан астам елде және барлық континенттерде 1,6 миллиардқа жуық оқушыға әсер еткен білім беру жүйесінің жұмысындағы ең үлкен сәтсіздікке әкелді. Мектептер мен басқа да білім беру мекемелерінің жабылуы әлемдік оқушылар контингентінің 94 пайызын құрады, табысы төмен және орташа табысы төмен елдерде бұл көрсеткіш 99 пайызды құрайды. Дағдарыс білім беру саласындағы бұрын да болған теңсіздік проблемасын ушықтырады, неғұрлым осал жағдайдағы балалардың, жастардың және ересектердің — кедей немесе ауылдық жерлерде тұратын адамдардың, қыздардың, босқындардың, мүгедектердің және күштеп жер

аударылған адамдардың едәуір үлесін оқуын жалғастыруға мүмкіндік бермейді. Сонымен қатар, білім беру шығындары болашақ ұрпақтарды қамтуға және ондаған жылдар бойына жеткен прогресті жоюға қауіп төндіреді, бұл қыздар мен жас әйелдердің білім алуға қол жетімділігіне және олардың оқуын жалғастыруға ықпал етеді. Егер пандемияның экономикалық салдары туралы айтатын болсақ, келесі жылы тағы 23,8 миллион бала мен жас (мектеп жасына дейінгі балалардан бастап жоғары оқу орындарының студенттеріне дейін) оқуын тастап кетуі немесе білім алуға қол жетімді болмауы мүмкін. Сонымен қатар, білім беру процесінің бұзылуы білім беру жүйесінен тыс ауыр зардаптарға ие және болады. Оқу орындарының жабылуы балалар мен қауымдастықтарға маңызды қызмет көрсетуді, соның ішінде дұрыс тамақтануды ұйымдастыруды қиындатады, көптеген ата-аналардың өз жұмыстарын орындау қабілетіне әсер етеді және әйелдер мен қыздарға қатысты зорлық-зомбылық қауіпінің артуына ықпал етеді. Бюджеттік салық саласындағы проблемалар мен дамуға көмек көрсету жүйелеріне жүктеменің өсуіне байланысты білім беруді қаржыландыру айтарлықтай қауіп төндіруі мүмкін, бұл covid 19-ға дейін білім беруге бөлінген қаражаттың үлкен тапшылығын күшейтеді. Табысы төмен елдер мен табысы орташа деңгейден төмен елдер үшін, мысалы, бұл тапшылық 148 миллиард долларды құрады. бір жылда және қазіргі жағдайда бұл таңқаларлық сома үштен бірге өсуі мүмкін. Сонымен бірге, дағдарыс білім беру саласындағы инновацияны ынталандырғанын атап өткен жөн. Оқытудың үздіксіздігін қамтамасыз ету үшін [1].

Пандемия кезінде Үндістан мен ТМД-дағы Қашықтықтан оқытуға көшу сияқты, ТМД елдері мен Үндістандағы дамып келе жатқан білім беру нарықтары Қашықтықтан оқытуға көшуді қиындатты. Бұл әлемдік білім беру жүйесінің апатына ұқсас және дамушы елдер оған дайын емес елдердің қатарына кірді. 2020 жылғы қыс-көктемнің жалпы карантині үкіметтер мен азаматтарға айқын көрінетін проблемалық аймақтарды нақты анықтады. Біз пандемия кезінде Қазақстан, Қырғызстан, Өзбекстан және Үндістанның қашықтыққа қалай көшкені туралы мақалада талқыланады.

Қазақстан. Қазақстанда 3 млн-нан астам оқушы оқиды. Еліміз PISA оқушыларының білім беру жетістіктерінің әлемдік рейтингінде 2009 жылдан бастап 2017 жылға дейін өсті. 2018 жылдан бастап Қазақстан рейтингте қазір 79 орынның ішінен 69-ын иеленді. PISA зерттеуіне сәйкес, бұндай көрсеткіштің факторларының бірі — білім беру секторын қаржыландырудың болмауы. Бірнеше жылдан бері білім беруге жұмсалатын шығыстар елдің ЖІӨ-нің шамамен 3-3,4% - ын құрайды. Бұл ТМД бойынша төмен көрсеткіш: Қырғызстанда білім беруге 2017 жылы елдің ЖІӨ — нің 6% - ы, ал Өзбекстанда-5,3% - ға дейін кетті. Бұл ретте 2019 жылы Қазақстан білім беруге арналған шығыстарды 3,6% - ға дейін ұлғайтты.

Қаржыландырудан басқа, Қазақстандағы мектептегі білім беру жағдайына "НЗМ" — "Назарбаев Зияткерлік мектептері" жүйесін енгізу тікелей әсер етеді. Бұл елдің ерекшеліктерін ескере отырып, мектепке дейінгі курстың, бастауыш, орта және жоғары мектептің білім беру модельдері мен бағдарламаларын тестілеуге арналған эксперименттік алаңдар. "Тауашаларды" 11 жыл бұрын таныстырды, бірақ олар республиканың барлық мектептерінің 1% - дан азын құрайды. Бұл ретте эксперименттік мектептердің құрылуы басқа орта мектептерге үлгі ретінде тигізер үлесі мол.

Өзбекстан. Қазір 6 миллионнан астам бала оқиды. Бұл 2018-2019 оқу жылымен салыстырғанда 5% - ға артық. Өзбекстанда білім беруді дамыту стратегиясы аясында мұғалімдердің мәжбүрлі жұмысына тыйым салынды, мұғалімдердің жалақысын көтерді, бюрократияны жеңілдетті және 2021 жылға қарай электронды журналдарды енгізуді жоспарлап отыр. Өзбекстанды алғаш рет 2021 жылы PISA және PIRLS зерттеушілері елдегі білім беру секторының даму деңгейін анықтау және оны жақсарту мүмкіндіктерін көрсету үшін бағалайды.

Қырғызстан. Қырғызстандағы білім-мемлекеттік бюджеттің ең қымбат баптарының бірі. Білім беруге арналған шығыстар 2014 жылдан бастап 1,5 есе өсті және 2018 жылы елдің ЖІӨ-нің 6,7% - ын құрады. Қазір Қырғызстанда 1,5 миллионнан астам оқушы оқиды, ал соңғы бес жылда мұғалімдер саны 6% - ға артты.

Үндістан. Ел дәстүрлі түрде әлемдегі ең жылдам дамып келе жатқан елдердің ондығына кіреді, сондықтан әлемдегі ең ауқымды және күрделі білім беру жүйелерінің біріне ие. Үндістанда 1,5 миллионнан астам мектеп бар, онда 260 миллионға жуық адам оқиды. Бұл ретте мектептердің жағдайы көңіл көншітпейді. Елде мемлекеттік мектептердің 73% - ы, бірақ олардың 56% - ында ғана электр энергиясы бар, ал ел халқының үштен бірі базалық сауаттылыққа ие емес.

Локдаун және қашықтықтан оқытуға көшу

Жаңа оқу жылының басында білім беру жүйесінің жай-күйі пандемияның алғашқы апталарында мемлекеттер қабылдаған шаралардың жылдамдығын айқындады.

Үндістан. Қытайда індет ошағы тіркелді. Үндістан оған ең жақын орналасқан, сондықтан ол алғашқылардың бірі болып шекараларды жауып тастады. Елімізде жазғы демалыс аяқталғанға дейін — 1 сәуір мен 1 шілде аралығында Қашықтықтан оқытуға көшпеуге шешім қабылданды. Бірақ вирус тез тарала бастаған кезде және күндізгі оқуды қайта бастаған кезде, Үндістан оқу жылының басталуын тағы үш айға кешіктірді. Осыған байланысты мектеп оқушыларының білімі ата — аналар мен оқушылардың мойнына түсті-балалардың көпшілігі алты ай бойы оқи алмады.

Үндістанда Интернетке қол жетімділігі жоқ балалар ТМД елдерінде әлеуметтік қашықтықты сақтай отырып, ашық ауада оқытушылармен айналысады, жазғы демалыстар 1 маусымнан 31 тамызға дейін жалғасады, сондықтан карантиндік шектеулер мен қашықтықтан білім беруге көшу механикасы мүлдем өзгеше болды.

Қазақстан. Наурыз айының ортасынан бастап мектептер мерзімінен бұрын демалысқа жабылды, ал төртінші тоқсан қашықтан өткізілді. Қазақстанда мектеп оқушылары үшін өзіндік білім беру сервистері жұмыс істейді. Елімізде 3 млн-нан астам оқушы бар, бұл ретте интернет 2,5 млн оқушының бір мезгілде қосылуына төтеп бере алады.

Қырғызстан. Наурыз айының ортасынан бастап мектептер жабылды. Оқушылар күндізгі оқу форматына оралмады және 1 қыркүйек-жаңа оқу жылының бірінші айында мектептерде тек бірінші сынып оқушылары оқыды. 1 қазаннан бастап барлық жастағы оқушылар Қашықтықтан оқытуға көшірілді.

Өзбекстан. ТМД-ның басқа елдеріндегідей оқушыларды демалысқа мерзімінен бұрын жіберді. Соңғы ширек жыл ішінде мектеп оқушылары Өзбекстан ұлттық телерадиокомпаниясын қашықтықтан бітіріп, халықтық білім Министрлігімен (ХФҰ) сабақтардың бейнетрансляцияларын ұйымдастырды. Оқу материалдары Kundalik электронды журналында, TAS - IX ресми арналарында орналастырылды. Өзбекстандағы жеке білім беру платформалары жүйелі түрде жұмыс істемейді, сондықтан пандемия кезінде бірыңғай білім беру стандарттарын сақтау қиынға соқты.

Үндістанда жағдай одан да аз жұбаныш береді-отбасылардың тек 24% - ы интернетке қол жеткізе алады. Бұл ретте еліміздің 1,3 млрд тұрғынының 500 млн-ы ғана смартфондары бар.

Дегенмен ТМД елдері пандемия кезінде тез арада уақыт талаптарына бейімделіп оқу процесін жалғастыра білді. Қазақстанда мектеп оқушыларына онлайн оқу теледидар арқылы жүргізіліп, онлайн платформалар арқылы жүзеге асты. Салыстырмалы анализ нәтижесінде онлайн оқу процесі дамыған елдерде және дамып келе жатқан елдерде біршама бір деңгейде болғандығы көрінуде.

Әдебиеттер

1. Біріккен ұлттар ұйымы Концептуалды нота: Covid-19 дәуіріндегі Білім және келесі кезең, 2020 жылдың тамыз айы
- 2 <https://enic-kazakhstan.kz/ru/post/52>

References

1. Birikken ulttar uyımı Konzeptwaldı nota: Covid-19 дәwirindegi Bilim jäne kelesi kezeñ, 2020 jıldıñ tamız ayı
- 2 <https://enic-kazakhstan.kz/ru/post/52>

--- ECONOMY ---

– ECONOMY, MANAGEMENT –

RAQAMLI IQTISODIYOTDA ELEKTRON TIJORATNI RIVOJLANTIRISH ISTIQBOLLARI

PROSPECTS FOR THE DEVELOPMENT OF E-COMMERCE IN THE DIGITAL ECONOMY

Shoaxmedova Nozima Xayrullayevna

Toshkent davlat iqtisodiyot universiteti, Uzbekistan
Tashkent State University of Economics, Uzbekistan
nshoaxmedova@gmail.com

Annatsiya: Maqolada raqamli iqtisodiyotni rivojlantirishning asosiy jihatlari va raqamli texnologiyalarni rivojlantirish tendensiyalari, inson tarraqiyotiga ta'siri, internet auditoriyasining kengayishi va iste'molchilar xatti-harakatlarining o'zgarishi bilan tavsiflangan elektron iqtisodiyotning mohiyati ochib berilgan. Maqolada zamonaviy jahon iqtisodiyoti, raqamli iqtisodiyotning rivojlanish dinamikasi, o'sish sur'atlari va cheklovchi omillar tahlil qilingan. O'zbekistonda elektron tijoratning o'rni va rivojlanish yo'nalishlari ko'rib chiqilgan. Mavjud ta'riflarni tahlil qilish asosida "elektron tijorat" atamasining keng va tor ma'noda talqini berilgan va yaqin kelajakda rivojlanish istiqbollari tavsiflangan.

Annotation. The article reveals the main aspects of the development of the digital economy and the essence of the electronic economy, characterized by trends in the development of digital technologies, the impact on human development, the expansion of the Internet audience and changes in consumer behavior. The article analyzes the modern world economy, the dynamics of the development of the digital economy, growth rates and limiting factors. The role and directions of development of electronic commerce in Uzbekistan are considered. Based on the analysis of existing definitions, a broad and narrow interpretation of the term "electronic commerce" is given and the prospects for development in the near future are described.

Kalit so'zlar: *Raqamli iqtisodiyot*, Elektron hujjat aylanishi, (BRM), (YaIM), *Interaktiv televidiniya (ITV)*

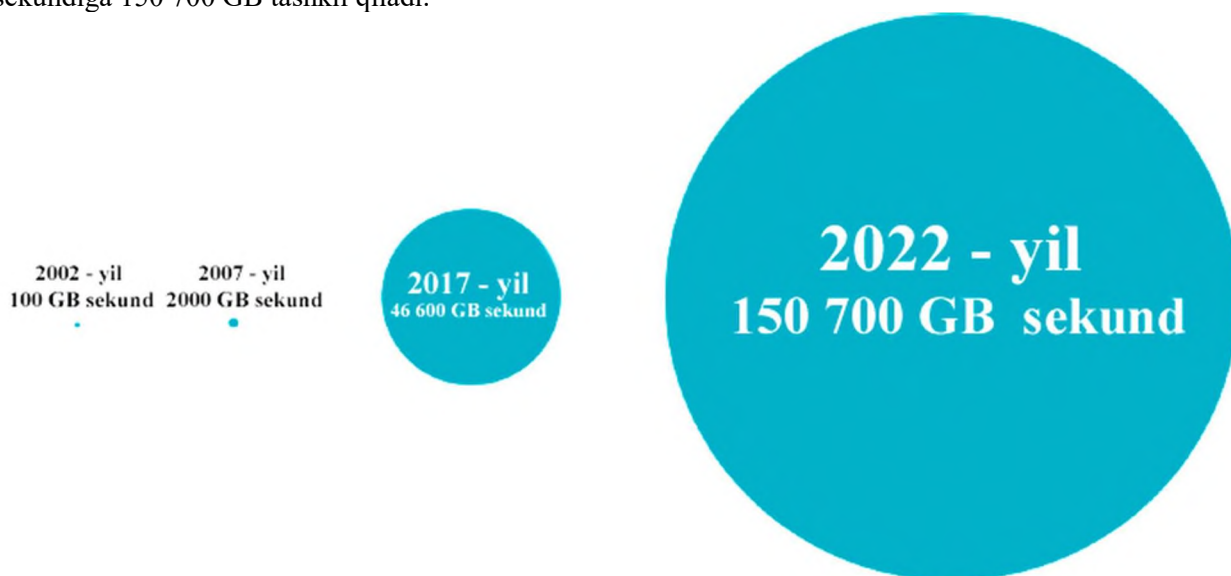
Keywords: Digital economy, electronic document management, (GDP), (GDP), interactive television (ITV).

Axborot-kommunikatsiya texnologiyalarining rivojlanishi jamiyat taraqqiyotiga ta'sir qiluvchi eng muhim omillardan biridir. Elektron hujjat aylanishi, ya'ni hujjatlarni yaratish, qayta ishlash, qabul qilish, o'tkazish, saqlash va elektron aloqalardan foydalanish, nafaqat tezkor axborot uzatish sohasida imkoniyatlarni kengaytiradi, balki biznes yuritishning yangi shakllari paydo bo'lishiga zamin yaratdi. IT-infratuzilma va aloqa tizimlariga asoslangan raqamli va hisoblash texnologiyalaridan foydalanish bilan yuzaga keladigan va barcha iqtisodiy jarayonlarni o'zida jamlagan *raqamli iqtisodiyot*, ko'plab yangi iqtisodiy imkoniyatlarning paydo bo'lishiga, rivojlanish maqsadlarida, shuningdek ijtimoiy muammolarni va barqaror rivojlanish maqsadlari (BRM) bilan bog'liq bo'lgan barcha muammolarni hal qilishda ishlatilishi mumkin. Raqamli iqtisodiyot ma'lumotlarni raqamli indekslash va qog'ozbozlik va byurokratiyani kamaytirish orqali tadbirkorlik uchun qulay muhit yaratadi. Bozor sharoitida iste'molchilar bilan tezkor aloqani ta'minlaydi, keng ko'lamlı tadbirkorlar va jamoatchilikning oqilona qarorlar qabul qilish uchun ma'lumotlarga ega bo'lishini ta'minlaydi. Ishlab chiqarish samaradorligi va mehnat unumdorligi oshiradi.

Raqamli iqtisodiyot deyarli barcha narsalar haqida ma'lumot to'plash, ulardan foydalanish va tahlil qilish, qobiliyati tufayli aql bovar qilmaydigan darajada o'sishni davom etmoqda. Ushbu raqamli ma'lumotlar shaxslar, ijtimoiy guruhlar yoki korxonalar faoliyati natijasida turli xil raqamli platformalarda qoladigan *raqamli izlarni* tahlil qilish asosida to'planadi. Jumladan internet protokoli (IP) asosida, umumiy internet ma'lumotlar xajmining taxminiy o'qimini tasavvur qilishimiz mumkin. Bu oqimlarning ko'rsatkichi 1992 - yilda kuniga 100 GB tashkil qilgan bo'lsa, 2017 - yilga kelib, bu ko'rsatkich sekundiga 46 000 GB ni tashkil qildi. Bashoratlarga ko'ra 2022 - yilga kelib, global IP trafik

hajmi yangi internet foydalanuvchilarning oshishi va internet tarmog'ining kengayishi natijasida sekundiga 150 700 GB tashkil qiladi.²

1-diagramma. Global internet trafikining dinamikasi, yillar bo'yicha (GB/sek)³

Raqamlashtirish jahon iqtisodiyotining o'sishiga olib keladi. Masalan, "McKinsey Global Institute" nufuzli konsalting kompaniyasining hisob-kitoblariga ko'ra, so'nggi raqamli texnologiyalardan foydalanish 2025 - yilga kelib dunyoda yalpi ichki mahsulot (YaIM) ning 3-6 trillion AQSh dollariga o'sishiga olib keladi.⁴ Kompaniyaning tahlillari shuni ko'rsatdiki, bu o'sishga 12 turdagi yuqori texnologiyalar (mobil internet, ilg'or robotlashtirish, bulutli texnologiyalar, qayta tiklanadigan energiya, internet buyumlar (IoT), simsiz ma'lumotlarni uzatish qurilmalari, sun'iy intellekt va boshqalar) rivojlanishi sabab bo'ladi.

Ayni paytda dunyodagi yirik kompaniyalar raqamlashtirishning afzalliklaridan xabardor bo'lib, bulutli texnologiyalar va tarmoq infratuzilmasini modernizatsiya qilish bo'yicha ko'rsatmalarga ega. Raqamlashtirish, raqamli iqtisodiyotni shakllantirish iste'molchilar, davlat va butun jamiyat uchun muhim imkoniyatlarni ochib beradi. Singapur, Xitoy, Janubiy Koreya, Yangi Zelandiya va Daniya dunyodagi raqamli iqtisodiyotni qo'llab - quvvatlash bo'yicha yetakchi mamlakatlar qatoriga kiradi. Ushbu mamlakatlar raqamlashtirish va yuqori texnologiyalarni shakllantirish sohasida muhim tashabbuslarni amalga oshirdilar. Hozirda dunyoda internet aloqasi rivojlanmagan mamlakatlar va raqamlashtirish darajasi ancha yuqori bo'lgan mamlakatlar o'rtasida ulkan farq mavjud. Masalan, kam rivojlangan mamlakatlarda har besh kishidan bittasi internetdan foydalanadi, rivojlangan mamlakatlarda har besh kishidan to'rttasi internetga ega. Bu raqamli bo'linishning birgina misoli. Raqamli ma'lumotlar va ilg'or texnologiyalar uchun imkoniyatlar kabi boshqa sohalarida bu farq ancha katta.

Zamonaviy sharoitda mintaqaviy iqtisodiyotni rivojlantirishning eng muhim yo'nalishlaridan biri bu elektron tijoratdir. O'zbekiston iqtisodiyotining ham bosqichma-bosqich rivojlanishi oqibatida biznes faoliyatini yuritishning yangi prinsiplari, ayniqsa elektron tijoratning ahamiyati juda oshdi. Shu bois O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyev 2018 - yil 14-may kuni "Elektron tijoratni jadal rivojlantirish chora - tadbirlari to'g'risida" gi farmonini imzoladi va 2018 - 2021 yillarda O'zbekiston Respublikasida elektron tijoratni rivojlantirish dasturi tasdiqlandi⁵. Iqtisodiy sohada jadal suratlar bilan rivojlanib kelayotgan bu yo'nalish inson faoliyatining barcha sohalariga tez kirib bormoqda. Hozirgi

² Savdo va rivojlanish bo'yicha Birlashgan Millatlar Tashkilotining konferentsiyasining "2019 - yilgi Raqamli iqtisodiyot hisoboti".

³ Cisco ma'lumotlariga asoslangan "Savdo va rivojlanish" bo'yicha Birlashgan Millatlar Tashkilotining konferentsiyasi (UNCTAD).

⁴ <https://www.mckinsey.com>

⁵ O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2018-yil 14-maydagi PQ-3724-son qarori.

vaqtda elektron tijorat bir necha yil davom etadigan kuchli o'sish bosqichida. U elektron ma'lumotlar almashinuvi, elektron pul o'tkazmalari, elektron tijorat, elektron to'lov tizimlari, elektron marketing, elektron bank xizmatlari va elektron sug'urta xizmatlarini o'z ichiga oladi.

Elektron tijorat - bu biznes jarayonining har qanday shakli bo'lib, unda subyektlar o'rtasidagi o'zaro munosabatlar elektron shaklda amalga oshiriladi⁶. Hech kimga sir emaski, internet jadal rivojlanayotgan davrida global tarmoq, yerning deyarli barcha aholisini qamrab oladigan juda katta bozor sifatida ko'rish mumkin. Shuning uchun dasturiy-texnik yechimlarni ishlab chiqaruvchilar, savdo va moliya tashkilotlari internetda biznes yuritishning har xil turlari va usullarini faol ravishda rivojlantirmoqdalar. Shu bois iqtisodiy rivojlanish oqibatida O'zbekiston xalqaro iqtisodiyot tizimida tobora o'z mavqeyini mustahkamlab bormoqda. Bu esa o'z navbatida elektron tijorat infratuzilmasini takomillashtirish, uning jahon bozorida kuchli raqobatchi sifatida paydo bo'lishini ta'minlash zaruriyatini keltirib chiqaradi.

Elektron tijorat to'rtta chambarchas bog'liq bo'lgan tarkibiy qismlardan iborat: (1-rasm)

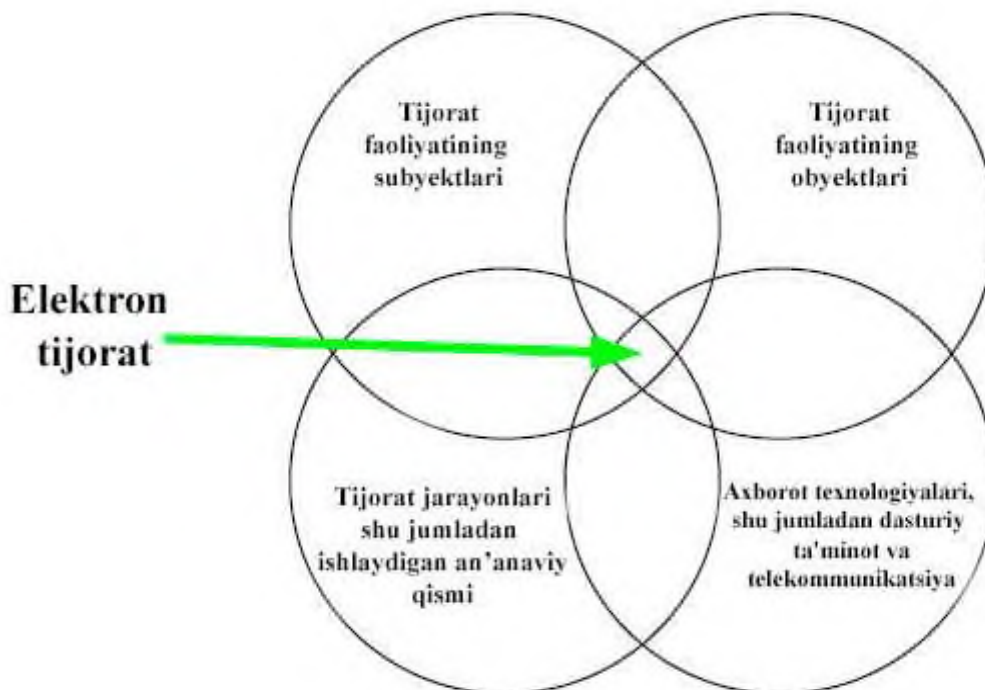
1. Elektron tijorat obyektlari.
2. Elektron tijorat sub'ektlari.
3. Tijorat jarayonlar.
4. Axborot texnologiyalar.

Elektron tijorat obyektlari:

- Mahsulotlar - biz sotib olgan va sotadigan har qanday moddiy narsa.
- Xizmatlar - bevosita iste'molchiga qaratilgan harakatlar.
- Axborot - xabardorlik, tushuntirish, taqdimot.

Elektron tijorat sub'ektlari:

- Moliya institutlari - bank, sug'urta kompaniyasi, pensiya jamg'armasi.
- Biznes tashkilotlari (tijorat korxonalari) - o'z mahsulotlarini va xizmatlarini sotish, bunday tashkilotning asosiy maqsadi foyda olishdir.
- Iste'molchilar - oddiy odamlar.

1 - rasm. Elektron tijoratning tarkibiy qismlari.

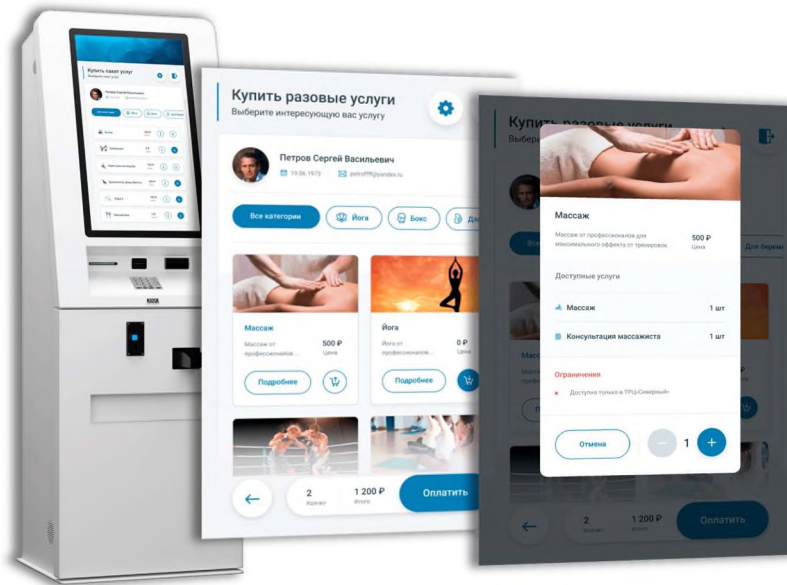
Internetda elektron tijorat modelini amalga oshirishning muvaffaqiyati, uchta tarkibiy qism bilan belgilanadi:

⁶ Дик, В. В., Лужецкий М. Г., Родионов А. Э. — Электронная коммерция. М., 2007. [15-бет]

- to'g'ri texnologik platformani tanlash;
- raqobatdosh mahsulotning mavjudligi;
- zarur infratuzilma va biznes jarayonlarning mavjudligi

Agar ushbu havolalardan kamida bittasi yetishmayotgan bo'lsa, unda zamonaviy texnologiyalarni joriy etish elektron tijoratda muvaffaqiyatga olib kelmaydi. Keyingi yillarda elektron tijoratning texnologik rivojlanishi bulutli texnologiyaning rivojlanishi, internetga kirishning ko'payishi va 5G standarti bo'yicha beshinchi avlod mobil aloqa texnologiyalarini joriy qilish bilan bog'liq. Elektron tijoratda sotishning yangi shakllarining paydo bo'lishi, ehtimol internet a'loqaning yangi texnologik imkoniyatlari (ya'ni ulanish tezligi va mavjudligi) bilan bog'liq bo'lishi mumkin. Bugungi kunda joriy etilayotgan elektron tijoratning innovatsion shakllari orasida *vab-kiosklar* va *interaktiv televizorlar* mavjud.

Veb-kiosklar - odamlar ko'p bo'lgan joylarda joylashgan, interaktiv ekranlardan foydalanishga asoslangan, onlayn tijoratning bir shakli. Sotib olish jarayoni, mahsulot ostidaga QR kodni skanerlash orqali amalga oshiriladi. Keyin tovarlar yetkazib beruvchilar orqali xaridor ko'rsatgan manzilga yetkaziladi. Ushbu texnologiya bugungi kunda Buyuk Britaniyaning "Tesco"⁷ chakana kompaniyasi tomonidan aeroportlarda va avtobus bekatlarida tovarlarni sotishda foydalanilmoqda (2-rasm).

2 – rasm. Veb – kioska

Интерактив телевидинија (ITV) - bu boshqarish tizimiga asoslangan, abonentga tomosha qilingan kanallar ro'yxatini tartibga solish va kerakli narxdagi xizmatni tanlashga imkon beradigan foydali, pullik xizmat turi. Uning mohiyati shundan iboratki, foydalanuvchi mahalliy xizmat ko'rsatuvchi provayder bilan o'zaro aloqada bo'lish imkoniyatini beradi. Shu jumladan uyga yetkazib berish xizmati orqali u tovarlar va xizmatlarga buyurtma berish imkonini beradi.⁸(3-rasm)

⁷ Buyuk Britaniyanin eng yirik chakana savdo tarmog'I bilan shugullanuvchi transmilliy korporatsiya 1924 yilda asos solingan. <https://www.tesco.com/>

⁸ Кобелев, О. А. Электронная коммерция. — М.: Дашков и К, 2009.[63 – bet]

3 – rasm. Inetraktiv televidiniya (ITV)

Adabiyotlar

1. Дик, В. В., Лужецкий М. Г., Родионов А. Э. - Электронная коммерция. М., 2007.
2. Кобелев, О. А. Электронная коммерция. - М.: Дашков и К, 2009.
3. Кубкина Ю.С. Электронная коммерция: Роль, Понятие, Направления, Развитие. 2012
4. Быстрова Наталья Васильевна. Электронная коммерция и перспективы ее развития. 2018.
5. Доклад о Цифровой Экономике 2019. Конференция организации объединенных нации по торговле и развития ЮНКТАД
6. Доклад НИУ ВШЭ 2019. Что такое цифровая экономика? Тренды, Компетенции, Измерение. XX Апрельская Международная научная конференция
7. ISSN 2072-0297. Молодой ученный. Международный научный журнал № 5 (139) / 2017
8. <https://lex.uz/ru/docs/-3744594> – “Elektron tijoratni jadal rivojlantirish chora - tadbirlari to'g'risida”.
9. <https://www.gazeta.uz/ru/2018/05/14/ecommerce/>
10. <https://review.uz/post/multiplikativny-effekt-cifrovoy-ekonomiki>
11. <https://www.nordeatrade.com/en/explore-new-market/uzbekistan/e-commerce>
12. <http://uz.infocom.uz/2009/12/26/elektron-tijorat-ozbekiston-iqtisodiyotida-mavjud-holat-muammolar-va-istiqbollar/> - Elektron tijorat — O'zbekiston iqtisodiyotida: mavjud holat, muammolar va istiqbollar
13. <https://megaobzor.com/chto-takoe-yelektronnaya-kommerciya-.html> - Что такое электронная коммерция?
14. <http://ecommercelaw.ru/>

References

1. Dik, V. V., Luzhetskii M. G., Rodionov A. E. - Elektronnaya kommertsiya. M., 2007.
2. Kobelev, O. A. Elektronnaya kommertsiya. - M.: Dashkov i K, 2009.
3. Kubkina YU.S. Elektronnaya kommertsiya: Rol', Ponyatiye, Napravleniya, Razvitiya. 2012
4. Bystrova Natal'ya Vasil'yevna. Elektronnaya kommertsiya i perspektivy yeye razvitiya. 2018.
5. Doklad o Tsifrovoy Ekonomike 2019. Konferentsiya organizatsii ob"yedinennykh natsii po trgovle i razvitiya YUNKTAD
6. Doklad NIU VSHE 2019. Chto takoye tsifrovaya ekonomika? Trendy, Kompetentsii, Izmereniye. KHKH Aprel'skaya Mezhdunarodnaya nauchnaya konferentsiya
7. ISSN 2072-0297. Molodoy uchennyy. Mezhdunarodnyy nauchnyy zhurnal № 5 (139) / 2017
8. <https://lex.uz/ru/docs/-3744594> – “Elektron tijoratni jadal rivojlantirish chora - tadbirlari to'g'risida”.
9. <https://www.gazeta.uz/ru/2018/05/14/ecommerce/>
10. <https://review.uz/post/multiplikativny-effekt-cifrovoy-ekonomiki>
11. <https://www.nordeatrade.com/en/explore-new-market/uzbekistan/e-commerce>
12. <http://uz.infocom.uz/2009/12/26/elektron-tijorat-ozbekiston-iqtisodiyotida-mavjud-holat-muammolar-va-istiqbollar/> - Elektron tijorat — O'zbekiston iqtisodiyotida: mavjud holat, muammolar va istiqbollar
13. <https://megaobzor.com/chto-takoe-yelektronnaya-kommerciya-.html> - Chto takoye elektronnaya kommertsiya?
14. <http://ecommercelaw.ru/>

BOSHQARUV TARIXIGA NAZAR VA ILMIY QARASHLARNING RIVOJLANISHI HAMDA HOZIRGI HOLATIGA TIZIMLI YONDASHUV OMILLARI

LOOKING AT THE HISTORY OF MANAGEMENT AND THE DEVELOPMENT OF SCIENTIFIC VIEWS AND FACTORS OF A SYSTEMAL APPROACH TO THE CURRENT SITUATION

Zaripova Nilufar Egamberdiyevna

O'zMU huzuridagi Oliy ta'lim tizimi pedagog kadrlarni qayta tayyorlash va ularning malakasini
oshirish tarmoq markazi o'qituvchisi

Teacher of the center for advanced training and retraining of personnel in the higher education system at the
National University of Uzbekistan

Annotatsiya. Mazkur maqolada hozirgi kunda eng ilg'or sohalardagi tashkilotlarda xalqaro menejment doirasida keng qo'llanilishi, har bir tashkilotda boshqaruv yondoshuvlarining qay tarzda qo'llanilishi ushbu tashkilotning holati, maqsadlari, vazifalari, qanday doirada faoliyat olib borishiga bog'liqligi, tashkilotning imkoniyatlari, to'g'ri tanlangan uzoq muddatli va qisqa muddatli maqsadlar bu yondoshuvlarning o'zaro mutanosibligi, muayyan bir qorishmasini taqozo etishi to'g'risidagi fikrlar bayon qilingan.

Abstract. This article describes the current application in the field of international management in the most advanced organizations, how to apply management approaches in each organization, the status of the organization, its goals, objectives, the scope of its activities, the capabilities of the organization, to It is argued that the long-term and short-term goals chosen are interrelated and require a certain mix of approaches.

Kalit so'zlar: Boshqaruv, qadimgi boshqaruv, shaxs, iqtisodiyot, irqiy, iqtisodiy erkinlik, tadbirkor, biznesning boshqaruv vositalari, resurs, sanoat revolyutsiyasi, ilmiy menejment.

Keywords: Management, old management, personality, economy, race, economic freedom, entrepreneur, business management tools, resource, industrial revolution, scientific management.

Boshqaruvning amaliyoti xuddi tashkilotlar kabi kelib chiqishi jihatidan ancha qadimiy. Eramizgacha bo'lgan uchinchi ming yillikka oid bo'lgan loydan qilingan jadvallar topilmalarida tijorat amallari, qadimgi Shumeriyaning tijorat qoidalari haqida ma'lumotlar olingan. Bular boshqaruv amaliyoti qadimdan mavjudligidan dalolat beradi. Albatta, qadimgi boshqaruv xuddi tashkilotlari kabi tubdan hozirgilaridan farq qilib turadi.

Boshqaruv boy tarixga ega bo'lib, tarixan ancha asrlar davomida shakllangan bo'lsa ham, fan va mustaqil faoliyat yo'nalishi sifatida faqat yigirmanchi asrdagina tan olingan. Qadimgi Rimdan qadimgi Persiyagacha, Yuliy Sezardan Amir Temurgacha bo'lgan davrlarda barcha tarixiy ishlarni amalga oshirgan shaxslar boshqaruv amaliyotiga o'z hissalarini qo'shganlar. Aynan boshqaruv borasida Arximed, Al-Xorazmiy, G.Galiley, B.Paskal, Diafant, G.Leybnits, Sh.Lagranj, M.Lomonosov, D. Rikardo, V.Petti, U.Djuort, ulardan so'ng F.Engels, K. Marks, A. Smit, D.Rikardo, Keyns, R.Ouenlar menejment g'oyalari yaratishda o'z hissalarini qo'shganlar. Ammo, boshqaruvning alohida faoliyat turi sifatida tan olini boshlanishi 1900 yillardan boshlanadi.

Iqtisodiyot boshqaruv shakllanishiga katta ta'sir ko'rsatib, iqtisodiyot va boshqaruv bir- biri bilan uzviy bog'liq faoliyatdir.

Uni to'rtta davrga ajratish mumkin.

Birinchi davr - sanoat kapitalizmi davri (1776-1890y.) bo'lib, samaradorlik bo'yicha mutaxassis va ishlab chiqarish rahbarining davri bo'ldi. Biznes bilan shug'ullanuvchilarning ko'pchiligi Adam Smitning "Xalqlarning boyligi" falsafasini tan olib, faqat erkin raqobatgina tovarlar to'kinchiligini va hamma uchun birdek turmush darajasi sifatini oshirish imkonini beradi degan fikrni tan olganlar. Ammo, sanoat kapitalistlarining zaifligi biznesning moliyaviy jihatlariga e'tibor qaratmaganliklarida edi.

Ikkinchi davr - moliyaviy kapitalizm (1890-1933y.) deb nomlanib, moliyachilarning ustunligi bilan farqlanadi. Tovarlarni ishlab chiqarishida qatnashmagan holda, moliyachilar asosan foydani oshirish maqsadida moliyaviy resurslar bilan bog'liq masalalarga asosiy kuchni qaratganlar.

Uchinchi davr ya'ni milliy kapitalizm (1933-1950 y.y.) davri hukumat dasturlarining ishlab chiqilishi hamda biznes va davlat orasidagi muvozanatni, barqarorlikni qo'llab - quvvatlash davridir.

To'rtinchi davr - boshqaruv kapitalizmi (1950 y. boshlab) davri esa hozirgi davrga xos bo'lib, kishilar o'z kompaniyalariga to'la egalik qilmaydilar, balki uni boshqaradilar.

Boshqaruvga ilmiy qarashlarning boshlanishi 1911 yil F.Teylorning "Ilmiy boshqaruv tamoyillari" kitobining chop etilishi bilan bog'liq. Aynan shu kitobning chop etilishi boshqaruvni fan sifatida tan olinish davrining boshlanishi deb hisoblanadi. Bu g'oyalar XIX asrning o'rtalaridan XX asrning 20 yillarigacha bo'lgan davrni qamrab oladi.

Boshqaruvga bo'lgan qiziqishning kuchayishiga birinchi turtki sifatida Evropa mamlakatlaridagi jadal o'zgarishlar, xususan, Angliyadagi sanoat revolyutsiyasining ro'y berishi sabab bo'lgan. Ammo, tashkilotning muvaffaqiyatini samarali boshqaruv ta'minlashi mumkinligi haqidagi tizimlashgan fikrlar Amerikada yuzaga kelgan bo'lib, bunga bir necha omillar sabab bo'ldi:

-Amerikadagi o'sha davrdagi irqiy, iqtisodiy erkinlik, hamda kishilarning moddiy kelib chiqishi va sinfiy tabaqalanishining ahamiyatsizligi;

-XIX asrning oxirida Amerika yakunlangan transkontinental temir yo'llarining to'qnashuv joyi bo'lganligi;

-davlatning iqtisodiyotga aralashmaslik siyosati.

O'sha davrlarda kelib chiqishi turlicha bo'lgan odamlarning o'z omadini sinash maqsadida Amerikada to'planishi, iqtisodiyotning rivojlanishi va tadbirkorlarning ko'payishiga bu esa o'z navbatida boshqaruvning fan sifatida shakllanishiga olib keldi. Bunga yirik tadbirkorlarning ehtiyoji va biznesning boshqaruv vositalariga bo'lgan ehtiyojining kuchliligi; sanoat revolyutsiyasi natijasida texnika afzalliklarini qo'llashning zarurligi; ishni samarali tashkil qilish va bir qator izlanuvchi-tadqiqotchilarni yuzaga kelishi v.b. shart-sharoitlar yaratib berdi.

Menejmentning ilmiy maktablari haqida gapiradigan bo'lsak "**Ilmiy menejment**" maktabi XIX asrning oxiri va XX asrning boshlarida Amerikada shakllana boshlagan. Bu maktab ibtidosida amerikalik muhandis va ixtirochi F. Teylor (1856- 1915) turgan bo'lib, uning nazariyasi keyinchalik "Teylorizm" degan nom olgan.

F. Teylor ta'limotining asosiy mazmuni - ish unumdorligini oshirishda g'oyatda samarador va maqbul usullarni izlashdir.

Teylor kishi aql-zakovatiga katta e'tibor bergan. Masalan, u korxonada ustasi quyidagi to'qqiz sifatga ega bo'lishi kerakligini ta'kidlagan:

1. aql-zakovatga;
2. ma'lum m'lumotga;
3. ish tajribasiga;
4. odobga;
5. g'ayratga;
6. ziyorlikka;
7. xalollikka;
8. to'g'ri fikr yuritishga;
9. yaxshi saomatlikka;

Shu bilan birga Teylor bu sifatlarning barchasiga ega bo'lgan kishini topish juda mushkul ekanligini aytgan. Ko'pchilik faqat uchta sifatga ega bo'ladi - ular oddiy ish xaqi to'lanadigan ishga olinishi mumkin. Bu sifatlarning to'rttasiga ega bo'lgan kishi nisbatan ko'p xaq to'lanadigan ishga olinishi kerak. Beshta sifatni o'zida jam etgan kishini topish ancha mushkul, olti, etti, sakkiz sifatga ega kishini topib bo'lmaydi. Agar yuqorida sanab o'tilgan to'qqiz sifatga ega bo'lgan kishi topilsa, uni usta lavozimiga emas, boshqaruvchi lavozimiga qabul qilish lozim.

Menejmentdagi "**ilmiy boshqaruv maktabi**" deb nom olgan bu birinchi maktab g'oyalarining keng targ'iboti, 1885-1920 yillarni qamrab oldi. Teylorning 1903 yilda chop etilgan "Korxonani boshqarish", 1911 yili chop etilgan "Ilmiy boshqaruv asoslari" kitoblari korxonani boshqarish bo'yicha birinchi qo'llanma bo'ldi. U samaradorlikka, muvaffaqiyatga erishishda duch kelgancha emas, balki ilmiy asosda boshqarish zarur hamda ishchi joyini tashkil qilishga, vaqt omilini hisobga olishga, aniq va qat'iy vazifalarni belgilashga e'tibor qaratish, tashkilotda ma'lum tartib va qoidalarni o'rnatish, ishni taqsimlash, kishilarni alohida talab asosida tanlash va joy-joyiga qo'yish zarur deb biladi. Teylor nazariyasining ilg'orligi - resurslarning, energiyaning minimal sarfi bilan yuqori unumdorlikni ta'minlashga qaratilganligidir. Bunga erishish maqsadida ishlab chiqarish operatsiyalarini alohida tashkiliy qismlarga ajratish tavsiya etilgan, kuzatish va xronometrajni qo'llangan. Teylor bir qator boshqaruv tavsiyalarini ilgari suradi, ular boshqaruv organlari funksoyalariga, hisob tamoyillariga, personalni tayyorlashga, ishlarni normalashtirishga oid. U tavsiya etgan tashkilot tuzilmasi aynan tavsiya etilgan shaklida, ko'rinishida tizim sifatida o'z amaliy ifodasini topmadi, ammo uning asosida yotgan

boshqaruv jarayonining funksional bo'linishi, ya'ni chiziqli boshqaruv tizimi hozirgacha keng qo'llaniladi.

Teylorning izdoshlaridan biri Garrington Emerson Teylorga nisbatan faqat tor texnik va ishlab chiqarish sharoitiningina ko'rib chiqmasdan, balki boshqaruvni ratsionallashtirishni ancha keng doirada ko'rib chiqdi va unumdorlikning 12 tamoyilini ilgari surdi.

Ilmiy boshqaruv maktabining yana bir namoyondasi amerikalik iqtisodchi **Gamilton Cherchdir**. U boshqaruv doirasidagi keng muammolar bilan shug'ullandi, jumladan, boshqaruvning umumiy tamoyillarini asos qilib olgan holda, boshqaruvning asosiy funksoyalari va tashkil qilish usullarini batafsil o'rgandi.

Shuningdek ilmiy boshqaruv maktabi namoyondalari - Frenk va Lilli Gilbretlardir. Ular har bir ishlab chiqarish operatsiyalarini parchalanadigan mikroelementlarini o'rganib, harakatlarni o'rganish uslubiyotini (metodikasini) ishlab chiqib, vaqt normativlarini belgilashni va har xil kasb yo'nalishlarini shu yo'l bilan takomillashtirish, unumdorligini oshirish ustida ish olib bordilar. F. Teylor izdoshlari va ilmiy boshqaruv maktabi namoyondalarini yana ko'plab keltirish mumkin.

Ilmiy boshqaruv maktabi namoyondalari korxonada miqyosida boshqaruv borasida izlanishlar olib borish bilan cheklanganlar. Ushbu maktabning boshqaruvga oid g'oyalarning rivojlanishiga qo'shgan hissasini quyidagicha deb belgilash mumkin:

- belgilangan vazifalarni samarali bajarilishida ilmiy tahlildan foydalanish;
- ishchi xodimlarni tanlab olish va o'qitishni ta'minlash;
- vazifalarni samarali yechimini ta'minlash uchun ishini zaruriy resurslar bilan to'liq ta'minlash zaruratini ta'kidlash;
- o'yab olishni va rejalashtirishni ishning o'zidan ajratib olib ko'rish;
- moddiy rag'batlantirishdan sistemali, doimiy va to'g'ri tarzda foydalanish.

"Ilmiy menejment" maktabi namoyondalari o'z ilmiy ishlarini asosan korxonada, tashkilot boshqaruvini takomillashtirishga bag'ishlashgan. Ular boshqaruvning quyi darajasidagi masalalar bilan, ya'ni faqat ishlab chiqarish darajasidagi boshqaruv bilan shug'ullanishgan.

Ma'muriy yoki "**Klassik maktab**" ning vujudga kelishi munosabati bilan mutaxassislar endi umumtashkilot darajasidagi boshqaruv muammolari bilan shug'ullana boshladilar. Teylor va Gilbertlar oddiy ishchidan muvaffaqiyatga erishib, shuhrat qozonib martabaga minganlar. Aynan shu tajriba ularning boshqaruv to'g'risidagi tushunchalariga keskin ta'sir etgan. Ulardan farqli o'laroq, mumtoz ma'muriy boshqaruv maktabining asoschilari yirik biznes sohasida mashhur, boshqaruvning yuqori bo'g'inida esa yuksak tajribali amaliyotchi raxbarlar bo'lishgan. Ushbu maktab g'oyalari rivojiga fransuz muxandisi Anri Fayol muhim hissa qo'shgan. 1916 yilda uning «Umumiy va sanoat boshqaruvi», 1924 yilda «Mehnatni ilmiy tashkil etish» va «Ijroiy boshqaruv» asarlari chop etildi.

A. Fayol boshqaruv fanining rivojlanishiga salmoqli hissa qo'shgan fransuz olimlaridandir. U Fransiyadagi ko'mir qazib oluvchi yirik kompaniyani boshqargan. A. Fayol o'zining boy amaliy tajribasini "Umumiy va sanoat boshqaruvi" (1916) nomli kitobida umumlashtirgan. Uning ilgari surgan quyidagi boshqaruv tamoyillari hozirgi kunda ham o'z ahamiyatini yo'qotmagan.

1920-1950 yillar oralig'ida ma'muriy yoki klassik maktab deb nomlangan yo'nalishning g'oyalari keng tarqaladi. Ikkinchi bosqich - klassik bosqich, A. Fayol tomonidan uning mashhur boshqaruv tamoyillari (prinsiplari)ning keng tarqalishi bilan bog'liq. Buni ma'muriy maktabning birinchi mustaqil natijasi deb bilish mumkin. Ushbu davrning izlanishlari formal tashkiliy tuzilmalar (strukturalar) va tizimlarni tashkil qilishga, shakllantirishga qaratilgan. Amerikaliklar Anri Fayolni "menejment otasi" deb atashgan. U birinchi bo'lib butun bir samarali boshqaruv tuzilmasini shakllantirish, uning yuqoridan pastgacha barcha bo'g'inlari faoliyatini tavsiflash, ularning birgalikdagi faoliyatining muvaffaqiyatini ta'minlovchi tamoyillarini ishlab chiqishning uddasidan chiqdi.

A. Fayol boshqaruvni kelajakni ko'ruvchi, faoliyatni tashkillashtiruvchi, tashkilotni idora qiluvchi, faoliyat turlarini muvofiqlashtiruvchi, qaror va buyruqlarning bajarishshini nazorat qiluvchi kuchli qurol deb ataydi. Bu fikrlar hozirgi kunda ham boshqarish fani asosida yotadi. A. Fayol birinchi bo'lib tashkilotni boshqarish nazariyasini davlat boshqaruv organlariga qarata qo'llash ham mumkinligini va zaruratini ta'kidladi. Eng asosiy e'tiborni Fayol ma'muriy apparat faoliyatini to'g'ri tashkil qilish tamoyillarini aniqlashga qaratadi, u tashkilotga murakkab funktsional organizm sifatida yondashadi, uni qismlarga bo'ladi va boshqaruv borasidagi barcha tadbirlarni tipik olti xil operatsiyalarga bo'ladi.

Ushbu maktabning yirik namoyondalaridan yana biri Genri Ford ishlab chiqarish korxonalarini boshqarishning tashkiliy-texnikaviy tamoyillarini yaratgan. Fordizm faqat boshqaruv texnikasi va tashkil

etish rivojlanishida emas, balki mehnat unumdorligi o'sishida ham yangi bosqich bo'ldi. Ford ham Teylor singari kam xarajat bilan yuqori mehnat unumdorligiga erishishni maqsad qilib qo'ygan bo'lsada, unga boshqa yo'l bilan erishishga harakat qildi. Teylor inson mehnatini tashkil etishga alohida e'tibor bergan bo'lsa, Ford texnika, texnologiya, ishlab chiqarishni takomillashtirishga e'tibor bergan.

Ushbu maktab qarashlaridagi bosh masala umumtashkilot miqyosida samaradorlikka erishish bo'lib, ular boshqaruvning sotsial jihatlariga unchalik e'tibor berishmagan, hamda ularning ishlari shaxsiy kuzatuvlar doirasidan chiqmagan. Shu sababli ularning yondoshuvlari ilmiy metodologik asosga ega bo'lmagan. Shunday bir sharoitda 1820-1830 yillari AQShda ilmiy va mumtoz menejmentlarga muqobil harakat sifatida "teylorizm" ga qandaydir darajada qarshi turuvchi yangi nazariya - **"Insoniy munosabatlar"** maktabi paydo bo'ldi. Bu maktabga amerikalik jamiyatshunos va ruhshunos E. Meyo (1880-1949) asos soldi. Garvard universiteti professori E.Meyo «inson munosabatlari» nazariyasini ilgari surdi. Uning g'oyalarning mohiyati shundaki, mehnat jarayonida psixologik va ijtimoiy omillar yetakchi ahamiyatga ega. Shu sababli, Meyo fikriga binoan ishlab chiqarish va boshqaruvning barcha muammolariga inson munosabatlari nuqtai nazaridan qarash lozim. Bu nazariya insonning ma'lum ijtimoiy va psixologik ehtiyojlarini qondirish yo'li bilan uni yanada unumli mehnat qilishi mumkin degan g'oyaga asoslangan.

"Insoniy munosabatlar maktabi", keyinchalik esa "xulq-atvor" maktabi nomini olgan maktab ushbu maktab sababli ilmiy boshqaruv maktabi namoyondalarining fikrlari tanqidga uchrab, ular cheklanganlikda hamda inson omiliga kam e'tibor berganlikda ayblandi.

Bu maktab nuqtai nazaridan ishchi - bu fikrsiz robot emas, balki obro'-e'tiborga, o'z-o'zini hurmat qilishga, o'z qadr-qimmatini his etishga, boshqa kishilar tomonidan ma'qullanishga, shaxsiy maqsadlar va manfaatlariga erishishga intilishda muayyan ijtimoiy ehtiyojlarga ega bo'lgan individdir.

Ayni individlar kompaniya va firmalarning manbai ekanligidan kelib chiqib, insoniy munosabatlar maktabi boshqaruvning:yu

- tashabbuskorlikdan;
- ishchilar bilan hamkorlikdan;
- kompaniyada "birdamlik ruhi" va "mushtaraklik tuyg'usi"ni shakillantirishdan foydalanish

hamda ularni rag'batlantirishga asoslangan tegishli usullarni ishlab chiqdi.

60-70 yillarda Amerikaning biznes maktablari o'z dasturlarini inson resurslari bilan bog'liq bo'lgan fanlarni kiritish - sanoat psixologiyasi, tashkiliy xulq-atvor, xodimlarni boshqarish fanlarini kiritish hisobiga kengaytirdilar. Natijada iqtisodiyotda inson resurslarini boshqarishning zarurligi va muhimligini anglab etgan, hamda bu jarayonning moliya va xaridni boshqarishga nisbatan o'ziga xos tomonlarini tushungan rahbarlar yuzaga kela boshladilar.

Ushbu maktab namoyondalarining fikriga ko'ra, yuqori unumdorlikni ta'minlash uchun tashkilotni texnik jihatidan tashkil qilishga e'tibor qaratishdan tashqari yana shu tashkilotning negizini, asosiy harakatlantiruvchi kuchini va samaradorligining salohiyatini tashkil qilgan insonlarga e'tiborni kuchaytirish shart, ularni alohida sifatlarini hisobga olib, qobiliyatlarining to'la namoyon bo'lishiga sharoit yaratish zarur.

Insoniy munosabatlar maktabining rivoj topishiga amerikalik sotsiolog Elton Mayo asos solgan. Unumdorlikka ta'sir ko'rsatadigan omillarni ko'rib chiqish jarayonida Elton Mayo boshchiligidagi tadqiqotchilar, vaqti kelib mehnat unumdorligi bu omillardan qat'iy nazar o'zgara boshlar ekan, ya'ni mehnat unumdorligiga psixologik omillar ham, ishchi guruhlaridagi jipslashuv va o'zaro bir-biriga yordam berishga intilish darajasi ta'sir etar ekan deb xulosa qildilar. Xotorn eksperimentlarining natijalari shuni ko'rsatadiki, ishlab chiqarish vazifalarini bajarish jarayonida xodimlar o'rtasidagi o'zaro ijtimoiy munosabatlar ular uchun nihoyatda muhimdir, shuning uchun ham uni jamoani boshqarishda hisobga olish zarur. Hatto yaxshi tashkil etilgan tashkilotda va jamoaning oqilona ishlab chiqilgan rasmiy tuzilmasida ham kichik guruhlarni va ularda mavjud bo'lgan norasmiy yetakchilarni hisobga olmaslik barcha umidlarni chippakka chiqarishi mumkin va tashkilot boshqarib bo'lmaydigan holatga kelib qolishi mumkin. Bu xulosadan tadqiqotchilar amaliy maqsadga o'tdilar, ya'ni kishilar orasidagi mehnat unumdorligini oshirishga ijobiy ta'sir qila oladigan munosabatlarni tashkil etib ko'rishga kirishdilar. Bu nazariya boshqaruvga aynan insonlarni boshqarish sifatida qaraydi. Bu tadqiqotchilarning fikricha rahbarlarga ishchilar bilan muloqotda bo'lishni o'rgatish, so'zlashish holatini va san'atini, o'zini tutishni, ishchilarni o'ziga tortib turadigan qilib o'rgatish muhim va zarur. Shuningdek, rahbardan oqko'ngililik, samimiylik, halollik, hammaga hurmat bilan munosabatda bo'lish, ishchi-xodimlariga hamma shart-sharoitlarni yaratishga intilish talab etiladi, u o'zida shunday xislatlarni rivojlantirishi zarur deb biladilar.

1950 yillardan yana bir maktab rivojlana boshlagan, u miqdoriy maktabdir. **"Boshqaruv fani" yoki "miqdoriy"** deb nom olgan maktabning asosiga ikki maktabning fikrlari asos solgan, birinchisi - "empirik" deb nomlangan maktab bo'lsa, ikkinchi maktab - "ijtimoiy tizimlar" maktabidir. Empirik so'zi tajribaga asoslangan degan ma'noni anglatadi. Bu maktabning namoyondalari boshqaruvni tashkil qilish nazariyasini chuqur o'rganish, nafaqat o'rganish, balki ushbu nazariyaning ijobiy amaliyotini, u bergan xulosalarini korxonalar va tashkilotlar amaliyotida keng qo'llash hamda o'quv fani sifatida foydalanish, ya'ni avvalgi tajribani qayta-qayta yodga olish, undan kelib chiqish zarur deydi. «Emperik» (pragmatik) maktab menejment zarurligini umuman inkor etib, ochiq emperizmni targ'ibot qiladi. U boshqaruvning maqsadi – rahbarlik qilish bo'yicha ijobiy tajriba va aniq xatolarni o'rganishdan iborat, deb ta'kidlaydi. Bu maktab vakillari kamroq nazariy maslahatlar berib, ko'proq aniq vaziyatlarni taxlil etish bilan shug'ullanish kerak deydi, albatta, tajriba o'rganish juda muhim. Lekin faqat amaliyotga asoslanib menejmentni shakllantirish mumkin emas «Emperik» maktabning eng yorqin namoyondalari - T.Draker, R.Devis, L.Nyuman, D.Miller va boshqalardir.

Miqdoriy usullarning dastlab yuzaga kelishida va hozirgi davrda keng tarqalib ketishiga eng katta turtki bo'lib kompyuterlarni qo'llanilishi xizmat qildi. Kompyuter operatsiyalarni kuzatishda matematik va boshqa turdagi modellarni yaratishni, ularning hayotdagi kabi murakkab holda kuzatishni, iloji boricha haqiqiy hayotga yaqin vaziyat va holatlarni ko'rib chiqish asosida to'g'ri qarorlar qabul qilish imkonini beradi. Ammo, shuni ta'kidlash lozimki, miqdoriy maktabning keng rivojlanganligiga qaramay uni hali-hanuz "bixevioristik", ya'ni insoniy munosabatlar yo'nalishidagi maktablarchalik qabul qilmaydilar. Bunga sabab, birinchidan, har bir rahbar kunda operatsiyalarni kuzatish va o'rganishga nisbatan insonlar bilan munosabatda bo'lishi borasida ko'proq muammolar bilan to'qnash kelishi bo'lsa, ikkinchidan, rahbarning o'zining bilimlari va malakasi murakkab miqdoriy usullarni to'la tushunib etish darajasida bo'lishi lozimligidir, ya'ni yuqori kasb mahorati va bilim-ko'nikmalari talab darajasida bo'lishi kerakligidir. Buning uchun maxsus kurslarda o'qib, rejalashtirish, loyihalashtirish, modellashtirish borasida usta bo'lish zarur.

O'rta Osiyoda menejmentning nazariy asoslari va uning asosiy prinsiplari qadim zamonlarda ham u yoki bu ko'rinishda mavjud bo'lgan. Ammo ular Amir Temur hukmronligi davriga kelib ma'lum shaklni kasb etgan, bunga Amir Temurning "Temur tuzuklari" asari yorqin misol bo'la oladi.

"Temur tuzuklari" jahonga mashhur asardir. Uning qo'lyozma nusxalari dunyoning deyarli barcha mamlakatlari (Hindiston, Eron, Angliya, Daniya, Fransiya, Rossiya, Germaniya, Armaniston, O'zbekiston va boshqalar) kutubxonalarida mavjud. Asar ikki qismdan iborat.

"Tuzuklar" muallifining fikricha, har bir sohibi toj davlat va jamiyatni ma'lum ijtimoiy-siyosiy guruhga tayangan holda boshqarishi lozim. Hazrat Amir Temur "Tuzuklar"da ma'lum qilishicha, o'z faoliyatida quyidagi 12 ijtimoiy-siyosiy guruhga tayanib ish olib borgan¹:

Davlatni idora qilishda vazirlar, amirlar va viloyatlarda o'tirgan noiblarning roli benihoya katta bo'lgan. Shuning uchun ham Amir Temur ularni tanlash va vazifalarga tayinlash ishiga alohida ahamiyat bergan. Ular Sohibqironning fikricha sadoqatli, axloqiy pok, adolatpesha, tinchliksevar va tashabbuskor odamlar bo'lishi kerak.

"Tuzuklar"da keltirilgan ma'lumotlarga ko'ra Amir Temur o'z davlatini, bir uchi Chinu Mochin va ikkinchi uchi Shom hududida bo'lgan ulkan mamlakatni bor-yo'g'i yetti nafar vazir yordamida boshqargan.

Adabiyotlar / References

1. J.T Yo'ldoshev, S.A. Usmonov Ta'lim menedjmenti, 2006. (Rahbar faol. Nuks. Bart etish) - Xalq ta'limi 2000 №3)
2. Tillaboyev S. Rossiya imperiyasining Turkistonda ma'muriy-hududiy boshqaruv sohasidagi siyosatining ba'zi xususiyatlari. // O'zbekiston tarixi, 2005. №3. 75 bet.

--- ENGINEERING ---

--- MECHANICAL ENGINEERING, TRANSPORT, CONSTRUCTION MATERIALS, TEXTILE INDUSTRY, AGRO-INDUSTRY ---

**ПРОГНОЗИРОВАНИЕ НАЧАЛА КАВИТАЦИИ ПО МЕТОДУ АБСОЛЮТНОГО
ДАВЛЕНИЯ**

**PREDICTION OF THE BEGINNING OF CAVITATION BY THE ABSOLUTE PRESSURE
METHOD**

Ш.Ж. Имомов, А.А.Юлдашов
Sh.Zh. Imomov, A.A. Yuldashov

Бухарский филиал Ташкентского института инженеров ирригации и механизации сельского хозяйства, Узбекистан
Bukhara branch of the Tashkent Institute of Irrigation and Agricultural Mechanization Engineers, Uzbekistan

Аннотация: Действие гидродинамической кавитации основано на понижении давления в жидкостях, за счет которого увеличивается скорость её движения, интенсивность потока. Рассмотрены особенности возникновения и моделирования гидродинамической кавитации в условиях вихревых потоков жидкости, образующихся при вращении в замкнутом цилиндрическом объеме системы лопастей в виде прямоугольных пластин с различными углами атаки. Показано, что, наряду с традиционными для гидродинамики критериями подобия: гомохронности, Фруда, Эйлера и Рейнольдса, необходимо вводить в рассмотрение критерии, характеризующие количество жидкости.

Abstract: The effect of hydrodynamic cavitation is based on a decrease in the pressure in liquids, which increases the speed of its movement, the intensity of the flow. The features of the occurrence and simulation of hydrodynamic cavitation in the conditions of vortex fluid flows formed during rotation in a closed cylindrical volume of a system of blades in the form of rectangular plates with different angles of attack are considered. It is shown that, along with the traditional similarity criteria for hydrodynamics: homochronicity, Froude, Euler, and Reynolds, it is necessary to introduce criteria that characterize the amount of fluid.

Ключевые слова: быстрое течение; кавитация; параметр кавитации; кавитационные характеристики шероховатостей и неровностей; кавитационная стойкость сооружения

Keywords: speed; cavitation; cavitation parameter; cavitation characteristics of roughness and irregularities; cavitation resistance of the structure.

Кавитация - комплекс процедур, направленный на избавление от жировой прослойки без операционного вмешательства. Метод не оставляет на теле шрамов, гематом, следов воздействия, что отличает данный подход от липосакции.

Кавитация используется в косметологии на протяжении нескольких лет. Принцип действия основан на ультразвуковом воздействии при частоте волн 30-40 кГц. Это приводит к возникновению колебательных движений, которые способствуют образованию кавитационных пузырьков (от лат. *cavitas* — пустота), выталкивающих клетки жира из тканей. Продукты распада выводятся из организма посредством лимфатической системы.

Прогнозирование начала кавитации по методу абсолютного давления.

В этом случае условие возникновения кавитации записывается в виде

$$H_{abc} \leq H_{кр} \approx 0 \quad (1)$$

где H_{abc} — абсолютное минимальное давление в потоке в окрестности обтекаемого элемента, равное сумме пьезометрического $H_{п}$ „ и атмосферного H_a давлений, м; $H_{кр}$ — критическое давление разрыва сплошности воды, м, обычно принимаемое равным давлению насыщенных паров H_g .

Ввиду малости H_g (при 20 °С $H_g = 0,024 м$) и принимая во внимание точность расчетов, предполагаем, поэтому условие возникновения кавитации принимаем в виде:

$$H_{кр} \approx H_g \approx 0; H_{abc} \leq 0; \quad (2)$$

Следовательно, задача расчета сводится к определению абсолютного значения минимального давления в потоке. Минимальное давление можно определять гидромеханическими методами, в частности путем решения уравнения Навье — Стокса. В такой постановке решения удастся получить лишь для ограниченного числа частных случаев, например для безотрывно обтекаемых элементов .

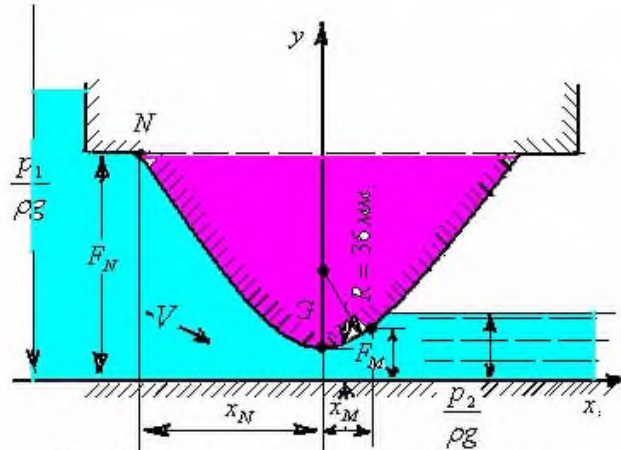

Рис.1 контур уплотнения высоконапорного затвора и схема течения в нем.

Иногда рассчитывают по коэффициентам определяемым Минимальное жидкости иногда экспериментально.

минимальное давление известным значениям понижения давления С, обычно экспериментально. давление в потоке определяют также и

Абсолютное давление в точке представим как сумму осредненного (пьезометрического) давления H_{II} пульсационной составляющей h' и атмосферного давления H_a :

$$H_{abc} = H_{II} + h' + H_a \quad (2.16.)$$

Ранее предлагалось определять минимальное давление по измерению составляющей H_{II} с помощью пьезометров, а h' — преобразователей пульсации давления. В настоящее время такая методика прогнозирования начала кавитации не применяется, так как в этом случае значения H_{II} и h' определяются на твердой границе потока, между тем зона минимального давления расположена внутри потока, что особенно важно учитывать при отрывном обтекании. Игнорирование этого обстоятельства обычно приводит к погрешностям в определении начала кавитации. В [1] приведены случаи грубых просчетов при прогнозировании начала кавитации для ответственных сооружений согласно указанной методике, приводится пример об определение условия возникновения кавитации при протечках под оголовком резинового уплотнения глубинных высоконапорных затворов.

Рассмотрим течение в двухмерной щели, образованной оголовком и порогом уплотнения. Границы потока принимаются недеформируемыми, а течение вязкой жидкости — подчиняющимся уравнениям движения в форме Навье — Стокса. Очевидно, что в выбранной системе координат

можно считать известными уравнение поверхности уплотнения $F(x) = F$ и ее производную $\frac{dF}{dx}$

. Уравнение Навье — Стокса в данном случае имеет вид

$$g_x \frac{\partial g_x}{\partial x} + g_y \frac{\partial g_x}{\partial y} = -\frac{1}{\rho} \frac{\partial p}{\partial x} + \nu \frac{\partial^2 g_x}{\partial y^2} \quad (3)$$

где g_x и g_y — составляющие скорости по осям координат; ρ — плотность жидкости; p — давление; ν — кинематическая вязкость.

Ввиду малости высоты щели по сравнению с другими размерами области течения принимаем $\frac{dp}{dy} = 0$. Уравнение неразрывности

$$\frac{\partial \mathcal{G}_x}{\partial x} + \frac{\partial \mathcal{G}_y}{\partial y} = 0 \quad (4)$$

Левая часть в (3) есть ускорение, которым в данной задаче пренебречь нельзя, так как рассматривается случай, когда скорости протекания жидкости в щели, а следовательно, и ускорения велики. Принимаем полное ускорение w постоянным по всей высоте H данного сечения щели:

$$w = \frac{1}{h} \int_0^h \left(\mathcal{G}_x \frac{\partial \mathcal{G}_x}{\partial x} + \mathcal{G}_y \frac{\partial \mathcal{G}_y}{\partial y} \right) dy \quad (5)$$

Тогда (3) принимает вид

$$w = -\frac{1}{\rho} \frac{dp}{dx} + \nu \frac{\partial^2 \mathcal{G}_x}{\partial y^2}$$

Отсюда получаем постоянные C_1 и C_2 получаем из условия $\mathcal{G}_x = 0$ на твердых границах:

а) при $y = 0, \mathcal{G}_x = 0, C_2 = 0$

б) при $y = F(x) = F, \mathcal{G}_x = 0, \mathcal{G}_x = \frac{1}{2\nu} \left(w + \frac{1}{\rho} \frac{dp}{dx} \right) F^2 + C_1 F$

Отсюда

$$C_1 = -\frac{1}{2\nu} \left(w + \frac{1}{\rho} \frac{dp}{dx} \right) F$$

Следовательно,

$$\mathcal{G}_x = \frac{Fy}{2\nu} \left(w + \frac{1}{\rho} \frac{dp}{dx} \right) \left(\frac{y}{F} - 1 \right) \quad (6)$$

Удельный расход воды через щель равен

$$q = \int_0^h \mathcal{G}_x dy = \int_0^h \frac{1}{2\nu} \left(w + \frac{1}{\rho} \frac{dp}{dx} \right) (y^2 - Fy) dy = -\frac{F^3}{12\nu} \left(w + \frac{1}{\rho} \frac{dp}{dx} \right) \quad (7)$$

Из (2.7) получаем выражение

$$w = -\frac{12\nu q}{F^3} - \frac{1}{\rho} \frac{dp}{dx}$$

подставляя которое в (2.6), имеем

$$\mathcal{G}_x = \frac{6qy}{F^2} \left(1 - \frac{y}{F} \right) \quad (8)$$

Определяем составляющие скорости, входящие в (5)

$$\frac{\partial \mathcal{G}_x}{\partial x} = \frac{\partial}{\partial x} \left(\frac{6qy}{F^2} - \frac{6qy^2}{F^3} \right) = 6q \left(\frac{3y^2}{F^4} - \frac{2y}{F^3} \right) \frac{dF}{dx}$$

В соответствии с (2.4) имеем

$$\frac{\partial \mathcal{G}_y}{\partial y} = -\frac{\partial \mathcal{G}_x}{\partial x} = 6q \left(\frac{3y^2}{F^4} - \frac{2y}{F^3} \right) \frac{dF}{dx}$$

Следовательно,

$$\mathcal{G}_y = \int \frac{\partial \mathcal{G}_y}{\partial y} dy + \varphi(x) = -\int 6q \left(\frac{3y^2}{F^4} - \frac{2y}{F^3} \right) \frac{dF}{dx} + \varphi(x) = \frac{6q}{F^3} \frac{dF}{dx} \left(y^2 - \frac{y^3}{F} \right) + \varphi(x)$$

где $\varphi(x)$ — произвольная функция от x , определяемая из граничных условий. При $y = 0, \mathcal{G}_y = 0$ поэтому $\varphi(x) = 0$. Тогда

$$g_y = \frac{6qy^2}{F^3} \frac{dF}{dx} \left(1 - \frac{y}{F}\right)$$

$$\frac{\partial g_y}{\partial y} = \frac{\partial}{\partial y} \left(\frac{6qy}{F^2} - \frac{6qy^2}{F^3} \right) = \frac{6q}{F^2} - \frac{12qy}{F^3} \quad (9)$$

Подставляем полученные выражения в (2.5):

$$w = \frac{1}{F} \int_0^h \left[\frac{6q}{F^2} y \left(1 - \frac{y}{F}\right) \frac{6q}{F^3} y \left(3 \frac{y}{F} - 2\right) \frac{dF}{dx} + \frac{6q}{F^3} \frac{dF}{dx} y^2 \left(1 - \frac{y}{F}\right) \frac{6q}{F^2} \left(1 - 2 \frac{y}{F}\right) \right] dy =$$

$$= -\frac{6q^2}{5F^3} \frac{dF}{dx}$$

Далее интегрируем (3). Предварительно найдем значение

$$\frac{\partial^2 g_{xs}}{\partial y^2} = \frac{\partial^2}{\partial y^2} \left[\frac{6qy}{F^2} \left(1 - \frac{y}{F}\right) \right] = -\frac{12q}{F^3}$$

Тогда (3) принимает вид

$$-\frac{6q^2}{5F^3} \frac{dF}{dx} = -\frac{1}{\rho} \frac{dp}{dx} - \frac{12qv}{F^3}$$

откуда

$$\frac{dp}{dx} = \rho \left(\frac{6q^2}{5F^3} \frac{dF}{dx} - \frac{12qv}{F^3} \right) \quad (10)$$

Интегрируем (10) и получаем

$$p = -\frac{3}{5} \rho q^2 \frac{1}{F^2} - 12\rho qv \int F^{-3} dx + C_3 \quad (11)$$

Система уравнений (8) — (11) представляет собой искомое решение. Очевидно, что данная система не замкнута, так как зависит пока от неизвестного значения удельного расхода q и постоянной.

Для составления системы двух дополнительных уравнений воспользуемся тем, что известны давления на уплотнение со стороны верхнего p_1 и нижнего p_2 бьефов. Численные оценки показывают, что при напоре $\frac{p_1}{\rho g} > 20$ м вод. ст., что практически всегда имеет место в

рассматриваемой задаче, давление p_1 можно считать приложенным в точке N (рис.1), т.е. в начале поверхности собственно уплотнения. (Здесь g ускорение свободного падения.) Координата точки M , к которой приложено давление p_2 со стороны нижнего бьефа и в которой происходит отрыв потока от обтекаемой поверхности, определяется уравнением

$$\frac{dp}{dx} = \rho \left(\frac{6q^2}{5F^3} \frac{dF}{dx} - \frac{12qv}{F^3} \right) \equiv 0$$

Откуда

$$\frac{dF}{dx} = \frac{10v}{q}$$

Подставляем координаты точек N и M , а также значения давления p_1 и p_2 в (11), получаем два дополнительных уравнения для определения неизвестных q и C_3 :

$$p_1 = -\frac{3}{5} \rho q^2 \frac{1}{F_N^2} - 12\rho qv \int F^{-3} dx \Big|_{F=\bar{F}_N}^{x=x_N} + C_3 \quad (12)$$

$$p_2 = -\frac{3}{5} \rho q^2 \frac{1}{F_M^2} - 12 \rho q v \int F^{-3} dx \Big|_{F=F_M}^{x=x_M} \quad (13)$$

Итак, система уравнений (8), (9), (12) и (13) является замкнутой и описывает распределение скоростей и давлений в окрестности щели.

Для рассматриваемой задачи решение удобно находить в системе координат, показанной на рис.1. Уравнение нижней части оголовка принимает вид

$$F = R + h - \sqrt{R^2 - x^2} \quad (14)$$

где $R = 3,6 \cdot 10^{-2}$ — радиус оголовка, м; h — минимальная высота щели, м.

Уравнение (2.14) разложим в ряд Тейлора в окрестности точки $x = 0$ и, отбрасывая ввиду малости члены с производными четвертого порядка и выше, получаем

$$F \approx h + \frac{x^2}{2R} \quad (15)$$

Координаты поверхности оголовка в крайней точке N (рис. 1), вычисленные по (15), отличаются от истинных координат поверхности реального оголовка рассматриваемого типа всего лишь на 3%. Тогда производная

$$\frac{dF}{dx} = \frac{x}{R} \quad (16)$$

Точка N имеет координаты $x_N = -6,5 \cdot 10^{-2}$ м, тогда

$$F_N \approx h + \frac{x_N^2}{2R} \approx \frac{x_N^2}{2R} = 6 \cdot 10^{-2} \text{ м.}$$

Точка M имеет координаты, определяемые уравнением $\frac{dF}{dx} = \frac{x_M}{R}$, откуда следует, что

$$x_M = \frac{10vR}{q}, \quad F_M \approx h + \frac{100v^2}{2q^2} R$$

С учетом этого очевидно, что для рассматриваемого типа оголовка практически при любых значениях напоров p_1 и p_2 уравнения (7), (11) — (13) принимают вид

$$C_3 = p_1, \quad p_1 - p_2 \approx \frac{3}{5} \rho \left(\frac{q}{h} \right)^2,$$

$$q \approx h \sqrt{\frac{5(p_1 - p_2)}{3\rho}} \quad (17)$$

$$p = p_1 - \left(\frac{h}{F} \right)^2 (p_1 - p_2) \quad (18)$$

Выражаем удельный расход с помощью коэффициента расхода системы μ , имеем

$$q \approx \mu h \sqrt{2 \frac{(p_1 - p_2)}{\rho}} \quad (19)$$

Сравниваем уравнения (17) и (19) получаем $\mu \approx \sqrt{\frac{5}{6}} \approx 0,914$.

Из (18) следует, что при данном очертании оголовка уплотнения кавитация на нем не может возникнуть при любых сочетаниях давлений p_1 и p_2 (даже при истечении в атмосферу, когда абсолютное давление равно атмосферному p_a) и любых размерах щели h . Коэффициент понижения давления при этом в различных сечениях равен

$$C = \frac{(p_1 - p_2) - \rho}{p_1 - p_2} = \left(\frac{h}{F}\right)^2 - \frac{p_2}{p_1 - p_2} = \frac{1}{\left(1 + \frac{x^2}{2Rh}\right)^2} - \frac{p_2}{p_1 - p_2} \quad (20)$$

На рис.2. приведена кривая, графически соответствующая зависимости (20). На этом же графике нанесены экспериментальные точки Г.А.Чепайкиным при исследовании щелевых протечек в уплотнениях затворов Нурекской ГЭС для рассматриваемого оголовка на модели в гидравлической лаборатории СКБ Мосгидросталь. Высота щели h изменялась от 4 до 6 мм, напоры на уплотнение составляли $\frac{p_1 - p_2}{\rho g} = (15 - 93)$ м. вод ст. В целом экспериментальные точки удовлетворительно согласуются с теоретической кривой.

Пример. Минимальное давление имеет место на поверхности оголовка в точке B на линии сопряжения его цилиндрической части с потолком трубы. Горизонтальная труба имеет постоянное живое сечение. Выходное сечение трубы не затоплено. Коэффициент расхода системы $\mu = 0,76$. Высота трубы $a = 4$ м. Определить напор H' , при котором возникает кавитация при безотрывном обтекании кругового оголовка радиусом $r = 4$ м глубинного водосброса (рис.3).

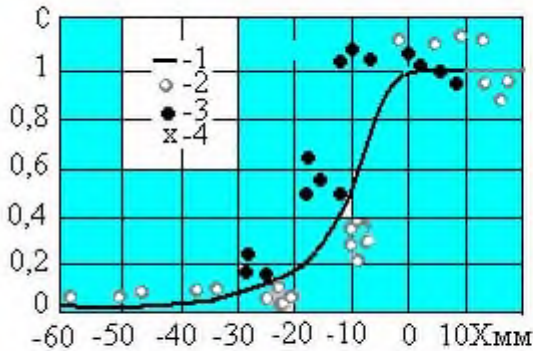

Рис.2. Коэффициент понижения давления в окрестности уплотнения затвора

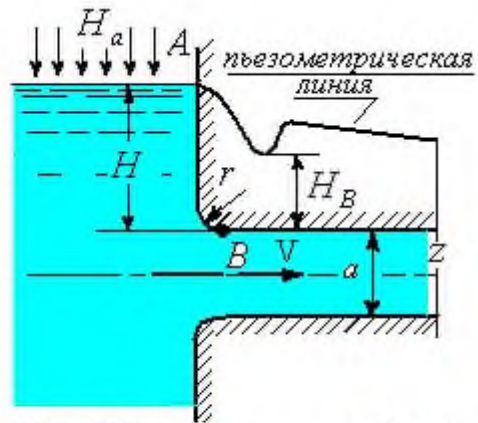

Рис.3. Схема оголовка глубинного водосброса

Рис. 2. Коэффициент понижения давления в окрестности уплотнения затвора: 1 — теоретическое решение по (20); 2 и 3 — экспериментальные значения C на поверхности оголовка и в плоскости дна соответственно; 4 — точка отрыва потока от поверхности оголовка

Рис. 3. Схема оголовка глубинного водосброса: 1 — пьезометрическая линия

Методика определения коэффициента максимального понижения давления C_{\max} для круговых оголовков приведена в [10]

Значение C_{\max} зависит в основном от параметра $\frac{r}{a}$, тогда в данном случае принимаем согласно

рис.4. при $\frac{r}{a} = 1, C_{\max} = 1,87$. Условие (1a) запишем в виде

$$H' + H_a + C_{\max} \frac{g^2}{2g} \leq 0$$

Здесь

$$g = \mu \sqrt{2g \left(H' + \frac{a}{2} \right)}$$

Следовательно,

$$H' + H_a + C_{\max} \mu^2 \left(H' + \frac{a}{2} \right) \leq 0$$

Если принять, что $\frac{a}{2} \ll H'$, что в практических задачах (при напорах $H' > 20\text{ м}$) имеет место, то $H'(1 - C_{\max} \mu^2) + H_a \leq 0$ или $H' \leq \frac{H_a}{1 - C_{\max} \mu^2}$

Рис.4. Области критических сочетаний C_{\max} и μ , при которых на оголовке либо возникает (А), либо не возникает (Б) кавитация при любых напорах. Последнее равенство имеет смысл $H' > 0$, если $(1 - C_{\max} \mu^2) \leq 0$ или $(C_{\max} \mu^2) > 1$. Это выражение разграничивает области сочетаний C_{\max} и μ , при которых на оголовке кавитация либо возникает, либо нет при любых напорах (рис.4).

Для рассматриваемой задачи имеем $C_{\max} \mu^2 = 1,87(0,72)^2 = 1,08 > 1$, следовательно, кавитация на оголовке может иметь место. Определяем напор, необходимый для возникновения кавитации:

$$H' + H_a - C_{\max} \mu^2 \left(H' + \frac{a}{2} \right) = H' + 10,3 - 1,87 \cdot 0,76^2 (H' + 2) \leq 0$$

Отсюда $H' \geq 102\text{ м}$.

Выводы

Приложение гидростатического давления к воде, особенно с высокой скоростью компрессии, уменьшает число газовых пузырьков, формирующихся при последующей декомпрессии. Считают, что это происходит из-за частичного растворения газовых зародышей во время компрессии.

Минимально допустимое значение абсолютного давления в глицерине в пятьдесят раз превышает давление его насыщенных паров, что обусловлено большим количеством остаточных пузырьков нерастворенного воздуха, не удаляемых в процессе гидродинамической дегазации.

Литература

1. Арзуманов Э.С. Кавитация в местных гидравлических сопротивлениях, М., «Энергия», 1978, 302 с.
2. В.А. Кулагин, Б.Ф. Турутин, А.И. Матюшенко. Гидрофизика ИПЦ КГТУ, 2000. – 243 с
3. Акуличев, В.А. Кавитация в криогенных и кипящих жидкостях/ В.А.Акуличев.- М.: Наука .1978.-280 с.
4. Розанов Н.П., Шальнев К.К., Мойс П.П., Пашков Н.Н., Воробьев Г.А. Прогнозирование начала кавитации на неровностях бетонной поверхности // Изв. ВНИИГ. 1985. Т. 78.

References

1. Arzumanov E.S. Kavitatsiya v mestnykh gidravlicheskiykh soprotivleniyakh, M., «Energiya», 1978, 302 s. 2. V.A. Kulagin, B.F. Turutin, A.I. Matyushenko. Gidrofizika IPTS KGTU, 2000. – 243 s
3. Akulichev, V.A. Kavitatsiya v kriogennykh i kipyashchikh zhidkostyakh/ V.A.Akulichev.- M.: Nauka .1978.-280 s.
4. Rozanov N.P., Shal'nev K.K., Moys P.P., Pashkov N.N., Vorob'yev G.A. Prognozirovaniye nachala kavitatsii na nerovnostyakh betonnoy poverkhnosti // Izv. VNIIG. 1985. T. 78.

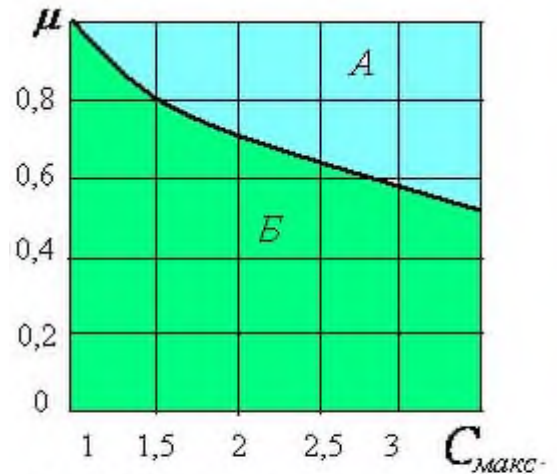

Рис.4. Область критических сочетаний C_{\max} и μ при которых на оголовке либо возникает (А), либо не возникает (Б) кавитация при любых напорах.

РАСЧЕТ РАСПРЕДЕЛЕНИЯ ВОЗДУХА ПО ГЛУБИНЕ ПОТОКА

CALCULATION OF AIR DISTRIBUTION BY FLOW DEPTH

Ш.Ж. Имомов, А.А.Юлдашов
Sh.Zh. Imomov, A.A. Yuldashov

Бухарский филиал Ташкентского института инженеров ирригации и механизации сельского хозяйства, Узбекистан
Bukhara branch of the Tashkent Institute of Irrigation and Agricultural Mechanization Engineers, Uzbekistan

Аннотации: В данной работе показана возможность приложения этой теории к струйным течениям идеальной сжимаемой жидкости. Доказаны теоремы, определяющие класс для функций Жуковского, комплексного потенциала, комплексной скорости и функции, отображающие область течения. Дан приближенный метод построения решения двумерных струйных задач идеальной сжимаемой жидкости.

Annotations: This paper shows the possibility of applying this theory to jet flows of an ideal compressible fluid. The theorems defining the class for the Zhukovsky functions, the complex potential, the complex velocity, and the functions representing the flow domain are proved. An approximate method for constructing a solution to two-dimensional jet problems of an ideal compressible fluid is given.

Ключевые слова: Аэрация, болота, воздух, дна, область, перехода, поверхность, концентрации, капель, уровень.

Key words: Aeration, swamps, air one, the area of the transition, the surface concentration drops to a level.

При равномерном плавно изменяющемся течении проникновение поток воздуха происходит через свободную поверхность в результате разрушения турбулентными возмущениями. Проникновение воздуха через свободную поверхность потока иногда называют самоаэрацией. При резко изменяющемся течении, поток аэрируется за счет действия поверхностных водоворотов.

Процесс насыщения потока воды воздухом называется аэрацией. Аэрированный поток состоит из смеси воды и воздуха.

При равномерном плавно изменяющемся течении проникновение поток воздуха происходит через свободную поверхность в результате разрушения турбулентными возмущениями. Проникновение воздуха через свободную поверхность потока иногда называют самоаэрацией.

Распределение концентрации воздуха в аэрированном потоке. Распределение воздуха в потоке нужно знать для определения глубины аэрированного потока и оценки степени насыщения потока воздухом у дна (при расчетах кавитации). Зависимости, определяющие распределение воздуха в потоке, в соответствии со структурой аэрированного потока, Представленной на рис. 1, а даны Щтраубом и Андерсоном. Отдельно рассматриваются области, находящиеся выше и ниже поверхности перехода (раздела).

Местная концентрация воздуха в воздушно-капельной области, т. е. выше поверхности раздела, зависит от частоты и высоты выброса капель в атмосферу с единицы площади этой поверхности на рассматриваемый уровень. Высота выброса капель воды

отсчитывается от поверхности раздела и изменяется от $y^* = 0$ до некоторого значения $y^* = y_{\text{макс}}^*$. Экспериментально установлено, что частота пересечения каплями воды различных уровней y^* починается нормальному закону распределения вероятностей и может быть представлена половиной кривой нормального распределения вероятностей:

$$f(y^*) = \frac{1}{\sigma\sqrt{2\pi}} e^{-\frac{1}{2}\left(\frac{y^*}{\sigma}\right)^2} \quad (1)$$

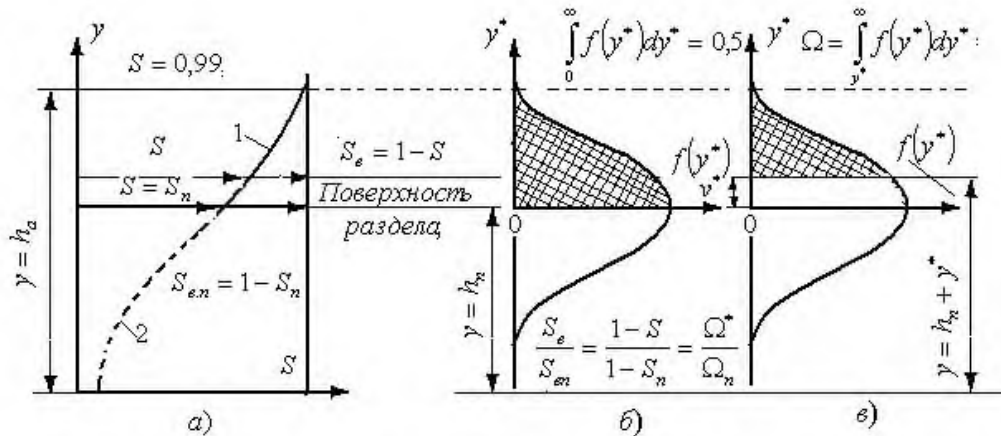

Рис.1. К выводу формулы распределения концентрации воздуха в аэрированном потоке. 1- $S = f(y)$ в воздушно-капельной области формула (23)
2-то же в водовоздушной области формула (26).

где $y^* = y - h_{II}$; σ - среднеквадратическое расстояние, на которое выбрасываются капли с поверхности раздела. Приняв этот закон, получим в соответствии со свойствами кривой распределения $y^*_{\max} = \infty$. На рис. 1а показана кривая концентрации воздуха и на рис. 1 в принятые кривые распределения воды на различных уровнях выше поверхности раздела.

Концентрация воды S_e на любом уровне y^* пропорциональна площади, ограниченной кривой распределения, лежащей выше заданного уровня, т. е. $\Omega^* = \int_{y^*}^{\infty} f(y^*) dy^*$ (рис. 1, в). Так как кривая нормального распределения вероятностей ограничивает, как известно, площадь, равную единице, то $\Omega^* = \int_0^{\infty} f(y^*) dy^* = 0,5$; это пропорционально концентрации на уровне $y^* = 0$. Следовательно,

$$\frac{S_e}{S_{e,n}} = \frac{\int_{y^*}^{\infty} f(y^*) dy^*}{\int_0^{\infty} f(y^*) dy^*} = \frac{\int_{y^*}^{\infty} f(y^*) dy^*}{0,5}$$

$$\frac{1-S}{2(1-S_{II})S_{e,n}} = \frac{1}{\sigma\sqrt{2\pi}} \int_{y^*}^{\infty} e^{-\frac{1}{2}\left(\frac{y^*}{\sigma}\right)^2} dy^* \quad (2)$$

Для области аэрированного потока, находящейся ниже поверхности раздела, процесс проникновения пузырьков воздуха в поток, в его водо-воздушную область, рассматривают как процесс диффузии. Перенос некоторой субстанции при диффузии пропорционален градиенту осредненной по времени концентрации

$$Sw = \epsilon_e \frac{dS}{dy}, \quad (3)$$

где $\frac{dS}{dy}$ - градиент концентрации; ϵ_e - коэффициент турбулентной диффузии; w - гидравлическая крупность пузырьков воздуха.

Применительно к равномерному аэрированному потоку по аналогии с турбулентной вязкостью:

$$\epsilon_s = \beta \chi \sqrt{\frac{\tau_0}{\rho}} \left(\frac{h_{II} - y}{h_{II}} \right) y$$

где $\sqrt{\frac{\tau_0}{\rho}} = u_*$ - динамическая скорость; χ - постоянная Кармана; h_{II} - расстояние от дна до поверхности раздела; β - коэффициент пропорциональности, связывающий турбулентную вязкость с турбулентной диффузией.

После подстановки ϵ_s в (3) и интегрирования

$$\ln \left(\frac{y}{h_{II} - y} \right)^k = \ln S + \ln C$$

Постоянная интегрирования C находится из условия: при $y = \frac{h_{II}}{2}$ концентрация $S = S_{\frac{h_{II}}{2}}$, откуда:

$$S = S_{\frac{h_{II}}{2}} \left(\frac{y}{h_{II} - y} \right)^k \quad (4)$$

где $k = \frac{w}{\beta \chi u_*}$.

Методика расчета концентрации- Местную концентрацию y дна необходимо знать для оценки возможности возникновения и развития кавитации и кавитационной эрозии.

Формулы (3) и (4) показывают хорошее совпадение с опытными данными, но использовать их можно только при известных S_{II}, σ, h_{II} и $S_{\frac{h_{II}}{2}}$.

В. П. Троицкий на основании анализа опытных данных предложил (4) заменить формулой

$$\frac{S}{S_{II}} = \exp \left[-k \left(1 - \frac{y}{h_{II}} \right) \right] \quad (5)$$

и неизвестные параметры S_{II}, σ, h_{II} определять при помощи безразмерного комплекса $\bar{\Pi}$:

$$\bar{\Pi} = \left(\frac{\bar{R}}{\bar{h}} \right)^{1,2} \left(\frac{\bar{\delta}_R}{\bar{R}} \right)^{0,25} \bar{Fr}_{R,\psi} \quad (6)$$

где $\bar{Fr}_{R,\psi} = \frac{\bar{g}^2}{g \bar{R} \cos \psi}$ - число Фруда аэрированного потока, учитывающее угол наклона русла; $\bar{\delta}_R = \frac{3,3 \bar{R}}{Re_{*R}} + \Delta_9$, характеристика шероховатости дна и стенок русла; здесь и, стенок русла; здесь $Re_{*R} = \frac{u_* \bar{R}}{\nu} = \frac{\bar{R}}{\nu} \sqrt{g \bar{R} i}$ - число Рейнольдса; Δ_9 - эквивалентная абсолютная шероховатость.

Черта над $\bar{Fr}, \bar{R}, \bar{\delta}_R$ показывает, что эти величины определяются для потока некоторой фиктивной глубины $\bar{h} = \xi h_{kp}$, которая далее называется *приведенной глубиной* (см. рис. 1,а); h_{kp} - критическая глубина неаэрированного потока.

Коэффициент ξ - вычисляется первоначально по формуле:

$$6,45 \left(1 + 2 \frac{h}{b} \right)^{-1} \frac{h^3}{\delta_R^{0,125} h_{kp}^{2,875}} = \xi^{1,375} \left(1 + 2 \frac{h_{kp}}{b} \xi \right)^{-0,975} \quad (7)$$

где h, b - глубина и ширина потока, определенные без учета аэрации; δ_R вычисляется по R и Re_{*R} неаэрированного потока.

Если $\bar{h} = \xi h_{кр}$ окажется больше h или примерно равным ему (с погрешностью 3%), то дальнейший расчет ведется по $\Pi = \bar{\Pi}$; $\bar{\Pi}$ определяется по (6) по исходным значениям для неаэрированного потока.

Если $\bar{h} < h$, то рассматриваются два расчетных случая:

- 1) $71 \leq \bar{\Pi} \leq 280$ - в расчет вводится найденное \bar{h} ;
- 2) $\bar{\Pi} > 280$ - \bar{h} - вычисляется заново по формуле

$$4,03 \left(1 + 2 \frac{h}{b}\right)^{-1,5} \frac{h^{4,5}}{\delta_R^{0,125} h_{кр}^{4,375}} = \xi^{2,875} \left(1 + 2 \frac{h_{кр}}{b} \xi\right)^{-1,475} \quad (8)$$

При найденном $\bar{\Pi}$ расчет концентрации S в любой точке потока ниже поверхности раздела ведется по (7), выше поверхности — по (2). Входящие в эти формулы величины S_{II}, k, σ и h_{II} определяются по известной величине $\bar{\Pi}$ согласно табл. 1, в которой приведены также формулы для определения вспомогательных величин $\bar{S}, \bar{S}_n, \bar{R}_n, \bar{h}_n$ и $\bar{\lambda}_R$.

Таблица для определения параметров, входящих в формулы (2) и (5) для расчета аэрированного потока

Таблица 1

Слабо и умеренно аэрированный поток	Значительно аэрированный поток	
	$71 \leq \bar{\Pi} \leq 280$	$\bar{\Pi} > 280$
$\lg \bar{S} = 0,6 \lg \bar{\Pi} - 1,33$		
$\bar{S}_n = \bar{S}^2$		
$k = 390 \bar{\Pi}^{-1,332}$	$\bar{S} = 0,295 \bar{\Pi}^{0,167}$	$\lg \bar{S} = 0,5 \lg \bar{\Pi} - 0,250$
При $\bar{\Pi} \leq 32$	$\bar{S}_n = 0,0922 \bar{\Pi}^{0,333}$	$\lg \bar{S}_n = 0,10 \lg \bar{\Pi} - 0,460$
$\bar{S}_n = 0,5, R/\bar{R}_n \approx 1$	$k = 10,35 \bar{\Pi}^{-0,5}$	$k = 4,03 \bar{\Pi}^{-0,333}$
$h/\bar{h}_n \approx 1; h/h_n \approx 1;$	$\bar{S}_n = 1 - 1,62 \bar{\Pi}^{-0,333}$	$S_n = 1 - 1,01 \bar{\Pi}^{-0,25}$
$\sigma \approx 0,0087 \bar{h} \bar{\Pi}$	$\lg R/\bar{R}_n = 0,2 \lg \bar{\Pi} - 0,295$	$tg R/\bar{R}_n = 0,10 \lg \bar{\Pi} - 0,050$
При $32 < \bar{\Pi} < 71$	$\lg \sigma/\bar{h} = 0,45 \lg \bar{\Pi} - 1,2$	$\lg \sigma/\bar{h} = 0,30 \lg \bar{\Pi} - 0,833$
$\bar{S}_n = 1 - 1,62 \bar{\Pi}^{-0,333}$		
$tg R/\bar{R}_n = 0,2 \lg \bar{\Pi} - 0,295$		
$\lg \sigma/\bar{h} = 0,45 \lg \bar{\Pi} - 1,2$		
$\bar{R}_n = \frac{b \bar{h}_n}{b + 2 \bar{h}_n}$		$h_n = \frac{\bar{h}_n}{1 - \bar{S}_n}$

Чем больше насыщение потока воздухом, тем большее значение принимает комплекс $\bar{\Pi}$. При $\bar{\Pi} \leq 71$ поток аэрирован слабо или умеренно, пузырьки воздуха не достигают дна, аэрация не оказывает существенного влияния на потери напора.

При $\bar{\Pi} > 71$ насыщение потока воздухом значительное, воздух проникает до дна, что заметно сказывается на потерях напора и глубине аэрированного потока.

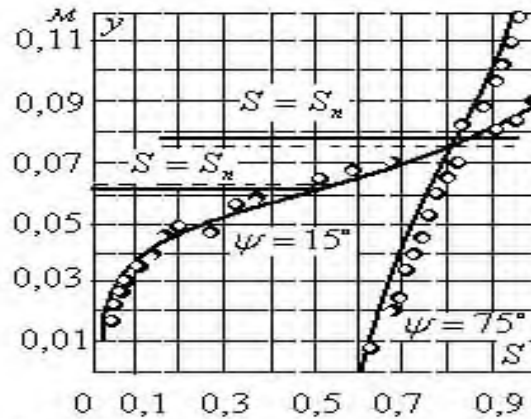

Рис. 2. Сопоставление различных и экспериментальных значений местной концентрации воздуха по глубине потока
— уровень поверхности раздела по расчёту;
--- то же по опыту

Порядок расчета аэрации потока в открытом русле следующий:

- 1) строится кривая свободной поверхности без учета аэрации;
- 2) определяется створ начала аэрации по (7), (10) или (20), для чего строится кривая изменения скорости по длине русла;
- 3) для выбранных створов рассчитываются по (2) и (5) местная концентрация и глубина аэрированного потока, которая определяется уровнем заданной концентрации.

Определять концентрацию воздуха по всей глубине потока при оценке возможности развития на дне кавитации и кавитационной эрозии не требуется. Для определения концентрации у дна достаточно при $\bar{\Pi} > 711$ принять в формуле (5) $y = 0$. На рис.2. сопоставлены результаты расчета по рассмотренной методике с опытными данными, приведенными. Опыты проводились в лотке шириной 427,2 мм, с искусственной песчаной шероховатостью ($\Delta_s \approx 0,6 \text{ мм}$) при наклонах лотка 15° и 75° и расходе 181 л/с. Длина лотка более 15 м.

Вводы

Аэрация потока у стенок быков начинается раньше, чем в пролете, в результате возмущения свободной поверхности боковыми стенками. Турбулентные возмущения в равномерном плавном потоке зарождаются у дна и боковых стенок русла.

Для возникновения аэрации необходимым условием является выход пограничного слоя на поверхность, но выполнения этого условия недостаточно - аэрация возникает лишь после разрушения поверхности воды, находящейся под стабилизирующим действием сил поверхностного натяжения.

Имеется две точки зрения на механизм захвата воздуха потоком через свободную поверхность, в соответствии с которыми созданы расчетные схемы аэрации. По расчету при угле наклона лотка 15° концентрация воздуха у дна получилась меньше, чем по опыту. Эта погрешность идет в запас, так как при малой концентрации воздуха у дна требуется принятие мер для защиты поверхности дна от гравитационной эрозии. В действительности наличие аэрации у дна уменьшает гравитационную опасность.

При расчёте изменения концентрации твёрдых частиц для различных водохранилищ были учтены осредненные значения фракционного состава для каждого водохранилища. В этой связи получены кривые изменения концентрации твёрдой фазы на дне водохранилища, указывающие на различные скорости заилиения.

При интенсивном массопереносе взаимодействие между частицами фаз существенно влияет не только на распределение концентрации обеих фаз, но и влияет на распределение скоростей частиц обеих фаз.

Применение теории движения многокомпонентных сред позволяет учесть основные аспекты взаимодействия фаз с несущей средой (например, вязкой жидкостью).

Аэрация потока у стенок быков начинается раньше, чем в пролете, в результате возмущения свободной поверхности боковыми стенками.

Для возникновения аэрации необходимым условием является выход пограничного слоя на поверхность, но выполнения этого условия недостаточно - аэрация возникает лишь после разрушения поверхности воды, находящейся под стабилизирующим действием сил поверхностного натяжения.

Литература

1. Черноусов М.Д. «Специальный курс гидравлики» - М., Энергоиздат 1949, 410 с.
2. Бегматов А., Хамидов А.А., Худайкулов С.И., Шоазизов Ф.Ш. «К вопросу о математическом моделировании процессов в отдельных узлах ГТС» // Use of geographic information systems and simulation models for research and decision support in CENTRAL ASIAN RIER BASINS. HUM BOLDI-KOLLEG. International Conference. June 6-10 2004. Tashkent. P. 21-22.
3. Худайкулов С.И., Маъсутов К.М. «Колебания пузырьков в жидкости» // Естественные и технические науки. 2004 №4 (13), с. 19-24.
4. Худайкулов С.И., Рузметов К.Ш. «Задачи о затопленной струе» // Доклад АН РУз 2004 №5, с. 38-42.
5. Слиский С.М. Гидравлические расчёты высоконапорных гидротехнических сооружений. Москва «ЭНЕРГИЯ» 1979. 336с.
6. Каменев И. А. Аэрация потока, падающего с консольного водосброса-Гидротехническое строительство, 1964, № 8.

References

1. Chernousov M.D. «Spetsial'nyy kurs gidravliki» - M., Energoizdat 1949, 410 s.
2. Begmatov A., Khamidov A.A., Khudaykulov S.I., Shoazizov F.SH. «K voprosu o matematicheskom modelirovanii protsessov v otdel'nykh uzlakh GTS» // Use of geographic information systems and simulation models for research and decision support in CENTRAL ASIAN RIER BASINS. HUM BOLDI-KOLLEG. International Conference. June 6-10 2004. Tashkent. P. 21-22.
3. Khudaykulov S.I., Ma'sutov K.M. «Kolebaniya puzyr'kov v zhidkosti» // Yestestvennyye i tekhnicheskiye nauki. 2004 №4 (13), s. 19-24.
4. Khudaykulov S.I., Ruzmetov K.SH. «Zadachi o zatoplennoy struye» // Doklad AN RUz 2004 №5, s. 38-42.
5. Slisskiy S.M. Gidravlicheskiye raschoty vysokonapornykh gidrotekhnicheskikh sooruzheniy. Moskva «ENERGIYA» 1979. 336s.
6. Kamenev I. A. Aeratsiya potoka, padayushchego s konsol'nogo vodosbrosa-Gidro-tekhnicheskoye stroitel'stvo, 1964, № 8.

РАСЧЕТ КОЛИЧЕСТВА УДЕРЖИВАЕМОЙ ЖИДКОСТИ И ГАЗСОДЕРЖАНИЯ
АППАРАТОВ С РАЗЛИЧНЫМ ТИПОМ РЕГУЛЯРНОЙ НАСАДКИ

CALCULATION OF THE QUANTITY OF RETAINED LIQUID AND GAS
CONTAINMENT OF APPARATUS WITH DIFFERENT TYPE OF REGULAR NOZZLE

¹Күмісбеков С.А., ¹Серікұлы Ж., ¹Сериков А.С., ²Шахабаев Е.
Kumisbekov S.A., Serikuly Zh., Serikov A.S., Shahabaev E.

¹Южно-Казахстанский университет им.М.Ауэзова, Шымкент, Казахстан
²Международный казахско-турецкий университет имени Ходжи Ахмеда Ясави, Казахстан
Akhetmet Yassawi International Kazakh-Turkish University, Kazakhstan
M.Auezov South Kazakhstan University, Shymkent, Kazakhstan
serik_argin@mail.ru

Аннотация: В статье описаны методики инженерного расчета газо- и жидкого содержания различных систем управления на основе обработки экспериментальных данных.

Abstract: As a result, data processing, engineering calculations suggested the hydraulic resistance machines with different types of regular packing.hange is reached (achieved)

Ключевые слова: аппаратов с шаровым регулярной насадки, регулярной подвижной шаровой насадкой, скорост газа, плотности орошения, гидродинамические характеристики, механизма образования, массообмен, пылеулавливания,

Keywords: regular mobile vibrating nozzle, the gas velocity, density, irrigation, flow regimes, heat and mass transfer, mechanism of formation, mass transfer, dust suppression,

В ряду основных параметров характеризующих структуру потоков в аппарате, стоит удерживающая способность насадки и газосодержание. Зная количество жидкости, удерживаемой насадкой и газосодержание слоя, можно оценить время пребывания жидкости в рабочей зоне и долю вклада капельной и пленочной составляющих в формирований гидродинамической обстановки.

Поскольку гидродинамические режимы работы аппарата тесно взаимосвязаны с количеством удерживаемой жидкости, исследования количества удерживаемой жидкости (КУЖ) (h_0) в аппарате с различными насадочными телами проводили в зависимости от изменения скорости газа W_T , плотности орошения L , безразмерного вертикального t_{θ}/θ и радиального (горизонтального) t_{r}/θ шагов размещения насадочных тел [3].

Увеличение скорости газа до 2,0 м/с приводит к некоторому росту количества удерживаемой жидкости (h_0), связанному с тем, что в насадочном слое жидкость задерживается в виде пленок на насадочных элементах и в межнасадочном пространстве в виде крупных капель и струй. При дальнейшем росте W_T -до 2,5÷3,0 м/с величина критической энергии газового потока достаточна для нарушения характера пленочного течения жидкости. Вследствие этого образуются волны на поверхности пленок и, следовательно, скорость течения жидкости замедляется, что приводит к росту (h_0). Дальнейшее повышение скорости газа от 3,0 до 4,5 м/с приводит к интенсивному дроблению потоков газа и жидкости вихрями, образующийся за насадочными телами.

Над насадочными элементами образуется аэрированный слой жидкости, что приводит к интенсивному росту количества удерживаемой жидкости. Такое явление характерно для всех типов испытанных насадочных тел.

В режимах одновременного вихреобразования суммарная мощность взаимодействующих вихрей способствует задержке большого количества жидкости, тогда как несинфазность в работе обтекаемых элементов приводит к ее снижению. Отметим, что увеличение плотности орошения или количества жидкости приводит к сдвигу безразмерного вертикального шага t_{θ}/θ в большую сторону, причем его величина при увеличении L от 0 до 90 м³/м²ч достигает $t_{\theta}^{u}/\theta = 2,75$ в полупериодном и $t_{\theta}^{u}/\theta = 5,50$ в периодном режимах одновременного вихреобразования. Такое изменение h_0 характерно для всех типов испытанных насадочных тел.

Количество жидкости, удерживаемой насадкой, с ростом безразмерного радиального шага t_{r}/θ размещения насадок изменяется аналогично изменению коэффициента θ_{rL} характеризующего радиальное расположение элементов, коэффициента сопротивления орошаемого аппарата ζ_L и гидравлического

сопротивления аппарата ΔP_L

Для вывода расчетных зависимостей количества удерживаемой жидкости (КУЖ) h_0 и газосодержание слоя φ используем, описанный в работах [1,2].

Визуальные наблюдения за структурой потоков, полученные фотографий показывают, что во всех исследуемых аппаратах жидкость распределена в объеме насадки в виде пленки на насадочных элементах, струй и капель взвешенных в межнасадочном пространстве. Предполагая равномерное распределение жидкости в объеме насадки, можно записать уравнение для расчетного количества удерживаемой жидкости в следующем виде [3].

$$h_0 = (h_{nl} + h_k) \frac{H}{t_B} \quad (1)$$

Где h_{nl} - условная высота жирности, находящейся в виде пленки на насадочных элементах одного ряда и отнесенная к площади поперечного сечения аппарата; h_k - капельная составляющая КУЖ в одном ряду пластинок (ячеек); H - высота насадочной зоны; t_B - вертикальный шаг размещения насадки.

Пленочную составляющую можно определить по следующей зависимости:

$$h_{nl} = \delta_{nl} \frac{Bl}{t_p^2} \quad (2)$$

где где δ_{nl} -толщина пленки на насадочных элементах, в зависимости от типа насадочных тел; B и l - ширина (диаметр) и длина насадочных тел и определим по следующим формуле

Для насадочных элементов с круглым поперечным сечением:

$$\delta_{nl}^u = 1,35 \left[\frac{d_u l_u W_{ж}}{\mu \sqrt{g} (l_u + \pi d_u)} \right]^{2/3} \quad (3)$$

Для насадочных элементов с квадратным поперечным сечением:

$$\delta_{nl}^k = \left[\frac{\epsilon_k l_k W_{ж}}{\mu \sqrt{g} (l_n + 2\epsilon_n)} \right]^{2/3} \quad (4)$$

Для насадочных элементов из пластин

$$\delta_{nl}^n = \left[\frac{\epsilon_n l_n W_{ж}}{\mu \sqrt{g} (l_n + 2\epsilon_n)} \right]^{2/3} \quad (5)$$

В этих уравнениях d_u и l_u – диаметр и длина цилиндра; ϵ_n и l_n – ширина и длина пластины; ϵ_k и l_k – ширина и длина квадрата;

Капельная составляющая КУЖ определяется по следующей формуле:

$$h_k = B \zeta_L \frac{\rho_g W_g^2 (3 - \epsilon_0) (1 - \epsilon_0^2)}{2 \epsilon_0} \quad (6)$$

где B - опытный коэффициент; δ_{nl} -коэффициент сопротивления насадочных тел с учетом находящейся на них жидкости; ρ_g -плотность газа; W_g -скорость газа; g -ускорение свободного падения; $\rho_{ж}$ - плотность жидкости; ϵ_0 - порозность ряда насадки, определяемая по формуле

Обработка экспериментальных (опытных) данных позволила определить значение опытного коэффициента B в уравнении (6), который равен для насадочных тел круглого, квадратного сечений и пластинчатой формы 1,35; 1,5; 1,45; соответственно.

Сопоставление данных, полученных по уравнению (6), с экспериментальными показало, что

погрешность КЖ не превышает $\pm 15\%$.

Газосодержание слоя, характеризующая структуру слоя является одним из основных параметров работы аппарата. Зная количество жидкости, удерживаемой насадкой (аппаратом) и газосодержание слоя можно оценить время пребывания жидкости в рабочей зоне и долю вклада капельной пленочной составляющих в формировании гидродинамической обстановки в аппарате.

Газосодержание слоя рассчитывали по формуле:

$$\varphi = \left(\varepsilon - \frac{h_0}{H} \right) \quad (7)$$

где ε -объемная порозность. Для коридорного и шахматного расположения насадочных тел ε рассчитывается по формулам (8) и (9), соответственно.

Объемная порозность насадки рассчитывается по формулам: при коридорном расположений насадочных элементов.

$$\varepsilon = 1 - \frac{V'_\varepsilon}{t_B t_p^2} \quad (8)$$

При шахматном расположений насадочных элементов

$$\varepsilon = 1 - 0.9 \frac{V'_\varepsilon}{t_B t_p^2} \quad (9)$$

Здесь V'_ε - обьем единичных насадочных элементов. t_B и t_p вертикальные и радиальные шаги расположения насадочных элементов.

Газосодержание слоя с увеличением W_c и плотности орошения L падает, что связано с ростом количества удерживаемой аппаратом жидкости.

Интенсивность роста φ с увеличением безразмерного вертикального шага до значения его $t_\varepsilon/\varepsilon = 2,5$ в $\div 2,75$ в (полупериодный режим одновременного вихреобразования) меньше, чем рост количества удерживаемой жидкости h_0 , что и влияет на изменение φ . С дальнейшим ростом $t_\varepsilon/\varepsilon$ стремиться к некоторой постоянной величине, что видимо, связано с превалирующим ростом t_ε по сравнению h_0 .

С увеличением безразмерного радиального шага t_p/ε газосодержание слоя φ резко возрастает до значения $t_p = 2,0$ в, а в дальнейшем интенсивность роста φ падает и стремится некоторой постоянной величине. Это связано с тем, что с увеличением $t_p/\varepsilon > 2,0$, как было изложено ранее, вихри, образованные у соседних элементов, не взаимодействует друг с другом, т.е. работает самостоятельно, о чем свидетельствует и резкое падение h_0 при $t_p/\varepsilon < 2,0$ и приближение h_0 при $t_\varepsilon/\varepsilon > 2,0$ к некоторой постоянной величине.

Таким образом, исходя из известных представлений в области гидродинамики и в результате обработки экспериментальных данных, предложен инженерный расчет количества удерживаемой жидкости h_0 и газосодержания в аппаратов с различным типом регулярной насадки.

Литература

1. Серманизов С.С. Гидродинамика, массообмен и пылеулавливание при обтеканий регулярно размещенных насадочных тел. Дис.докт.техн.наук. М.,-1991-319с.
2. Кумисбеков С.А. Гидродинамика и массообмен в аппарате с регулярной пластинчатой вибрирующей насадкой. Дис.кан.тех.наук. Ш.-1999-147с.
3. Бекибаев Н.С., Серманизов С.С., Мустафина А.И. Энергетический подход к определению количества удерживаемой жидкости в аппарате с регулярной пластинчатой насадкой //Тез. Докл. Всес. Совещ. «Повышение эффективности и надежности машин и аппаратов в основной химии» Секция 6.-Сумы, 1986.- С.194-195

References

1. Sermanizov S.S. Gidrodinamika, massoobmen i pylaulavlivaniye pri obtekaniy regulyarno razmeshchennykh nasadochnykh tel. Dis.dokt.tekhn.nauk. M.,-1991-319s.

2. Kumisbekov S.A. Gidrodinamika i massoobmen v apparate s regulyarnoy plastinchatoy vibriruyushchey nasadkoy. Dis.kan.tekh.nauk. SH.-1999-147s.
3. Bekibayenv N.S., Sermanizov S.S., Mustafina A.I. Energeticheskiy podkhod k opredeleniyu kolichestva uderzhivayemoy zhidkosti v apparate s regulyarnoy plastinchatoy nasadkoy //Tez. Dokl. Vses. Soveshch. «Povysheniye effektivnosti i nadezhnosti mashin i apparatov v osnovnoy khimii» Sektsiya 6.-Sumy, 1986.- S.194-195

THE IMPROVEMENT OF ENVIRONMENT USING OF PHOSPHORIC SLAG AND COMPLEX ADDITIVES IN THE TRANSPORT

Berkimbekov A.A., Aubakirova T.S.

**E. Sarmanov Humanitarian Agroecologic College, Kazakhstan
M. Auezov South Kazakhstan University, Shymkent, Kazakhstan
Taslina.aubakirova@mail.ru**

Abstract: The article considers information about the influence of the method of entering of supplements and additives dehydrated clay on the properties of slag stone binders and concretes.

The article is aimed to development of technological basis of production unburned alkaline binders and concretes on their base of electro-thermal phosphoric slag with additions of dehydrated clays with high operational properties.

There have been investigated in connection with this the increased physical-mechanical properties of slag binders and concretes on their base with the addition of 25% dehydrated clay with unlocked solutions of alkalis.

The influence of the fineness of grind, type of slag and alkaline component, conditions of hardening on the properties of slag binders and concretes on their base, namely the change of average density, water absorption and strength characteristics were investigated.

There were obtained alkali-activated binders and concretes on their base depending on the form of slag, alkaline component, curing and fineness of grind with addition of ground dehydrated clay grades from M300 to M1200 in the result of carried out researches.

Keywords: Electric-thermo-phosphoric slag, slag-alkaline binding and concretes, component, phase, activators, clinker-formation, system

Nowadays it is expanded the area of slag-alkaline binders and concretes application on the base of electro-thermo-phosphoric slag and complex modifiers of natural hardening.

There are developed the compositions of slag-alkaline binders and concretes on the base of electro-thermo-phosphoric slag and complex modifiers of natural hardening for road construction.

When studying powdery mineral binder is important to consider the dependence of the speed of hydration and chemical activity of the substances of particle size distribution. Thus, samples of the cement particles of 0-5 mm after 24 h the strength is 75-80% of maximum. However, the absolute strength of the cement paste prepared from a fine fraction is the highest. Cement paste obtained from fractions 5-10, respectively, 10-20, 20-60 microns hardens more slowly than the fraction of 0-5 microns, but it reaches a later time great strength. In this case, the coarser fraction, the slower the hardening cement paste and the later reaches high strength. [1,2]. Approximate the role of individual fractions of cement on the strength of cement paste is as follows: 0-5 micron fraction contributes to the strength in the first 0-24 hours of hardening; fraction 7-30 microns - the main fraction, which determines the quality of cement in general; fraction - 30-60 microns helps increased strength after 28 days of hardening; fraction 60-200 microns, and more hydrated slowly in a long time, compacting cement stone [3].

In order to consider optimal concentration of main components we used up-to-date methods, which help to determine necessary area of dosing.

Combined effect of dehydrated clay, surface area and density of the binder solution on the strength of slag-alkaline concrete were determined by the methods of mathematical planning of the experiment three-factor Box-type plan Benkin and regression equations third order[4,5].

Varied the following factors:

- The specific surface binding sm^2/g - x_1 ;
- Dehydrated clay, % - x_2 ;

Density of the solution (liquid glass), g / cm²- x₃.

The levels of factors varying are brought in the table 1.

Table 1 – The levels of factors varying

Factors	The levels of varying			Interval
	+ 1	0	-1	
X ₁	4000	6000	8000	2000
X ₄	10	20	30	10
X ₃	1100	1200	1300	100

The yield is determined according to medium strength of samples on compressing at the natural hardening.

The samples 10x10x10 cm are made on the laboratory equipment.

The matrix of planning, as well the results of testing are brought in the table 2.

The levels of regression have the following type:

$$Y_{R\text{compression}} = 81,04 - 4,85X_1 + 4,92X_4 + 2,96X_3 - 6,65X_1^2 - 6,7X_1X_4 + 0,52X_1X_3 - 6,2X_4^2 + 0,07X_4X_3 - 1,9X_3^2 \quad (1)$$

The analysis is carried out relatively for all factors: additives of dehydrated clay, thinness on grinding of binder and solution density. For this we consider the X₁, X₄, X₃ cases equal to (1;0;-1) and obtain two-factorial equations of regression:

$$1. X_1 = -1 \quad Y_{R\text{compression}} = 79,24 + 11,62X_4 + 2,44X_3 - 6,2X_4^2 + 0,07X_4X_3 - 1,9X_3^2 \quad (2)$$

$$X_1 = 0 \quad Y_{R\text{compression}} = 81,04 + 4,92X_4 + 2,96X_3 - 6,2X_4^2 + 0,07X_4X_3 - 1,9X_3^2$$

$$X_1 = 1 \quad Y_{R\text{compression}} = 69,54 + 4,92X_4 + 2,96X_3 - 6,7X_4^2 + 0,52X_3 - 6,2X_4^2 + 0,07X_4X_3 - 1,9X_3^2$$

$$2. X_4 = -1 \quad Y_{R\text{compression}} = 69,92 + 1,85X_1 + 2,89X_3 - 6,65X_1^2 + 0,52X_1X_3 - 1,9X_3^2 \quad (3)$$

$$X_4 = 0 \quad Y_{R\text{compression}} = 81,04 - 4,85X_1 + 2,96X_3 - 6,65X_1^2 + 0,52X_1X_3 - 1,9X_3^2$$

$$X_4 = 1 \quad Y_{R\text{compression}} = 79,76 - 11,55X_1 + 3,03X_3 - 6,65X_1^2 + 0,52X_1X_3 - 1,9X_3^2$$

$$3. X_3 = -1 \quad Y_{R\text{compression}} = 76,18 - 5,37X_1 + 4,85X_4 - 6,65X_1^2 - 6,7X_1X_4 - 6,2X_4^2 \quad (4)$$

$$X_3 = 0 \quad Y_{R\text{compression}} = 81,04 - 4,85X_1 + 4,92X_4 - 6,65X_1^2 - 6,7X_1X_4 - 6,2X_4^2$$

$$X_3 = 1 \quad Y_{R\text{compression}} = 82,1 - 4,33X_1 + 4,99X_4 - 6,65X_1^2 - 6,7X_1X_4 - 6,2X_4^2$$

Table 2- Matrix of planning and testing results

Plan of experiment X _i			Y _u
X ₁	X ₂	X ₃	R compression, MПа
1	2	3	4
1	1	1	65,3
-1	1	1	56,6
1	-1	1	69,2
-1	-1	1	52,3
1	1	-1	57,4
-1	1	-1	66,3
1	-1	-1	69,8
-1	-1	-1	54,5

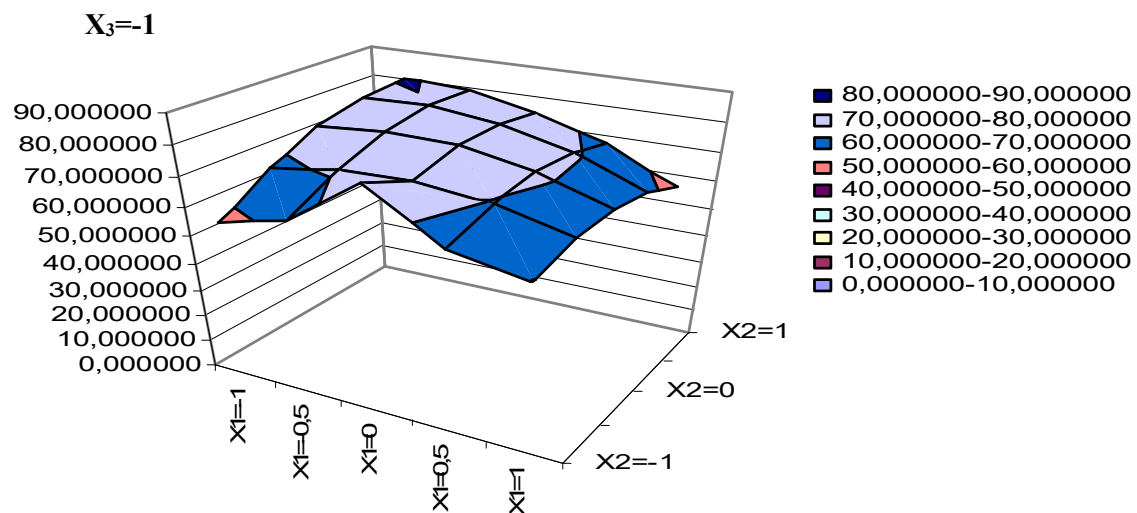
1	0	0	46,7
-1	0	0	40,2
0	1	0	54,4
0	-1	0	60,4
0	0	1	65,2
0	0	-1	60,2
0	0	0	50,1
0	0	0	50,2
0	0	0	48,6
0	0	0	967,4

As we saw from equations the required significance of strength may be reached with the different equations of the obtained factors.

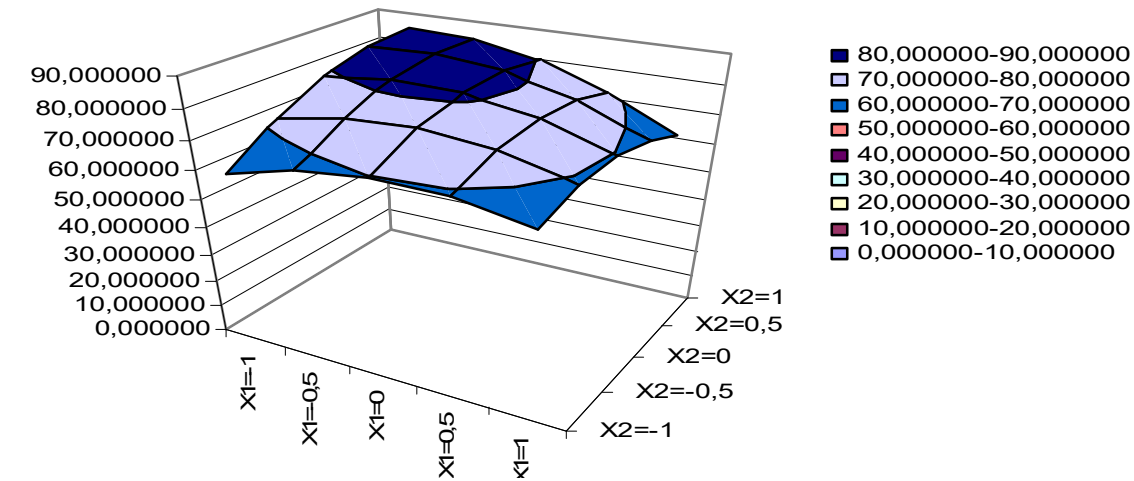
The analysis and decision of equations of regression are determined a lot of compounds of concretes thanks to entering into dehydrated clay, binder and solution, which providing changing of properties material in the broad limits [6].

There are brought iso-surface of two-factorial regression equations of the strength on concrete compression on the base of slag-alkaline binder in the case $X_1 = [-1; 0; 1]$; $X_3 = [-1; 0; 1]$; $X_4 = [-1; 0; 1]$ on the figure 1.

As we observe from graphic the strength of concrete with increase of the dehydrated clay additives and thinness of grinding is expanded, as well lowering of these factors is diminished in the direction from the center of experiment.

$X_3 = 0$

$X_3=1$

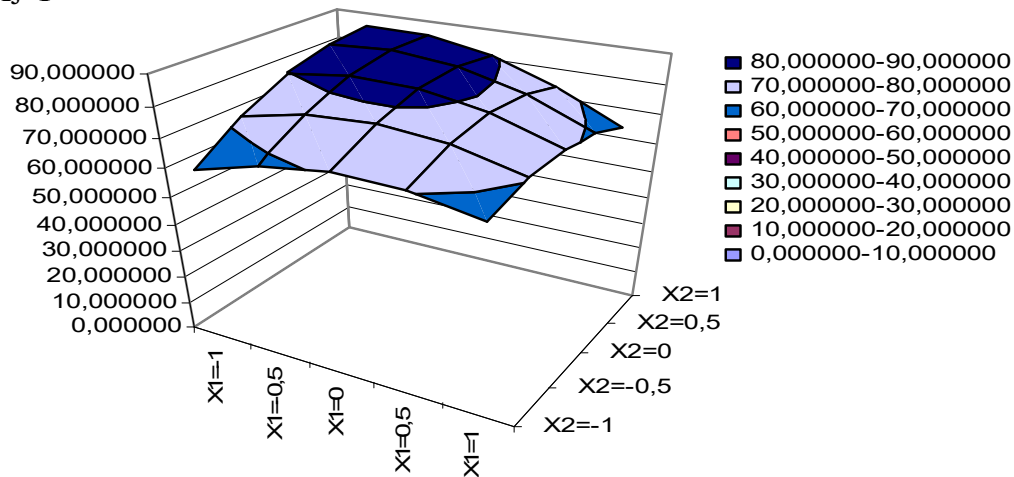
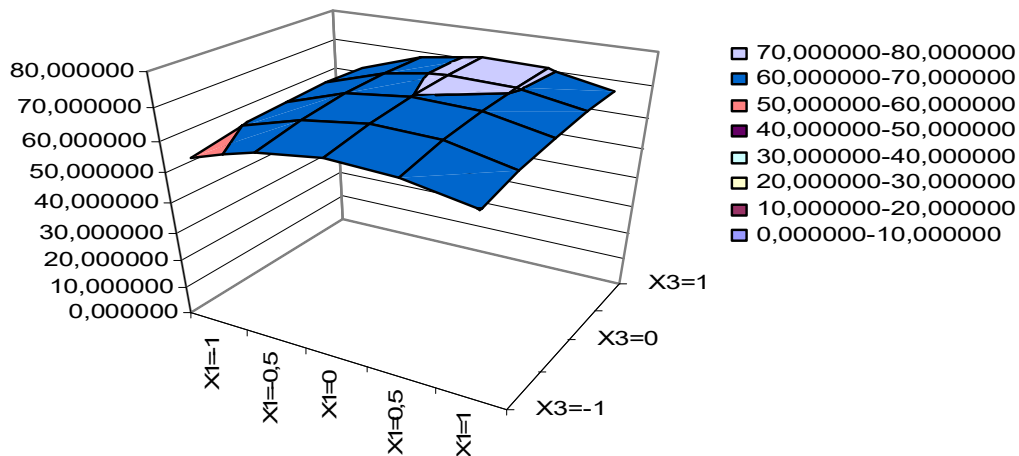

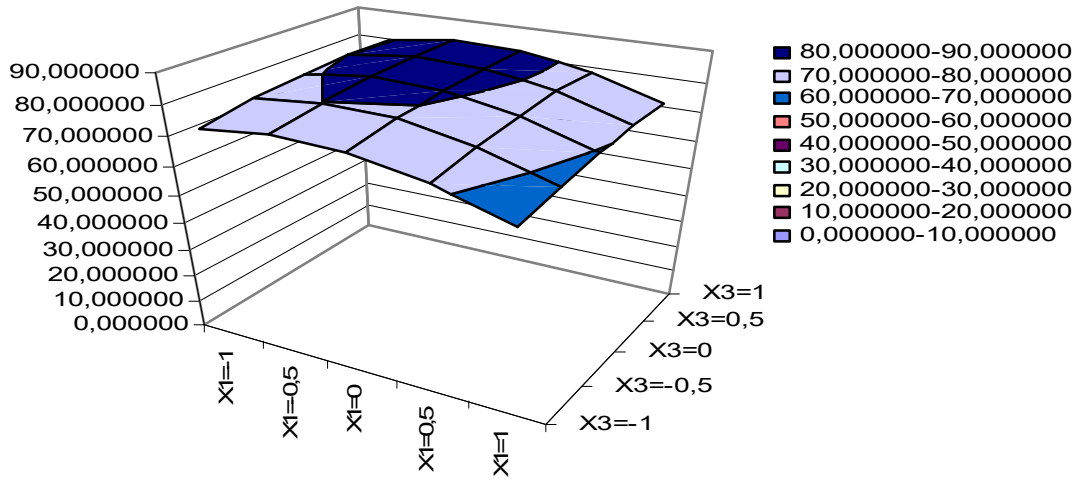
Fig. – Iso-surface of two-factorial regression equations of the strength on concrete compression on the base of slag-alkaline binder in the case $X_3=[-1;0;1]$

$X_4=-1$

$X_4=0$

$X_4=1$

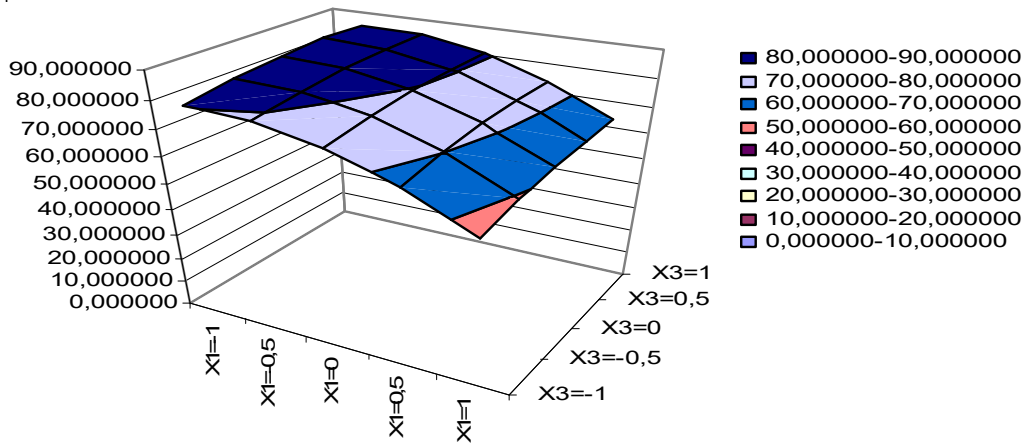

Fig. – 2 Iso-surface of two-factorial regression equations of the strength on concrete compression on the base of slag-alkaline binder in the case $X_2=[-1;0;1]$

$X_1=-1$

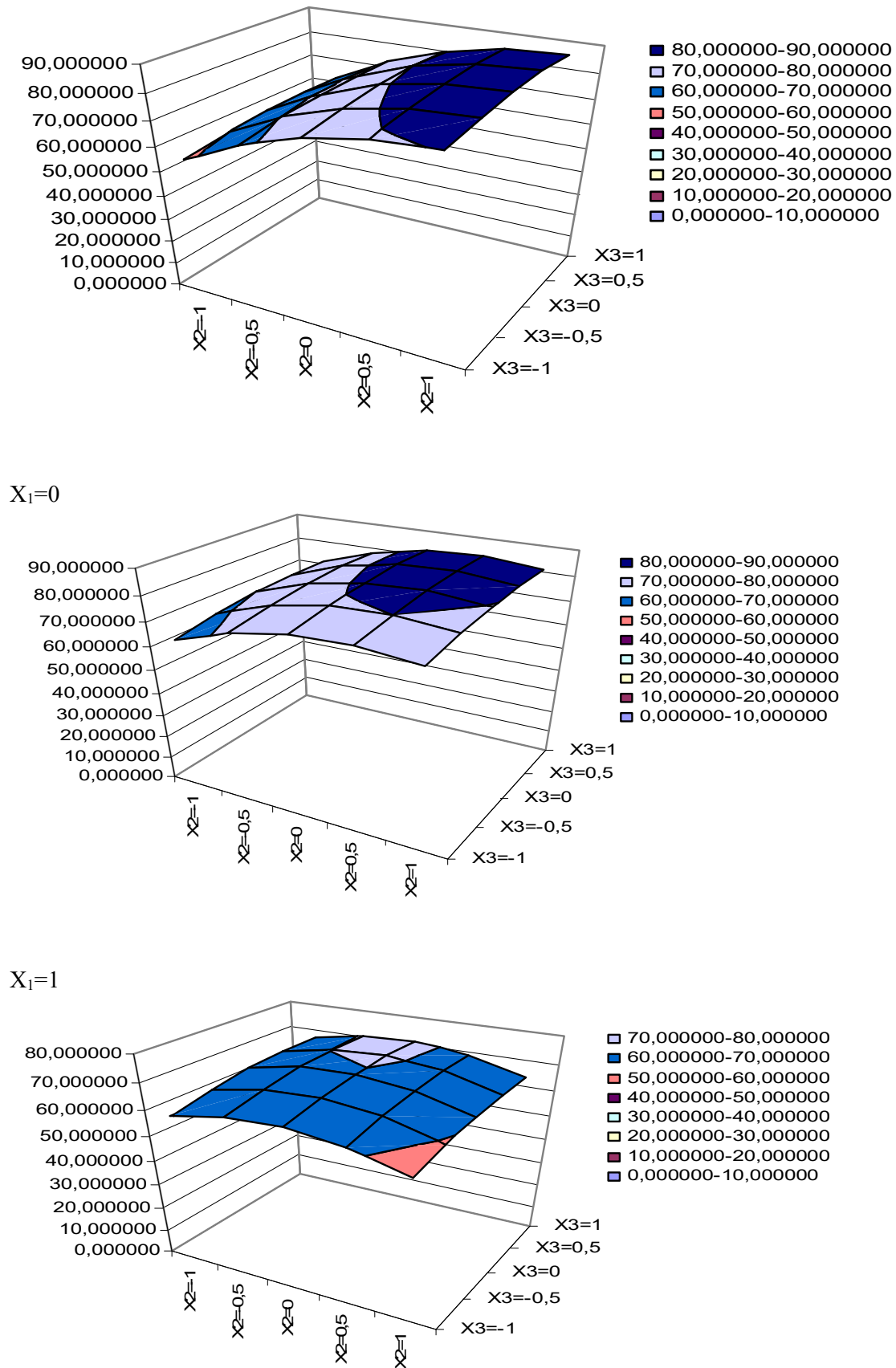

Fig. – 3 Iso-surface of two-factorial regression equations of the strength on concrete compression on the base of slag-alkaline binder in the case $X_1=[-1;0;1]$

Conclusion. It is established that optimal quantity of aluminum-silicate additive of dehydrated clay are in the limits of 15-35%, chemical additive – Relamix in 2,5-3,5 % and thinness of grinding – 500-600 m^2/kg , as well solution density 1115-1125 g/m^3 .

The formation of hydrated cementing phases through solution occurs in the result of amorphites and crystallites dissolution. And hydrated phases is realized by means of alkaline components entering into structure of intermediate substances according to topochemical mechanism.

References

1. Benes, L. Geopolymer as a bonding agent in baking segment composites / L. Benes, L. Minar // Proceed. 3rd International Symposium “Non-traditional cement&concrete” (Brno). - 2008. – P.86-89.
2. Dovidivits, J. Geopolymer / J. Dovidivits. – Irish tut Geopolymere, Saint Quentin, 2008.-595p.
3. Rahimova, N.P. Composition and structure of stone of the compositional alkali-activated cement with additives of proven moulding mixture / N.P.Rahimova // Information of Universities. Construction. – 2008. # I. – С. 45-49.
4. Shi, C. Alkali-activated Cements and Concretes/ C Shi, P.V. Krivenko, D.Roy.-London, NY: Taylor and Francis group, 2006.-376 p.
5. Krivenko, P. Performance of alkali-activated cements - perspective ways or carbon dioxide emissions reduction / P.Krivenko, E.Kavalerova // Proceed. 3rd International Symposium “Non-traditional cement&concrete” (Brno). - 2008. P.389-398.
6. Influence of alkali activation on the structure formation and properties of blastfurnace cement/ P.Krivenko, O.Petrovavlovskii, A Mokhort, V.Puchkar // Proceed. 3rd International Symposium “Non-traditional cement &concrete” (Brno). - 2008. - P. 400-409.

ЭКСПЛУАТАЦИОННЫЕ СВОЙСТВА ТЕПЛОАККУМУЛИРУЮЩИХ МАТЕРИАЛОВ НА ОСНОВЕ ТОВАРНЫХ ПАРАФИНОВ

PERFORMANCE CHARACTERISTICS OF THERMAL ENERGY STORAGE MATERIALS ON THE BASIS OF PARAFFIN WAX

Р.Б. Кудабаяев, И.О. Касимов, Р.А. Риставлетов, И.О. Аимбетова, Э.Н. Калшабекова,
Б.А. Омаров

R.B. Kudabayev, E.U. Kasimov, R.A. Ristavletov, Aiymbetova I.O., E.N. Kalshabekova,
B.A. Omarov

Южно-Казахстанский университет им.М.Ауэзова, Шымкент, Казахстан
M.Auezov South Kazakhstan University, Shymkent, Kazakhstan

Аннотация: в статье приведены данные исследования эксплуатационных свойств, разработанных теплоаккумулирующих материалов. На основе проведенных исследований теплоаккумулирующих материалов было сделано заключение о том, что в герметичных металлических сосудах, при условиях, исключающих его окисление, загрязнение, воздействие света, ультрафиолетового и радиоактивного облучений, срок хранения теплоаккумулирующих материалов предположительно может быть установлен 10-20 лет. В разработанных теплоаккумулирующих материалов не содержатся других примесей, они являются безвредными для человека и окружающей среды.

Abstract. The article contains research data of performance characteristics of the developed thermal energy storage materials. On the basis of the conducted studies, it was concluded that the shelf life of thermal energy storage materials would have to be 10-20 years in pressure metal vessels under conditions that preclude its oxidation, deterioration, light exposure, UV and radiation exposure. The developed thermal energy storage materials do not contain other impurities, they are harmless to humans and the environment.

Ключевые слова: ограждающая конструкция, теплоаккумулирующие материалы, эксплуатационные свойства, коррозионная устойчивость.

Key words: enclosing structure, thermal energy storage materials, performance characteristics, corrosion resistance.

Одним из решений вопроса регулирования динамики охлаждения помещений зданий является использование в ограждающих конструкциях аккумуляторов теплоты. Аккумуляторы

теплоты позволяют сглаживать суточную неравномерность и экономить потребление энергии на отопление.

В настоящее время для поддержки постоянной температуры применяются аккумуляторы с использованием теплоаккумулирующих материалов (ТАМ) фазового перехода.

В качестве теплоаккумулирующих материалов фазового перехода могут быть использованы 4 группы веществ: парафины, жирные кислоты, гидраты солей и ряд соединений металлов. Сравнительный анализ теплофизических свойств вышеназванных термоаккумулирующих материалов фазового перехода показывает, что наиболее приемлемым для практического использования в аккумуляторах тепла являются парафины. Однако применение их в ограждающих конструкциях зданий связано с трудностями, связанными с достаточно высокой температурой фазового перехода, малым коэффициентом теплопроводности и, как правило, высокой стоимостью за исключением технических парафинов.

Для изучения эксплуатационных свойств нами были разработаны теплоаккумулирующие материалы с температурой плавления 25 °С смешиванием индивидуальных n-алканов.

Таблица 1 - Физико-химические свойства разработанных на основе товарных парафинов теплоаккумулирующие материалы

	ТАМ-25-1	ТАМ-25-2	ТАМ-25-3
Температура плавления по Жукову, °С	24,3	24,6	25,4
Молекулярная масса	247,76	247,79	242,3
Плотность в жидком состоянии, кг/м ³	787	789	783
Плотность в твердом состоянии, кг/м ³	832	822	839
Энтальпия плавления $\Delta H_{пл}$, Дж/г	168,7	171,2	161,3
Энтальпия фазового перехода $\Delta H_{фаз}$, Дж/г	35,7	34,8	20,03
Сумма энтальпий плавления $\Delta H_{пл}$, и фазового перехода $\Delta H_{фаз}$, Дж/г	204,4	206,0	181,33
Усадка, % об.	9,53	10,1	9,79
Длительность хранения, лет	15	15	11

Из данных таблицы 1 можно заметить, что температура плавления разработанных теплоаккумулирующих материалов находятся в пределах, требуемых (отклонение составляет 0,2-0,3 °С). Сумма энтальпии плавления и фазового перехода составила 181,33-204,4 Дж/г, что находится в пределах данных, указанных в техническом задании.

Показатели усадки, плотности в жидком (при температуре 40 °С) и твердом состояниях (при температуре 15 °С) также отвечают требованиям технического задания.

Одним из важных эксплуатационных характеристик теплоаккумулирующих материалов является возможность длительного хранения. Для определения длительности хранения разработанных теплоаккумулирующих материалов были проведены ускоренные исследования по их старению. После начального анализа внешнего вида и цвета, определения плотности и температура плавления образцы теплоаккумулирующего материала были разделены на двенадцать порций по 300 г. Каждая порция была помещена в одинаковые контейнеры из алюминиевого сплава с завинченными герметичными пробками. Контейнеры размещались в термостат. Исходя из того, что скорости всех химических реакций углеводородов (крекинга, полимеризации и окисления) удваиваются на каждые (10-15) °С температура термостата была выбрана 130 °С. В исследованиях вопрос окисления не учитывался, так как контейнеры были закрыты без доступа воздуха герметично. Через каждые два месяца отбирались по два контейнера и проводился анализ внешнего вида и цвета, определялись плотность и температура плавления образцов теплоаккумулирующего материала. Выдержка образцов проводилась в течение 14 месяцев. Исследования продолжаются. Подобным образом, имитировалось хранение разработанных теплоаккумулирующих материалов в течение длительного времени, равноценного 10-20 годам.

Исследования показали, что за время выдержки не наблюдалось изменения свойств, разработанных теплоаккумулирующих материалов. Все рассмотренные эксплуатационные параметры находились в пределах, указанных в техническом задании. На основе проведенных исследований теплоаккумулирующих материалов было сделано заключение о том, что в герметичных металлических сосудах, при условиях, исключающих его окисление, загрязнение,

воздействие света, ультрафиолетового и радиоактивного облучений, срок хранения теплоаккумулирующих материалов предположительно может быть установлен 10-20 лет.

Были исследованы устойчивость разработанных теплоаккумулирующих материалов при попеременном нагревании и охлаждении, и определение количества циклов плавление-кристаллизация. Согласно методике проведения испытания, при определении количества циклов плавление-кристаллизация герметичные металлические сосуды с образцами разработанных ТАМ-25 многократно переносились из ванны с температурой 0-5 °С (из расчета температура плавления минус 20 °С ниже) в ванну с температурой на 45-50 °С (на 20 °С выше температуры плавления ТАМ). За 24 часа (1 сутки) осуществляли по десять циклов плавление-кристаллизация. После каждых 1000 циклов плавление-кристаллизация образцы визуально осматривались, и им определяли температуру плавления, цвет, устойчивость цвета, содержание воды и механических примесей.

Таблица 2 – Физические свойства ТАМ-25 после 1000 циклов испытаний плавление-кристаллизация

Показатели	Исходные ТАМ			После 1000 циклов работы		
	ТАМ-25-1	ТАМ-25-2	ТАМ-25-3	ТАМ-25-1	ТАМ-25-2	ТАМ-25-3
Температура плавления по методу Жукова, °С	24,3	24,6	25,4	22,3	22,8	21,3
Устойчивость цвета, сут.	7	7	7	7	7	7
Содержание водорастворимых кислот и щелочей	отс.	отс.	отс.	отс.	отс.	отс.
Содержание механических примесей, %	отс.	отс.	отс.	отс.	отс.	отс.
Содержание воды, определяемой потрескиванием	отс.	отс.	отс.	отс.	отс.	отс.

Согласно таблице 2, исследования показали, что разработанные ТАМ-25 на основе парафинов обладают высокой стабильностью и обратимостью температуры плавления, и что можно гарантировать не менее трех лет работы без изменения основных свойств с наработкой не менее 1000 циклов плавление-кристаллизация. Так как в рассматриваемых пределах исследования не было замечено каких-либо изменений можно предположить, что разработанные ТАМ-25 без существенных изменений свойств могут работать и дольше.

Важной эксплуатационной характеристикой теплоаккумулирующих материалов, работающих как элемент конструкций, является его коррозионная активность металлическим конструкционным материалам.

Исследования разработанных ТАМ-25 в условиях ускоренного старения и определения циклов плавление-кристаллизация и позволили оценить корродирующее действие разработанных ТАМ-25 на конструкционные металлические материалы. Визуально было определено, что ТАМ-25 является инертным к металлическим материалам. В отдельных случаях было обнаружено небольшое потемнение теплоаккумулирующего материала в расплавленном состоянии. Данное положение подтверждается также результатами работ [1-5].

Исследования также показали, что разработанные ТАМ-25, как и жидкие парафины представляют собой смесь, главным образом, n-алканов с незначительным содержанием других углеводородов. В них не содержится вода, какие-либо газы и воздух. Они являются безвредными для человека и окружающей среды.

Литература

- 1 Калиниченко А.Ю. Разработка и исследование теплоаккумулирующих материалов на основе жидких парафинов: дисс... канд техн наук. – Ставрополь, 2014. - 145с.
- 2 Aimbetova I.O., Suleymenov U.S., Kostikov O.A., Imanaliev K.E., Ristavletov R.A., Kambarov M.A. Energoactive multilayered construction of fencing with a thermal-accumulating layer // Вестник НАН РК. - Алматы, - 2018. - №4. – С. 57-62.

- 3 Александрова Э.А., Гришин А.П., Лобачев Ю.Ю. Исследование напряжений контракции в дисперсных структурах парафинсодержащих систем // Изв. ВУЗов. Нефть и газ. - 1975. - №10. - С. 57.
- 4 Aimbetova I.O., Suleimenov U., Ristavletov R., Baigenzhenov O. Study of shrinkage of heat storage materials for building envelope structures // IOP Conference Series: Materials Science and Engineering (MSE). – 2020. - 62-66 pp. <https://www.scopus.com/sourceid/19700200831> CiteScore 2019=0,6. General Engineering - 25 процентиль, H Index-31, Scopus. <https://doi.org/10.1088/1757-899X/862/6/062066>
- 5 Aimbetova I.O., Suleimenov U.S., Kostikov O.A., Ristavletov R.A. Development of heat storage materials based on commodity paraffins //News of the National Academy of Sciences of the Republic of Kazakhstan, Series of Geology and Technical Sciences. – 2020. - № 6 (444). – P. 6-13. <https://www.scopus.com/sourceid/21100781874> CiteScore 2019=0,8. Earth and Planetary Sciences - 26 процентиль, H Index-7, Scopus. <https://doi.org/10.32014/2020.2518-170X.124>

References

- 1 Kalinichenko A.YU. Razrabotka i issledovaniye teploakkumuliruyushchikh materialov na osnove zhidkikh parafinov: diss...kand tekhn nauk. – Stavropol', 2014. - 145s.
- 2 Aimbetova I.O., Suleymenov U.S., Kostikov O.A., Imanaliev K.E., Ristavletov R.A., Kambarov M.A. Energoactive multilayered construction of fencing with a thermal-accumulating layer // Vestnik NAN RK. - Almaty, - 2018. - №4. – S. 57-62.
- 3 Aleksandrova E.A., Grishin A.P., Lobachev YU.YU. Issledovaniye napryazheniy kontraktsii v dispersnykh strukturakh parafinsoderzhashchikh sistem // Izv. VUZov. Neft' i gaz. - 1975. - №10. - S. 57.
- 4 Aimbetova I.O., Suleimenov U., Ristavletov R., Baigenzhenov O. Study of shrinkage of heat storage materials for building envelope structures // IOP Conference Series: Materials Science and Engineering (MSE). – 2020. - 62-66 pp. <https://www.scopus.com/sourceid/19700200831> CiteScore 2019=0,6. General Engineering - 25 protsentil', H Index-31, Scopus. <https://doi.org/10.1088/1757-899X/862/6/062066>
- 5 Aimbetova I.O., Suleimenov U.S., Kostikov O.A., Ristavletov R.A. Development of heat storage materials based on commodity paraffins //News of the National Academy of Sciences of the Republic of Kazakhstan, Series of Geology and Technical Sciences. – 2020. - № 6 (444). – R. 6-13. <https://www.scopus.com/sourceid/21100781874> CiteScore 2019=0,8. Earth and Planetary Sciences - 26 protsentil', H Index-7, Scopus. <https://doi.org/10.32014/2020.2518-170X.124>

ҰЛЫРДЕН ТІГІЛГЕН БҰЙЫМДАРДЫҢ ЖАЛПЫ КОНСТРУКТИВТІ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ МЕН СИПАТТАМАЛАРЫ

GENERAL CONSTRUCTIVE FEATURES AND CHARACTERISTICS OF FURNITURE PRODUCTS

**Ботабаев Н.Е., Бектурсунова А.К., Егемберди Р.М.
Botabaev N.E., Bektursunova A.K., Egemberdi R.M.**

**Южно-Казахстанский университет им.М.Ауэзова, Шымкент, Казахстан
M.Auezov South Kazakhstan University, Shymkent, Kazakhstan
botabaev75@mail.ru**

Аннотация: В статье рассматривается что в моделировании и конструировании меховой одежды объектами разработки являются: форма; силуэт; конструктивное и конструктивнодекоративное членение и покрой рукава; метод раскроя, характер расположения и направление волосяного покрова в шкурках на деталях изделия; цветовое решение модели; композиция элементов; комбинация различных видов меха или меха с другими материалами в одной модели. Основные принципы моделирования и конструирования одежды из меха, ткани и других материалов совпадают. В то же время создание модели меховой одежды, выбор ее конструктивного и технологического решений обусловлены специфичностью такого материала, как натуральный мех.

Abstract: In article is considered in the modeling and design of fur garments objects in the design are: shape; silhouette; structural and constructioneducation articulation and the cut of the sleeve; a method of cutting, the nature of the location and direction of the hairline in the skins on the details of the product; the model; the composition of the elements; the combination of different types of fur or fur and other materials in one model. The basic principles of modeling and designing clothing made of fur, fabric and other materials coincide. At the same time, the creation

of a model of fur clothing, the choice of its design and technological solutions are due to the specificity of such a material as natural fur.

Кілтті сөздер: Үлбір, киім, пальто, ассортимент.

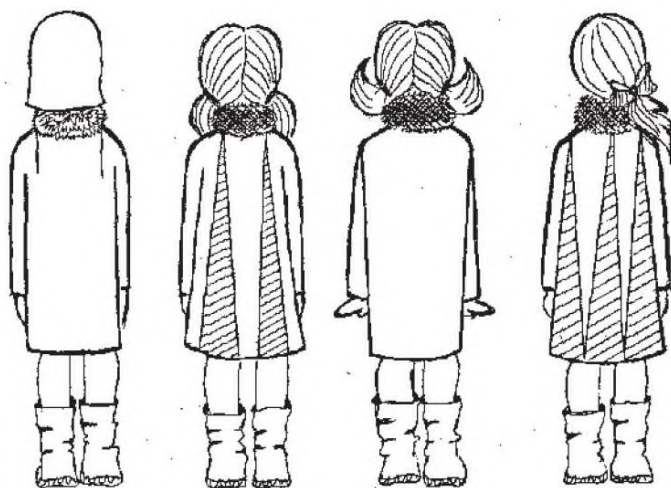
Keywords: Fur, clothes, coats, assortment.

Үлбірлік және қой терісі-тондық өнімдерінің фасондары, яғни, олардың пішілуі мен формасы жыныстық-жас тобына, сән бағытына, өнімнің мақсатына, жартылай фабрикаттың түріне және оны пішу әдісіне байланысты әр түрлі болуы мүмкін.

Материалдың спецификасын ескере отырып, тік түскен силуэт көбінесе өнеркәсіптік өндіріс әдісінің үлбір өнімдерінде басым болады. Сонымен қатар, басқа силуэттер де қолданылады: жартылай қынамалы, қынамалы, төменгі жағы кеңейтілген (сурет. 1).

Ең танымал ассортимент ретінде үлбірден тігілген пальтоның негізгі конструктивті ерекшеліктерін қарастырайық.

Пальтоның алдыңғы бой бөлігі, басқа өнімдердің бөлшектері көбінесе тұтас, бірақ кейде екі бөліктен тұруы мүмкін: кесілген бүйірлік және алдыңғы бөліктің орталық бөлігі немесе жоғарғы және төменгі бөлігі.

Сурет 1. Түрлі пішіндегі пальто

Артқы жағы негізінен тұтас. Қынама және жартылай қынама силуэттердің модельдерінде иық бөліктерінен немесе бел сызығы бойымен тігістермен сызылған болуы мүмкін. Арқалығының ортасында шлица болуы мүмкін. Бүйірлік тігістер болған жағдайда шлицалар бүйірлік тігістерде орналасуы мүмкін.

Қалталар көбінесе терілердің тігістерінде тіліктік түрінде жасалады, ішінара жапсырмалы болады.

Үлбірлі пальтодағы ілгек (орталық және аралас ілгекпен) көбінесе көзге ұрып көрінбейтіндей етіп, ал табиғи былғарыдан өңделіп көмкерілген ілмектер, қондырылған ілмектер сирек орындалады. Арнайы тондық ілмек түріндегі ілгектер қолданылады. Үлбір өнімдеріндегі түймелер көбінесе тек декоративтік элемент болып табылады.

Пальто, қысқа пальто белдеуінде белбеу, хлястик немесе басқа үлбірден немесе табиғи және жасанды былғарыдан жасалған қондырмалар түрінде толықтырулар болуы мүмкін.

Бұйымдардың боргтарын тесмамен немесе шнурмен, жасанды немесе табиғи былғарымен өңдеуге болады. Үлбірден тігілген пальтодағы жеңдер конструктивті ерекшеліктері бойынша тігін өнеркәсібінде кездесетін тоқыма бұйымдарынан ерекшеленбейді. Бұл қондырылған, раглан, жартылай раглан, тұтас жиектелген, біріктірілген, манжеттермен немесе манжеттерсіз.

Дөңгеленген пішінді қайырмалы жағалар, тік, орамалы, лацкандармен қайырмалы жағалар қолданылады. Пальтоға астар, әдетте, астына бекітілген, фигуралы тігістермен өңделген (жылытқыш астармен қапталған) немесе тегіс. Астарда борттық ішкі қалталар өңделуі мүмкін.

Пальто, негізінен, төрт немесе алты түймелік орталық немесе аралас ілгекпен, белбеумен, екі ойылған қалтасымен, манжеті бар жеңімен дайындалады. Арқалығы мен алдыңғы бойды тұтас

пішеді. Қайырмалы, лацканмен қайырмалы немесе орамалы жағасы қырқылған тондық қой терісінен немесе бұйра түкті қой терісінен, үлпек жүнді теріден, қаракөлден жасалады.

Қазіргі заманғы үлбірден тігілген киімдерге, еркін немесе фигураны сәл сипаттайтын бос формалар тән. Дәстүрлі силуэттермен қатар (тік түскен, жартылай қынама және трапеция тәрізді) әралуан геометриялық формадағы силуэттері (конус, пирамида, сопақ, шаршы, қоңырау және т.б.), сондай-ақ Х-тәрізді және өзгертілген түзу (ұзартылған) силуэттер ұсынылады.

Үлбірден тігілген киімдегі бел сызығының шешімі матадан жасалған киімнен түбегейлі ерекшеленбейді және модельге байланысты болады. Бел сызығы толығымен ерекшеленбеуі, асыра немесе шынайы орнында болуы, шамалы немесе нақты белдікпен (былғары немесе үлбір), куликпен, кең бантпен немесе хлястикпен және т. б. көрсетілуі мүмкін

Пальто орталық немесе аралас борттық ілгекті, төменгі жағында дөңгелек немесе тік борттары болуы мүмкін. Қысқа түкті жабынды үлбірден жасалған бұйымдарда (күзен, қоян, ондатра, қаракөл және қаракөлше) мүсіндік әсерлер жасайтын драпировка қолданыла бастайды.

Жеңдерді тігу әр түрлі, әсіресе қымбат аң терісінен жасалған бұйымдарда: қондырылған, раглан, жартылай реглан, кимоно, жейде түрінде бола бастайды. Оймасы қарапайым, біршама тереңдетілген, тікбұрышты немесе ромботәрізді болуы мүмкін. Қондырылған жеңдер мөлшерлі енді, тар, раструб түрінде, «пагода» типінде төменгі жағында жинақты, жоғарғы жағында көлемді және төменгі жағында тар («окорок») болуы мүмкін. Жеңдер манжеттермен аяқталуы (тар, кең және драпирленген) немесе түймелермен түймеленуі (жейде түріндегі жеңдерде) мүмкін.

Үлбірден тігілген киімдеріндегі үлкен стилистикалық жүктеме әртүрлі формада болуы ықтимал: орамалы, тікше, жағалар-пелериндер жағаларға түседі. Соңғы уақытта мөхтің қымбат түрлерінен жасалған бұйымдар үшін түпнұсқа: жұмсақ драпирленген, веер түрінде, көлемді ораматүрінде жағалар-шарфтар, жағалар-воландар, сондай-ақ үшбұрыш, шаршы, конус түріндегі геометриялық формадағы жағалар ұсынылады. Алынып-салынатын жағалар болуы да мүмкін.

Үлбірден тігілген киімдердегі маңызды бөлшек-ілгек. Қазіргі заманғы үлбірден тігілген киімдерде ілгек тек қана функционалды ғана емес, сонымен қатар декоративті элемент те болып табылады. Қымбат бағалы үлбірден жасалған бұйымдар үшін арнайы түймелер жасалады.

Астарға ерекше рөл беріледі, ол тігілген немесе алынбалы болуы мүмкін. Бағалы үлбірден жасалған бұйымдарда астары талғампаз, үлбірдің реңкіне орайлас немесе контраст боялған болуы керек.

Үлбірден тігілген пальто келесі негізгі бөліктерден: сұлбадан (арқалық және бүйірлік тігістерсіз жолақтар конструкциясы), жеңдерден, жоғарғы және төменгі жағалардан тұрады. Жаға сұлбадан бөлек те, сонымен бірге-жолақты тұтасбіріктіріле жасалуы да мүмкін. Қынамалы силуэт пен көлемді теріден тігілген пальто өнімдерінде (қой терісі, нерпа және т.б.) артқалығы және жолағы бөлек біріктіріледі. Арқалықтың ортаңғы сызығы сұлбаның симметрия сызығы болып табылады.

Үлбірден тігілген бұйымдарды әрдайым бөлінбейтін подбортпен (тондық қой терісінен және үлбір велюрінен тігілген бұйымдарды қоспағанда) конструкциялайды.

Үлбірден тігілген бұйымдарды модельдеу және конструкциялау өзіндік ерекшеліктері бар, өйткені үлбір — бұл ДСҰ есебінен бөлшектердің формасын алуға мүмкіндік бермейтін спецификалық материал. Тоқыма материалдарында тек модель ғана киімнің бөліктері мен бөлшектерінің санын белгілейді. Тон бұйымдарында фасоннан басқа бөліктердің саны қой терісінің ауданымен анықталады.

Аналогы болып саналатын тондық қой терісіне қарағанда түкті жамылғысының тықырлығына (8–20 мм) сәйкес, анағұрлым жұмсақ әрі түктелген тері тініне ие велюрленген үлбірлік қой терісінен (тондық қой терісінен дайындалған фасонды бұйымдар) жасалған бұйымдарының айырмашылығы болады. Фасонды бұйымдарға әйелдер пальтосы, пиджак, куртқа жатады.

Үлбірден тігілген фасонды бұйымдар орталық және аралас ілгекпен, тік түскен, жартылай қынамалы және қынамалы силуэттермен жасалады.

Тондық бұйымдар қалтасымен немесе онсыз тігіледі. Алдыңғы бойында қалталардың орналасуы, олардың түрі, формасы мен саны конструктивтік және модельдік ерекшеліктерге, сондай-ақ бұйымдардың қолданылу мақсатына байланысты. Қалталар мынадай түрде: ойылып жасалған, рельефтерде және алдыңғы бойының бөліктерін қосқан тігістерінде болады. Фасонды

бұйымдарда көбінесе қалталарды рельефтерде және алдыңғы бойының бөлшектерінің тігістерінде отырғызады.

Үлбірден тігілген бұйымдарындағы алдыңғы бойын және арқалығын, көп жағдайда жеке бөлшектер мен бөліктерден (бүйірден, иініректер, арқалықтың жоғарғы және төменгі бөліктері және т.б.), сондай-ақ әртүрлі рельефтер және ойықтармен жасайды.

Пальто, қысқа пальто бел сызығы белдік, хляска түрінде толықтыруларға ие болуы мүмкін, олардың жиектері бүйір тігістерде орналасады, ал өңделген жиектер түймелер, ілмектер, пряжқалар арқылы қосылады немесе ілмектерсіз түймелермен бекітіледі.

Пальто, қысқа пальто көп жағдайда тігіспен өңделмейді. Борттардың жиектерінде сирақтарынан жасалған кант орындалуы немесе үлбір пұшпақтары бекітілуі мүмкін. Кейбір жағдайда бұйымдар бортта жасанды былғарымен өңделеді.

Тондық қой терісінен жасалған (орталық және ығыстырылған) пальто ілгегі кәдімгі ойылып тігілген немесе сыпырылған ілмектер немесе сирақтардан жасалған аспалы (ауадағы) ілмектер түрінде орындалады. Ілмектердің басқа түрлері де, соның ішінде ілмектері бар біріктіргіштер қолданылады.

Үлбірден дайындалған бұйымдардың жеңдері қондырылған (әр түрлі ойық конфигурациясы бар), раглан, жартылай раглан, аралас. Әдеттегі қондырылған жеңдер кең тараған. Жағалар әртүрлі конфигурацияда болуы мүмкін.

Үлбір бұйымдарын дайындауда әртүрлі әрлеу (үлбірден, тесмадан, жасанды былғарыдан және т.б.) кеңінен қолданылады.

Әдебиеттер

1. Кормилова, Д. Н. Моделирование и художественное оформление одежды. — М. 2000.
2. Коблякова, Е. Б. и др. Основы конструирования одежды. — М., 1980.

References

1. Kormilova, D. N. Modelirovaniye i khudozhestvennoye oformleniye odezhdy. — M. 2000.
2. Koblyakova, Ye. B. i dr. Osnovy konstruirovaniya odezhdy. — M., 1980.

ТАБИҒИ БЫЛҒАРЫДАН ТІГІЛГЕН СЫРТ КИІМ АССОРТИМЕНТІН ЖОБАЛАУ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ МЕН СИПАТТАМАЛАРЫ

FEATURES AND CHARACTERISTICS OF DESIGN OF OUR APPEARANCE CLOTHES ASSESSMENT OF NATURAL LEATHER

Ботабаев Н.Е., Бектурсунова А.К., Әубәкір Г.Б.
Botabaev N.E., Bektursunova A.K., Aubakir G.B.

Южно-Казахстанский университет им.М.Ауэзова, Шымкент, Казахстан
M.Auezov South Kazakhstan University, Shymkent, Kazakhstan
botabaev75@mail.ru

Аннотация: В статье описываются возможные элементы отделки, варианты покроев и особенности проектирования женской одежды из натуральной кожи. Даны рекомендации по выбору материалов с учетом свойств натуральной кожи. В работе используется структурно-системный анализ элементов конструкций.

Abstract: This article describes the possible elements, variants of model lines and design features of women's clothing from leather. There are recommendations on the choice of materials into account the properties of leather. We use structural and systemic analysis of construction elements.

Кілтті сөздер: киім, ассортимент, табиғи былғары.

Keywords: clothing, assortment, natural leather.

Былғарыдан тігілген сыртқы киім маусымаралық үшін таптырмайтын ассортимент болып табылады. Оларды суықтан және ауа-райының қолайсыз жағдайынан қорғау үшін ғана емес,

сонымен қатар өз имиджін жасау үшін де таңдайды. Болашақ маусымның коллекцияларындағы барлық танымал дизайнерлер былғары курткаларға ерекше назар аударды, өйткені олар танымалдық шыңында. Әйелдерге арналған сәнді былғары курткалар фасонымен және түстік шешімдерімен де айтарлықтай әралуан. Әйелдер күртешелеріндегі сән бағыты желілерінің нақтылығымен, композицияларының батылдығымен және фактураларының әркелкілігімен ерекшеленеді. Мұның бәрін дизайнерлер әйелдерге арналған стильді былғары пальто, курткалар мен жакеттерден өз коллекцияларын жасау үшін батыл пайдаланады. Былғарыдан жасалып, дұрыс таңдалған сыртқы киім, әйелдердің өз имиджін жасай алады. Былғары сәні біздің назарымызға ойластырылған образдарды ұсынады, сонымен қатар былғары жапсырмалары бар көптеген қызықты модельдер де бар. Дегенмен, ең қызықты, ықтималдылық, бір комплектідегі әртүрлі текстуралар мен түстердің үйлесімі болып табылады. Әрине, Мұндай образдар тек назар аударуға тырысатын экстравагант әйелдер үшін жарамды.

Банан формалы ұзын жеңдері бар былғары пальто-костюм ассортиментінің ультрасәнді трендіне айналады. Мұндай модельдердің дизайны минимализммен ерекшеленеді, оларда текстуралық тігістер де, арнайы фурнитуралар да жоқ. Бұл түпнұсқа жеңдердің дизайнындағы негізгі және жалғыз элемент-лаконикалық манжеттер болып қалады. Олар жеткілікті кең көрінеді және кимоно-пальтоға ұқсайды. Осы дизайнның негізінде былғары пальто мен курткалардың шығыс стилінің бір бөлігі бар деп айтуға болады. Кейбір ұқсас модельдерде барлық былғары курткаларға тән сыдырма жоқ, кнопка мен түймелер жоқ, мұндай киімнің жолақтары алдыңғы жағынан тікшелеу болп келеді.

«Косуха» курткасы әрдайым сәнді болып қалады. Осы маусымда «косуха» түрлі түсті және әртүрлі маталардан жасалған. Қыздар үшін дизайнерлер талғампаз әрлеу, кестелеу және басып шығарудың барлық түрлерін қамтитын күрделі «косухаларды» ұсынады.

Былғары курткалардың сәнді декоры түлкі немесе қоян терісінен жасалған, негізінен қайырмалы жағалар. Үлбірлі өңдеу сол куртканың түсімен түстес, сондай-ақ контрасты түсті болуы да мүмкін.

Шифоннан, жібектен, органзадан және атластан жасалған жеңіл шарфтар былғары куртка аксессуарларына жарайды, бұл образды керемет толықтырады және таңдалған стильге элеганттық пен талғампаздық береді. Былғары бұйымдармен жақсы үйлесетін әйелдер аяқ киімі-классикалық туфлилер, спорттық сникерстер мен кедылар, ботфорттар және ботильондар. Рептилиялық былғарыдан жасалған сөмкелер, клатчтар және әралуан фактуралар мен түстер гаммасындағы конверттер.

Перспективті маусымдағы ең сәнді түстер: тозанды раушанның, таттың, кірпіштің, шоколадтың, пудролы ұнтақтың және түйе жүнінің түсі. Алайда, курткалардың көпшілігі классикалық: қара және қоңыр түстерде жасалады. Бұл түстер былғары куртканы әмбебап етеді және гардеробтағы барлық киімдермен үйлесуге қабілетті. Мұндай курткалармен ашық түсті шарфтар мен бижутерияларды, сәнді қара шляпаларды пайдалануға болады. Кейде сәнді коллекцияларда аквамарин немесе қызыл түстің барлық реңктері бар курткалар бар. Бірақ мұндай курткаларды басқа киіммен біріктіру өте қиын болады, ашық түстер жиынтықтың элементтерін мұқият таңдауды қажет етеді.

Табиғи былғарыдан жасалған жоғары сапалы бұйымды алудың бір шарты-бұл нақты дизайн ғана емес, сонымен қатар өнімнің конструктивті ерекшеліктері мен оны пайдалану жағдайларын ескере отырып, материалдарды дұрыс, негізделген таңдау. Киімді жобалайтын материалдар келесі көрсеткіштерге: мақсаты, эстетикалық, технологиялық, конструктивті, пайдалану, әлеуметтік және эргономикалық қасиеттеріне сәйкес келуі керек.

Курткаларды тігу үшін негізінен қой терісінен жасалған табиғи былғарыны қолданылады. Былғары анизотропты материал болып табылады, өйткені ол әр түрлі бағыттағы қасиеттерінің көрсеткіштері бойынша ерекшеленеді. Киімді дайындау кезінде қой, шошқа, ірі қара мал және басқа да жануарлардың терісінен хроммен илеу әдісімен иленген былғары пайдаланылады. Бұйымдардың заманауи ассортиментінде өрнектелген, перфорацияланған, басылған өрнектері бар және басқа да әрлеу түрлерімен өңделген былғары кеңінен қолданылады.

Былғары-гигроскопиялы, бу өткізгіш, дем алады және киімәсты климаттың комфортты жағдайларын қамтамасыз етеді. Былғары-бұл тозуға төзімділігімен және қызмет мерзімінің ұзақтығымен сипатталатын қымбат материал. Бұл астарлық материалдарының жоғары тозуға төзімді көрсеткіштерінің талаптарын белгілейді. Былғары салыстырмалы ауыр, сондықтан

астарлық материалдары жеңіл, қатты және серпімді, олардың формасы мен эстетикалық қасиеттерін ұзақ уақыт сақтай алатын болуы керек. Қыртыстанбайтын, жоғары температурада тегістелетін, ластану дәрежесі төмен таңдау ұсынылады [2, 132 бет]. Былғары үшін вискоза және капрон немесе капрон мен мақта жіптерінің қоспасынан жасалған астарлық маталар оңтайлы. Бұлар аз шуылатын, созылмайтын, жақсы эстетикалық қасиеттері бар және тозуға төзімділік көрсеткіші мен бояуының тұрақтылығы жоғары, жеңіл, оңтайлы қатаң, серпімді материалдар. Бөлшектерді дублирлеу үшін дублирин, флизелин, клеевой кромкасы сияқты желімді, жабысқақ прокладқалық материалдар қолданылады.

Беріктігі жоғары және ылғалдан қорғайтын қасиеттері бар табиғи былғарыдан жасалған киімге оңтайлы технологиялық параметрлерді орнату үшін біріктіруші жіптердің әртүрлі параметрлері ұсынылады [1, 51 бет]. Тігін жіптері кең тараған топты құрайды. Олар бөлшектердің жиегін бекітуге қызмет етеді және негізгі материалдардың түсімен түстес болып келеді. Жіптер иненің нөміріне және материалдың беріктігіне сәйкес келеді. Күнделікті былғары бұйымдардың аксессуарлары-әртүрлі ұзындықтағы металл сыдырмалар.

Киімді дайындаудың заманауи технологиялық процесі киімнің бөлшектері мен түйіндерін әрлеу, ылғалды-термиялық өңдеу режимдерін қатаң сақтауға негізделген. Өңдеу әдістерін таңдау киімнің мақсатымен және жобаланған бұйымдарға ұсынылатын материалдардың қасиеттерімен тығыз байланысты болуы керек. Бұйымдарды өңдеу сапасы тігін машинасының инесімен табиғи былғарының сынуының жоғары деңгейіне байланысты төмендеуі мүмкін. Астарлық материалдары мата жіптерінің сәтінәуімен, мата жіптерінің дымқыл-термиялық өңдеуге тұрақсыздығымен, дымқыл термиялық өңдеуден кейін матаның түсінің өзгеруімен, матаның шууымен сипатталады. Дайын бұйымдардағы осындай ақауларды болдырмау үшін киім пакеті материалдарының барлық қасиеттерін мұқият зерттеп, талдау керек және олар үшін өңдеу режимдерін орнату керек.

Материалдарды өңдеу режимдері тігістердің еніне, тігістердің жиілігіне, жіптер мен инелердің нөміріне, табиғи былғары қасиеттеріне сәйкес жасалған өнімді желімдеу және ылғалды-термиялық өңдеу режимдеріне қатысты ұсыныстарды қамтуы керек.

Осылайша, жоғары эстетикалық, эксплуатациялық және конструктивті-технологиялық көрсеткіштерге ие табиғи былғарыдан жасалған пальто-костюм ассортиментінің сәнді бұйымдарын жобалау, модельдерді мұқият таңдауға және киім пакетіне материалдарды саралауға негізделген.

Әдебиеттер

1. Зарецкая Г. П., Делль Р. А., Ледова М. С., Новый способ соединения деталей одежды из натуральной кожи, Швейная промышленность, 2006. № 6. 50-52 б.
2. Леонтьева И. Г., Конфекционирование материалов для одежды: учебное пособие. Омск: ОГИС, 2007. 232 б.

References

1. Zaretskaya G. P., Dell' R. A., Ledova M. S., Novyy sposob soyedineniya detaley odezhdy iz natural'noy kozhi, Shveynaya promyshlennost', 2006. № 6. 50-52 b.
2. Leont'yeva I. G., Konfeksionirovaniye materialov dlya odezhdy: uchebnoye posobiye. Omsk: OGIS, 2007. 232 b.

АЯҚ КИІМ ӨНДІРІСІНДЕГІ ҚАЛДЫҚТАРДЫ ҚАЙТА ӨНДЕУ АРҚЫЛЫ ПАЙДАЛАНУ ТЕХНОЛОГИЯСЫ

TECHNOLOGY OF USE OF WASTE IN THE PRODUCTION OF SHOES BY RECYCLING

¹Турдикулов М.С., ¹Мырзабек А.Б., ²Калдыкулов М.С.
¹Turdikulov M.S., ¹Myrzabek A.B., ²Kaldykulov M.S.

¹Жеңіл өнеркәсіп және сервис колледжі, Шымкент, Қазақстан
²М. Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан университеті, Шымкент, Қазақстан
¹College of light industry and service, Shymkent, Kazakhstan
²M. Auezov South Kazakhstan University, Shymkent, Kazakhstan
mt.kk@mail.ru

Аннотация: Бұл мақалада дамыған елдерде шығарылатын өнімдерге қатысты жеңіл өнеркәсіп өнімдерінің бәсекеге қабілеттілігіне қатысты мәселелер қазіргі уақытта сапаны жақсарту, шығындарды азайту және қоршаған ортаға әсерді барынша азайту тұрғысынан маңызды екендігі қарастырылған.

Аяқ бөліктерді кесу және кесу кезінде қалдықтардың көп мөлшері пайда болады, оларды қайтадан алдын ала ұнтақтау қажет. Қалдықтарды ұсақтау үшін пайдаланылатын жабдықтың техникалық деңгейі қажетті өңдеу сапасын қамтамасыз етпейді.

Мұндай жылу беру интенсификациялау, және оларды пайдалану оңтайлы әдістерін ұтымды орнату ретінде аяқ өндірісінде пайдаланылатын түрлі ылғалдандыру жаңа әдістері мен материалдар жүйелерін таңдау үшін ғылыми тәсілдерді талап қазіргі заманғы күрделі және кешенді ұсынады гигротермальные қазіргі заманғы әдістері мен технологиялық процестер.

Барлық пайдаланылатын әдістері былғары өнеркәсібі қалдықтарын өңдеу шарттарын оңтайландыру, сондай-ақ жеңіл өнеркәсіп өнімдерінің экологиялық қауіпсіздігін арттыруға бағытталған.

Abstract: This article examines the issues related to the competitiveness of light industry products in relation to products produced in developed countries, which are currently relevant in terms of improving quality, reducing costs and minimizing environmental impact.

When cutting and cutting down shoe parts, a large amount of waste is generated, the reuse of which requires their preliminary grinding. The technical level of the equipment used for waste crushing does not provide the necessary quality of processing.

Modern and complex modern methods of complex hygrothermal and technological processes that require scientific approaches to the selection of new methods for humidifying various materials and their systems used in the production of shoes, such as heat transfer intensification, rational installation scheme and optimal ways of their operation.

All the methods used are aimed at optimizing the conditions for processing leather production waste, as well as improving the environmental safety of the production of light industry products.

Кілттік сөздер: Табиғи былғары, ассортимент, ылғалдандыру, термоылғалөткізгіш, ылғалды-жылылық өңдеу, үтіктеу, нығыздау, буландыру.

Keywords: Natural leather, assortment, humidification, thermal insulation, wet-heat treatment, ironing, pressing, evaporation

Мәселе негіздемесі. Былғары, сонымен қатар аяқ киім өндірісінің спецификациясы ретінде үлкен көлемдегі қалдықтардың (шикізат салмағынан шамамен 30-50% құрады) қалыптасуы болып табылады. Жоғарыда аталған өндірістер қалдықтардың кейбір көлемдері әлі де болса қолданысқа ие болмағандықтан, аталған қалдықтар көзін қоқыс тастандылары жеріне тасталады, ал бұл өз кезегінде өндіріс үшін шығын, ал табиғат үшін ластаушы көз болып табылады. Аса қауіпті қалдықтар ретінде (түйіршіктер, кесінділер, шандар) құрамында илемелі түрде хроммен, бояғыш және майлы заттардың қосылуы себебінен биологиялық реакцияға түспейтін қалдықтар болып табылады.

Қалдықтармен бірге жыл сайын қайтымсыз ретінде ондаған мың тонна ақуызды заттар, мейлінше көлемде илемелі байланыстар, бояғыштар және басқада пайдалы заттар кетіп жатыр.

Жыл сайын тек қана Росбытсоюз жүйесінің кәсіпорындарында 200000 тонна қолданылмайтын қалдықтар қалыптасады, аталған қалдықтар құрамында астар және өнге арналған хромды былғарылар, астарлы тілшелер, оң және астарға арналған қатты былғары заттары, тоқыма материалдары, табиғи және жасанды үлбірлер, картон, резеңке және басқада қалдықтар кіреді.

Өзіндік конфигурация және топографиялық учаскесі бойынша оның түрлі қалыңдығы ретіндегі былғарылы шикізаттың ерекшелігі, яғни, оны өңдеу барысында міндетті түрде қалдықтардың бөлінуіне алып келеді. Былғары аяқ киім өндірісінде қалдықтар иленген және иленбеген болып екіге бөлінеді. Иленбеген қалдықтарға мездра, ұш жақ тілшесінің қиындылары, шикі мяталы лоскут, пергаментті былғары лоскуты, сонымен қатар былғары бұйымын өңдеуге жарамсыз жарамайтын стандартсыз шикізаттар болып табылады. Ал иленген ақуызды қалдықтарға былғарылы түйіршіктер, хромды қиындылар, хромдалған тілшелі облысы, былғарылы өалдықтар және т.б. /52/.

Соңғы уақыттарда қысқа былғарылы талшықтарды (былғарылы шаң) құрамында табиғи және синтетикалық талшықтары болатын талшықтарды қолдана отырып талшықты кеуекті материалдарды алу кең түрде дамыды. Жоғарыда аталған материалдар өзінің гигиеналық қасиеті бойынша табиғи былғарыға өте жақын ұқсайды. АҚШ-та сыртқы түрі, иісі және қолмен ұстап көру бойынша табиғи былғарыға ұқсайтын жасанды былғарыны алудың бірнеше әдісін жасады.

Былғарылы талшықтарды электрлі зарядпен немесе еріткіш буымен әсер ете отырып, шашады жәе поляризациялайды, сонымен қатар талшықтың бөлшектері өз кезегінде желімделініп, агрегирленеді. Содан қоспалардан жапырақшаларды, беттерін өрнек салуға дайындай отырып экструдирлеу процессіне салады. Осындай жолмен алынған жасанды былғары өз кезегінде температураның кең интервалында иілімді, төмен температура барысында сокқыға төзімді, сілкуге тұрақты, термотұрақт және құрамында көптеген ауалы ұяшықтың болуы себебінен ауа өткізгіштігі жоғары болады [1].

Былғарыны қалдықтардан жасаудың екінші әдісі келесілерден тұрады: табиғимбылғарыны өңдеу өндірісінің қалдықтарынан бірінші пульпаны қысқа талшықтыларға, ал екінші пульпаны ұзын талшықтыларға дайындап, жеке жеке мұздатып, кептіріп және одан кейін бірінші және екінші жапырақшаларды құра отырып қалыптастырады (төселген былғарыға ұқсайды). Екі затты жа желімдеуші затпен желімдейді. Екінші жапырақшаны сілку нәтижесінде регенирленген былғарыны алады.

Дегенмен АҚШ-та жасанды былғарылардан былғарылы түйіршіктердің полиизоцианатпен нзара әсерлесуі барысында алынатын өртке төзімді және берік конструкциялы материал жасалған болатын. Гомогенизациядан кейін олардың қоспасын 110⁰С температура барысындағы қысыммен айдайды.

Францияда жыл сайын 70 мың тонна былғарылы шикізат шығарылады, оның ішінде 90% - хромды иленумен алынатын былғарылар. Былғарылы өндірістегі қалдықтарды өолдану өз кезегінде келесі бағыттарда жүргізіледі:

- Былғарылы талшықтар базасында жасанды материалдарды алу;
- Ауыл шаруашылығына арналған жем шөп және тыңайтқыштарды өндіру;
- Желатин, косметикалық және медициналық препараттарды өндіру;
- Жылу энергиясын алу.

Былғары орталығында (Франция, Лион қ.) DERMOMAT деп аталатын талшықты материалды алу әдісі жасалды, аталған материал құрамына былғарылы талшықтар кіреді. Жоғарыда аталған материалды құрғақтай әдіспен алады. Былғарылы талшықтарды 2:1 қатынаспен синтетикалық талшықтармен араластырады. Синтетикалық талшықты материалдың белгісіне байланысты таңдайды. Талшықты құрамды картты тарақтау машинасына салады. Машинада қалыптасқан жайғақша шамамен 60% былғарылы талшықты құрады. Мұндай қабаттардың бірнешеуін ікпелі машина арқылы өткізеді. Содан кейін материалдың үйкеліске төзімділігін тұрақтандыру және талшықтың бөлінуін алдын алу үшін бетін өңдеуден өткізеді.

Материал өндірістік масштабта жүргізіледі, ол қаптамасыз астарлы материал ретінде, ал қаптама ретінде спорттық аяқ киімдердің сыртқы беті, сонымен қатар оны қабырғаларды және орындықтарды безендіру үшін де қолданылады. Қалдықтарды компостирлеу аталған қалдықтардың тыңайтқыштарға өту әдісі болып табылады.

Компостағы хромның көлемі тек қана 1 кг құрғақ затқа 200 мг көлемде ғана рұқсат беріледі.

Күніне 30 тоннаға дейін өнімділіктегі қалдықтарды өңдеуге арналған автоматтандырылған өндірістік қондырғы толығымен жасалды.

Ақуызды гидролизат құрамында май болмағандықтан, ол аэробты жағдайда лезде ериді, ал анаэробты жағдайда баяу ериді. Оны сонымен қатар ауыл шаруашылығында тыңайтқыш ретінде де қолдануға болады.

Ұлы Британияда былғарылы қалдықтарды аяқ киім астары үшін қолданылатын материалды жасау үшін қолданылады [2].

Былғарылы талшықтан материалды дайындау әдісі өз кезегінде былғарылы қалдықтардың ұсақталған қоспаларының иленген минералдармен немесе өсімдік материалдарымен және құрамында құрғақ заттары аз болатын 3 – 40 мм ұзындықтағы талшықтармен сусыздандыру жолымен бейматалы материалдарды қалыптастырумен негізделеді. Бейматалы материалды кептіріп болғаннан кейін эластомерлі байланыстармен сіндіреді, осы процесстен кейін сіндірілген материалды өңдеуден өткізеді.

Басқада қолданылушы талшық ретінде синтетикалық, вискозалы талшықтар, тоқыма, асбест және шыны материалдарының қалдықтары болуы мүмкін. Синтетикалық материалдар ретінде полиамидтер, күрделі полиэфирлер, полипропилен және полиакрилонитрилді қолданады. Сулы қоспалар қоюландырғыштарды құруы мүмкін, мысалы агент үйкелісін төмендетуші метилцеллюлоза және полисахаридтер болуы мүмкін. Эластомерлі байланыстырушы ретінде табиғи немесе синтетикалық каучук, тиокаучук, поливинилхлоридті латекс немесе бутадиең және аклонитрил сополимері болуы мүмкін. Бейматалы материалдың иілімділігін жоғарылату үшін оны сүйек майымен, глицеринмен немесе көпатомды спиртпен сіндіру қажет. Сіндірілген материалды пресстеп, беті тегіс болуы үшін полирлейді.

Жапонияда тегістеуден шыққан шаңнан пластикалық материалды дайындаудың тиімді әдісі жасалды. Алдымен шаңды натрий силикатымен немесе натрий гидроксидімен нейтралдап, содан кейін шаңның 20-30 бөлігі және мочевиноформальдегидті шайырдың 100 бөлігі пропорциясымен араластырады. Алынған материал өз кезегінде жоғары физико-механикалық қасиетімен және кішігірім көлемде еркін формальдегидтің болуымен сипатталады [3].

Табиғи былғары қалдықтарынан қысқа және ұзын талшықтардың қайнатпасын алады, аталған өнімді мұздатушы қондырғыда суытқаннан кейін, вакуумді кептіргіште кептіреді. Былғарының қосқабатты алынған жапырақшасын байланыстырып, желіммен желімдеп, ұзын талшықты жапырақша бетінде түктеуші машина көмегімен түкті қалыптастырады.

Польшада өндірістік масштабта иленбеген қалдықтарды шамалап ұсақтамай 0,25 – 0,5 МПа қысыммен термиялық өңдеуден өткізеді. Ал гидролиз нәтижесінде құрамында 50% ақуыз және 15 % майы болатын жем шөп ұнын алады. Термиялық өңдеу барысында ақуызды гидролиздеуден қатар улы сульфидтерді салу, сонымен қатар майды жүйелі түрде тұндыру процесстері болады.

Алынған май өз кезегінде сабын, жуушы заттар және былғарыны майлау үшін арналған өндіріс үшін қажетті болып табылады. Осы май базасында былғарыны майлау үшін катмонды және анионды эмульсияны алуға болады.

Чехословакияда жыл сайын 13 мың тонна былғары түйіршіктері қалыптасады, оның 5,2 мың тоннасы былғарылы картон және глютин гидролизаты үшін өңделеді. Гидролизді және былғарылы түйіршіктерді ерітудегі илемеліге арналған зерттеулер сериясы жүргізілуде.

Германияла аяқ киім өңі үшін 17 млн.м² былғары өңделеді, соның ішінде 2-3 млн.м² қырқымаға кетеді. былғарыны бұйымға өңдеу барысында шамамен былғарының 20% қалдыққа кетеді. Сондықтан да қырқымалар мен қалдықтар келесі бағыттарда қолданады:

Табиғи талшықты құрылымын бұзбай отырып, жазық материал формасында;

Талшықты құрылымды сақтауымен (талшықты қолдана отырып);

Оның ерітінділері түрінде (коллаген молекуласы деңгейінде);

Тікелей немесе жаңартудан кейінгі коллаген гидролизаты ретінде.

Бірінші бағытта былғарылы материалдың маңызды қосымшасы болып табылатын қырқымалар қолданылады. Поливинилхлоридті немесе полиуретанды өңдемелі қаптамасы болатын қырқыманы илеу кең түрде қолданылады. Сонымен қатар қырқымадан үй аяқ киімі үшін жұмсақ былғарыны да алады.

Ал екінші бағыт бойынша қалдықтарды талшықтандыруға бағыттайды. Өңдеуден кейін иленбеген қалдықтардан медициналық препараттарды, тамақ өнімдері үшін қаптамаларды, медицинаға арналған транспланттарды, былғарыға ұқсас материалдарды алуға болады.

Үшінші бағыт бойынша – молекула деңгейінде коллагенді қолдану – яғни, оны ерітіндіге өткізеді. Коллагенді молекулярлы формада немесе молекулалар топтамасы формасында ерітіндіге өткізу әдістері белгілі болып отыр, сонымен қатар оларда реконструкцияға өту қабілеттері өз деңгейінде сақталады, яғни, фибрилдер және микроталшықтар қайта қалыптасады, ал бұл өз

кезегінде әр түрлі белгідегі коллагенді препараттарды (коллагенді талшықтар, транспланттарға арналған коллагенді қаптамалар) алуға мүмкіндік береді.

Төртінші бағыт бойынша құрамында коллагені болатын қалдықтарды гидролизге, ал гидролиз өнімдерін (гидролизаттарды) түрлі модификацияға түсіреді.

Гидролиз өз кезегінде түрлі сатыда жетуі мүмкін, яғни, полипептидтерден жеке дара аминокышқылдарға дейін болуы мүмкін. Құрамында коллагені болатын қалдықтарды гидролиздеудің классикалық мысалы ретінде одан желім және желатинді алу болып табылады.

Коллаген гидролизатынан мынадай өнімдер алады: бояуға арналған қосымша препараттар (эгаллизаторлар), шампунь және басқада косметика қоспалары, беттік – активтізаттар, өсімдіктерді қорғау мақсатындағы антисептиктер және фунгицидтер ретінде қолданылатын препараттар және басқада мақсатта қолданылатын заттар.

Қазақстанда шет елдері сияқты былғары қалдықтарын жою бойынша мәселелерге басты назарды аударуда. Былғарылы шикізаттың түрлілерін өңдеу барысында өндірістен шығарылатын қалдықтарға нормативтер жасалып, енгізілді. Медрлі желімді алу әдістемелері жетілдіріліп, түрлі қалдықтарды өңдеу технологиясы, сонымен қатар илеу және түссіздендіру технологиялары жасалды.

Иленген, бірақ боялмаған қалдықтардан ашық жақпалы желім немесе сұйық жақпалы желімді алу ұсынылған. Ашық желімді сонымен қатар түссіздендіруді қолдана отырып боялған қалдықтардан да алуға болады. Иленбеген қалдықтардан ақуызды гидролизатты, тыңайтқыштарға арналған ұнды, құрамында мейлінше көлемде аминокышқылдары және микроэлементтері болатын жем шөп қоспаларын өндіру әдістемелірі ұсынылды. Қалдықтарды өңдеуші бағыттардың бірі ретінде құрылыста жүйелі түрде қолданылушы, мысалы, цементті ерітінді немесе декоративті, жылу және дауыс өткізбеуші плиталарды байланыстырушылар, гипсті ерітінділер немесе керамикалық плиталарға арналған компоненттер ретіндегі қалдықтардың сілтілі гидролизі болып табылады. Ал былғарылы қалдықтар өз қолданыстарын поливинилді пленкалы материалдар өндірісінде тапты. Аяқ киім өңіне арналған хромды иленбелі шамамен былғарының жартысын беттік жағын және ішкі жағын тегістеумен ақ жойып жібереді. Сонымен қатар құрамында мейлінше көлемде гольевті заттары және хром тотығы болатын былғарылы шаңдар пайда болады. Жартылай фабрикатты тегістеу барысында шаң түрінде бөлінетін қалдықтар оның шамамен салмағының 8 % құрады. Ал бұл өз кезегінде былғарының ақуызды заттарының және былғарылы шикізаттың пропорционалды шығынының шамамен 6% қайтымсыз шығынының қалыптасуына сәйкес келеді /148/.

Былғарылы шаңдар бірқатар өндірістерде өз қолданылуын табуы мүмкін. Мысалы, оны каучук, пластик және пластмасс негізінде композициялық материалдар толықтырғыштары ретінде қолдану ұсынылады. Былғарылы шаңдар жасанды былғары өндірісінде де қолданылуы мүмкін. Сонымен, велюрді алмастырушы өндіріс барысында былғарылы шаңдарды жасанды материалға велюрге ұқсас түрді беретін жұқа беттік қабатты қалыптастыру үшін қолданады. Тегістеуден шығатын шаңдарды мысалы, мақталы маталарды және шынылы талшықты маталарды өңдеу үшін де қолданатыны бәрімізге белгілі. Матаға жұқа қабатты желімді салып, содан кейін электростатикалық өрісте былғарылы шаңды шашады. Былғарылы шаңдарды түрлі каучуктер негізінде резеңкелі қоспаларды толықтырғыштар ретінде де қолдануға болады. Резеңкелі қоспаларды толықтырғыштар ретінде былғарылы шаңдарды қолдану өз кезегінде күшейтуші әсерде болуына алып келеді.

Шешімдер: Гигроскопиялылық, агрессивті ортаға тұрақтылығы сияқты былғарылы шаңдардың қасиеттері шаңмен толтырылған вулканизаторлардың ұқсас қасиеттерін жақсартуға мүмкіндік береді. Жасанды материалдардың бірқатар түрлерінің резеңкелі қаптамасы ретінде құрамына былғарылы шаңдарды енгізу өз кезегінде аталған жасанды материалдардың гигиеналық қасиеттерін мейлінше деңгейде жақсартып қана қоймай, сонымен қатар былғарылы шаңдар қоспалардың бірқатар компоненттерін алмастырушы ретіндегі есебінен дайын бұйымның құнын төмендетуге мүмкіндік береді.

Былғарылы шаңдар өз кезегінде каучук, пластик және пластмассалы негізіндегі композициялық материалдарға арналған жақсы толықтырғыштар болып табылады. Сонымен қатар былғарылы шаңдарды былғарылы түйіршіктермен бірге құрылыс плиталары өндірісіне арналған композицияларда жетістік ретінде де қолдануға болады. Ағашты талшықты былғарылы

талшықтармен бөлшекті түрде алмастыру өз кезегінде осы плиталардың дауысты және жылуды өткізбеушілік қасиеттерін жоғарылатады.

Әдебиеттер

1. Маслов Н.Г. Кожевенное производство – М.: Легпромиздат, 2010. 52 – 68б.
2. Адигамов К.А. Проскальзывание материала при его транспортировании вертикальным шнековым конвейером. Московский гос. Ун-т дизайна и технологии –М, 2013. 80-102б.
3. Қайранбеков Ғ.Д., Абдикеримов С.Ж., Құралбаева А.Н. Композициялық материалдар және табиғи былғарыдан жасалған киім бөлшектерін біріктірудегі сапалары М. Әуезовтың 115-жылдығына арналған «Әуезов оқулары – 11: Қазақстан білім қоғамы жолында: ғылым, білім және мәдениет дамуындағы инновациялық бағыттары» халықаралық ғылыми-тәжірибелік конференциясының еңбектері. 9-том. Шымкент, 2012. 148-150 б.

References

1. Maslov N. G. 1. Pproduction of leather-Moscow: Legpromizdat publ., 2010. 52 – 68B.
2. Adigamov K. A. Peeling of the material when transporting it on a vertical screw conveyor. Moscow State University. UN-t design and Technology-Moscow, 2013. 80-102b.
3. Kairanbekov G.D., Abdikerimov S.Zh., Kuralbaeva A.N. Qualities in the combination of composite materials and parts of clothing made of natural leather works of the international scientific and practical conference "Auezov readings-11: Kazakhstan on the way to the Educational Society: innovative directions in the development of Science, Education and culture", dedicated to the 115th anniversary of M. Auezov. Volume 9. Shymkent, 2012.p. 148-150.

СТАБИЛИЗАЦИЯ ПЛОТНОСТИ НАМОТКИ СНОВАЛЬНОГО ВАЛИКА ВЛАЖНО-ТЕПЛОВОЙ ОБРАБОТКОЙ

STABILIZATION THE WINDING DENSITY OF THE WARPING ROLLER WET-HEAT PROCESSING

¹Калдыкулов М., ¹Сихимбаева М., ²Жамбылбай А.
¹Kaldykulov M., ¹Sikhimbayeva M., ²Zhambylbay A.

¹Южно-Казахстанский университет имени М. Ауэзова, Шымкент, Казахстан
²Колледж Южно-Казахстанского университета имени М.Ауэзова, Шымкент, Казахстан
M. Auezov South Kazakhstan State University, Shimkent, Kazakhstan
College of M.Auezov South Kazakhstan University, Shymkent, Kazakhstan
mt.kk@mail.ru

Аннотация: В данной статье рассматривается устранения неравномерности плотности намотки и предусмотрен способ влажно-тепловой обработки на машине. Для обработки паром в процессе намотки на поверхность сновального валика, на вход намотки, щелевым соплом от парогенератора под давлением подается пар. Для сушки после обработки укатывающим валиком на поверхность намотки подается, теплый воздух соплом

Известно, что под воздействием тепла и влаги волокна ткани размягчаются, благодаря чему нити намотки могут удлиняться (оттягиваться) или, наоборот, сокращаться (суживаться), утоняться, т.е. получать нужную форму. В процессе удаления влаги, сушки из намотки, волокна переходят в новое застеклованное состояние, и объемная форма намотки будет устойчивой, т.е. улучшится качество снования, что отразится на производительности последующих технологических процессов.

Abstract: This article deals with the elimination of unevenness of the winding density and provides a method of wet-heat treatment on the machine. For steam treatment during the winding process, steam is supplied to the surface of the warping roller, to the winding inlet, by a slotted nozzle from the steam generator under pressure. For drying after processing with a rolling roller, warm air is supplied to the winding surface by a nozzle

It is known that under the influence of heat and moisture, the fibers of the fabric soften, so that the winding threads can be lengthened (pulled) or, conversely, reduced (pressed), thinned, i.e. get the desired shape. In the process of removing moisture, drying from the winding, the fibers pass into a new glazed state, and the volume shape of the winding will be stable, i.e. the quality of warping will improve, which will affect the performance of subsequent technological processes. And also developed a mathematical model of the process of processing steam

and heat.

Ключевые слова: Плотность, намотка, пар, сушка, процесс, технология, операция.

Keywords: Density, winding, steam, drying, process, technology, operation.

Для устранения неравномерности плотности намотки, предусмотрен способ влажно-тепловой обработки на машине. Для обработки паром в процессе намотки на поверхность сновального валика, на вход намотки, щелевым соплом 13 от парогенератора под давлением подается пар. Для сушки после обработки укатывающим валиком на поверхность намотки подается, теплый воздух соплом 14 (рис. 1).

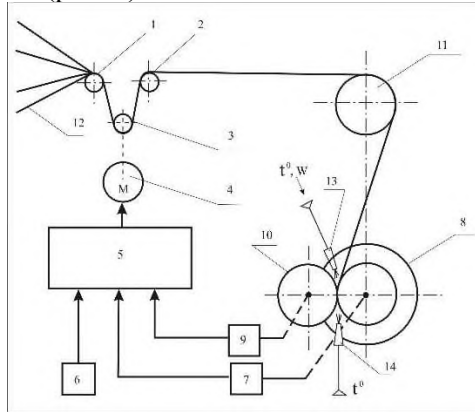

Рисунок 1. Устройство для управления процессом наматывания нитей на партионной сновальной машине с отпаривателем

Известно, что под воздействием тепла и влаги волокна ткани размягчаются, благодаря чему нити намотки могут удлиняться (оттягиваться) или, наоборот, сокращаться (суживаться), утоняться, т.е. получать нужную форму. В процессе удаления влаги, сушки из намотки, волокна переходят в новое застеклованное состояние, и объемная форма намотки будет устойчивой, т.е. улучшится качество снования, что отразится на производительности последующих технологических процессов. В отпаривателе используется влажный пар, имеющий наибольшую проникающую способность в волокна нити. Для достижения желаемого эффекта в процессе намотки нити важным условием является наличие необходимого по влажности пара. Само понятие «пар» неоднозначно. Он может быть перегретым, влажным, сухим, охлажденным. Показатели пара, прежде всего, зависят от его давления. Неправильный выбор температуры пара приводит к нежелательным последствиям. Так, при использовании чрезмерно влажного пара увеличивается длительность операции из-за необходимости дополнительного высушивания. Для производства пара используют парогенераторы МЕК 30 фирма Malkan.

Предлагаемое устройство позволит выровнять плотность намотки путем регулирования натяжения нитей и обработкой паром.

Рассмотрим теплофизический процесс влажно-тепловой обработки сновального валика. Рассматриваемый теплофизический процесс предположим состоящий из двух стадий:

- температура ткани T и воды $T_в$ меньше 100°C ;
- температура волокон ткани $\geq 100^\circ\text{C}$.

На первом этапе, при подаче пара на вход между сновальным и укатывающим валами, считаем, что температуры нити и пара совпадают, т.е. $T=T_в$.

При пропаривании изделия происходят следующие процессы: 1) теплопередача от пара к нитям намотки; 2) конденсация пара. Пар будем характеризовать пятью величинами: плотностью ρ_n , скоростью распространения $\mathcal{Q}_n = (\mathcal{Q}_1 \cdot \mathcal{Q}_1 \cdot \mathcal{Q}_1)$, давлением P_n . Состояние воды и нити характеризуется величинами: ρ_m , $\rho_в$ – плотности нити и влаги, соответственно, $T=T_в$ – температура влаги и нити. Пусть Q – некоторая трехмерная область намотки нити.

В соответствии с законом Ньютона количество тепла q_1 , проходящее через границу ∂Q области Q за промежуток времени (t_1, t_2) , равно:

$$q_1 = - \int_{t_1}^{t_2} dt \int_{\partial Q} k(x) \frac{\partial T}{\partial n} ds, \quad (1)$$

где n – внешняя нормаль по отношению к Q ,

$k(x)$ – коэффициент теплопроводности ткани.

При прохождении пара через область Q происходит передача тепловой энергии от пара к нити. Количество тепла q_2 , отданное паром нити, равно:

$$q_2 = \int_{t_1}^{t_2} dt \int_Q \alpha(t, x) [T_n(t, x) - T(t, x)] dx, \quad (2)$$

где T_n – температура пара,

$\alpha(t, x)$ – коэффициент теплопередачи от пара к нити,

$x = (x_1, x_2, x_3)$, $dx = dx_1 dx_2 dx_3$, т.е. интеграл $\int_Q dx$ – трехмерный.

Пусть $C_m(x)$, $\rho_m(x)$ – теплоемкость и плотность нити, $\rho_e(x, t)$ – плотность воды в намотке, $C_e(x)$ – теплоемкость воды, тогда с учетом (1) и (2) уравнение теплового баланса будет иметь следующий вид:

$$\begin{aligned} q_1 + q_2 &= - \int_{t_1}^{t_2} dt \int_{\partial Q} k(x) \frac{\partial T}{\partial n} dS + \int_{t_1}^{t_2} dt \int_Q \alpha(t, x) [T_n(t, x) - T(t, x)] dx = \\ &= \int_Q [C_T(x) \rho_T(x) + C_B(x) \rho_B(x)] \cdot [T(x, t_2) - T(x, t_1)] \cdot dx \end{aligned} \quad (3)$$

Учитывая, что $T(t_2, x) - T(t_1, x) = \int_{t_1}^{t_2} \frac{\partial T}{\partial t}(t, x) \cdot dt$ и пользуясь формулой Остроградского,

получим:

$$\int_{t_1}^{t_2} dt \int_Q (C_T(x) \rho_T(x) + C_B(x) \rho_B(x)) \frac{\partial T}{\partial t} - \text{div}(k(x) \text{grad} T) - \alpha(t, x) [T_n(t, x) - T(t, x)] dx = 0$$

где $\text{grad} T$ – вектор градиента, $\text{grad} T = \frac{\partial T}{\partial x_1} = \frac{\partial T}{\partial x_2} = \frac{\partial T}{\partial x_3}$,

div – оператор дивергенции,

$$\text{div}(k(x) \text{grad} T) = \frac{\partial}{\partial x_1} \left(k(x) \frac{\partial T}{\partial x_1} \right) + \frac{\partial}{\partial x_2} \left(k(x) \frac{\partial T}{\partial x_2} \right) + \frac{\partial}{\partial x_3} \left(k(x) \frac{\partial T}{\partial x_3} \right).$$

В силу произвольности области Q и непрерывности подынтегральной функции приходим к уравнению:

$$\int_Q [C_T(x) \rho_T(x) + C_B(x) \rho_B(x)] \frac{\partial T}{\partial t} = \text{div}(k(x) \text{grad} T) + \alpha(t, x) [T_n(t, x) - T(t, x)] \quad (4)$$

Будем характеризовать процесс образования воды из проходящего пара коэффициентом конденсации $\beta(t, x)$, считая, что

$$\frac{\partial \rho_e}{\partial t}(t, x) = \beta(t, x) (T_n(t, x) - T(t, x)) \cdot \rho_n(x, t) \quad (5)$$

где $\rho_n(x, t)$, $\rho_e(x, t)$ – плотности пара и воды.

Получим уравнение непрерывности для потока пара. Полное количество пара, вытекающего в единицу времени из объема Q , равно:

$$\int_{\partial Q} \rho_n \cdot \delta_n^n \cdot dS = \int_Q \beta(x, t) \cdot (T_n(t, x) - T(x, t)) \cdot \rho_n(x, t) \cdot dx, \quad (6)$$

где δ_n^n – составляющая скорости пара, ортогональная к поверхности ∂Q . С другой стороны,

уменьшение количества пара в объеме Q можно записать в таком виде: $-\frac{\partial}{\partial T} \int_Q \rho_n(x, t) \cdot dx$, и

далее приравняв оба потока и используя формулу Остроградского, получим:

$$\int_Q \left(\frac{\partial \rho_n(t, x)}{\partial t} + \operatorname{div}(\rho_n(t, x) \mathcal{G}_n(t, x)) + \beta(x, t) \cdot (T_n(t, x) - T(t, x)) \cdot \rho_n(t, x) \right) dx = 0 \quad (7)$$

Далее, в силу произвольности области Q и непрерывности подынтегральной функции, получим:

$$\left(\frac{\partial \rho_n}{\partial t} + \operatorname{div}(\rho_n \cdot \mathcal{G}_n) + \beta(x, t) \cdot (T_n(t, x) - T(t, x)) \cdot \rho_n \right) = 0 \quad (8)$$

$$\text{где } \operatorname{div}(\rho_n \cdot \mathcal{G}_n) = \frac{\partial}{\partial x_1}(\rho_n \cdot \mathcal{G}_1) + \frac{\partial}{\partial x_2}(\rho_n \cdot \mathcal{G}_2) + \frac{\partial}{\partial x_3}(\rho_n \cdot \mathcal{G}_3)$$

Уравнение (8) определяет изменение плотности пара во времени и пространстве и является искомым уравнением непрерывности потока пара. Изменение скорости пара \mathcal{G}_n определяется уравнением Эйлера [2]:

$$\rho_n \frac{d\mathcal{G}_n}{dt} = -\operatorname{grad} P_n(x, t) \quad (9)$$

Или с учетом оператора Гамильтона получим:

$$\frac{\partial \mathcal{G}_n}{dt} + (\mathcal{G}_n \cdot \nabla) \cdot \mathcal{G}_n = -\frac{\operatorname{grad} P_n(x, t)}{\rho_n(x, t)} \quad (10)$$

Уравнение (10) является искомым уравнением Эйлера [2] и определяет изменение скорости пара во времени и пространстве.

Для вывода уравнений, характеризующих температуру $T_n(t, x)$ проходящего пара, проанализируем изменение энергии единицы объема пара E .

Скорость изменения E в данной фиксированной точке намотки равна:

$$\begin{aligned} \frac{\partial E}{dt} &= \frac{\partial}{\partial t} \left(\rho_n \frac{\mathcal{G}_n^2}{2} + \rho_n \cdot \varepsilon_n \right) = \frac{\partial \rho_n}{\partial t} \cdot \frac{\mathcal{G}_n^2}{2} + \rho_n \cdot \mathcal{G}_n \cdot \frac{\partial \mathcal{G}_n}{dt} + \frac{\partial \varepsilon_n}{\partial t} \cdot \varepsilon_n + \rho_n \cdot \frac{\partial \varepsilon_n}{\partial t} = \\ &= \frac{\partial \mathcal{G}_n}{dt} \left(\varepsilon_n + \frac{\mathcal{G}_n^2}{2} \right) + \rho_n \left(\mathcal{G}_n \cdot \frac{\partial \mathcal{G}_n}{dt} + \frac{\partial \varepsilon_n}{\partial t} \right) \end{aligned} \quad (11)$$

Положим $\varepsilon_n = C_n \cdot T_n(t, x)$, где C_n – удельная теплоемкость пара. Используя уравнение непрерывности (8) и уравнение Эйлера (10), получим:

$$\begin{aligned} \frac{\partial E}{dt} &= -(\beta(x, t) \cdot (T_n(t, x) - T(t, x)) \cdot \rho_n + \operatorname{div}(\rho_n \cdot \mathcal{G}_n)) \cdot \left(C_n \cdot T_n(t, x) + \frac{\mathcal{G}_n^2}{2} \right) + \\ &+ \rho_n \cdot \left(C_n \frac{\partial T_n(t, x)}{\partial t} \cdot \mathcal{G}_n \cdot (\mathcal{G}_n \cdot \nabla) \cdot \mathcal{G}_n - \frac{\mathcal{G}_n \operatorname{grad} P_n(t, x)}{\rho_n} \rho_n \frac{\mathcal{G}_n^2}{2} + \rho_n \cdot \varepsilon_n \right) \end{aligned} \quad (12)$$

Согласно уравнению состояния газа:

$$P_n(t, x) = \frac{R}{\mu} \cdot \rho_n(t, x),$$

Уравнение (12) преобразуется:

$$\begin{aligned} \frac{\partial E}{\partial t} = & -\frac{\mathcal{G}_n^2}{2} \{ \beta(x, t) \cdot [T_n(t, x) - T(t, x)] \cdot \rho_n + \operatorname{div}(\rho_n \cdot \mathcal{G}_n) \} + \\ & + C_n \cdot T_n(t, x) [\operatorname{div}(\rho_n \cdot \mathcal{G}_n) \beta(x, t) \cdot [T_n(t, x) - T(t, x)] \cdot \rho_n] + \\ & + \rho_n \cdot C_n \frac{\partial T_n(t, x)}{\partial t} - \rho_n \cdot \mathcal{G}_n \cdot (\mathcal{G}_n \cdot \nabla) \cdot \mathcal{G}_n - \\ & - \frac{\mathcal{G}_n \cdot R}{\mu} [T_n(t, x) \cdot \operatorname{grad} \rho_n(t, x) + \rho_n(t, x) \cdot \operatorname{grad} T_n(t, x)] \end{aligned} \quad (13)$$

Изменение энергии δE_1 пара и воды в области Q в интервале времени (t_1, t_2) равно:

$$\delta E_1 = \int_{t_1}^{t_2} dt \int_Q \left\{ \frac{\partial E}{\partial t} + \frac{\partial \rho_{\%}}{\partial t} (C_n T_n(t, x) - 100^\circ) + K_1 + C_{\%} (100^\circ - T(t, x)) \right\} dx, \quad (14)$$

где C_6 – удельная теплоемкость воды, K_1 – удельная теплота парообразования. С другой стороны, количество энергии δE_2 , переданное намоткой в этом объеме в том же интервале времени, равно:

$$\delta E_2 = \int_{t_1}^{t_2} dt \int_Q \alpha(t, x) [T_n(t, x) - T(t, x)] dx. \quad (15)$$

Приравняв оба потока энергии, $\delta E_2 = -\delta E_1$, в силу произвольности области Q , интервала $[t_1, t_2]$ и непрерывности подынтегральной функции, получим:

$$\begin{aligned} \frac{\partial E}{\partial t} + \frac{\partial \rho_{\%}}{\partial t} = & C_n \cdot T_n(x, t) - C_{\%} \cdot T(x, t) + (C_{\%} - C_n) \cdot 100 + K_1 = \\ = & -\alpha(t, x) \cdot [T_n(x, t) - T(x, t)] \end{aligned} \quad (16)$$

Используя уравнение непрерывности (5) и уравнение (13), получим:

После преобразований получим:

$$\begin{aligned} \rho_n C_n \frac{\partial T_n}{\partial t} = & \frac{R \cdot \mathcal{G}_n}{\mu} \rho_n \operatorname{grad} T_n(t, x) + \left[\frac{R \cdot \mathcal{G}_n}{\mu} \operatorname{grad} \rho_n + C_n \cdot \operatorname{div}(\rho_n \cdot \mathcal{G}_n) \right] \cdot \\ & \cdot T_n(t, x) + [T_n(t, x) - T(t, x)] \cdot \rho_n \cdot \beta(t, x) \cdot \\ & \cdot \left(\frac{\mathcal{G}_n^2}{2} + C_{\%} \cdot T(t, x) - (C_{\%} - C_n) \cdot 100^\circ - K_1 - \alpha \right) + \\ & + \frac{\mathcal{G}_n^2}{2} \operatorname{div}(\rho_n \cdot \mathcal{G}_n) + \frac{1}{2} \rho_n \cdot \mathcal{G}_n \operatorname{grad}(\mathcal{G}_n^2) \end{aligned} \quad (17)$$

Таким образом, для данного процесса ВТО при $T < 100^\circ\text{C}$ имеем уравнения (4,5,8,10,17) для нахождения неизвестных: $T, T_n, \rho_w, \rho_n, \mathcal{G}_n = (\mathcal{G}_1, \mathcal{G}_2, \mathcal{G}_3)$.

Второй вариант. Пусть теперь температура волокон $\geq 100^\circ\text{C}$. При этом происходит нагревание волокон и испарение воды. В этих условиях температуры воды и валика будут различными, $T_w = 100^\circ\text{C}$.

Уравнение (4) при этом изменится следующим образом (остается только нагревание ткани):

$$\begin{aligned} C_0(x) \rho_0(x) \frac{\partial T}{\partial t} = & \operatorname{div}[k(x) \operatorname{grad} T(t, x)] + \alpha(t, x) [T_n(t, x) - T(t, x)] - \\ & - \alpha_3(t, x) (T - 100) \end{aligned} \quad (18)$$

Уравнение (5) также изменится:

$$\frac{\partial \rho_{\%}}{\partial t} = - \frac{\alpha_2(T_n - 100) + \alpha_3(T - 100)}{K_1} \quad (19)$$

где $\alpha_2(t, x)$ – коэффициент теплопередачи от пара к воде,

$\alpha_3(t, x)$ – коэффициент теплопередачи от волокна нити к воде.

В уравнении (8) следует положить $\beta(t, x) = 0$ и тогда получим обычное уравнение

непрерывности:

$$\frac{\partial \rho_n}{\partial t} + \operatorname{div}(\rho_n \cdot \mathcal{G}_n) = 0 \quad (20)$$

В уравнении (17) следует положить $\beta(t, x) = 0$ и убрать члены, описывающие конденсацию пара. Тогда получим:

$$\begin{aligned} \rho_n C_n \frac{\partial T_n}{\partial t} &= \frac{R \cdot \mathcal{G}_n}{\mu} \rho_n \operatorname{grad} T_n(t, x) + \frac{R \cdot \mathcal{G}_n}{\mu} \rho_n \operatorname{grad} \rho_n + \\ &+ C_n \cdot T_n(t, x) \cdot \operatorname{div}(\rho_n \cdot \mathcal{G}_n) - \alpha [T_n(t, x) - T(t, x)] - \frac{\mathcal{G}_n^2}{2} \operatorname{div}(\rho_n \cdot \mathcal{G}_n) + \\ &+ \rho_n \cdot \mathcal{G}_n \cdot (\rho_n \cdot \nabla) \mathcal{G}_n \end{aligned} \quad (21)$$

Уравнение Эйлера (10) не изменится. Запишем его с учетом $\operatorname{grad} P_n(x, t)$:

$$\frac{\partial \mathcal{G}_n}{\partial t} + (\mathcal{G}_n \cdot \nabla) \mathcal{G}_n = -\frac{R}{\mu} \left[\frac{T_n(t, x)}{\rho_n} \cdot \operatorname{grad} \rho_n(t, x) \right] - \frac{R}{\mu} \cdot \operatorname{grad} T_n(t, x) \quad (22)$$

Таким образом, для данного процесса ВТО при $T \geq 100^\circ$ имеем уравнения (18,19,20,21,22) для нахождения неизвестных: $T, T_n, \rho, \rho_n, \mathcal{G}_n = (\mathcal{G}_1, \mathcal{G}_2, \mathcal{G}_3)$.

Опишем теперь начальные и граничные условия для получения уравнений. Для уравнений (4) и (18) граничные условия выглядят так:

$$\begin{aligned} k(x) \frac{\partial T}{\partial n} \Big|_{\partial Q_1} &= \alpha_T \cdot (T_c - T) + \beta(t, x) \cdot \rho_n(t, x) \cdot (T_n - T_c) \cdot K_1 \Big|_{\partial Q_1} \\ k(x) \frac{\partial T}{\partial n} \Big|_{\partial Q_0} &= \alpha_0 \cdot (T_0 - T) \Big|_{\partial Q_0} \end{aligned} \quad (23)$$

где T_c – температура внешней среды, T_0 – температура укатывающего валика, α_m – коэффициент теплоотдачи с поверхности намотки, не касающейся к поверхности укатывающего валика, α_0 – коэффициент теплоотдачи с поверхности укатывающего валика волокнам нити намотки, ∂Q_0 – поверхность сновального валика, прилегающей к поверхности укатывающего валика, ∂Q_1 – поверхность сновального валика, не прилегающая к поверхности укатывающего валика. Начальные условия для уравнения (4): $T(0, X) = T_{T0}$,

где T_{T0} – первоначальная температура волокна нити сновальном валике.

Пусть t_1 – момент времени, при котором $T_c(t_1, x) = T(t_1, x) = 100^\circ\text{C}$, начиная с момента t_1 , происходит переход с системы уравнений (4,5,8,10,17) на систему уравнений (18-22). При этом начальные условия для уравнения (18):

$$T(t_1, x) = \tilde{T}(t_1, x), \quad (24)$$

где $\tilde{T}(t_1, x)$ – решение уравнения (4) в момент времени t_1 .

Для уравнения (5) начальные условия таковы:

$$\rho_{\%0}(0, X) = \rho_{\%0}, \quad (25)$$

где $\rho_{\%0}$ – начальная плотность воды в ткани.

Для уравнения (19) начальные условия имеют вид:

$$\rho_{\%0}(t_1, x) = \tilde{\rho}_{\%0}(t_1, x), \quad (26)$$

где $\tilde{\rho}_{\%0}(t_1, x)$ – решение уравнения (5) в момент времени t_1 . Для уравнений (8) и (20)

граничные условия таковы:

$$\rho_n(t, x) \Big|_{\partial Q_0} = \rho_{no}, \quad (27)$$

где ρ_{no} – первоначальная плотность пара, выходящего из нижней подушки. Для уравнения (20) имеем начальное условие:

$$\rho_n(t_1, x) = \tilde{\rho}_n(t_1, x), \quad (28)$$

где $\rho_n(t_1, x)$ – решение уравнения (8) в момент времени t_1 .

Уравнения (22,10), где расписан $gradP_n(t,x)$ имеют граничные условия:

$$g_n(t, x)|_{\partial Q_0} = g_{no}, \quad (29)$$

где g_{no} - первоначальная скорость пара, выходящего из верхнего сопла.

Уравнения (18-22) решаются до момента t_2 (t_2 - момент перехода волокон в высокоэластичное состояние): $T(t_2, x) = T_3$, T_3 - температура перехода волокон в высокоэластичное состояние.

Система квазилинейных дифференциальных уравнений в частных производных (4,5,8,10,17) или (18-22) может быть решена численным методом по неявной схеме (для обеспечения устойчивости) с применением метода факторизации, или прогонки. Еще более эффективным методом является применение схемы Кранка-Николсона с методом покомпонентного расщепления [2].

Литература

1. Набутовская Г.А., Рогозина, Космынин А.Н., Аксенов З.А. Ассортимент и технология изготовления облегченных трикотажных полотен // Совершенствование технологии трикотажного производства. - М.: ЦНИИТЭИлегпром, 2010. - с.3-8.
2. Полищук М.И., Кабанова Н.Б., Озолинь А.Я. Рациональные структуры трикотажных полотен высокообъемной полшерстяной пряжи; Расширение ассортимента и улучшение качества трикотажной продукции: Сб. Науч. тр. / ВНИИТП. - М., 2009. - С.72-75.
3. Носикова Р.Н., Лазаренко В.М. Новые структуры двухслойного рисунчатого трикотажа с ажурным эффектом // Трикотажная и текстильно-галантерейная промышленность, 2009, № 2 .
4. 24. Носикова Р.Н., Лазаренко В.М. Влияние расположения прессовых набросков на ажурный эффект в двухслойном трикотаже // Трикотажная и текстильно-галантерейная промышленность, 2012, № 6.

References

1. Pro-scale of industrial innovative development of the Republic of Kazakhstan for 2005-2015.
2. Nabutovskaya G.A., Rogozin, Kosmyinin A.N., Aksenov Z.A. Assortiment and manufacturing techniques of the facilitated knitted cloths//Improvement of technology of knitted production.// - М.: Tsniiteilegprom, 2010. – p. 3-8.
3. Polishchuk M.I., Kabanova N.B., Ozolin A.Ya. Rational structures of knitted cloths of high-volume half-woolen yarn; Expansion of the range and improvement of quality of knitted production:/ VNIITP. - M, 2009. – p. 72-75.
4. Nosikova R.N., Lazarenko V.M. New structures of two-layer risunchaty knitwear with openwork effect//the Knitted and textile and haberdashery industry, 2009, No. 2.
5. 24. Nosikova R.N., Lazarenko V.M. Influence of an arrangement of press sketches on openwork effect in two-layer knitwear//the Knitted and textile and haberdashery industry, 2012, No. 6.

РАЗРАБОТКА ПРОЕКТОВ РЕКУЛЬТИВАЦИИ ЗЕМЕЛЬ С ИСПОЛЬЗОВАНИЕМ ГИС ТЕХНОЛОГИЙ

DEVELOPMENT OF PROJECTS FOR RECULTIVATION OF LANDS USING GIS TECHNOLOGIES

Авезбаев С., Шарипов С.Р.
Avezbaev S., Sharipov S.R.

Ташкентский институт инженеров ирригации и механизации сельского хозяйства,
Ташкент, Узбекистан
Tashkent Institute of Irrigation and Agricultural Mechanization Engineers, Tashkent, Uzbekistan
s.avezbaev@mail.ru, s.sharipov68@gmail.com

Аннотация. Рассмотрена методика составления рабочих проектов рекультивации нарушенных земель в результате добычи полезных ископаемых с использованием технологии “Панорама”. Применение этой технологии сокращает сроки составления проекта, снижает затраты и повышает точность расчетов по проекту. Использование методики показано на примере рекультивации нарушенных земель на участке “Кошбулак” Карахтайского месторождения.

Annotation. The technique of drawing up working projects for the recultivation of disturbed lands as a result of mining by using the GIS software Panorama is considered. The use of this software reduces the time needed to

complete a project, reduces costs and improves the accuracy of project calculations. The use of the technique is shown on the example of the recultivation of disturbed lands in the Koshbulak section of the Karakhtai field.

Ключевые слова: нарушенные земле, рабочие проект, сельскохозяйственная рекультивация, Гис Панорама, техническая рекультивация, биологическая рекультивация, цифрование раstra, 3D модели местности, планировка поверхности, плодородный слой.

Keywords: disturbed land, working draft, agricultural reclamation, GIS Panorama, technical reclamation, biological reclamation, raster digitization, 3D terrain models, surface layout, fertile layer.

В настоящее время на территории Узбекистана выявлено 2700 различных видов месторождений полезных ископаемых. На базе разведанных запасов полезных ископаемых функционируют свыше 400 горнопромышленных предприятий. При добыче и переработке полезных ископаемых ежегодно образуются более 60—70 млн. т. отвалов, для размещения которых требуется за год 10 тысяч гектаров природных земельных угодий, прилегающих к горнопромышленным территориям. Такой мощный техногенный процесс приводит к динамическому развитию и расширению площади горнопромышленных и техногенных ландшафтов, а площади естественных ландшафтов, соответственно, сокращаются, как в горных, так и в равнинных территориях. Поэтому комплексное исследование процесса формирования горнопромышленных и техногенных ландшафтов, устойчивое динамическое развитие и морфологической структуры их, а также разработка физико-географических основ их рекультивации имеет приоритетной научной прикладной значение в аридных климатических условиях Узбекистана [7].

Образование землепользований различного несельскохозяйственного назначения, на которых ведут промышленные и другое строительство, добывают полезные ископаемые появляются нарушенные земли, которые необходимо восстановить. При этом требуется снятие и использование плодородного слоя почвы.

Нарушенные земли теряют всякое хозяйственное значение. Вследствие этой земли теряют свою ценность. Кроме этого, они являются источником загрязнения почв, воды, воздуха на прилегающих территориях, ухудшают условия жизни населения и облик ландшафта. Для возврата этих земель в использования и ликвидации их влияния на окружающую среду необходимо их рекультивировать.

В проектах рекультивации земель предусматриваются комплекс инженерно-технических мелиоративных, агротехнических других мероприятий, направленных на восстановление биологической продуктивности и народнохозяйственной ценности нарушенных земель. [1,2,3]

Рекультивацию выполняют для использования земель в равных отраслях народного хозяйства. Вид использования земель после рекультивации и её технология зависят от природных условий, социальной необходимости и экономической целесообразности.

Рекультивацию земель выполняют в два этапа: -техническая, включающая подготовку земель, конструирование их поверхности для последующего целевого использования; - биологическая, включающая мероприятия по восстановлению плодородия земель. [6,7,8]

При разработке рабочего проекта рекультивации земель месторождения участка «Кушбулак» для сельскохозяйственного использования были использованы следующие материалы:

- Топографический план территории хозяйства «Охангарон» Охангаронского района в 1:10000 масштабе;
- Рабочий проект участка «Кушбулак» Карахтайского месторождения
- Документы инженерно строительных изысканий.

Участка «Кушбулак» расположен на северной стороне месторождения и является естественным продолжением его. Рельеф территории месторождения плоско-равнинный, изрезанный меридиональными, глубокими саями. Абсолютная отметка участка от 694 до 817 м. Климат территории резко континентальный, суточные изменения температуры доходит до 23°C. Максимальная температура в июле +41°C, минимальная в январе -18,8°C. Среднегодовые атмосферные осадки составляет 478 мм.

Учитывая геологическую структуру участков «Гарбий» и «Кушбулак» расположение их на нижней течении и левом берегу реки Таваксай, протяженность теплого периода и незначительной продолжительности зимы, особенности землепользования и других факторов, рекомендуется сельскохозяйственная рекультивация с восстановлением пастбищного использования земель.

Крайнем северо-западном участке планируется создание пляжной зоны. Пляжную зону планируется засыпать 30 см слоем песка.

Рекультивация осуществляется на территории 86,05 га карьерного участка. Для разработки рабочего проекта рекультивации требуется хороший плановый материал. [7,8,9,11]

Для разработки проекта рекультивации с использованием ГИС использован топографический план в масштабе 1:10000. Для автоматизации разработка проекта использовали геоинформационную технологию «Панорама». Комплекс «Панорама» включает в себя 4 ГИС: профессиональный ГИС-карта; земельно-информационная система – ЗИС; графический редактор и инструменты пользователей GisToolKit. Все эти технологии открыты для пользователей поддерживаются любые обменные форматы, обеспечиваются регулирование классификаторов электронных карт и поддерживается система проекции карт. [4,5,6,8]

Геоинформационная технология «Панорама» разработана для автоматизации разработки проектов землеустройства в том числе и проектов рекультивации земель. Поэтому мы рекомендуем использование эту технологию при разработке рабочих проектов рекультивации земель.

Разработка проекта начинается с полевого обследования территории. При эти осуществляется необходимые съёмочные измерительные работы необходимые для составления 3D модели местности. Для хранения собранных данных создается графический и атрибутивные базы данных.

Топографический план территории рекультивации вводится в компьютер. Технология позволяет редактирование введенного изображения и получение хорошего растра, оцифровка растра с вводом семантики по слоям, получение интегрированных или преобразованных слоёв и редактирование оцифрованных объектов. Используя материалов полевых измерительных работ создаём 3D модели местности. Объёмное изображение делает карту более наглядной. [4,5,8,10]

Детальные трехмерные модели местности облегчает составление рабочих проектов рекультивации нарушенных земель. Технология позволяет выполнение операции с поверхностями, расчетов на плоскостях и в пространстве, анализ геологических факторов на участке рекультивации и оценку трудозатрат, автоматизированный расчет объемов земляных работ, оценка состава почв, рельефа территории рекультивации.

С использованием технологии «Панорама» разработан рабочий проект рекультивации земель на площади 86,5 га. В проекте предусматривается начало технической части рекультивации на освободившихся землях от добычи полезных ископаемых. Начинаются работы по засыпке дно карьеры грунтом до проектной отметки и создаётся террасы. Далее осуществляется работы по землеванию территории плодородным слоем и планировке поверхности.

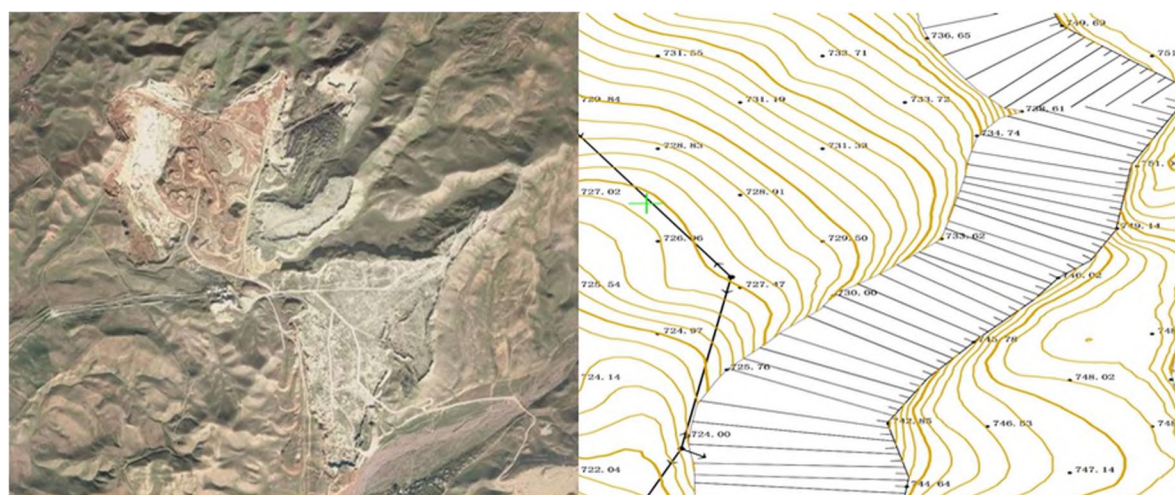

Рис.1 Рекультивация нарушенных земель на земельном участке «Кушбулак»

Заполнение дно карьеры осуществляется на площади 75,7 га. При разработке полезных ископаемых открытым способом образуются отвалы. Горные породы с отвалов используются для засыпки дно карьеры. Объем горных пород составляет 2329548м³, а расстояние перевозок 600м.

После заполнения дно карьеры на площади 10,35 га создается террасы. Ширина террасы – 8 м, состоит из 3 ступеней. После планировки поверхности дно осуществляется землевание. Территория покрывается плодородным слоем почвы в 20 см. [8,9,10,11]

Рекультивация проводится параллельно с использованием месторождения «Кошбулак». Это намного снижает затраты. Ниже в табл.1 приведены объемы работ по рекультивации.

Табл.1 Объемы работ по рекультивации

№ п/п	Наименование работ	Единица измерения	Количество
1	Площадь	га	86,05
2	Объем земляных работ	м ³	23295448
3	Объем перевозки грунта (расстояние 600м) для заполнения карьера, в.т.ч. на дно карьера на строительство террасы	м ³ м ³	2416920 2074620
4	Строительства террасы вт.ч объём срезки объём заполнения	м ³ м ³	342300 259472
5	Объём перевозки плодородного слоя почвы для создания 20 см слоя	м ³	172100
6	Перевозки песка для создания 30 см слоя на пляже	м ³	4077
7	Объём перевозки песчано-гравийного смеси для создания 25 см слоя	м ³	191

Технико – экономические показатели рабочего проекта рекультивации приведены в табл.2

Табл. 2 Технико – экономические показатели

№ п/п	Показатели	Единица измерения	Количество
1	Сметная стоимость рекультивации	тыс. сум	26109100,58
2	Срок рекультивации	месяц	18
3	Площадь технической рекультивации	га	86,05
4	Площадь биологической рекультивации	га	80,05
5	Стоимость рекультивации 1га	тыс.сум	303417,78

Как видно, общие затраты на рекультивации составляет 26109100,58 тыс. сум и покрывается ОАО «Ахангаранцемент», эксплуатирующий месторождения полезных ископаемых.

Заключение (Выводы)

Нарушенные земли теряют своё хозяйственное значение или резко снижает свою ценность. Они являются источником загрязнения почв, воды, воздуха на прилегающих территориях, ухудшают условия жизни населения. В целях возврата этих земель для использования в различных отраслях народного хозяйства и ликвидации их влияния на окружающую среду необходимо проводить работы по рекультивации нарушенных земель, путём разработки рабочих проектов рекультивации в составе проекта отвода земель предприятиям занимающимся добычей полезных ископаемых.

Использование технологии «Панорама» при разработке проектов отвода земель и рабочих проектов рекультивации земель не только сократить сроки разработки проекта, но и снижает затраты на их разработку. Повышает точность проектных расчетов.

Литература / References

1. Land Kodeks of the Republic of Uzbekistan.Т.: Adolat, 2018.Р.154.(in Uzbek)

2. The collection of regulatory legal acts on environmental protection and nature management. T.: Adolat 2008.– P.660. (in Uzbek)
3. *Avezbaev S., Volkov S.N.* Designing of land management. T.: Generation of new century 2004-P. 784. (in Uzbek)
4. *Avezbaev S.*, Automated systems of land management. T.: TIIM, 2008-P.136. (in Uzbek)
5. *Avezbaev S., Avezbaev O.S.* Geoinformation base and architecture T.: “Economy.Finance”, 2016. - P.216. (in Uzbek)
6. *Volkov S.N.*, Land management Part 3 .M.: Kolos, 2002-P.38. (in Russian).
7. *Sharipov S.R.* Working projects for recultivation of disturbed lands. //Collection of articles of the international scientific - practical conference. T.: TIAME, 2018- 28-November. P.198-203. (in Uzbek)
8. On approval of the Regulation on the procedure for land reclamation, removal, conservation and rational use of the fertile soil layer. ID-1255. December 6. 2018. (in Russian).
9. Working project. Recultivation of disturbed lands on the land plot “Kushbulak” of the Karakhtays field limestone deposit and “West” sandy loam deposit. Nuravshanchity-2018. (in Russian).
10. *Galikeeva G.G., Zayzeva E.V.* Using of GIS – technology in land management// NovaInfoRu 2016.T.3. №57.P.177-181. (in Russian).
11. *Sharipov S.R.* The need for recultivation of disturbed lands and the role of land management in its implementation.// Agro Science 2019.-special number – [6]. P.94-95. (in Uzbek)
12. *Sharipov S.R.* The types of disturbed lands and the main directions of their reclamation. ECONSPEAK: A journal of Advances in Management IT social Sciences, International Virtual conference on The ways of innovative approach on the Deployment of Science and Education // Vol.9, issue 5, May 2019.P.75.81 . www.skirec.org Email id: skirec.org@gmail.com

ЗАМОНАВИЙ ГЕОДЕЗИК ЭЛЕКТРОН БУРЧАК ЎЛЧАШ АСБОБЛАРИДАН ФЙДАЛАНИШ

USE OF MODERN GEODESIC ELECTRONIC ANGLE MEASURING DEVICES AND EQUIPMENT

**Исломов У.П., Абдисаматов О.С., Собиров С. Ф., Юлдашев Н.У.
Islomov U.P., Abdisamatov O.S., Sobirov S.G., Yuldashev N.U.**

**Тошкент ирригация ва қишлоқ хўжалигини механизациялаш муҳандислари институти
Tashkent Institute of Irrigation and Agricultural Mechanization Engineers**
i.islomov@tiiame.uz, Otabek abdisamatov@tiiame.uz, sevinchbek.sobirov1998@gmail.com, навроз@mail.ru

Аннотация Ҳозирда юртимизда бино ва иншоотлар қурилишида, қишлоқ хўжалиги ерларини ажратишда, рақамли карталарини яратишда худудларни топографик карталарини янгилашда замонавий геодезик технологияларни қўллаган ҳолда янгича услубларни ишлаб чиқиш, қилинадиган ишларнинг сифатини яхшилаш ва вақтдан унумли фойдаланиш борасида бир қанча ишлар амалга оширилмоқда. Жумладан, мазкур мақолада замонавий геодезик технологиялардан фойдаланиш орқали эришиладиган ютуқлар ёритиб берилган.

Abstract Currently, a number of works are being carried out in our country in the field of construction of buildings and structures, allocation of agricultural land, creation of electronic maps, development of new methods using modern geodetic technologies, improving the quality of work performed and effective use of time when updating topographic maps of regions. In particular, this article highlights the achievements achieved through the use of modern geodetic technologies.

Калит сўзлар: замонавий электрон геодезик асбоблар, геодезия, картография, кадастр, фотограмметрия, мелиорация, гидротехник тадбирлар.

Key words: modern electronic geodetic devices, geodesy, cartography, cadastre, photogrammetry, land reclamation, hydrotechnical measures.

XX асрга келиб фан техниканинг ривожланиши инноватцион замонавий геодезик асбобларнинг келажак авлодларини тез суратларда ривожланишига замин яратди. Республикада ривожланган давлатларда ишлаб чиқилган замонавий геодезик технологиялар мутахассислик соҳаларда кенг амалиётга жорий этиб келинмоқда.

Ҳаётимизни яхшилашга хизмат қилаётган замонавий технологияларнинг равнақи мавжуд материалларга боғлиқ. Материал турини аниқлаш янги технологияларнинг ривожланишига хизмат

қилади. Масалан, автомобилсозлик саноати пўлатлар ва шу каби бошқа материалларнинг қайта ишланишисиз вужудга келмас эди. Бизнинг давримизда кўп сонли мураккаб электрон қурилмалар, ярим ўтказгич материалдан фойдаланилган компонентлар ишлатилиши ҳисобига ривожланмоқда.[3]

Ўтган йилларда электроника, микропроцессор техникаси ва оптик асбобсозликда эришилган ютуқлар геодезияда қўлланиладиган юқори аниқ ва аниқ ўлчаш асбобларини автоматлаштириш имконини берди. Ҳозирги вақтда геодезияда суъний йўлдош технологияларини кенг қўлланилаётганини инобатга олиб, қишлоқ хўжалигида ерлардан самарали фойдаланишда геодезик ўлчашларни замонавий геодезик асбоблардан кенг фойдаланиб ҳудудларни электрон карталари тайёрланилмоқда.

Ҳозирги вақтда ишлаб чиқарилаётган юқори аниқ ва аниқ теодолитларда анъанавий шишадан ясалган лимбдан санок олиш оптик микрометрлари ўрнига доирадан санок олиш оптик-электрон сканерлаш системаси қўлланиб ўлчаш жараёнини автоматизациялаш ва асбоб аниқлигини ошириш имкони яратилди. Ушбу Электрон теодолит T2000S юқори аниқ электрон теодолит Швецияда ишлаб чиқилган.

Теодолитни қараш трубасти тўғри тасвир ҳосил қилиб уни катталаштириши 43° . Бурчак ўлчашни икки режими мавжуд: оддий бурчакларни юқори аниқ ўлчаш учун ва кузатувчи ҳаракатда бўлган мўлжални кузатиш учун. Теодолитни вазни батареяси билан бирга 10,5кг. Акумуляторини битта зарядкаси билан 1500 бурчак ўлчашларни бажариш мумкин. Теодолит компенсаторга эга бўлиб, унинг ёрдамида вертикал доира нол-пункти бошланғич ҳолатга келтирилади. Доиралар бўйича олинadиган саноклар аниқлиги кузатувчини хоҳишига кўра 1" ёки 0,1" берилиши мумкин. Горизантал доира саноғи автоматик равишда доирани эксцентриситети, трубани коллимация хатоси ва трубани горизантал айланиш ўқини қиялигига тузатмалар билан тузатилади. Доиралардан саноклар градусларда ва гонларда ифодаланиши мумкин. [1;3]

Теодолит бошқариш дисплей понели 1 ва унга уланадиган регистраторга эга. Тугмачалар ёрдамида теодолит иш режими ва маълумотларни ёзув олиши топшириғи киритилади. Дисплей экранига 2 ўлчанган горизантал бурчаклар ва зенит масофалар қиймати чиқарилади. Бошқариш панелидан фойдаланиб ёзиб олиш хотирасига нафақат ўлчанган натижалар, балким, масалан, кузатиш вақти, пункт номери, уни координаталари ва баландлиги, кузатилётган пунктларгача масофалар киритилиши мумкин.

Регистратор нафақат ёзилган маълумотларни сақлайди, балким берилган дастурга асосан ўлчашлар натижаларини математик ишлаб чиқишни ҳам бажаради. Регистраторга геодезик тармоқ маълумотларини ишлаб чиқадиган компьютер ёки бошқа электрон қурилма уланиши мумкин. T2000S теодолити юқори аниқ ўлчашлар ва улар натижаларини ишлаб чиқиш жараёнини автоматлаштириш имконини беради, кузатиш ишлари унумдорлигини оширади; горизантал бурчак ўлчашни 0,5" аниқликда таъминлайди.

Электрон теодолит ET-02. Бурчак ўлчаш ўрта квадратик хатоси $\pm 2''$; горизантал ва вертикал доира лимбларини иккала томонларидан автоматик санок олиш системасига эга; вертикал доира компенсаторга эга. Саноклар асбоб хотирасига ёзиши ёки дисплейда рақамлар билан ифодаланиши мумкин. Теодолит 2 та интерфейс портларга эга бўлиб светодальномерлар ва компьютер билан маълумотлар алмаштиришга мўлжалланган. Қараш трубасти тўғри тасвир ҳосил қилади, уни катталаштириш 30° ва кўриш майдони бурчаги $1^\circ 30'$ тенг: лимбдан санок 1" ва 5" аниқликда ёзилиши мумкин, цилиндрик адилак қиймати 30", вертикал доира компенсатори $\pm 3'$ чегарасида ишлайди, оптик шовунни катталаштириши 3° уни кўриш майдони 5° , теодолит массаси 5.2 кг. Хитой халқ Республикаси SOUTH фирмаси ишлаб чиқаради.

Leica TS06 plus R 1000 1" тахеометри

Геодезик инженерлик қурилиш вазифаларини таъминлаш учун хизмат қилади. Рус тилидаги қулай меню, ёритувчи ва харфли-рақамли клавиатурали катта дисплей, лазерли марказлагич ва мўлжал кўрсатувчига эга. Бошқариши қулай ва содда интерфейсли.

Асбоб билан бурчак ўлчаш ўрта квадратик хатоси 1"; икки ўқли компенсаторга эга; қайтаргич билан масофа ўлчаш 3500 метргача; масофа ўлчаш аниқлиги 1.5мм-2ррм, қараш трубасти катталаштириши 30° клавиатураси бир томонли харфли-рақамли; аниқлиги 1.5мм лазерли марказлаштиргич; ўрнатилган хотира 60000 та ўлчашларга мўлжалланган, асбобнинг вазни 5.1 кг. [1;3]

1-расм. Замонавий электрон геодезик асбоблар

Триангуляцияда йўналишларни доиравий қабуллар усулида ўлчаш учун қўшимча клавиатура заводда ўрнатилади. [1;3]

Зичлаш полигонометриясида бурчакларни ўлчаш, одатга кўра, алоҳида бурчакни ўлчаш усули ёки доиравий қабуллар усулида, агарда кузатиш пунктида йўналишлар сони иккитадан ортиқ бўлса, бажарилади.

Ўлчаш қабуллари сони қўлланадиган бурчак ўлчаш асбоби аниқлиги ва полигонометрия синфи (разряди) га қараб 1- жадвалда қабул қилинади.

I- жадвал

Полигонометрия синфи	Асбоблар	Ўлчаш усули	
		Барча комбинацияларда	Доиравий қабуллар
		mn	Қабуллар сони
1	T1, T2000S, тахеометр Trimble 3600DR	24x2	-
2	T1, T2000S, тахеометр Trimble 3600DR	24	-
3	T1, Trimble 3600DR, T2, ET-02	18 агар n<4 24 агар n<4	9 12
4	T2, ET-02, T5	18 агар n<3	9

I- жадвал замонавий бурчак ўлчаш асбобларнинг аниқлиги

Битта қабулдан иккинчисига ўтишда лимб ҳолати қуйдаги қийматга ўзгартириб олинади

$$\delta = \frac{180}{n}, \text{ n-қабуллар сони.}$$

Теодолит ва визир маркалар оптик шовун ёрдамида пунктлар марказлари устига 1мм аниқликда ўрнатилади. Полигонометрия томонлари узунлиги 0,5 км дан ортиқ бўлганда бурчаклар эрталаб ва кечқурун, кўриниш сифатли бўлган вақтда ўлчаниши керак. Алоҳида бурчакни ўлчаш усули қўлланганда фақат соат йўли ёки унга қараш йўналишда айлантириш керак. [1;3]

Тахеометр чанг ва намликдан сақловчи асбобни олиб юриш кейсида жойлаштирилади. Кейсида аккумулятор, зарядлаш мосламаси, мини-призма, асбоб баландлигини ўлчовчи ва турли кабелларни жойлаштириш бўлакчалари мавжуд. Хулоса қилиб айтганда ҳозирги кунда республикамиздаги аҳоли учун таморқа ерларини ажратишда, қишлоқ хўжалиги ерларини мониторинг қилишда, бино ва иншоотлар қурилишида ва автомобиль ва темир йўллари қурилишида иш самарадорлигини оширишда замонавий геодезик технологияларнинг роли катта аҳамиятга эгадир.

Адабиётлар

1. Nurmatov E., O'tamov O', Geodeziya 2003 yil.
2. S. To'spūlatov., Ū.P. Islomov., A.N. Inamov., A. Pardaboev Zamonaviy geodezik asboblar darslik To'skent-2020 TIQXMMI yil
3. Milliy hisobot 2020 yil
4. Application of geoinformation technologies for sustainable use of water resources. Mukhamadkhan Khamidov., Khasimbek Isabaev., Ilkhom Urazbaev., Utkir Islamov., Aziz Inamov., Zokhid Mamatkulov. European Journal of Molecular & Clinical Medicine.
5. Hydromodule of irrigated land of the southern districts of the republic of karakalpakstan using the geographical information system creation of regional maps. M.Kh.Khamidov - doctor of agricultural sciences, professor, K.T. Isabaev., I.K.Urazbaev., U.P.Islomov., I.A.N.Inamov.
6. T.M. Abdullaev., Ū.P. Islomov., Ū.B. Muxtorov., A.N. Inamrv Oliy geodeziya ŷquv qūllanma 2017 yil TIQXMMI.
7. Modeling of heat exchange processes in the Metanetka bioenergy plant for individual use Sharipov, L.A., Imomov, S.J., Majitov, J.A., ...Pulatova, F., Abdisamatov, O.S. IOP Conference Series: Earth and Environmental Science, 2020, 614(1), 012035
8. Numerical solution of nonlinear integro-differential equations Shodmonova, G., Islomov, U., Abdisamatov, O., ...Kholiyorov, U., Khamraeva, S. IOP Conference Series: Materials Science and Engineering, 2020, 896(1), 012117
9. Optimization of agricultural lands in land equipment projects Khamidov, F.R., Imomov, S.J., Abdisamatov, O.S., ...Ibragimova, G.Kh., Kurbonova, K.I. Journal of Critical Reviews, 2020, 7(11), str. 1021–1023

References

1. Nurmatov E., O'tamov O', Geodezija 2003 yil.
2. S. To'spūlatov., Ū.P. Islomov., A.N. Inamov., A. Pardaboev Zamonaviy geodezik asboblar darslik To'skent-2020 TIQXMMI jil
3. Millij xisobot 2020 jil
4. Application of geoinformation technologies for sustainable use of water resources. Mukhamadkhan Khamidov., Khasimbek Isabaev., Ilkhom Urazbaev., Utkir Islamov., Aziz Inamov., Zokhid Mamatkulov. European Journal of Molecular & Clinical Medicine.
5. Hydromodule of irrigated land of the southern districts of the republic of karakalpakstan using the geographical information system creation of regional maps. M.Kh.Khamidov - doctor of agricultural sciences, professor, K.T. Isabaev., I.K.Urazbaev., U.P.Islomov., I.A.N.Inamov.
6. T.M. Abdullaev., Ū.P. Islomov., Ū.B. Muxtorov., A.N. Inamrv Oliy geodezija ŷquv qūllanma 2017 jil TIQXMMI.
7. Modeling of heat exchange processes in the Metanetka bioenergy plant for individual use Sharipov, L.A., Imomov, S.J., Majitov, J.A., ...Pulatova, F., Abdisamatov, O.S. IOP Conference Series: Earth and Environmental Science, 2020, 614(1), 012035
8. Numerical solution of nonlinear integro-differential equations Shodmonova, G., Islomov, U., Abdisamatov, O., ...Kholiyorov, U., Khamraeva, S. IOP Conference Series: Materials Science and Engineering, 2020, 896(1), 012117
9. Optimization of agricultural lands in land equipment projects Khamidov, F.R., Imomov, S.J., Abdisamatov, O.S., ...Ibragimova, G.Kh., Kurbonova, K.I. Journal of Critical Reviews, 2020, 7(11), str. 1021–1023

РАСЧЕТ СОПРОТИВЛЕНИЯ ГРУНТОВ ОСНОВАНИЯ CALCULATION OF RESISTANCE OF SUBSTRATE SOILS

Касимова Дилрабо Пардаевна

Джизакский Политехнический институт, Узбекистан
Jizzakh Polytechnic Institute, Uzbekistan

Аннотация В данной статье описываются физико-механические свойства грунтов, деформации зданий и сооружений, возведенных на засоленных и просадочных грунтах.

Abstract This article describes the defomation of buildings and structures as a result of brittle and deformed soil and changes in the physical mechanical properties of the around.

Ключевые слова: мощность слоя грунта, расчетное давление, водонасыщения, засоленные грунты, грунт выщелоченный.

Key words: thickness of the soil layer, design pressure, water saturation, saline soils, leached soil.

При расчете оснований по деформации, согласно СНиП 2.02.01-83 необходимо соблюдение условий, при которых среднее давление P на основание не превышало расчетного сопротивления R .

Расчетное давление определяется на основе решения задач о напряженном состоянии основания с ограничением глубины развития пластических зон под краями жесткого фундамента до 0,25 ширины фундамента.

Мощность слоя грунта, в котором допускаются предельные напряжения по прочности, ограничена определенной глубиной и при определении расчетного сопротивления используются прочностные характеристики слоя грунта, залегающего непосредственно под подошвой фундамента.

При замачивания основания, сложенного засоленными грунтами, расчетные сопротивление необходимо определять, используя прочностные параметры грунта в состоянии полного водонасыщения, залегающего непосредственно под подошвой фундамента. В случае возможного подтопления основания и длительной фильтрации воды необходимо при определении расчетного сопротивления пользоваться прочностными параметрами грунтов основания в состоянии полного выщелачивания.

Расчетное сопротивление грунта основания определяется по формуле:

$$R = \frac{\gamma_{c1} \gamma_{c2}}{k} [M_{\gamma} k_z b \gamma_{II} + M_q (d_1 + d_b) \gamma_{11}^1 - d_b \gamma_{11}^1 + M_c C_{II}] \quad (1)$$

Где γ_{c1} и γ_{c2} - коэффициенты условий работы учитывающие особенности работы разных грунтов в основании фундаментов ;

k -коэффициент, принимаемый: $k = 1$ - если прочностные характеристики грунта (γ и C) определены непосредственными испытаниями и $k = 1,1$ – если они приняты по таблицы СНиП;

k_z - коэффициент, принимаемый $k_z = 1$ при $b < 10$ м;

b - ширина подошвы фундамента, м ;

γ_{II} и γ_{II}^1 усредненные расчетные значения удельного веса грунтов, залегающих соответственно ниже подошвы фундамента (при наличии подземных вод определяется с учетом взвешивающего действия воды) и выше подошвы, кН/м³ ;

C_{II} - расчетное значение удельного сцепления грунта, залегающего непосредственно под подошвой фундамента, кПа;

d_b - глубина подвала –расстояние от уровня планировки до пола подвала, м (для сооружений с подвалом шириной $B \leq 20$ м и глубиной более 2 м принимается $d_b = 2$ м, при ширине подвала $B > 20$ м принимается $d_b = 0$);

M_{γ} , M_q , M_c – безразмерные коэффициенты, принимаемые по СНиПу;

d_1 - глубина заложения фундаментов бесподвальных сооружений или приведенная глубина заложения наружных и внутренних фундаментов от пола подвала.

При фильтрации воды через основания сооружений, сложенных засоленными грунтами, происходит растворение и вынос солей с образованием в направлении фильтрационного потока трех зон :

- 1 зона – полного рассоления, где соли практически отсутствуют ;
- 2 зона – частичного рассоления где происходит полное наыщение водой и частичное растворение и вынос легкостворимых солей;
- 3 зона – нерассоленного грунта, где растворение солей не происходит из-за фильтрации через эту зону насыщенного раствора.

В условиях длительного подтопления или длительной фильтрации воды через основание расчетные значения удельного веса грунта, залегающего выше (γ_{II}^1) и ниже (γ_{II}) подошвы фундамента следует определять по указанием СНиП 2.02.01-83. Коэффициент условия работы грунтов основания γ_{c1} рекомендуется принять равным 1.1 а коэффициент работы здания и сооружения во взаимодействии с основанием γ_{c1} принимаем равным 1.

Коэффициент надежности k принимаем равным 1.

Для оценки снижения расчетного сопротивления основания в результате замачивания и длительной фильтрации воды рассмотрим пример расчета:

1. Дан фундамент с размером $l = b = 1,5$ м и глубиной заложения $d_1 = 1,6$ м. Основание сложено засоленными суглинками. Удельные веса грунтов под подошвой фундамента и выше подошвы фундамента в состоянии естественной плотности – влажности равны 15,6, а водонасыщенного равны $\gamma_{II} = \gamma_{II}^1 = 17,4$ кн\м³ и в процессе выщелачивания не меняется $d_b = 2$ м

Ранее определили, что $\gamma_{c1} = 1,1$; $\gamma_{c2} = 1$; $k = 1$; $k_z = 1$;

1. Определяем расчетное сопротивление грунта в состоянии естественной плотности - влажности. В результате опытов получаем угол внутреннего трения $\varphi = 26^0$, а удельное сцепление $C_{II} = 8,0$ кПа. Исходя из $\varphi = 26^0$ по табл. 4 определяем безразмерные коэффициенты $M_\gamma = 0,84$; $M_q = 4,37$; $M_c = 6,9$ после чего вычисляем расчетное сопротивление грунто по формуле (1)

$$R = 230,90 \text{ кПа};$$

2. При определении расчетного сопротивления при замачивании основания опыты проводим с образцами грунта в водонасыщенном состоянии и при этом получаем угол внутреннего трения $\varphi = 22^0$ и удельное сцепление $C=5$ кПа. Исходя из значения $\varphi = 22^0$ по табл. 4 определяем безразмерные коэффициенты $M_\gamma = 0,61$; $M_q = 3,44$; $M_c = 6,04$ после чего вычисляем расчетное сопротивление грунта R по формуле (1) $R=188,9$ кПа;

3. Определение расчетного сопротивления в условиях длительной фильтрации воды вычисляем после определения прочностных параметров грунта после выщелачивания $\gamma_{II}^1 = 17,4$ кн\м³; $C = 3$ кПа; $\varphi = 20^0$. $M_\gamma = 0,51$; $M_q = 3,06$; $M_c = 5,66$

$$R = 172,16 \text{ кПа};$$

II. Основание сложено засоленными супесями, размеры фундамента $l = b = 1,5$ м глубина заложения $d_1 = 1,6$ м. Удельный вес грунта в состоянии естественной плотности – влажности 16,9 кн/м³, а водонасыщенного и выщелоченного $\gamma_{II} = \gamma_{II}^1 = 18,2$ кн\м³ $d_b = 2$ м; коэффициенты $\gamma_{c1} = 1,1$; $\gamma_{c2} = 1$; $k = 1$; $k_z = 1$

1. Грунт естественной плотности –влажности $\varphi = 24^0$, $C = 12$ кПа; $M_\gamma = 0,72$; $M_q = 3,87$; $M_c = 6,48$;

$$R = 163,35 \text{ кПа};$$

2. Грунт водонасыщенный $\varphi = 18^0$; $C = 9$ кПа; $M_\gamma = 0,43$; $M_q = 2,72$; $M_c = 5,31$;

$$R = 120,67 \text{ кПа};$$

3. Грунт выщелоченный $\varphi = 16^0$; $C = 7$ кПа; $M_\gamma = 0,36$; $M_q = 2,43$; $M_c = 5,0$;

$$R = 110,9 \text{ кПа};$$

III. Основание сложено засоленными глинами. Размер фундамента $l = b = 1,5$ м, глубина заложения $d_1 = 1,6$ м. Удельный вес грунта в состоянии естественной плотности – влажности 16,7 кн/м³, а водонасыщенного и выщелоченного $\gamma_{II} = \gamma_{II}^1 = 17,2$ кн/м³; $d_b = 2$ м; коэффициенты $\gamma_{c1} = 1,1$; $\gamma_{c2} = 1$; $k = 1$; $k_z = 1$;

1. Грунт естественной плотности –влажности $\varphi = 26^0$; $C = 24$ кПа; $M_\gamma = 0,84$; $M_q = 4,37$; $M_c = 6,9$;

$$R = 93,21 \text{ кПа};$$

2. Грунт водонасыщенный $\varphi = 22^0$; $C = 18$ кПа; $M_\gamma = 0,61$; $M_q = 3,44$; $M_c = 6,04$;

$$R = 85,6 \text{ кПа};$$

3. Грунт выщелоченный $\varphi = 18^0$; $C = 14 \text{ кПа}$; $M_\gamma = 0,43$; $M_q = 2,72$; $M_c = 5,31$;

$$R = 77,84 \text{ кПа};$$

Полученные результаты показывают, что расчетные сопротивление грунтов основания, сложенного, например, засоленными супесями после полного водонасыщения и выщелачивания снижается существенно в 1,36-1,48 раза по сравнению с расчетным сопротивлением грунта естественной плотности –влажности.

Таким образом, экспериментально получены значения расчетного сопротивления и коэффициентов снижения расчетного сопротивления для разных типов засоленных грунтов основания в состоянии естественной плотности- влажности, при водонасыщения и при выщелачивании были определены по единой методике и сведены в таблице 1.

Таблица № 1

Значения расчетного сопротивления грунтов основания (R_1, R_2, R_3) и коэффициентов снижения расчетного сопротивления (K_1, K_2, K_3)

Тип грунта	Состояние грунта			Коэффициенты		
	естеств. R_1 кПа	водонос. R_2 кПа	выщелач. R_3 кПа	K_1	K_2	K_3
Супеси	163,35	120,67	110,9	0,67	0,74	0,92
Суглинки	230,90	188,9	172,16	0,75	0,82	0,91
Глины	93,21	85,6	77,84	0,84	0,90	0,93

$$K_1 = \frac{R_{\text{выщ}}}{R_{\text{ест}}} \quad K_2 = \frac{R_{\text{вод}}}{R_{\text{ест}}} \quad K_3 = \frac{R_{\text{выщ}}}{R_{\text{вод}}} \quad (2)$$

где, $R_{\text{ест}}$, $R_{\text{вод}}$, $R_{\text{выщ}}$ - расчетные сопротивления грунта соответственно в состоянии естественной плотности – влажности, после водонасыщения и выщелачивания.

В общем случае, прогнозировать детально, какая часть основания будет подвержена лишь увлажнению, а какая длительной фильтрации, сложно. Поэтому в инженерных расчетах рекомендуется, в зависимости от режима эксплуатации зданий (“сухой” или “мокрый”), в соответствии с требованиями СНиП 2.02.01-83 рассматривать либо полное увлажнение грунтов основания, что приводит к просадке, либо длительную фильтрацию, что приводит к суффозионной осадке.

1. Определение расчетных характеристик засоленных просадочных грунтов рекомендуется вести по трем схемам: грунт в состоянии природной плотности – влажности; грунт в состоянии полного водонасыщения; грунт в состоянии полной выщелоченности.

2. Водонасыщение и выщелачивание засоленных просадочных грунтов рекомендуется вести по описанию в главе 2.

3. Изменение деформационных и прочностных характеристик грунта рекомендуется определять с помощью предложенных коэффициентов и зависимостей с учетом физико-химических свойств грунта.

4. Условное расчетное сопротивление грунта может снижаться в 1,36-1,48 раз при учете длительной фильтрации воды. При этих же условиях дополнительная осадка фундамента увеличивается в 1,0-1,5 раза.

Литература

- 1.Абелев Ю.М, Абелев М.Ю. Основы проектирования и строительства на просадочных макропористых грунтах. М. Стройиздат. 271 с.
2. Абелев М.Ю, Джумашев У.Г. Строительство на засоленных грунтах. М, 1978, -46с.
3. Былова В.С. О распространение и просадочности лессовых пород. М.196 стр.
4. Modeling of heat exchange processes in the Metanetka bioenergy plant for individual use Sharipov, L.A., Imomov, S.J., Majitov, J.A., ...Pulatova, F., Abdisamatov, O.S.IOP Conference Series: Earth and Environmental Science, 2020, 614(1), 012035
- 5.Numerical solution of nonlinear integro-differential equations Shodmonova, G., Islomov, U., Abdisamatov, O., Kholiyorov, U., Khamraeva, S.IOP Conference Series: Materials Science and Engineering, 2020, 896(1), 012117

6. Optimization of agricultural lands in land equipment projects Khamidov, F.R., Imomov, S.J., Abdisamatov, O.S., ...Ibragimova, G.Kh., Kurbonova, K.I. Journal of Critical Reviews, 2020, 7(11), стр. 1021–1023

References

1. Abelev YU.M, Abelev M.YU. Osnovy proyektirovaniya i stroitel'stva na prosadochnykh makroporistykh gruntakh. M. Stroyizdat. 271 s.
2. Abelev M.YU, Dzhumashev U.G. Stroitel'stvo na zasolennykh gruntakh. M, 1978, -46s.
3. Bylova V.S. O rasprostraneniye i prosadochnosti lessovykh porod. M.196 str.
4. Modeling of heat exchange processes in the Metanetka bioenergy plant for individual use Sharipov, L.A., Imomov, S.J., Majitov, J.A., ...Pulatova, F., Abdisamatov, O.S. IOP Conference Series: Earth and Environmental Science, 2020, 614(1), 012035
5. Numerical solution of nonlinear integro-differential equations Shodmonova, G., Islomov, U., Abdisamatov, O., Kholiyorov, U., Khamraeva, S. IOP Conference Series: Materials Science and Engineering, 2020, 896(1), 012117
6. Optimization of agricultural lands in land equipment projects Khamidov, F.R., Imomov, S.J., Abdisamatov, O.S., ...Ibragimova, G.Kh., Kurbonova, K.I. Journal of Critical Reviews, 2020, 7(11), стр. 1021–1023

APPLICATION OF THE ELECTROMAGNETIC VIBRATION DRIVE IN INTENSIVE VIBROTECHNOLOGIES OF AGRICULTURAL AND WATER SECTORS

A.M. Mustafokulov*, M.T Begmatov, A.I Pardaev

Tashkent institute of irrigation and agricultural mechanization engineers. Tashkent, Uzbekistan.

Abstract: The article deals with the application of a controlled electromagnetic vibration drive for intensive vibration technologies in the water sector. A method is proposed for regulating the amplitude and frequency of the working body of the vibrating unit, which improves the efficiency of mechanical vibration and energy indicators. The result of a constant magnetic field, an electromagnetic field, and low-frequency mechanical vibrations on specific electrical conductivity of distilled water was studied. Newly formed (fresh), three-day- and six-day-old distilled water was used.

Keywords: electromagnet, electromagnetic vibration, intensive vibration, water sector, amplitude, frequency

I. INTRODUCTION

In various fields of engineering and technology, highly efficient vibration and vibration impact machines are widely used. The variety of types and operating conditions of vibrating units determines the requirements for their basic structure, design and performance. In practice, various types are used - electromagnetic, inertial, eccentric, hydraulic, etc. The process of cleaning bulk and viscous masses from coarse fractions belongs to the field of intensive vibration technologies. The vibrating screens used in this case, equipped with eccentric or inertial drives, have significant disadvantages. At certain vibration frequencies, large forces of inertia arise in them, which are transmitted to the bearings of the eccentric or unbalanced shafts, which leads to their premature failure. In addition, the shaking mode of operation reduces the durability and wear resistance of the sieve cloth. To regulate the amplitude and frequency of oscillations in these drives, it is required to stop the machine and alter the eccentrics and unbalances [1].

II. SIGNIFICANCE OF THE SYSTEM

Recent residential and occupational epidemiological studies indicate a statistical association between 50-60 Hz magnetic field exposure and the risk of developing some kinds of tumors. Several experimental researches have been carried out in vitro and in vivo to verify the possibility that some cell functions may be influenced by ELF (Extremely Low Frequencies: 0-300 Hz) electric and magnetic fields. Such researches are very important to assess if the statistical association indicated by the epidemiological studies is actually due to a cause-effect relationship between ELF electric and magnetic fields and carcinogenesis. In this review we describe the present state of the experimental research, focusing our attention on the effects of ELF fields on the immune system. We also describe some theoretical researches whose aim is to identify possible mechanisms of interaction between ELF fields and biological systems which may provide biological plausibility to the observed effects [2].

More advanced electromagnetic oscillation exciters of reciprocating action, while the working body receives the necessary oscillatory movements without intermediate rotation mechanisms. The

electromagnetic drive has no frictional units that require constant lubrication, which significantly increases safety and ease of maintenance. The amplitude and frequency of the oscillations are very easily regulated by electrical methods without interrupting the process.

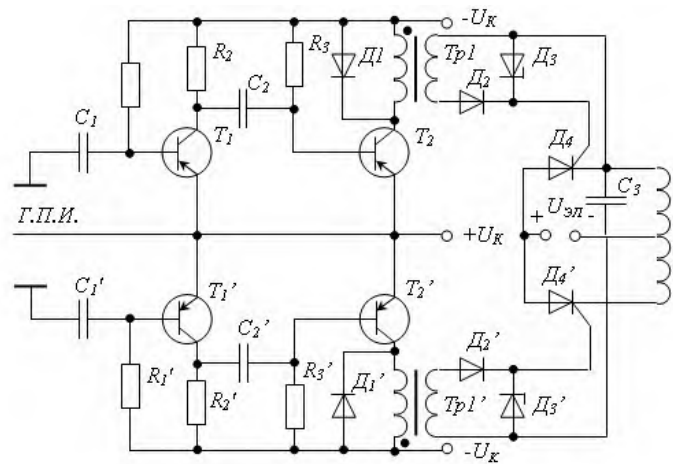

Figure. 2. Control circuit for shaker drives.

The oscillation frequency of the electromagnetic drive of the vibrating sieve (Fig. 1) is set by the sawtooth pulse generator (GPI), which produces two output voltage signals shifted by 180° (Fig. 2, a). They are fed to a two-channel differential amplifier. Capacitor C_1 , discharging through resistor R_1 , sends a pulse of positive polarity to the base of transistor T_1 (Figure 2, b). The rate of its increase in this case is determined only by the duration of transient processes in the GPI. In this case, the transistor T_1 leaves the saturation state and an amplified pulse of the same shape is created in its collector circuit (Figure 2, c). Then the pulse is once again differentiated by the chain $R_3 C_2$ (Figure 2, d) and in negative polarity is fed to the base of the transistor T_2 , removes it from the cutoff state and forms amplified pulses with a steep leading edge in its collector circuit (Figure 2, e), which through matching transformer Tr_1 and diode D_2 are fed to the control electrode of thyristor D_4 . The protection of the transistor T_2 from overvoltage at the moment of blocking is carried out by the diode D_1 . Zener diode D_3 protects the control transition, D_4 from overvoltage. Thyristors every 180° connect one of the half-windings of the vibration exciter to the power supply. The switching capacitor C_3 and the exciter winding create an oscillatory circuit $LevC_3$. When the control impulses and natural oscillations of this circuit are equal, the current in the vibration exciter is maximum and is close in shape to a sinusoid (Figure 2, e).

The developed control system provides regulation of the vibration frequency of the sieve cloth in the range of 5-50 Hz (optimal 20-22 Hz). Their amplitude can be adjusted from 5.5 to 5 mm. For sieve openings below 0.3 mm, it should decrease and the frequency should increase. In this case, natural vibrations are excited in the sections of the sieve cloth, which are superimposed on the forced ones, due to which self-cleaning of the holes occurs even when wet and liquid-viscous materials are filtered [3].

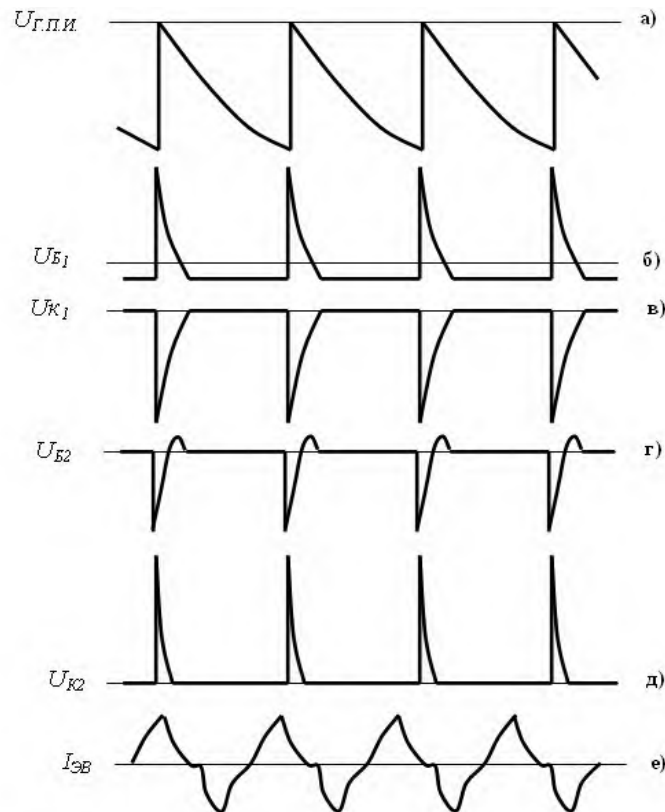

Figure. 2. Pulse oscillograms of the control circuit

II. LITERATURE SURVEY

The stimulation of protein and DNA by electromagnetic fields (EMF) has been problematic because the fields do not appear to have sufficient energy to directly affect such large molecules. Studies with electric and magnetic fields in the extremely low-frequency range have shown that weak fields can cause charge movement [4]. The question of whether very weak low frequency magnetic fields can affect biological systems, has attracted attention by many research groups for quite some time. Still, today, the theoretical possibility of such an interaction is often questioned and the site of interaction in the cell is unknown [5]. The effect of mechanical vibrations (MV) electrical conductivity of water and optical density of aqueous DNA solution. Distilled water was treated with MV of several frequencies from 3 to 5000 Hz with an intensity of 90 dB for 30 minutes. Different sensitivities of water specific electrical conductivity (SEC) were determined (the value of distilled water SEC was 209 +/- 2 microS/m). The greatest decrease of SEC (by 15.7%) under the influence of MV was observed at the frequency of 4 Hz. There was no effect at frequencies higher than 100 Hz. The treatment of DNA water solutions with MV of frequencies 4 and 10 Hz decreased its optical density by 4.2 +/- 1.1 and 4.8 +/- 1.2% correspondingly in comparison with control. In cases of treatment with frequencies of 20 and 50 Hz no effect was observed. The mechanism of MV effect on water can be connected with the changes of system structural characteristics. It is confirmed by experiments with DNA solution, where the decrease of optical density (at 260 nm) under MV treatment is conditioned with the increase of the probability of hydrogen binding formation between the bases [6].

III. SYSTEM ANALYSIS

Brownian dynamics model of cell membrane calcium ion channels exposure to ELF magnetic fields has been proposed for the first time. Based on the model, the permeation of calcium channels activation by applied magnetic fields is given here. The number of opened calcium channel is increase with magnetic fields. The currents of calcium ions in the channel in controls and exposure to ELF magnetic fields are almost the same. These results are consistent with experiments. Thus it can be seen that the current of single calcium channel was nearly unaffected by applied magnetic fields, the increased number of opened calcium channel may be the reason of increased intracellular calcium concentration [7].

IV. RESULTS

The optimal values of the amplitude and frequency of vibrations of the vibrating sieve depend on the selected trajectory of its movement, which together determines the productivity, efficiency of filtering and the ability to self-cleaning. Since it is impossible to allow systematic clogging of the sieves, interrupting work, the last criterion when choosing the vibration parameters is paramount [8]. For horizontal vibrating screens with rectilinear vibrations (in our case, for electromagnetic), the following empirical formulas are used.

$$\alpha = \frac{4 + 140\lambda}{1000}; \quad n = \frac{5(I + 12,5\lambda)}{\alpha}$$

Where n is the oscillation frequency of the web, number / min

I- size of sieve holes, mm

α - sieve vibration amplitude, mm

In this case, the angle of inclination of the sieve cloth can be 15-20°.

Checking the curve of optimal combinations of amplitudes and frequencies of oscillations using these formulas showed their admissible coincidence (Fig. 3.)

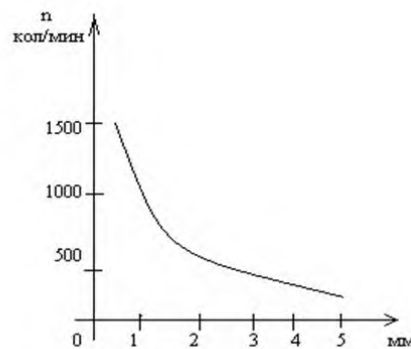

Fig 3. Curve of optimal combinations of amplitudes and frequencies.

Thus, the development of an electromagnet vibrating sieve that allows controlling vibration parameters during sieving and cleaning bulk materials is relevant and necessary.

V. CONCLUSION

The variety of types and operating conditions of vibrating units determines the requirements for their basic structure, design and performance. In practice, various types are used - electromagnetic, inertial, eccentric, hydraulic, etc. The effect of a constant magnetic field, an electromagnetic field, and low-frequency mechanical vibrations on specific electrical conductivity of distilled water was studied. Newly formed (fresh), three-day- and six-day-old distilled water was used. The exposure of distilled water to a constant magnetic field (2.5 mT), electromagnetic field (2.5 mT and 1-100 Hz), low-intensity mechanical vibrations (1-100 Hz) with an intensity of 30 Db led to a reduction of its specific electrical conductivity. It was found that, as water aged, the effect of these factors on the specific electrical conductivity decreased [9].

References

- 1 Vahid Akhmad, Tillyakhodjaev MM, Ibadullaev MI, Nuraliev A. Dynamics of an electromagnetic vibration exciter when powered by an inverter // Uzbek journal "Problems of Informatics and Energy", 2000, No. 6
- 2 Martin Blank. "Protein and DNA reactions stimulated by electromagnetic fields". Electromagnetic Biology and Medicine. Copyright© Informa Healthcare USA.
- 3 S N Akopian, S N Aĭrapetian. "A study of specific electrical conductivity of water by the action of constant magnetic field, electromagnetic field, and low-frequency mechanical vibrations". Biofizika. Mar-Apr 2005;50(2):265-70.

- 4 C L M Bauréus Koch, M Sommarin, B R R Persson, L G Salford, J L Eberhardt. "Interaction between weak low frequency magnetic fields and cell membranes". Bioelectromagnetics. 2003 Sep;24(6):395-402.
- 5 R S Stepanian, G S Aïrapetian, G F Markarian. "The action of infrasound oscillations on the properties of water and of a DNA solution". Radiats Biol Radioecol. Jul-Aug 2000;40(4):435-8.
- 6 Chowdhury S.H, Tillarhdjaw M.M. "Dinamics of two take electro magnetic vibro-exciter supplied from inverter". Vol.21. # 3, 2005, journal of the Institution of Engineers, Bangladesh.
- 7 Zhang Yu-Hong. "Mechanism of Permeation in Calcium Channels Activation by Applied Magnetic Fields". Annual International Conference of the IEEE Engineering in Medicine and Biology Society. IEEE Engineering in Medicine and Biology Society. Conference.
- 8 S N Akopian, S N Aïrapetian. "A study of specific electrical conductivity of water by the action of constant magnetic field, electromagnetic field, and low-frequency mechanical vibrations".
- 9 Zhang Yu-Hong ¹, Zhan Yong, Zhao Tong-Jun, Han Ying-Rong, Liu Hui. "Mechanism of permeation in calcium channels activation by applied magnetic fields". Annual International Conference of the IEEE Engineering in Medicine and Biology Society. IEEE Engineering in Medicine and Biology Society. Conference.

ЗАМОНАВИЙ АВТОМОБИЛ ВА ТЕМИР ЙЎЛЛАРГА ЕР АЖРАТИШ (Ўзбекистон мисолида)

LAND ALLOCATION FOR MODERN CARS AND RAILWAYS (on the example of Uzbekistan)

¹Абдисаматов О.С., ¹Исломов Ў.П., ¹Миржалалов Н.Т., ¹Майнисова С.Ш., ²Хасанов Р.Х.
Abdisamatov O.S., Islomov Ū.P., Mirzhalalov N.T., Maynisova S.Sh., Khasanov R.Kh.

¹Тошкент ирригация ва қишлоқ хўжалигини механизациялаш муҳандислари институти
²Kamoliddin Behzod nomidagi Milliy rassomlik va dizayn instituti
Tashkent institute of irrigation and agricultural mechanization engineers, Tashkent, Uzbekistan.
National Institute of Fine Arts and Design named after Kamoliddin Behzod
otabek abdisamatov@tiame.uz, i.islomov@tiame.uz, mirnur748@mail.ru

Аннотация: Ўзбекистон мустақилликка эришган кейин, ўз эътиборини ҳамдўстлик мамлакатлари ва бошқа хорижий давлатлар билан ўзаро алоқаларни мустаҳкамлашга, товар айирбошлашни ривожлантириш, республикамизда ишлаб чиқарилаётган хомашё ва тайёр маҳсулотларни кўплаб экспорт қилишга қарата бошлади. Бу эса ўз ўрнида товарларни ишлаб чиқариш манбаларидан тўғридан тўғри истеъмолчиларга етказиб беришда асосий устуворлик автотransпорт воситалари зиммасига юкланишини талаб этади. Табиийки, бундай катга ҳажмдаги юкларни ўз вақтида, сифатини сақлаган ҳолда етказиб туриш учун тезюрар, оғир юк кўтара оладиган, замонавий транспорт воситалари ва замонавий автомобил йўлларини қуришга ҳар доимгидан ҳам эҳтиёж ортиб бормоқда.

Abstract: After gaining independence, Uzbekistan began to focus on strengthening relations with the Commonwealth of Independent States and other foreign countries, the development of trade, the export of raw materials and finished products. This, in turn, requires that the main priority in the delivery of goods from the sources of production to consumers is the responsibility of vehicles. Naturally, there is a growing need for the construction of modern vehicles and modern highways that can carry such a large amount of cargo in a timely manner, while maintaining its quality.

Халқ хўжалигида темир йўл транспорти йуловчи ва юкларни ташийдиган техника воситалар ва иншоотлари: поездлар, вагонлар, станциялар,автоматика ва телिमеханика қурилмалари, диспичерлик хизмати ва бошқалар мажмуи билан жихозланган корхонаси темир йўлларга киради. Республика темир йўл транспорти МДХ доирасида қушни давлатлар билан иктисодий алоқаларни амалга оширишда муҳим урин эгаллайди. Темир йуллар кенг изли ва тор изли бўлиб,фойдаланиладиган вазифасига қараб қуйидагиларга бўлинади. Темир йўллар учун ер танлаш ва ажратишда экологик муҳит,иқлим,табиий шароитлар ва шу каби бошқа ҳолатлар ҳисобга олинади.

Темир йўлларга ер ажратганда ернинг қайси ер туридан ўтиши ва қандай мақсадлар учун ишлаши, унинг келажакдаги салмоғи қандай бўлиши ҳисобга олинади.Темир йўллар учун ер қуйидаги мақсадларга ажратилади:

- ❖ эксплуатация даврида доимий фойдаланишга;

- ❖ курулиш жаройинида вактинчалик иншоотлар ва келиб кушилувчи йўллари жойлаштириш, ҳамда бошқа эҳтиёжлар учун вактинча қиска муддатда фойдаланишга.

Темир йўллари лойиҳалашда жой танлаш ва уларни қуриш учун ер майдонлари ажратишда, Ўзбекистон Республикасининг «Ер кодекси» Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 1992-йил 27-май 248-сонли қарори асосида иш юритилади.

Бундан ташқари ер ажратишда «Ўзбекистон Республикаси ер участкаларини олиб қуйиш ва уларни қишлоқ хўжалигига оид бўлмаган эҳтиёжлар учун беришга доир материалларни расмийлаштириш тартиби тўғрисида Низом» талабларига риоя қилинади. Қурилиш жараёнида вактинча, қиска муддатли фойдаланиш учун берилган ер майдонларининг фойдаланиш муддати тугаши билан, улар таркибида бузилган ерларни рекултивация қилиш бўйича зарурий ишлар бажарилгач, олдинги ер эгалари ёки ердан фойдаланувчиларга қайтариб берилади. Темир йўл иншоотларини ҳафсизлигини, яъни дахлсизлигини ёки турғунлигини таъминлаш учун мўлжалланган ер участкаларининг муҳофаза зоналари бўлиши керак.

Республикамиз халқ хўжалиги тармоқлари учун зарурий айрим хориж давлатлари маҳсулотларини манзилга етказишда етакчи юк ташиш воситаси автомобил транспортидир. Шунинг учун республикамизда янги автомобил йўллари қурилиши ва мавжудларининг қайта таъмирланиши тез суръатлар билан ривожланиб бормоқда.

Расм 1. Замонавий автомобил йўллари қурилиши

Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёев тамонидан аниқ ва тўғри ишлаб чиқилган “2017-2021 йилларда Ўзбекистон Республикасини ривожлантиришнинг бешта устувор йўналиши бўйича Ҳаракатлар стратегияси”да республикамиз барча ҳудудларида жаҳон талабларига мос келадиган автомобил ва темир йўллари қурилиши ҳам аниқ кўрсатиб берилган.

Ҳозирги кунда республикамизда барча ҳудудларида барча қулайликларга эга бўлган замонавий иншоотлар ва автомобил йўллари қурилмоқда. Йил давомида узлуксиз ҳаракат қатновини таъминлаш қийин бўлган тоғли доvon йўллар ўрнига барча қулайликларга эга бўлган лаҳим (тоннел)ли йўллар қурилмоқда. Бундай улкан ишларни амалга оширишда катта миқдордаги харажатлар талаб қилиниб, ҳар бир ечимга иқтисодли ёндашиш зарур бўлади.

Автомобил йўллари давр талабига мослаб, ортиқча харажатларга йўл қўймай қуриш учун мавқеий ва мақсадли ўзига хос хусусиятларига боғлиқ равишда, уларни ягона давлат классификацияси бўйича гуруҳ ёки синфларга ажратилади. Автомобил йўллари ишлаб олиш қобилиятини ифодаловчи кўрсаткичларнинг асосийси ҳаракат қатнови миқдори бўлиб, у йил бўйича ўртача кунлик ўтган автомобил (авто/кун) билан ҳисобланади. Автомобиллар серқатнов жойларда бундай ўлчов соатда ўтган автомобил (авто/соат) билан тавсифланади. Йўл бўйлаб вақт бирлигида ташилган юк миқдори ёки йўловчи сони йўлдаги юкли ёки йўловчи айланмани ташкил қилиб, соат, кун, йил бўйича тонна/км ёки йўловчи/км деб таърифланади.

Ҳаракат қилаётган автомобилларнинг ҳавфсиз ҳолати ва тезлиги йўл қопламасининг ҳолати (равонлиги)га ва қиёфа микёсларининг ўлчамига, яъни қоплама эни, эгриликлар радиуслари, бўйларпа қияликларига узвий боғлиқ. Йўл элементларининг жамланмаси унинг рухсат этилган тезлик, автомобил миқдорини ўткази олишлик қобилияти йўлнинг техник тоифасини белгилайди.

Албатда замонавий автомобил ва темир йўллар қурилишида аниқ математик ҳисоб китоб катта аҳамиятга эга. Шу боис республикамиз ҳудудларида қуриладиган ва қайта лойиҳаланаётган

йўллар ҳозирги кун қурилишида замонавий геодезик асбоблар ва аниқ ҳисоб китоблар орқали олиб борилябди.

Расм 2. Ўзбекистон Республикаси ҳудудларида қуриляётган замонавий автомобил ва темир йўллар.

Замонавий автомобил ва темир йўллар қурилишида йил давомида маълум тезликда хавфсиз автотранспорт ҳаракат қатновини таъминлаш учун қурилган муҳандислик иншоотлари мажмуаси автомобил йўлини ташкил қилади. Бундай иншоотлар мажмуасини лойиҳалашда йўловчи ва ҳайдовчиларга қулайликлар яратиш, таъмирлашда геодезик ишлар имкониятлари назарда тутилмоғи лозим. Буларга тааллуқли турли-туман талабларни атроф- муҳитни экологик муҳофаза қилиш билан биргаликда, табиат инжиқликларининг йўлга таъсир этмаслигини таъминлаш учун тегишли муҳандислик иншоотлари ва қурилмалар қуриш йўли билан амалга ошириш мумкин.

Автотранспортнинг юқори тезликда, қулай ва хавфсиз ҳаракатини таъминловчи маълум кенгликдаги ҳаракатга нисбатан аста-секин ўзгариб боровчи текис юза керак бўлади. Бундай талабни йўл йўналиши бўйича табиий ҳолатдаги ер тузилиши таъминлай олмаслиги сабабли уни текислаб, айрим жойлари грунт билан кўтарилиб ёки грунт қирқиб борилади. Йўлларни лойиҳалашга қабул қилинган автомобил йўли жойлашувига нисбатан ер тузилиши, иқлим-шароити ва автотранспорт ҳаракати талабларини қондириш мақсадида тўғри чизикли йўналишдан чекланиб, айрим жойларда эгри кўринишда ҳам намоён бўлади. Бундай ҳоллар йўлнинг режадаги ва бўйлама қиёфа кўринишларида тасвирланади. лққала ҳолда ҳам йўлнинг бошланиши ва охириги нуқталари каби ораликдаги таянч, яъни кўприқлар, темирйўл ва кесувчи автомобил йўллари каби иншоотларнинг жойлашув ҳолати ўта аниқлик билан инобатга олган ҳолда лойиҳаланади.

Маълумки, йўл бўйлаб учрайдиган қор босими ва кўчиши, муз кўчиши, катта баландлик жойларда ер ости сувларининг йўналишларини ўзгартириб туриши оқибатида ер кўчиши, мунтазам юза сувлари, шамол ва zilzila таъсирида тоғ жинсларининг уқаланиб ёки ўпирилиб тушишидан сақловчи махсус шийпонлар, галереялар, тўшиқ-деворлар, тиркашлар, панжарали тўшиқлар қурилади. Бу иншоотларнинг барчаси аниқ геодезик ишлар орқали махсус лойиҳалар асосида амалга оширилади.

Йўлнинг режадаги тасвири одатда 1:10000 масштабда чизилади. Йўналишга шартли белгилар, пикет (ПК) деб номланувчи 100 м масофалар ва километрлар белгилаб борилади, бурчак чўкқилари тартибланади ва чизманинг бўш жойига йўналиш ва унинг қиймати (чап ва ўнгга), бурилиш бурчаги, шунингдек, тўғри ва эгри қисм элементларини ифодаловчи жадвал

жойлаштириб тўлдирилади. Чизма қамров (рамкаси) ўлчами 28x80 см ли ватман қоғозига йўлнинг бошланиши шимолга ёки ғарбга нисбатан юқорилаб жойлаштирилади ва компас кўрсаткичига боғлиқ равишда кўрсатилади. Йўналишдаги жой тасвири белги ва ёзувлар билан рамкага параллел ҳолатида акс этирилади. Пикет ва километр белгилари йўналиши бўйича ёки унга перпендикуляр ҳолатида ёзилади. Йўналишнинг бошланиши ва охирида унга пунктир чизикни перпендикуляр ҳолатда чизилиб, кейинги варақдаги давомига уланишлиги кўрсатилади. Юқоридагилардан келиб чиқиб ҳозирги замонавий қурилишларда аниқ геодезик ўлчаш ишлари ва математик ҳисоб китоб ишлар катта аҳамиятга эга бўлиб, қурилишнинг пойдевори мустақкам бўлишини таъминлайди.

Адабиётлар

1. Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёев тамонидан аниқ ва тўғри ишлаб чиқилган “2017-2021 йилларда Ўзбекистон Республикасини ривожлантиришнинг бешта устувор йўналиши бўйича Ҳаракатлар стратегияси” 2017 йил
2. Нурматов Э., Ўтамов Ў., Геодезия 2003 йил.
3. Babajanov, A., Abdiramanov, R., Abdurahmanov, I., Islomov, U. Advantages of formation non-agricultural land allocation projects based on GIS technologies (2021) E3S Web of Conferences, 227, статья № 0500.
4. Khamidov, M.Kh., Isabaev, K.T., Urazbaev, I.K., Islomov, U.P., Inamov, A.N. Hydromodule of irrigated land of the southern districts of the republic of karakalpakstan using the geographical information system creation of regional maps (2020) European Journal of Molecular and Clinical Medicine, 7 (2), pp. 1649-1657.
5. Ў.П. Исломов., А.Н.Иномов., Ж.О.Лапасов., Замонавий ГПС приёмниклар 2016. ТИМИ

References

1. Ўзбекистон Respublikasi Prezidenti Şavkat Mirzijoiev tamonidan aniq va tўgri ishlab ciqilgan “2017-2021 jillarda Ўzbekiston Respublikasini rivozlantirishning beşta ustuvor jūnalişı vўjica Harakatlar strategijasi” 2017 jil
2. Nurmatov E., Ūtamov Ū., Geodezija 2003 jil.
3. Babajanov, A., Abdiramanov, R., Abdurahmanov, I., Islomov, U. Advantages of formation non-agricultural land allocation projects based on GIS technologies (2021) E3S Web of Conferences, 227, stat'ja № 0500.
4. Khamidov, M.Kh., Isabaev, K.T., Urazbaev, I.K., Islomov, U.P., Inamov, A.N. Hydromodule of irrigated land of the southern districts of the republic of karakalpakstan using the geographical information system creation of regional maps (2020) European Journal of Molecular and Clinical Medicine, 7 (2), pp. 1649-1657.
5. Ū.P. Islomov., A.N.Inomov., Z.O.Lapasov., Zamonavij GPS prijomniklar 2016. TIMI

--- PUBLIC HEALTH ---

ANALYSIS OF THE INCIDENCE OF WHOOPING COUGH IN THE TASHKENT CITY

¹Matyakubov M.B., ²Azizova B.B.

¹The maternity complex No 3, Tashkent, Uzbekistan

²Tashkent Medical Academy, Clinical Laboratory Diagnostics Department, 2nd stage Master.

Abstract: In this article, despite the high vaccination coverage for pertussis vaccine, the incidence rate among children worldwide is still widespread and remains the cause of their death. The analysis of the long-term dynamics of pertussis incidence, age distribution and improvement of preventive measures in the Republic of Uzbekistan is presented.

Key words: epidemiology, whooping cough, morbidity dynamics, prevention.

Introduction

Causing the whooping cough, the death toll from the disease has risen to 150 per 100,000 in the 20s and 40s of the twentieth century. Due to the introduction of the vaccine against measles in the 1960s, this figure has dropped significantly, the lowest in the mid-1970s. However, for some unknown reason, the disease came to an end in the 1980s, and there has been an increase in the number of cases. In 2006, the disease became the most common among children under the age of 5 vaccinated in the United States [1,2,4,6].

Mumps is one of the most serious problems facing the WHO. In 2008, 16 million children worldwide were diagnosed with whooping cough, 95% of whom were in developed countries, and approximately 195,000 children died of whooping cough [2,4,5]. Whooping cough is the leading cause of death in 10.5% of breastfed children worldwide as a monoinfection [1,2].

According to the literature, over the past 50 years, even in countries where routine immunization against measles has been widely practiced, the incidence of the disease has been high. Undoubtedly, whooping cough is more common among adolescents and adults, but due to the fact that it is latent and mild, the diagnosis remains unclear. This, in turn, leads to the spread of the disease [3]. Serological examination of these patients revealed the presence of fungal infections in 20-26% of them.

According to foreign literature, the main factor stopping the development of the epidemic of whooping cough is vaccine prophylaxis. However, despite widespread vaccination against smallpox for many years, smallpox continues to be reported in these countries.

The purpose of the study:

Epidemiological analysis of patients with whooping cough in Tashkent on the basis of data for 10 months of 2019.

Research material and methods. TASHKENT Patients diagnosed with whooping cough at the clinic of the Tashkent Medical Academy №3 have a 10-month medical history in 2019. Epidemiological and statistical research methods were used in the implementation of this study.

Research findings and discussion. Despite the fact that in Tashkent the vaccination against pertussis is carried out on a regular basis, the incidence of pertussis in the city of Tashkent in recent years is not satisfactory. It should be noted that due to the strong reactogenic nature of the vaccine against whooping cough (DPT), some vaccinated children have local and general complications (reactions). That is why some parents sometimes refuse to vaccinate their children, and as a result, the formation of negative layers of the immune system is observed among the population. This leads to diseases of the unvaccinated population.

The medical histories of 171 patients at the TTA Clinic 3, who were treated with Kokutal in 2019, were studied. In this study, it was found that 138 out of 171 patients are permanently registered in Tashkent, 30 of the remaining patients are from Tashkent region, 2 from Kashkadarya region, and 1 from Khorezm region (Figure 1).

We analyzed 138 patients with permanent residence in Tashkent by regions

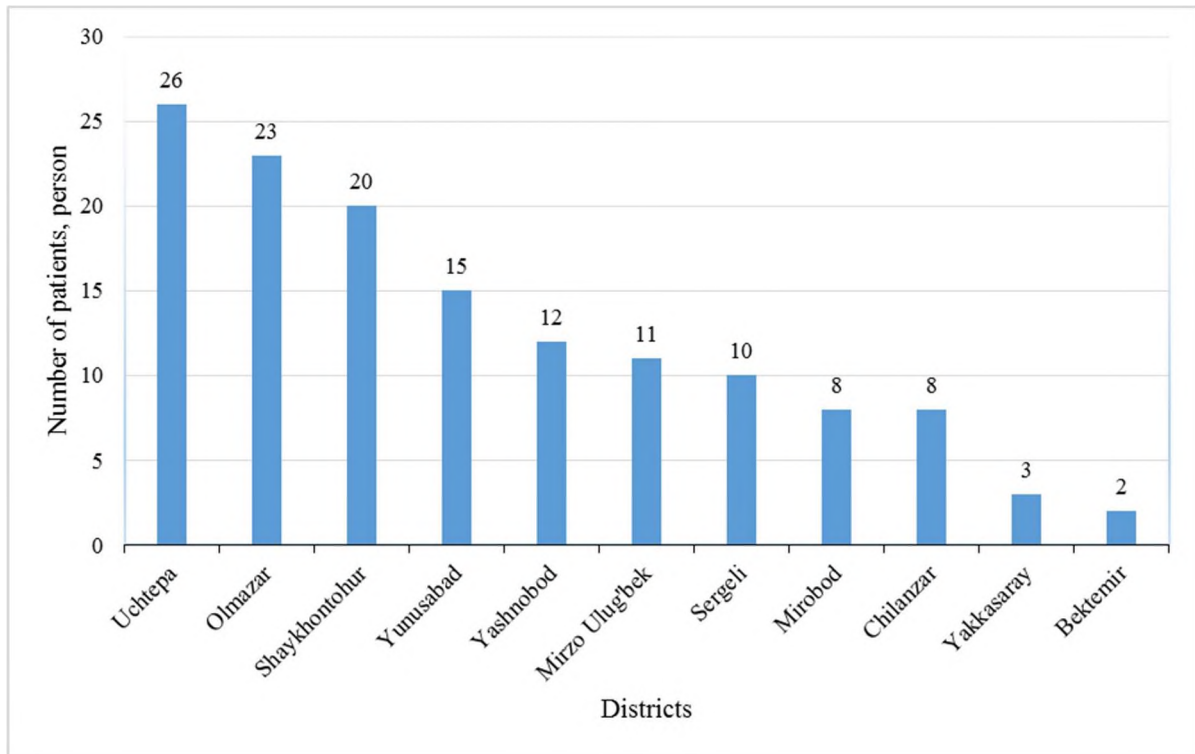

Figure 1. District analysis of 138 patients with permanent residence in Tashkent

According to the results of the analysis, the highest number of 138 patients was 26 in Uchtepa district, 23 in Olmazar district, 20 in Shayhantahur. 8 patients from Chilanzar and Mirobod districts, 3 patients from Yakkasaray district and 2 patients from Bektemir district were diagnosed with whooping cough.

The analysis of 138 patients with whooping cough in Tashkent by age group revealed the following (Figure 2).

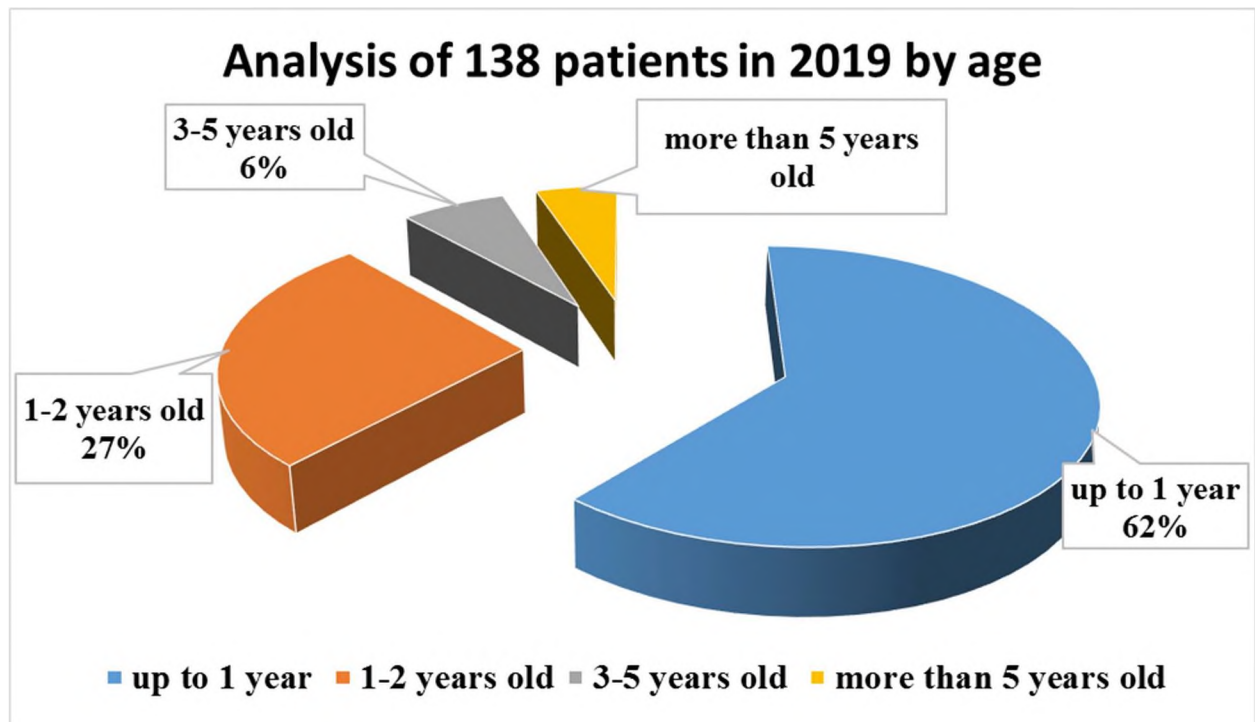

Figure 2. By age group revealed the following

The results of this analysis show that the main group of patients with pertussis was children under 1 year of age, ie 62% of children were children under 1 year of age, and 3-5% were children aged 1-2 years, and 27% were children. Children between the ages of 6 and 5 accounted for 6% of the total number of cases and children aged 6 and older accounted for 5%. It is clear that the highest susceptibility to the disease is mainly young children, mainly due to the level of vaccination of young children and the stability of immunity acquired after vaccination. However, it should be noted that not only young children get sick, but also adults can get the disease. Adults are diagnosed with other diseases of the upper respiratory tract and do not undergo bacteriological examination, which is one of the main reasons for the low incidence of pneumonia.

When we analyzed the patients we studied into groups by sex, it became clear that the incidence of this disease is the same in boys and girls.

Of the 138 patients, 70 were boys and 68 were girls.

Conclusion. From the above data, it can be seen that in order to prevent the spread of whooping cough, the state registers cases of the disease in all regions, cities and districts of the country, despite the fact that vaccinations are carried out on a calendar basis. Therefore, it is necessary to fully study the modern epidemiological characteristics of smallpox, the scope and effectiveness of vaccination, and to improve the prevention and epidemiological control of this disease.

References

1. Kostinova M.P. "Vaccination of children with impaired health" // 4th edition, Moscow 2013: 432 pages.
2. Mindlina A.Ya., Polybin R.V. "On the need to improve the tactics of pertussis immunoprophylaxis" // Pulmonology, 2016; 26 (5): 560-569).
3. Mirtazaev O.M., Zueva L.P., Matnazarova G.S "Epidemiology" // Textbook. Tashkent, 2016
4. Nikolaeva I.V. "Koklyush at the present stage" // Nikolaeva I.V., Shaikhieva G.S. // Bulletin of modern clinical medicine. - 2016 .- Valley 9, no. 2. - p.25-29.
5. Tatochenko V.K., Ozeretskovskiy N.A. "Immunoprofilaktika"// Directory, 13-e izdanie, rasshirennoe Moscow, 2018 year, section 2.5. Koklyush.
6. Chit A., Zivaripiran H., Shin T, Lee JKH, Tomovici A., Macina D. et al. "Acellular pertussis vaccines effectiveness over time: A systematic review, meta-analysis and modeling study"// PLoS ONE (2018) 13(6): e0197970;
7. Matyakubov M.B, Abdukaharova M.F., Melikuziev O.E. "Improving the prevalence and prevention of measles in Uzbekistan" // Journal of Infection, Immunity and Pharmacology. 2019. № 6. p. 95-100

ISSN 2700-8622

**Eurasian Education, Science and Innovation
Journal**

Volume 5, March 2021

Published by Eurasian Consulting Corporation

<http://www.euco.kz>

OPEN ACCESS

Copyright © 2021, by Eurasian Consulting Corporation